COLLECTION OF HINDU LAW TEXTS

No. 25 (5)

Śrî VAIDYANÂTHA DĪKSHITA'S

SMṚTIMUKTĀPHALAM

(PART V)

KĀLA KĀṆḌA (5) and PRÁYAŚCHITTA KĀṆḌA (6)

EDITED BY

J. R. GHARPURE, B. A., LL. B. (Honours-in-Law), F. R. S. A.
Principal, Law College, Poona; Senior Advocate, Federal Court of India, Fellow of the University of Bombay.

BOMBAY.

First Edition

(All Rights Reserved.)

1940

Printed at the Aryabhushan Press, 915/1 Bhamburda Peth,
Poona City, by Mr. V. H. Barve and
Published by Mr. V. J. Gharpure, M. A., LL. B. at the Office
of the Collection of Hindu Law Texts,
Angre's Wadi, Vithalbhai Patel Road, Bombay 4.

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला.

[ग्रन्थाङ्कः २५ (५)]

श्री

वैद्यनाथदीक्षितीय-

स्मृतिमुक्ताफलम्

(पञ्चमः खण्डः)

कालकाण्डम् (५), प्रायश्चित्तकाण्डः (६)

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे,

बी. ए., एलएल. बी., (ऑनर्स-इन्-लॉ)

पुण्यपत्तनस्थव्यवहारशालाया आचार्यः, मुम्बईविश्वविद्यालयसदस्यः

भारतसङ्घन्यायसभासदस्यः, लंदनराजकलासंघसदस्यः

इत्यनेन संशोधितं, मुद्रापितं, प्रकाशितं च ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८६२ क्रिस्ताब्दाः १९४०

(सर्वेऽधिकाराः स्वायत्तीकृताः)

पुण्यपत्तने 'आर्यभूषण' मुद्रणालये 'विठ्ठल हरि बर्वे' इत्यनेन मुद्रितः,
मोहमय्यां 'विश्वनाथ जगन्नाथ घारपुरे,' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

श्री

विषयानुक्रमणिका

कालकाण्डम् (५)

विषयः			पृष्ठम्
कालनिरूपणम्	...	...	८२५
निमेषादिलक्षणम्	...	...	,,
तिथिस्वरूपम्	...	...	,,
खण्डतिथिलक्षणम्	...	...	,,
तत्र निर्णयः	...	...	,,
,, विधिनिषेधादि	...	...	,,
प्रतिपन्निर्णयः	...	...	,,
सा द्विविधा, शुद्धा विद्धा च		...	,,
पूर्वविद्धायाः पूज्यत्वम्		...	,,
संमुखत्वम्	...	...	८२६
उत्तरविद्धाया निषेधः	...	...	,,
खर्वादर्पाहिंस्रादितिथिभेदाः		...	,,
तिथीनां वेधः	...	...	८२७
कार्तिकशुक्लप्रतिपदि बल्युत्सवः		...	,,
ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धाभावे स्मृत्यापादितग्रहणम्			,,
तत्रापवादः	...	...	८२८
एकभक्तव्रतम्	...	...	,,
नक्तव्रतम्	...	...	८२९
तत्र कालभेदेनाधिकारव्यवस्था		...	,,
त्रिमुहूर्तात्मकप्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कार्यम्			,,
दानव्रतादीनां क्रमः	...	...	८३०
द्वितीयानिर्णयः	...	...	,,
परविद्धाया उपोष्यत्वम्	...	...	,,
तृतीयानिर्णयः	...	...	८३१
परविद्धैव ग्राह्या	...	...	,,
चतुर्थी– ,,	...	...	,,
विनायकव्रतानुष्ठाने मध्यान्हव्यापिनी		...	,,
पंचमी–पूर्वविद्धा ग्राह्या ,,		...	,,
षष्ठी–परविद्धा– ,,	...	...	,,

विषयः			पृष्ठम्
सप्तमी–पूर्वविद्धा–ग्राह्या	...	...	८३१
पूर्वविद्धाया अलाभे उत्तरविद्धा ,,		...	,,
अष्टमीनिर्णयः	...	...	,,
शुक्लाष्टमी परविद्धा ग्राह्या	...	...	,,
दूर्वाष्टमीव्रते ,, ,,	...	...	८३२
कृष्णजन्माष्टमी	...	...	,,
अस्मिन्व्रते तिथिरेव निमित्तम्		...	,,
अत्र श्रावण इति मुख्यकल्पः		...	,,
तत्स्वरूपम्	...	...	,,
जयंतीव्रतम्	...	...	,,
तत्करणे फलम्	...	...	,,
अकरणे प्रत्यवायः	...	...	,,
जयंतीव्रते फलविशेषः	...	...	८३३
ग्राह्या तिथिः	...	...	,,
चत्वारः कल्पाः	...	...	८३४
पारणानिर्णयः	...	...	८३५
नवमीनिर्णयः	...	...	,,
दुर्गासरस्वतीव्रतादौ पूर्वविद्धा ग्राह्या		...	,,
रामनवमीनिर्णयः	...	...	८३६
दशावतारकालाः	...	...	८३७
दशमीनिर्णयः	...	...	,,
एकादशीनिर्णयः	...	...	,,
उपवासः ,,	...	...	८३८
वैष्णवानां विशेषाः	...	...	८३९
वैष्णवशब्दार्थः	...	...	,,
स्मार्तैकादशीनिर्णयः	...	...	८४०
अष्टादशभेदपूर्वकमुपवासनिश्चयः		...	८४१
एकादश्या ह्रासवृद्धिः	...	...	८४२
दिनत्रयविषये	...	...	८४३

विषयः	पृष्ठम्
दिनक्षये	८४४
नैमित्तिककाम्यौ	८४५
श्रवणद्वादशीनिर्णयः	८४६
द्वादश्यां माध्यान्हकालः	८४७
एकादश्युपवासे अधिकारिणः ...	,,
पतिमत्या उपवासनिषेधः	,,
उपवासासमर्थविषयः	८४८
सूतकादावुपवासविचारः	,,
एकादश्यां नित्यनैमित्तिकश्राद्धे उपवासभेदः	,,
काम्यैकादशीव्रतानुष्ठानक्रमः ...	८४९
नित्योपासविषयः	८५०
द्वादशीनिर्णयः ...	,,

विषयः	पृष्ठम्
त्रयोदशीनिर्णयः	८५०
चतुर्दशी ,, ...	८५१
अनन्तव्रतम्	,,
शिवरात्रिव्रतनिर्णयः	८५२
दिनद्वयव्यापिन्याम्	८५३
तत्र विवेकः	,,
इष्टिकालनिर्णयः	८५४
संधिमत्यां तिथौ	८५५
तिथिक्षयवृध्द्योः संधौ	८५६
बौधायनमतानुसारिणाममावास्यायां विशेषः	८५७
नक्षत्रादिनिर्णयः	८५८

प्रायश्चित्त काण्डः (६)

विषयः	पृष्ठम्
प्रायश्चित्ताधिकारिणः	८५९
अकरणे दोषः	,,
एकविंशति **नरकाः**	,,
पापफलानि	८६०
रहस्यकृतपापफलम्	८६०
नरकानुभवानन्तरं जन्मान्तराणि ...	८६१
नवविधपापानि	८६२
ब्रह्महत्यादिमहापातकानि ...	,,
प्रयोजकादीनां फलतारतम्यम् ...	,,
अतिपातकानि	८६३
ब्रह्महत्यासमानि	८६४
सुरापानसमानि	८६५
स्वर्णस्तेय ,, ...	,,
गुरुतल्प ,, ...	,,
उपपातकानि	८६६
कामाकामकृतपापविचारः	८६७
प्रकाशरहस्यप्रायश्चित्तम्	८६८
परिषल्लक्षणम्	८६९
परिषदयोग्याः	८७०

विषयः	पृष्ठम्
प्रायश्चित्तविधानस्थलम्	८७१
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम्	८७१
वधोद्यमे ,, ...	८७२
प्रायश्चित्ताकरणे ,, ...	,,
जनकादिहत्यायाम् ,, ...	८७३
क्षत्रियादिकृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ...	,,
क्षत्रियादिवधे ,, ...	,,
शस्त्रग्रहणविचारः	८७४
गोवधप्रायश्चित्तम्	८७५
गोवधनिमित्तकानि	,,
दण्डलक्षणम्	८७६
द्विगुणप्रायश्चित्तस्य निमित्तान्तरम् ...	,,
गृहे बद्धस्य गोर्मरणे	,,
क्वचित्प्रायश्चित्ताभावः	,,
शृङ्गभङ्गादौ	,,
प्राण्यन्तरहनने ...	८७६,८७७
वृक्षच्छेदादिप्रायश्चित्तम्	८७७
सुरापानादिप्रायश्चित्तम्	८७८
प्रायश्चित्ताकरणे दण्डः	८७९

विषयः	पृष्ठम्
प्रमादतः पाने	८८०
कामकारे ,, ...	,,
विण्मूत्रादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् ...	,,
चंडालघटस्थजलपाने	८८१
,, वाप्यादिजलपाने	,,
उच्छिष्टविषयापवादाः	,,
निषिद्धक्षीरपाने	८८२
सुवर्णस्तेये	,,
स्तेयस्वरूपम्	८८३
मनसापहारे	,,
अल्पस्वर्णापहरणे	,,
क्षत्रियादीनां स्तेयप्रायश्चित्तम् ...	८८४
रजतस्तेये ,, ...	,,
ताम्रस्तेये ,, ...	,,
कांस्यादिस्तेये ,, ...	,,
धनधान्यादिस्तेये ,, ...	,,
भूम्यपहारे ,, ...	८८५
वस्त्रादिस्तेये ,, ...	,,
अजादिहरणे ,, ...	,,
गृहोपकरणहरणे ,, ...	,,
सालग्रामादेः पूजोपकरणस्य च हरणे ...	,,
मध्यस्थेन धनग्रहणे ,, ...	,,
अगम्यागमनप्रायश्चित्तानि ...	८८६
गुरुतल्पगमने ,, ...	,,
,, तत्समानि ,, ...	,,
रेतस्सेकात्पूर्वनिवृत्तौ ,, ...	,,
कामकृतगमने प्रायश्चित्तम्... ...	८८७
सवर्णागमने ,, ...	,,
सम्बन्ध्यादिस्त्रीगमने ,, ...	८८८
स्वैरिणीगमने ,, ...	,,
गर्भोत्पादने ,, ...	,,
चण्डाल्यादिगमने ,, ...	,,
षोडशविधचण्डालीगमने प्रायश्चित्तम् ...	८८९
चर्मकारस्त्रीगमने ,, ...	,,
ब्रह्मचण्डालीगमने ,, ...	८९०

विषयः	पृष्ठम्
रजस्वलागमने प्रायश्चित्तम्... ...	८९०
विधवागमने ,, ...	८९१
दास्यादिगमने ,, ...	,,
मुखमैथुने ,, ...	,,
पश्वादिगमने ,, ...	,,
अवकीर्णिप्रायश्चित्तम्	८९२
ब्रह्मचारिणो रेतस्खलने	,,
नैष्ठिकादीनां तु कृतप्रायश्चित्तानामपि न व्यवहारः	,,
ऋतुकालातिक्रमे	,,
स्त्रीबालातुराणामर्धप्रायश्चित्तम् ...	८९३
शपथोल्लंघने ,, ...	,,
क्षत्रियादीनां ब्राह्मणीगमने ,, ...	,,
स्त्रियाः परपुरुषगमने ,, ...	,,
व्यभिचारिस्त्रीणां त्यागविचारः ...	८९४
अनिमित्ततया भर्तृभार्यापरित्यागे ,, ...	,,
विधवाया गर्भत्यागः	८९५
शङ्कितव्यभिचारे स्त्रीणां कर्तव्यम् ...	,,
बन्धुराहित्येन गमने	,,
पुनरागमने प्रतीक्षणकालः... ...	,,
स्वातन्त्र्येण गताया अत्यागे भर्त्रादीनां प्रायश्चित्तम् ...	,,
ताडनादिना निर्गच्छन्त्याः त्यागविचारः	८९६
व्यभिचारिण्या गृहप्रवेशे शुद्धिप्रकारः	,,
ब्राह्मण्याश्चाण्डालादिगमने प्रायश्चित्तम्	,,
,, म्लेच्छरजकादिगमने ,, ...	८९७
संसर्गस्थ महापातकविचारः ...	,,
कर्मण एव पातित्यहेतुत्वम् ...	,,
कलौ संसर्गस्य पापमात्रहेतुत्वम् ...	८९८
तत्र प्रायश्चित्तम्	,,
गोचर्मक्षेत्रलक्षणम्	८९८
मिथ्याभिशंसने प्रायश्चित्तम्	८९८,८९९
ब्राह्मणापगुरणे ,, ...	८९९
ब्राह्मणतिरस्कारे ,, ...	,,
,, ताडना ,, ...	,,

विषयः	पृष्ठम्
गुरुपित्राद्यधिक्षेपे प्रायश्चित्तम् ...	९००
पतनीये समुद्रयानादौ ,, ...	,,
दुर्जनसेवाप्रायश्चित्तम्	,,
शूद्रसेवा ,, ,, ...	,,
अशुचिकराणाम् ,, ...	९०१
अभिचारशापादि ,, ...	,,
भूतकाध्यापनाध्ययने ,, ...	,,
ब्रह्मोज्झे ,, ,, ...	९०२
अनाश्रमवासे ,, ...	,,
पञ्चाशद्वत्सरादुपरि विवाहनिषेधः ...	,,
ऊढायाः पुनरुद्वाहे प्रायश्चित्तम् ...	,,
सगोत्रादिविवाहे ,, ,, ...	,,
परिवित्त्यादेः ,, ,, ...	९०३
उष्ट्रादियुक्तयानारोहणे ,,... ...	,,
खराद्यारोहणे ,, ,, ...	,,
कारागृहवासप्रायश्चित्तम्	,,
कुग्रामवासे ,, ...	९०४
दुर्देशगमने ,, ...	,,
श्वशृगालादिदंशने ,, ...	,,
शरीरे कृम्युत्पत्तौ ,, ...	९०५
दुर्ब्राह्मणगृहभोजने ,, ...	९०६,९०७
राजान्नभोजने ,, ...	९०६
व्यतीपातादिभोजने ,, ...	९०७
अयुतसहस्रभोजने ,, ...	९०८
शूद्रादिगृहे स्वयंपाकभोजनेऽपि ...	,,
संघान्नभोजने	,,
क्रीतान्नभोजने प्रायश्चित्तम् ...	९०८
यागान्नभोजने ,, ...	९०९
अस्नात्वा भोजने ,, ...	,,
अशुचिकालभोजने ,, ...	,,
पर्युषितान्नभोजने ,, ...	,,
ओदनवटकमाषवटकादिभक्षणे ,, ...	,,
परमान्नकृसरभक्षणे नियमाः ...	९१०
व्रात्यकुष्ट्याद्यन्नभोजने	,,
अन्तःशवग्रामभोजने ,, ...	,,

विषयः	पृष्ठम्
उपरागभोजने प्रायश्चित्तम्... ...	९१०
भिन्नपात्रभोजने ,, ...	९११
रजस्वलापक्वान्नभोजने ,, ...	,,
निषिद्धदिने द्विर्भोजने ,, ...	,,
ब्रह्मयज्ञानकरणे ,, ...	,,
स्वस्वकाले गर्भाधानाद्यकरणे ,, ...	,,
उष्णोदकस्नाने ,, ...	९१२
यज्ञोपवीतादिना विना भोजने ,, ...	,,
शिखोपवीतभ्रंशे ,, ...	,,
भोजनकाले क्षुतादौ ,, ...	,,
शिवनिर्माल्यभोजने ,, ...	,,
पत्न्या सह भोजने ,, ...	९१३
नीलवस्त्रधारणनिषेधः ,, ...	,,
परान्नभोजने प्रायश्चित्तम् ,, ...	,,
नवश्राद्धादिभोजने ,, ,, ...	,,
श्राद्धभोजने ब्रह्मचारिणः ,, ...	९१४
क्षत्रियादिश्राद्धभोजने ,, ...	,,
नान्दीश्राद्धभोजने ,, ...	,,
श्राद्धशिष्टान्नभोजननिषेधः ...	९१५
चौलाद्यन्नभोजने	,,
अविक्रेयविक्रये	९१६
ऋणादि कृत्वा व्रताद्याचरणनिषेधः ...	९१७
ब्राह्मणादिविक्रये प्रायश्चित्तम् ...	९१७
श्रुतिस्मृत्यादेः विक्रये ,, ...	९१८
जलाग्न्यादिषु मर्तुमुद्यम्य निवृत्तस्य ,,...	,,
पारिव्राज्यात् प्रच्युतौ ,, ...	९१९
आत्मघातिनः शवदहनादौ ,, ...	,,
अनृतभाषणे ,, ,, ...	९२०
मिथ्याभूतचतुर्वर्णवधशपथे ,, ...	,,
क्वचित्तु निमित्तविशेषे अनृतमपि वक्तव्यम्	९२१
श्रौताग्नित्यागे प्रायश्चित्तम्	,,
नास्तिक्यप्रायश्चित्तम्	९२२
एकपंक्तौ वैषम्येण दाने ,, ...	,,
अपाङ्क्तेयपंक्तिभोजनादौ ,, ...	,,
पलाशदारुशयनादौ ,, ...	,,

विषयः	पृष्ठम्
श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९२३
क्षत्रियाद्यभिवादनादौ ,, ... ,,	
शूद्रस्य वेदवाक्यश्रवणे ,, ... ,,	
प्रतिग्रहविचारः	
वृत्त्यर्थं सत्प्रतिग्रहे न प्रायश्चित्तापेक्षा ...	,,
तत्र व्यवस्था	९२४
तुलापुरुषादिप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् ...	,,
ब्रह्माण्डघटविषये ,, ...	९२५
हिरण्यगर्भविषये ,, ...	,,
कल्पतरुविषये ,, ...	९२६
गोसहस्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् ...	९२७
हिरण्यकामधेनुप्रतिग्रहे ,, ...	,,
हिरण्याश्वप्रतिग्रहे ,, ...	,,
हिरण्याश्वरथप्रतिग्रहे ,, ...	९२८
हिरण्यहस्तिप्रतिग्रहे ,, ...	,,
पञ्चलाङ्गलप्रतिग्रहे ,, ...	,,
धराप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	९२९
विश्वचक्रप्रतिग्रहे ,, ...	,,
कल्पलता ,, ,, ...	,,
सप्तसागर ,, ,, ...	,,
चर्मधेनुप्रतिग्रहे ,, ...	,,
महाभूतघट ,, ,, ...	९३०
साधारणप्रायश्चित्तम्	,,
अतिपातकिप्रायश्चित्तम् ...	९३१
संकरीकरणादौ ,, ...	,,
उपपातकिप्रायश्चित्तम्	,,
रहस्यपापप्रायश्चित्तानि ...	९३२,९३३
तत्र प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तम् ...	९३४
रहस्यसुरापानादौ ,, ...	९३५
उपपातकरहस्यप्रायश्चित्तम् ...	,,
अधिकारभेदेन प्रयोगान्तरम् ...	९३६

विषयः	पृष्ठम्
पादकृच्छ्राः	९३६
तत्र वर्णभेदेन व्यवस्था	९३६
अतिकृच्छ्रलक्षणम्	९३७
कृच्छ्रातिकृच्छ्रे ,, ...	,,
तप्तकृच्छ्रे ,, ,, ...	,,
सांतपनकृच्छ्रे ,, ...	,,
महासांतपनम्	९३८
पराकलक्षणम्	,,
पर्णकृच्छ्रे ,, ,, ...	,,
फलकृच्छ्रादि ,, ...	,,
वारुणस्त्रीसौम्यकृच्छ्रादि ,, ...	,,
तुलापुरुषकृच्छ्राः ,, ...	९३९
अघमर्षणकृच्छ्रलक्षणम्	,,
दैवतकृच्छ्रे ,, ,, ...	,,
यज्ञकृच्छ्रे ,, ,, ...	,,
यावककृच्छ्रे ,, ,, ...	,,
प्रसृतियावककृच्छ्रे,, ...	,,
चांद्रायणकृच्छ्रे ,, ,, ...	९४०
तत्र पिपीलिकामध्यम ,, ...	,,
वपनादिक्रमः	,,
चान्द्रायणानि	९४१
तेषां स्वरूपम्	,,
तत्र ग्रासपरिमाणम्	,,
चान्द्रायणफलम्	,,
व्रतग्रहणप्रकारः	,,
असमापने प्रत्यवायः	,,
ब्रह्मकूर्चस्वरूपं तत्परिमाणं च ...	९४२
देशविशेषाः ,, ...	,,
प्राजापत्यादिप्रत्याम्नायाः	,,
चान्द्रायणादीनां ,, ...	९४३
महानदीपरिगणनम्	,,
गोदानादावशक्तेन तेभ्यस्तूपदानम् ...	९४४

स्मृतिमुक्ताफलम्

कालकाण्डम् (५)

श्रीगणेशाय नमः ॥ **अथ कालो निरूप्यते** ॥ स च कर्मण्यंगभूतः । तदाह **गार्ग्यः**—

" तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन न स्वातंत्र्येण ते क्षमाः " ॥ इति ।

व्यासोऽपि—" यत्तिथौ यच्च नक्षत्रे वारे यत्र च यद्यथा । ५

" विहितं वा निषिद्धं वा पालयंस्त्रिदिवं व्रजेत् । अपालयन् पुनर्मोहादधोवित्रं पदं व्रजेत् " ॥ इति ।

निमेषादिलक्षणम् । काल एकोऽप्युपाधिभेदादनेकप्रकारः । तथा च **गार्ग्यः**—

" अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः । द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वौ त्रुटी तु लवः स्मृतः ॥

" द्वौ लवौ क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश क्षणाः ।

"त्रिंशत्काष्ठाः कलाः प्रोक्ताः कलास्त्रिंशन्मुहूर्तकः । ते तु त्रिंशदहोरात्र इत्याह भगवान्हरः"॥ इति । १०

तिथिस्वरूपम् । तिथिस्वरूपमुक्तं **कालादर्शे**—

" रवीन्द्वोर्योगविरहौ क्रमाद्दर्शश्च पूर्णिमा । कलाः प्रवेशनिर्याणैस्तिथयोऽन्याश्च पक्षयोः " ॥ इति ।

सूर्याचंद्रमसोः सन्निकर्षो दर्शः । विप्रकर्षः पूर्णिमा भवति । इंदोः कलानां रवौ प्रवेशनिर्याणैः सूर्याचंद्रमसोः कृष्णशुक्लपक्षयोः प्रतिपदादयः तिथयो भवेयुरित्यर्थः ।

खण्डतिथिलक्षणम् । तत्र संपूर्णतिथौ नास्ति संदेहः । यदा ह्रासवृद्धिवशेन खंडतिथि- १५
र्भवति तदा निर्णयोऽपेक्ष्यते । ह्रासवृद्धी च **गार्ग्येण** दर्शिते—

" खर्वा दर्पा तथा हिंस्रा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । धर्माधर्मवशादेव तिथिस्त्रेधा विवर्तते " ॥ इति ।

खर्वा समतिथिः । दर्पा वृद्धियुक्ता । हिंस्रा क्षययुक्ता ।

खंडतिथौ विधिनिषेधव्यवस्थामाह **वृद्धगार्ग्यः**—

" निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः । विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥ २०

" तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते " ॥ इति ।

" दर्शे स्नात्वा पितृभ्यस्तु दद्यात्कृष्णातिलोदकम् " इत्यादिविधिः कर्मानुष्ठानयोग्यतिथिमपेक्षते ।

" अमावास्यायां न गच्छेत्प्राप्तकालामपि स्त्रियम् । तैलं च न स्पृशेदामं वृक्षादींश्च न छेदयेत् " ॥

इत्यादिको निषेधस्तिथिमात्रमपेक्षत इत्यर्थः । एवं च सति खंडतिथौ पूज्यत्वं निर्णेतव्यं भवति ।

तत्र प्रतिपदमारभ्य पंचदश्यंतास्तिथयः क्रमेण निर्णीयन्ते । २५

प्रतिपन्निर्णयः । प्रतिपत् द्विविधा । शुद्धा विद्धा चेति । या सूर्योदयमारभ्य पुनरुदयपर्यंता भवति सा शुद्धा

" सर्वा ह्येताश्च तिथय उदयादोदयस्थिताः । शुद्धा इति विनिश्चेयाः षष्टिनाड्यो हि वै तिथिः " ॥ इति **स्मृतेः** । शुद्धत्वात्प्रतिपदादिविहितं सर्वं निःशंकैस्तत्रानुष्ठेयम् । विद्धा च द्विविधा । पूर्वदिने दर्श-युक्ता उत्तरदिने द्वितीयायुक्ता चेति । तत्र पूर्वविद्धायाः पूज्यत्वमाह **पैठीनसिः**— ३०

" पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी । प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखा तिथिः " ॥ इति ।

संमुखत्वं च **स्कांदपुराणे** विवेचितम्—

" संमुखा नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा । प्रतिपत्संमुखा कार्या या भवेदापराह्णिकी" ॥ इति ।

व्यासोऽपि—" प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराह्णिकी " ॥ इति ।

एतस्यैव पक्षस्यानुग्राहक उत्तरविद्धाया निषेधो **बृहद्वसिष्ठेन** स्मर्यते—

" द्वितीया पंचमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी । चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी " ॥ इति । द्वितीयादयः स्ववेधेन पूर्वामुत्तरां च तिथिं हन्युरित्यभिधानादुत्तरविद्धा प्रतिपदुपवासे निषिद्धा भवति । तथा च **ब्रह्मवैवर्ते**—

" प्रतिपत्पंचमीभूतसावित्रव्रतपूर्णिमा । नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः " ॥ इति । सावित्रव्रतपूर्णिमा सावित्रव्रतयुक्ता पौर्णमासी । एतच्च पूर्वविद्धायाः प्रतिपदः पूज्यत्वाभिधानं शुक्लप्रतिपद्विषयम् । अत एवोक्तं **निगमे**—

" युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः । रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

" प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् " ॥ इति । युग्मं द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युग्मं चतुर्थी । भूतं पंचमी । षट् षष्ठी । मुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी । रंध्रं नवमी । रुद्र एकादशी । अत्र युग्माग्न्यादिसप्तयुग्मेषु पूर्वा तिथिरुत्तरविद्धा ग्राह्या । उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति । **स्मृत्यंतरेऽपि**—

" एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः "॥ इति । **अन्यत्रापि**—

" षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी । एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः"॥ इति । अत्र ' प्रतिपद्यप्यमावास्या पराः पूर्वेण संयुता ' इति चामावास्यायुतायाः प्रतिपदः उपोष्यत्वाभिधानात् शुक्लप्रतिपद्विषयत्वं स्फुटमवगम्यते । न ह्येतानि वचनानि कृष्णपक्षविषयतायाः कथंचिदपि योजयितुं शक्यन्ते । एतदनुसारेण " प्रतिपत्सद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युता " **इत्यापस्तम्ब**वचनं कृष्णपक्षविषयत्वेनैव संकोचनीयम् । एवं च ' नोपोष्याः परसंयुता ' इति द्वितीयायुतोपवासनिषेधः शुक्लपक्षविषयतया योजनीयः । यत्तु **गोभिलवचनम्**—

" खर्वा दर्पा तथा हिंस्रा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्वादर्पे परे कार्ये हिंस्रा स्यात्पूर्वकालिकी"॥ इति । यदपि **वोधायनवचनम्**—

"वर्धमानस्य पक्षस्य उदया पूज्यते तिथिः । यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापराह्णिकी "॥ इति । उदया उदयंगतेत्यर्थः । यदपि **स्मृत्यंतरवचनम्**—

"सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः । वर्धमानस्य पक्षस्य ह्रासे त्वस्तमया तिथिः"॥ इति । वृद्धौ तिथिरुदयगता पूज्या क्षये त्वस्तगता पूज्येत्यर्थः । एतान्येकोद्दिष्टादिविषयाणि । तथाह **व्यासः**—

"द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यतानियमादिषु । एकोद्दिष्टादिवृध्यादौ ह्रासवृध्यादिचोदना ॥ " इति । नियमादिष्वित्यादिशब्देन पितृकर्मव्यतिरिक्तव्रतोपवासादिसकलकर्मणां ग्रहणम् । एकोद्दिष्टादीत्यादिशब्देन पार्वणश्राद्धस्य ग्रहणम् ।

---

१ ख–र्धं । २ खगघ–ष्ट । ३ खग–व्य ।

कालादर्शेऽपि—
"प्रत्याब्दिकादिश्राद्धादौ वृद्धि-ह्रासादिचोदना । द्वितीयादिकयुग्मानां व्रतादौ पूज्यता भवेत् ॥" इति । तदेवं वृद्धि-ह्रासानादरेण उपवासे शुक्लप्रतिपत् पूर्वविद्धा ग्राह्या कृष्णप्रतिपदुत्तरविद्धेति स्थितम् । तिथीनां वेधः **पैठीनसिना** दर्शितः—
"पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम् । त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यंति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः" ॥ इति । ५
पूर्वेद्युरुदयानंतरममावास्या त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा सा प्रतिपदं विध्यति । परेद्युरस्तमयात्प्राक् द्वितीया त्रिमुहूर्ता ततोधिका वा साऽपि पूर्वां प्रतिपदं विध्यतीत्येवं सर्वतिथिसाधारणो वेधो विशेषवचनाभावविषये द्रष्टव्यः । वेध्यापि प्रतिपद्दिवा त्रिमुहूर्ता ततोधिका वा भवेत् सा वेधार्हा भवेत् । न न्यूना । तदुक्तं **कालनिर्णये**—
"शुद्धा विद्धा तिथिः शुद्धा हीना तिथ्यान्ययाहनि । उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्तकैः ॥ १०
" सायं तूत्तरया तद्वन्न्यूनया तु न विध्यते । वेध्यापि त्रिमुहूर्तैव न न्यूना वेधमर्हति ॥
" शुक्लपक्षे दर्शविद्धा कृष्णे विद्धा द्वितीयया । उपोष्या प्रतिपच्छुक्ले मुख्या स्यादापराह्णिकी ॥
" तदभावे तु सायान्हव्यापिनी परिगृह्यताम् । प्रातः संगवमध्यान्हापराह्णाः सायमित्यसौ ॥
" अत्रान्हः पंचधा भागो मुख्यो द्वित्र्यादिभागतः " ॥ इति । पूर्वाण्होऽपराण्ह इति द्वेधा विभागः । पूर्वाण्हो मध्यान्होऽपराह्ण इति त्रेधा विभागः । पूर्वाण्हो मध्यान्हः अपराण्हः सायान्ह १५
इति चतुर्धा विभागः । प्रातः संगवो मध्यान्होऽपराण्हः सायान्ह इति पंचधा विभागः । द्वित्र्यादि-विभागात् पंचधाविभागस्य बहुश्रुतिस्मृतिसंमतत्वात् स एव मुख्य इत्यंतिमश्लोकार्थः । एवं च सत्युक्तेषु पंचस्वन्हो भागेषु पंचमं सायान्हभागं व्याप्य ततः पूर्वं चतुर्थमपराण्हभागं या शुक्ल-प्रतिपत्स्पृशति तादृशी पूर्वविद्धोपवासे पूज्या । स चोपवासः **भविष्योत्तरपुराणे** कार्तिक-मासांतदर्शे पायसभोजनादिनियमं विधाय प्रतिपदि विहितः— २०
" मार्गशीर्षे ततो मासि प्रतिपद्यपरेऽहनि । स्पृष्ट्वा गुरुं चोपवसेन्महादेवं स्मरन्मुहुः " ॥ इति **स्कंदपुराणे** कार्तिकशुक्लप्रतिपदि बल्युत्सवो विहितः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । पूर्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि योऽयमुपवासो विहितः तस्य प्रातरेव संकल्पः कार्यः । तदानीं ज्योतिःशास्त्र-प्रसिद्धप्रतिपदभावेऽपि स्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदः सत्वात् । अत एव **देवलः**—
"यां तिथिं समनुप्राप्य त्वस्तं याति दिवाकरः । सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु" ॥ इति । २५
अत्र कर्मस्विति बहुवचनादुपवासादिनिखिलदैवकर्मपरिग्रहः । अत्रास्तमयात्पूर्वं मुहूर्तत्रय-व्यापिनीं तिथिं समनुप्राप्येति व्याख्येयम् । न तु ततोऽल्पव्याप्तिर्न विवक्षिता ।
तथा च **वृद्धवसिष्ठः**—
" यस्यां तिथावस्तमियात्सूर्यस्तु त्रिमुहूर्तकैः । यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत्तिथिम् " ॥ इति ।
स्कांदेऽपि— ३०
"यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः । सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्ता यदा भवेत्" ॥ इति ।
सौरेऽपि—
" यां प्राप्यास्तमुपेत्यर्कः स्याच्चेत्सा त्रिमुहूर्तगा । धर्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णा तां विदुर्बुधाः " ॥ इति । एवं च सायंतनत्रिमुहूर्त्तशुक्लप्रतिपदुपेतायां तिथौ प्रातरेव संकल्प्य प्रतिपदुपवासः कर्तव्य इति निश्चयः । पूर्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि उपवासं कृत्वा परेद्युः तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् । तदाह **सुमंतुः**— ३५
" तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् । अतोऽन्यथा पारणे तु व्रतभंगमवाप्नुयात्" ॥ इति ।

निगमे–"पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना । उपोष्य विधिवत्कुर्यात्तत्तदंते तु पारणम्"॥ इति । **स्कांदेऽपि**—

" तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु । तिथ्यंते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशी " ॥ इति । अस्य तिथिभांतपारणस्यापवादः क्वचित् **स्मर्यते**—

५ " तिथ्यंते चैव भांते च पारणं यत्र चोच्यते । यामत्रयोर्ध्ववर्तिन्यां प्रातरेव हि पारणम् " ॥ इति । यत्तु **देवलवचनम्**—

" उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् । अन्यथा तत्फलस्यार्धं धर्ममेवोपसर्पति " ॥ इति । धर्मो यमः । तत्पूर्वविद्धाव्यतिरिक्तपरविद्धाशुद्धतिथ्युपवासविषयम् । पूर्वविद्धायां विहितस्योपवासस्य केनापि निमित्तेन तत्रानुष्ठानासंभवे सत्युत्तरविद्धा गौणकालत्वेन ग्राह्या । " पौर्वाह्णिकास्तु तिथयो १० देवकार्ये फलप्रदा " इति सामान्येन **स्मरणात्** । उक्तं च **कालनिर्णयसंग्रहे**—

" अभावेऽपि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते । तिथिस्त्रियामतोऽर्वाक् चेत् तिथ्यंते पारणं भवेत् ॥

" मुख्यातिथ्यंतरत्वे तु तिथिशेषोऽपि गृह्यताम् " ॥ इति ।

एकभक्तव्रतनिर्णयः । अथैकभक्तं निर्णीयते । तच्च त्रिविधम् । स्वतंत्रमन्यांगं उपवासप्रतिनिधिरूपं चेति । तेषु स्वतंत्रं **ब्रह्मपुराणे** पठ्यते–"प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदा"॥ इति । १५ तत्र कर्मकालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या " यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः " इति **स्मृतेः** । कर्मकालस्तत्कर्मस्वरूपं चेत्युभयं **स्कंदपुराणे** दर्शितम्—

" दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्याद्दिवैव हि " ॥ इति । **देवलोऽपि**—

" दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण तु " ॥ इति । २० अत्र दिनार्धस्योपरि सार्धमुहूर्तपरिमितः काल एकभक्तस्य मुख्यः । दिनार्धेऽतीते सति समनन्तरभावित्वादस्तमयात् प्राचीनो गौणः कालः । दिवेत्यभ्यनुज्ञानात् । अत्र मुख्यकालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । अत एव **पाद्मे**—"मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः " ॥ इति । **बोधायनोऽपि**—

" मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिः " ॥ इति । अत्र निर्णेतव्यो विषयः षोढा भिद्यते । पूर्वेद्युरेव मध्यान्हव्यापित्वं परेद्युरेव तद्व्यापित्वम् उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापित्वं वैषम्येण २५ तदेकदेशव्यापित्वं चेति । तत्र प्रथमद्वितीययोर्मध्यान्हव्यापित्वस्यैव निर्णायकत्वम् । तृतीये पूर्वविद्धा ग्राह्या । मुख्यकालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेः अधिकत्वात् । चतुर्थेऽपि पूर्वविद्धैव । उभयत्र मुख्यकालव्याप्त्यभावेऽपि गौणकालव्याप्तिलाभात् । पंचमेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः । षष्ठे तु यस्मिन् दिने अधिकव्याप्तिः सैव ग्राह्या । एवं स्वतंत्रैकभक्तं निर्णीतम् । अन्यांगं त्वपराण्हादौ कार्यम् । " पूजाव्रतेषु सर्वत्र मध्यान्हव्यापिनी तिथिः " इति ' मध्यान्हे पूजयेन्नृप ' इत्यादि ३० शास्त्रैरंगिनः पूजादेर्मध्यान्हे विहितत्वेन एकभक्तस्य मुख्यकालासंभवात् उपवासप्रतिनिधिरूपमेकभक्तमुपवासतिथौ कार्यम् । तस्य गौणोपवासत्वात् ।

अत एव **सुमंतुः**—" तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिः " ॥

---

१ **ख**–त्वा ।

नक्तव्रतम् । अथ नक्तं निरूप्यते । तच्च **वराहपुराणे** पठ्यते—
"मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं च पूजयेत्"॥ इति ।
नक्तं कुर्वीत दिवा अभुंजानो रात्रिभोजनं कुर्वीतेत्यर्थः । तस्य काल उक्तः **कालादर्शे**—
" त्रिमुहूर्तास्तमानात्प्राक् परतश्च तथाविधा । तस्या नक्तव्रतं कुर्याद्धरिनक्तव्रताट्टते " ॥ इति ।
कौर्मेऽपि— ५
" प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्ता यदा दिवा । तदा नक्तव्रतं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत् " ॥ इति ।
एतत्प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः सायंकालव्याप्तिरनुकल्प इत्येवंपरम् । तथा च कालद्वयं **भविष्यत्पुराणे** दर्शितम्—"मुहूर्त्तोनंदिनं नक्तं प्रवदंति मनीषिणः । नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप"॥ इति ।
अस्य च कालद्वयस्याधिकारिभेदेन व्यवस्थामाह **देवलः**—
" नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतम् । यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते " ॥ इति । १०
स्मृत्यंतरेऽपि—
" नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः । यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत्सदिवाकरम् ॥
"दिवा नक्तं तु तत्प्रोक्तमंतिमे घटिकाद्वयम् । निशा[3] नक्तं तु विज्ञेयं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
" नक्षत्रदर्शनान्नक्तं यामार्धे प्रथमे सदा " ॥ इति । रात्रिनक्तभोजने कालमाह **व्यासः**—
" त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तंगते सति । नक्तं तत्र तु कर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः " ॥ इति । १५
नक्तं त्रिमुहूर्तात्मकप्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कार्यम् । यदाह **वत्सः**—
" प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः । एकादशीं विना सर्वा शुक्लकृष्णे तथा स्मृता " ॥ इति ।
अयमपि विषयः षोढा भिद्यते । पूर्वेद्युरेव प्रदोषव्याप्तिः परेद्युरेव तद्व्याप्तिः उभयत्रापि तद्व्याप्तिः उभयत्र तदभावः । उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्याप्तिः । उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्याप्तिरिति । तत्र प्रथमद्वितीययोः प्रदोषव्याप्तिर्नियामिका । उभयत्र तद्व्याप्तौ परतिथिरेव । तदाह **जाबालिः**— २०
" सदैव तिथ्योरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा तिथिः "॥ इति ।
उभयत्रापि दिवारात्रावपि सा तिथिर्विद्यते इत्यर्थः । उभयत्र प्रदोषव्याप्त्यभावेऽपि परैव । तदाह **जाबालिः**—" अतथात्वे परत्र स्यादर्वागस्तंगते हि सा " इति । प्रदोषे तदभावेपि अस्तमयादर्वाग्यतः सा विद्यते सा ग्राह्येत्यर्थः । ईदृशे विषये गृहस्थोऽपि यतिवत् दिवा नक्तमाचरेत् । तदुक्तं **स्कांदे**—" प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते । २५
" आत्मनो द्विगुणच्छायामतिक्रामति भास्करे । तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशिभोजनम् ॥
"एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान्सायान्हे तु भुजिक्रियाम् । कुर्यान्नक्तव्रती नक्तफलं भवति निश्चितम्"॥ इति ।
प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ भानुवारसंक्रांत्यादिना गृहस्थस्यापि यदा रात्रिभोजननिषेधः तदा दिवैव नक्तं कुर्यात् । तथा च **भविष्यत्पुराणे**—
" ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन्नक्तं कुर्वंति मानवाः । दिनांते तेऽपि कुर्वीरन्निषेधाद्रात्रिभोजने " ॥ इति । ३०
अस्मिंश्च दिवाभोजने उत्तमोऽतिममुहूर्तः । मध्यम उपान्त्यः । ततः प्राचीनो जघन्यः । एवं च सति अन्तिमाष्टमभागत्रिमुहूर्तवचनान्युपपद्यन्ते । रात्रिभोजनेऽपि घटिकात्रयमुत्तमः कालः । घटिकाषट्कं मध्यमः कालः
"प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकात्रयमिष्यते । त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तंगते सति"॥ इति च **स्मृतेः**।

---

१ **क्ष**–म । २ **ख**–नं दि । ३ **क्ष**–दिवा ।

निशीथपर्यंतो जघन्यः कालः। नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ कुर्वीतेति सामान्येनाभिधानात्। असौरनक्तेषु साम्येन वैषम्येण वा दिनद्वये प्रदोषैकदेशव्याप्तौ परेद्युरेव नक्तं कार्यं सायंकालस्य गौणस्य तिथिव्याप्तत्वात्सौरनक्तेषु सायंकालैकदेशव्याप्तौ पूर्वपूर्वतिथिर्ग्राह्या प्रदोषकालस्य तत्तिथिव्याप्तत्वात्। "अर्कद्विपर्वरात्रौ च चतुर्दश्यष्टमी दिवा" इत्यनेन दिवाचतुर्दश्यष्टमीयोगे सति भोजने प्रायश्चित्तविधानात् दिवा तत्संबंधसमये भोजननिषेधो गम्यते "निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालधर्ममपेक्षते" इति **स्मृतेः**। तत्संबंधाभावसमये तु भोजनं न निषिध्यते। अत एव रात्रौ पर्वयोगे भोजने निषिद्धे तद्विगमे सति क्वचिद्भोजनमभ्यनुज्ञायते

मनुना—"चंद्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः" इति।

व्यासोऽपि—"नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमन्हि सायं शशिग्रहात्।
ग्रहकाले च नाश्नीयात्स्नात्वाऽश्नीयाच्च मुक्तयोः। मुक्ते शशिनि भुंजीत यदि न स्यान्महानिशा"॥इति।

वृद्धगौतमोऽपि—

"चंद्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः। राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्"॥ इति। चतुर्दश्यष्टमी दिवेत्यस्य नक्तव्रतत्वाभावान्नक्तन्यायोऽप्यत्र नावतरति। तदेवं प्रतिपद्युपवास एकभक्तनक्तानि निर्णीतानि। तत्र शुक्लप्रतिपत्पूर्वविद्धैवोपोष्या कृष्णप्रतिपदुत्तराविद्धा। एकभक्तनक्तयोस्तु सर्वासु तिथिषु मध्यान्हप्रदोषव्याप्त्या निर्णयः।

दानव्रतादीनां कालः। दानव्रतादीनि उत्तरविद्धायां प्रतिपदि कर्तव्यानि। तेषां दैवत्वात्। तदाह **वृद्धयाज्ञवल्क्यः**—"पौर्वाह्णिकास्तु तिथयो दैवकार्ये फलप्रदाः" इति। अन्हः पूर्वो भागः पूर्वाण्हः। स च मुहूर्तत्रयात्मकः प्रातःकालः। कर्मकालव्याप्तिं च **वृद्धयाज्ञवल्क्य** आह—

"कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः। तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्"॥ इति।

गार्ग्यश्च—

"यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः। तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्"॥

एवं च उदयानंतरं मुहूर्तत्रयव्यापिनी दानादौ तिथिर्ग्राह्या।

"यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः। सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु॥

"व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी"॥

इति **देवलादिवचनं** वैश्वानराधिकरण**न्यायेन** त्रिमुहूर्तव्याप्तिप्रशंसापरम्। अत्रापि षोढा भिद्यते। उदयकाले पूर्वेद्युरेव त्रिमुहूर्तव्यापिनी परेद्युरेव तद्व्यापिनी उभयत्रापि त्रिमुहूर्तव्यापिनी नोभयत्र त्रिमुहूर्तव्यापिनी साम्येन वैषम्येण वा त्रिमुहूर्तैकदेशव्यापिनीति। तत्र प्रथमद्वितीययोर्नास्ति संदेहः। तृतीयादिषु चतुर्षु पक्षेष्वस्तमयव्याप्तेः कर्मकालबाहुल्यस्य च लाभात् पूर्वेद्युरेवानुष्ठानमिति निर्णयः। पित्र्यकालस्तु **श्राद्धकांडे** निरूपितः। इति प्रतिपन्निर्णयः।

अयमेव निर्णय उत्तरासु सर्वासु तिथिषु सामान्येन संचारयितव्यः। विशेषस्तु तत्र तत्राभिधास्यते।

द्वितीयानिर्णयः। तत्र द्वितीयायाः पराविद्धायाः उपोष्यत्वं **भृगुराह**—

"एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी। त्रयोदश्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः"॥ इति।

व्यासः—"तृतीयया युता कार्या द्वितीया न तु पूर्वया" इति। यदा तु पूर्वेद्युरुदयमारभ्य परेद्युरुदयस्योपरि त्रिमुहूर्तं वर्तते तदा पूर्वेद्युरेव संपूर्णतिथित्वादुपवासः। तदुक्तं **कालनिर्णये**—

"पूर्वेद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्तगा। सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा"॥ इति।

---

१ **खगध**—मात्र। २ जैमिनीय न्या.। १।३।१२ (सू. १७-२२) **जातेष्टिन्यायः**। ३ पृ. ७२३-७५२

तृतीयानिर्णयः। तृतीया परविद्धैव ग्राह्या। रंभाख्यव्रते तु पूर्वविद्धा ग्राह्या। तदुक्तं **ब्रह्मवैवर्ते**—

"रंभाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम। अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते"॥ इति। गणश्चतुर्थी। **स्मृत्यंतरे**ऽपि—

"द्वितीयया तु विद्धा चेत्तृतीया न कदाचन। कर्तव्या व्रतिभिस्तात धर्मकामार्थतत्परैः॥ ५
"विहायैकां च रंभाख्यां तृतीयां पुण्यवर्धिनीम्"॥ इति।

चतुर्थीनिर्णयः। चतुर्थ्यपि परविद्धैव ग्राह्या। यदाह **बृहद्वसिष्ठः**—

"एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः"॥ इति। विनायकव्रतानुष्ठाने तु मध्यान्हव्यापिनी चतुर्थी ग्राह्या। तदाह **बृहस्पतिः**—

"चतुर्थीगणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते। मध्यान्हव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेऽहनि"॥ १०
मातृविद्धा तृतीयाविद्धा। **स्मृत्यंतरेऽपि**—

"मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थीगणनायके। मध्यान्हे परतश्चेत्स्यान्नागविद्धा प्रशस्यते"॥ इति। नागः पंचमी। **एकभक्तन्यायेन** मध्यान्हव्याप्तेः षोढा भेदे सति यदा परेद्युरेव मध्यान्हव्याप्तिः तदा परा। इतरेषु पंचसु भेदेषु जयायोगस्य प्रशस्तत्वात्पूर्वेद्युरेव सा भवति।

पञ्चमीनिर्णयः। पंचमी पूर्वविद्धैव ग्राह्या। तदाह **हारीतः**— १५

"चतुर्थीसंयुता कार्या पंचमी परया न तु। दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथाऽसिते"॥ इति।

षष्ठीनिर्णयः। षष्ठी परविद्धा ग्राह्या। तदुक्तं **विष्णुधर्मोत्तरे**—

"एकादश्यष्टमी षष्ठी शिवरात्रीचतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः"॥ इति। स्कंदव्रते तु षष्ठ्याः पूर्वविद्धाया ग्राह्यत्वमाह **वसिष्ठः**—

"कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यंते पारणं भवेत्"॥ इति। २०
यदि कदाचित्तिथिक्षयवशादुत्तरविद्धा न लभ्यते तदा स्कांदव्रतवदन्यान्यपि व्रतानि पंचमीविद्धायां कर्तव्यानि। तदाह **वसिष्ठः**—

"एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी। पूर्वविद्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि"॥ इति।

सप्तमीनिर्णयः। सप्तमी पूर्वविद्धैव ग्राह्या। "षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तत्र सर्वदा"॥ इति **स्मृतेः**। उत्तरविद्धाप्रतिषेधः **स्कंदपुराणे** दर्शितः— २५

"षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाऽष्टमी। सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपंचकम्"॥ इति। पूर्वविद्धायाः सप्तम्या अलाभे तूत्तरविद्धा ग्राह्या। तदुक्तं **कालनिर्णये**—

"सप्तमी पूर्वविद्धैव व्रतेषु निखिलेष्वपि। अलाभे पूर्वविद्धायाः परविद्धापि गृह्यताम्"॥ इति।

अष्टमीनिर्णयः। अथाष्टमी निर्णीयते। तत्र शुक्लाष्टमी परविद्धा ग्राह्या। तथा च **निगमे**—

"शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता॥ ३०
"उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः"॥ इति। **स्कांदेऽपि**—

"अष्टमी नवमी मिश्रा कर्तव्या भूतिमिच्छता। सप्तम्या चाष्टमी चैव न कर्त्तव्या शिखिध्वज"॥ इति। कृष्णपक्षे पूर्वविद्धायाः परिग्रहः परविद्धायाः प्रतिषेधश्च **निगमे** पठ्यते—

"कृष्णपक्षेऽष्टमी यत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कस्यचित्॥
"उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः"॥ इति। व्रतविशेषे तु तत्र तत्रोक्तं द्रष्टव्यम्। ३५

---

१ **खगध**–पौर्णमासी। २ **क्ष**–यत्तु।

तथा दूर्वाष्टमीसंज्ञकव्रतविशेषविषये **भविष्यत्पुराणम्**—

" श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या । पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् " ॥ इति ।

कृष्णजन्माष्टमी । कृष्णजन्माष्टमीव्रतात् जयन्तीव्रतं भिन्नम् । जन्माष्टमीव्रते तिथिरेव निमित्तम् । जयंतीव्रते तु रोहिणीयोगः । तथा च **स्मर्यते**—

" श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः ॥
"श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप । रोहिणी यदि लभ्येत जयंती नाम सा तिथिः"॥ इति ।

वसिष्ठसंहितायाम्—

" श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणी सहिताऽष्टमी । यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयंतीति कीर्तिता ॥
" श्रावणेन भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्ध्रुवम् । तयोरभावे योगस्य तस्मिन् वर्षे न संभवः" ॥ इति ।

अत्र श्रावण इति मुख्यकल्पः । नभस्य इत्यनुकल्पः । एतदेवाभिप्रेत्य **विष्णुरहस्येऽपि**—
"अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणी ऋक्षसंयुता । भवेत्प्रोष्ठपदे मासि जयंती नाम सा स्मृता " ॥ इति ।

हरिवंशे—

" अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी । मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः " ॥ इति ।

अत्र श्रावणनभस्यप्रौष्ठपदशब्दाः सिंहश्रावणादिपराः । तथा च **ज्योतिषार्णवे**—

" श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा यदा सिंहगतो रविः । जयंत्याराधनं कुर्यान्न तु कर्कटकन्ययोः " ॥ इति ।

वाराहेऽपि—" सिंहराशिगते सूर्ये गगने जलदाकुले । मासि प्रौष्ठपदेऽष्टम्यामर्धरात्रे विधूदये ॥

" बुधवारे वृषे लग्ने रोहिण्याश्चरमांशके । शुभे हर्षणयोगे च कौलवेन युते तथा ॥
" वसुदेवेन देवक्यामहं जातोऽस्मि पद्मजे " ॥ इति । यस्मिन्वर्षे श्रावणे वा नभस्ये वा जयंती न संभवति तस्मिन्वर्षे श्रावणमास एव कृष्णाष्टमीव्रतमनुष्ठेयम् ! तस्य स्वरूपमुपवासमात्रम्—

"केवलेनोपवासेन तस्मिन्जन्मदिने मम । सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः " ॥ इति **स्मृतेः**। यदि शिष्टास्तत्रापि जागरणदानादिकमनुतिष्ठन्ति अनुतिष्ठन्तु नाम । अविरुद्धैः पुण्यविशेषैः व्रतस्योपोद्बलनसंभवाच्छास्त्रेण तु प्रापितमुपवासमात्रम् । जयंतीव्रतस्य तु दानादिसहित उपवासः स्वरूपम् । तथा च **भविष्योत्तरे**—" मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षके ।

" शशांके वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणिसंज्ञके । योगेऽस्मिन्वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् ॥
" तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः । ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
" हिरण्यं मेदिनीं गावो वासांसि कुसुमानि च । यद्यदिष्टतमं तत्तत्कृष्णो मे प्रीयतामिति " ।

जयंतीं प्रकृत्य नारदीयसंहितायां **स्मर्यते**—

" उपोषणं जन्मदिने कुर्याज्जागरणं च यः । अर्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत्" ॥

शुद्धं नित्यं जन्माष्टमीव्रतं करणे फलविशेषस्मरणात् अकरणे प्रत्यवायस्मरणाच्च । नित्यं काम्यं च जयंतीव्रतं अकरणे प्रत्यवायस्मरणात्फलविशेषस्मरणाच्च ।

तथा हि जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवायः **स्मर्यते**—

" कृष्णजन्मदिने प्राप्ते यो भुंक्ते तु द्विजोत्तमः । त्रैलोक्यसंभवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तम" ॥ इति ।

स्कंदपुराणेऽपि—

"ये न कुर्वंति जानंतः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । ते भवन्ति नराः पापा व्याला व्याघ्राश्च कानने" ॥ इति।
तथा जयंतीव्रतस्याकरणे **स्कान्दे** प्रत्यवायः स्मर्यते—
" शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्थभोजने । तत्पापं लभते कुन्ति जयन्त्यां भोजने कृते ॥
" ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य स्त्रीवधे गोवधेऽपि वा । न लोको यदुशार्दूल जयंतीविमुखस्य च॥ ५
" न करोति यदा विष्णोर्जयंतीसंभवं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥
" जयंतीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् । संपीड्यतेऽतिमात्रं तु यमदूतैः कलेवरम् " ॥ इति ।
जयंतीव्रते फलविशेषोऽभिहितो **भविष्योत्तरे**—
" प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तो धर्मनंदन । नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं फलमाप्नुयात् ॥
" पुत्रसंतानमारोग्यं सौभाग्यमतुलं भवेत् । सदा धर्मरतिर्भूत्वा मृतो वैकुंठमाप्नुयात् ॥ १०
" तत्र दिव्येन मानेन वर्षलक्षं युधिष्ठिर । भोगान् नानाविधान्भुक्त्वा पुण्यशेषादिहागतः ॥
" सर्वकामसमृद्धे तु कुले महति जायते " ॥ इति । **पाद्मेऽपि**—
" प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमे रोहिणी युता " ॥ इति ।
" किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः " ॥ इति ।
ननु जन्माष्टमीव्रतेऽपि फलं **स्मर्यते** " सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः " इति १५
अतस्तदपि नित्यं काम्यमिति चेन्नैवम् । उपात्तदुरितक्षयमात्रेण काम्यत्वे संध्यावंदनादेरपि काम्यत्वप्रसंगात्सत्यपि पापक्षये फलांतरास्मरणात् । अतः केवलं नित्यं जन्माष्टमीव्रतम् । नित्यं काम्यं च जयंतीव्रतम् ।

नन्वेवं व्रतभेदे सति यदा दिनद्वयेऽष्टमी वर्तते रोहिणी तूत्तरदिन एव तदा पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवासः परेद्युर्जयंत्युपवास इति नैरंतर्येणोपवासद्वयं प्रसज्येतेति चेन्न । रोहिणीयोगसंभवे २०
जन्माष्टम्या अपि तत्रैव कर्तव्यत्वात् । सर्वतिथिष्वलभ्ययोगस्य केवलतिथेरुत्कृष्टत्वेन केवलाया-स्तिथेस्तत्रोपेक्षणीयत्वात् । यदा त्वेकस्मिन्नेव दिने अष्टमी वर्तते रोहिण्या च युज्यते तदा जन्माष्टमीजयंत्योः सह प्रयोगस्यावश्यंभावित्वेन जयंतीव्रत एव जन्माष्टमीव्रतमंतर्भवतीति न पृथगुपवासप्रसंगः । तदुक्तं **कालनिर्णये**—
"यस्मिन्वर्षे जयंत्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा । अंतर्भूता जयंत्यां स्याद्दक्षयोगः प्रशस्यते " ॥ इति २५
ग्राह्या तिथिर्निरूप्यते । जन्माष्टम्या जयंत्याश्चार्धरात्रप्रधानत्वात् तद्योगोऽतिप्रशस्तः ।
तदुक्तं **वसिष्ठसंहितायाम्**—
" अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्यर्धे यदि दृश्यते । मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातो हरिः स्वयम् "॥
विष्णुरहस्येऽपि—
"रोहिण्यामर्धरात्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हंति पापं त्रिजन्मजम्"॥ इति । ३०
एवं च सत्यर्धरात्रसद्भाव एवात्र कर्मकालव्याप्तिः । तत्र **योगीश्वरः**—
" रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी । अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयाऽपि यदा भवेत् ॥
" जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी " ॥ इति । पक्षांतरमाह **स** एव—
" अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमेकार्धघटिकान्विता । रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिषु " ॥ इति ।

---

१ **क्ष**–पूर्वत्र ।

एकघटिकान्विता वा अर्धघटिकान्विता वा । तत्रायमर्थः संपद्यते । पूर्वभागावसन एका घटिका उत्तरभागादेवेका मिलित्वा निशीथशब्दवाच्यं मुहूर्तं तावत्परिमाणं मुख्यः कल्पः । तदसंभवे उभयत्र अर्धघटिका तस्या अप्यसंभवे कलेति । एवं चार्धरात्रे कलामात्रमष्टमीसद्भावेऽपि **जयन्ती-योगस्य** प्रतिपादनात् "अस्ति चेत् सप्तमी विद्धा तस्यां नाराधयेद्धरिम्" इति **वचनं** निर्मूलम् । सोऽयमर्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः । कृत्स्नाहोरात्रयोगोऽत्यंतमुख्यः ।

यदा कदाचित् मुहूर्तयोगः स्वल्पयोगश्चानुकल्पः तदा **वसिष्ठसंहितायाम्**—

"अहोरात्रं तयोर्योगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि । मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥

"वासरे वा निशायां वा यत्र स्वल्पाऽपि रोहिणी। विशेषेण नभोमासे सैवोपोष्या मनीषिभिः" ॥इति ।

यो जयंतीव्रते योगनिर्णयः स एव जन्माष्टमीव्रतेऽपि द्रष्टव्यः

"दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम् ॥

"अष्टमी शिवरात्री च अर्धरात्रादधो यदि। दृश्यते घटिका या सा पूर्वविद्धा प्रकीर्तिता" ॥ इति **स्मृतेः** । तत्र जन्माष्टमी द्विविधा । शुद्धा सप्तमीविद्धा चेति । सूर्योदयमारभ्य प्रवर्तमानाष्टमी शुद्धा । निशीथादर्वाक्सप्तम्या कियत्यापि युक्ता विद्धा । शुद्धापि पुनर्निशीथव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां द्विविधा । तत्र "निशीथव्यापिनी मुख्या विशेषेणेंदुसंयुताम्" इति **वचनात्** "निशीथव्याप्तिरहितापि रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत" इति **वचनात्** गृहीतव्या भवति ।

ननु पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वमारभ्य परेद्युर्निशीथादर्वाग्या समाप्यते तस्यामुभयत्र रात्रिसंबंधसत्वात् कुत्रोपवास इति चेत्परेद्युरेवोपवासः कार्यः । प्रातः संकल्पकालमारभ्य प्रवर्तमानत्वात् ।

सप्तमी विद्धापि त्रिविधा । पूर्वेद्युरेव निशीथव्यापिनी परेद्युरेव तद्व्यापिनी उभयत्रापि निशीथव्यापिनी चेति । तत्र प्रथमद्वितीययोः पक्षयोर्निशीथिव्याप्तेः प्रयोजकत्वेन "या निशीथव्यापिनी सा विशेषेणेन्दुसंयुताम्" इति **वचनेन** ग्रहीतव्या भवति । तृतीये तु पक्षे परेद्युरुपवासः प्रातःसंकल्पमारभ्य तिथिव्याप्तिसंभवात् ।

रोहिणीसहिताष्टमी चतुर्विधा । शुद्धा विद्धा शुद्धाधिका विद्धाधिका चेति । तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयोगो यत्किंचिन्मुहूर्तयोग इति त्रैविध्यं भवति । एवं विद्धायामपि त्रैविध्यं । एतेषु षट्सु पक्षेषु दिनांतरे योगाभावादुपवासे संदेहो नास्ति । किन्तु योगतारतम्यात् प्राशस्त्य-तारतम्यं भवति । यत्किंचिन्मुहूर्तयोगः प्रशस्तः । निशीथयोगः प्रशस्ततरः । संपूर्णयोगः प्रशस्ततमः । शुद्धाधिका तु सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः सूर्योदयमतिक्रम्य एषा वर्धते । सा च त्रिविधा । पूर्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता परेद्युरेव तद्युक्ता दिनद्वयेऽपि रोहिणीयुक्ता चेति । तत्राद्ययोर्नास्ति संदेहः । रोहिणीयोगस्य नियामकत्वात् । तृतीये तु रोहिणीयोगस्य उभयत्र समानत्वेऽपि गुणाधिक्यात्पूर्वेवोपोष्या । तथा हि सा रोहिणीयोगभेदात् त्रिधा भिद्यते । अष्टमी-वत्सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता रोहिणी कदाचित्परेद्युरपि कियती वर्धते । कदाचित् पूर्वेद्युर्निशीथमारभ्य रोहिणी प्रवर्त्तते । कदाचिन्निशीथादूर्ध्वमारभ्य प्रवर्तते । तत्र प्रथमद्वितीययोर्निशीथयोगस्य सत्वात्पूर्वेद्युरेवोपवासः । तृतीयपक्षे दिनद्वयेऽपि निशीथे जयंतीयोगो नास्ति । पूर्वेद्युर्निशीथे केवलाष्टमी परेद्युः केवलरोहिणी । तत्र निशियोगाभावेऽपि रात्रियोगस्य सत्वादष्टम्याः प्राधान्याच्च पूर्वेद्युरुपवासः । तदेवं शुद्धाधिका पूर्वेवोपोष्या । निशीथादर्वाक्सप्तम्या युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाधिका । सा च त्रिविधा । पूर्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता उभयत्र

रोहिणीयुक्ता विद्धाधिकेति । प्रथमद्वितीययोस्तु रोहिणीयोगो नियामकः । या तूभयत्र रोहिणी-युक्ता विद्धाधिका साऽपि निशीथे जयंतीयोगमपेक्ष्य चतुर्था भिद्यते । पूर्वेद्युरेव निशीथयोगवती परेद्युरेव निशीथयोगवती उभयत्रापि तादृशी उभयत्रापि निशीथयोगरहिता चेति । तत्र प्रथम-द्वितीययोः निशीथयोगो नियामकः । तृतीयचतुर्थयोः परदिन एवोपवासः । परेद्युः संकल्पकाले तिथिनक्षत्रयोगस्य सत्वात् । जयंतीभेदेषूपवासदिने यदि सोमवारो बुधवारो वा भवति तदा ५ फलाधिक्यं भवति । तदुक्तं **ब्रह्मपुराणे**—

" प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
" किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किंपुनर्नवमी युक्ता कुलकोद्धास्तु मुक्तिदा " ॥ इति ।

दिनद्वयेऽप्यर्धरात्रसंबन्धाभावे **स्कांदेऽपि**—

" उदये वाष्टमी किंचिन्नवमी सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता । १०
" अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वाऽथ वा न वा " ॥ इति ।

पारणनिर्णयः । यथोक्तरीत्या विहिततिथावुपवासं कृत्वा परेद्युः

" पूर्वाह्णे पारणं कृत्वा उपवासं समापयेत् । उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ॥

"पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनम्। असमाप्ते व्रतं पूर्वे नैव कुर्याद्व्रतांतरम्"॥ इति **स्मृतेः** । एवं सामान्यतः पूर्वाह्णे पारणप्राप्तौ क्वचिदपवादः **स्मर्यते**— १५

" अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित् ।
" तिथिरष्टगुणं हंति नक्षत्रं तु चतुर्गुणम् । तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभांते च पारणम् "॥ इति ।

नारदीये–"तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् । पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥
" सांयोगिके व्रते प्राप्ते यश्चैकोऽपि वियुज्यते । तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः " ॥ इति ।

ब्रह्मकैवर्ते— २०

" सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा पुण्यहानिः स्याद्दते धारणपारणम् " ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे—

" तिथ्यर्क्षयोर्यदा च्छेदो नक्षत्रांतमथापि वा । अर्धरात्रेऽपि वा कुर्यात्पारणं च परेऽहनि" ॥ इति । उपवासदिनादपरेऽहनि दिवसे यद्युभयांतः तदा पारणमिति मुख्यः कल्पः । नक्षत्रांतमित्यनेन एकतरांतत्वमभिहितम् । सोऽयमनुकल्पः । यदि रात्रौ निशीथादर्वागुभयांत एकतरांतो वा २५ भवति तदा दिवसे मुख्यानुकल्पयोरुभयोरप्यसंभवाद्रात्रौ पारणस्य निषिद्धत्वाच्च तत्राप्युपवास-प्रसक्तौ पारणस्य प्रतिप्रसवः क्रियते । "अर्धरात्रेऽपि वा कुर्यात्" इति । अशक्तस्य तिथिनक्षत्रयो-रुभयोरनुवर्त्तमानयोरपि प्रातर्देवं संपूज्य क्रियमाणं पारणं नैव दुष्यति

" जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् । तिथ्यंते वोत्सवांते वा व्रती कुर्वीत पारणम् " ॥ इति **वचनात्**— ३०

नवमीनिर्णयः । अथ नवमी निर्णीयते । सा च दुर्गासरस्वतीव्रतादौ पूर्वविद्धैव ग्राह्या

" अष्टम्या नवमी युक्ता कर्तव्या फलकांक्षिभिः । न कुर्यान्नवमीं तात दशम्यां तु कदाचन " ॥ इति **स्मरणात्** । महानवम्यां तु—

" आश्वयुक्शुक्लनवमी तथा नक्तं चतुर्दशी । जयायुक्ता न कर्तव्या पूर्णायुक्ता प्रशस्यते " ॥

जया अष्टमी । पूर्णा दशमी । ३५

श्रीरामनवमीनिर्णयः ।

श्रीरामनवमीव्रतमुक्तमगस्त्यसंहितायाम्—" श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्यग्रहाधिका ।

" तस्मिन्दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः । यत्किंचित्क्रियते कर्म तद्भवक्षयकारणम् ।

" उपोषणं जागरणं पितॄनुद्दिश्य तर्पणम् । तस्मिन्दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मावाप्तिमभीप्सुभिः " ॥ इति ।

५ तत्रोपवासो जयंतीवन्नित्यकाम्यरूपः । द्वैरूप्यं च तस्य द्विविधप्रमाणबलाद्वसीयते । उपवास-विधिवाक्येषु नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नित्यत्वसाधकानां श्रवणान्नित्यत्वसिद्धिः । तानि च साधकानि **संग्रहकारेण** संगृहीतानि—"नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्" इत्युक्त्वाऽ-तिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागचोदनात् । " फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम् " इति ।

अत्र नित्यादिपदान्यभिधीयंते । अकरणे प्रत्यवायश्च स्मर्यते **अगस्त्यसंहितायाम्**—

१० " नित्यमेव तु कर्तव्यं श्रीरामनवमीव्रतम् ।

" चैत्रे मासि नवम्यां तु शुक्लायां रघुनंदनः । प्रादुरासीत्पुरा ब्रह्मन् परं ब्रह्मैव केवलम् ॥

" तस्मिन्दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

" प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः । उपोषणं न कुरुते कुंभीपाकेषु पच्यते " ॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

१५ " यस्तु रामनवम्यां तु भुंक्ते मोहाद्विमूढधीः । कुंभीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः " ॥ इति ।

काम्यत्वं च फलश्रवणादवसीयते । तथा च **तत्रैव**—

" कुर्याद्रामनवम्यां य उपोषणमतंद्रितः । न मातुर्गर्भमाप्नोति स वै रामो भवेत्स्वयम् ॥

" तस्मात्सर्वात्मना सर्वे कृत्वैव नवमीव्रतम् । मुच्यंते सर्वपापेभ्यो यांति ब्रह्मसनातनम् " ॥ इति ।

अन्ये त्वाहुः व्रतमिदं केवलं नित्यं न तु काम्यमपि पशुपुत्रस्वर्गादिफलस्याश्रवणात् ।

२० " संध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः । विधूतपापास्ते यांति ब्रह्मलोकं सनातनम् " ॥ इति ।

फलश्रवणेऽपि संध्योपासनस्य यथा नित्यत्वं तथा पापक्षयद्वारा मोक्षार्थस्यास्य नित्यत्त्वमिति ।

अत्र मध्यान्हव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ।

" झषं पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाव्हये । आविरासीत्स्वकलया कौसल्यायाः परः पुमान् ॥

"चैत्रशुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्यान्हयोगेन महापुण्यतमा भवेत्"॥ इति **स्मृतेः** ।

२५ यस्मिन्वर्षे पुनर्वसुयोगो नास्ति तस्मिन्वत्सरे केवलनवम्युपोष्या । " केवलाऽपि सदोपोष्या नवमी-शब्दसंग्रहात् " इति **वचनात्** । सा च द्विविधा । शुद्धा विद्धा वेति । सूर्योदयमारभ्य प्रवर्त्तमाना शुद्धा । त्रिमुहूर्तया तदधिकया वाऽष्टम्या युक्ता विद्धा। तत्र शुद्धा त्रिविधा। शुद्धाधिका शुद्धसमा शुद्धन्यूना चेति । अत्र नास्ति संशयः । दिनांतरे मध्यान्हव्याप्त्यभावात् । सा च पुनः प्रत्येकं द्विविधा पुनर्वसुनक्षत्रयुक्ता तद्रहिता चेति । तत्र पुनर्वसुयुक्तशुद्धाधिका त्रिविधा । पूर्वेद्युरेव नक्षत्र-

३० युक्ता परेद्युरेव तद्युक्ता उभयत्र तद्युक्ता चेति । तत्र प्रथमद्वितीययोर्नक्षत्रयोगो नियामकः ।

"पुनर्वस्वृक्षसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि दृश्यते। चैत्रशुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा"॥ इति **स्मृतेः**। तृतीये तु मध्यान्हे पुनर्वसुयुक्तदिनं ग्राह्यम् । तथाऽ**गस्त्यः**—

" चैत्रशुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्यान्हयोगेन महापुण्यतमा भवेत् " ॥ इति ।

एवं विद्धायामपि कृष्णाष्टम्यादिवत् पक्षभेदो निर्णयश्च द्रष्टव्यः। विद्धानिषेधस्तु वैष्णवविषयः। "नवमी चाष्टमी विद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः। तदन्येषां तु सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम्"॥ इति **स्मृतेः**।

दशावतारकालाः। दशावतारकालाः **संग्रहकारेण** संगृहीताः—

" चैत्रे मास्यसिते पक्षे त्रयोदश्यां तिथौ विभुः। उद्भून्मत्स्यरूपेण रक्षार्थमवनेर्हरिः॥
" ज्येष्ठमासे तथा कृष्णद्वादश्यां भगवानजः। मंदरं पृष्ठतः कृत्वा कूर्मरूपी हरिर्दधौ॥ ५
" चैत्रकृष्णे तु पंचम्यां जज्ञे नारायणः स्वयम्। भुवं वराहरूपेण शृंगाभ्यामुदधेर्जलात्॥
" वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यामिनेऽस्तगे। उद्भूवासुरद्वेषी नृसिंहो भक्तवत्सलः॥
" मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादश्यां वामनो विभुः। अदित्यां काश्यपाज्जज्ञे नियंतुं बलिमोजसा॥
" मार्गशीर्षे द्वितीयायां कृष्णपक्षे तु भार्गवः। दुष्टक्षत्रियविद्वेषी रामोऽभूत्तापसाग्रणीः॥
" चैत्रशुक्लनवम्यां तु मध्यान्हे रघुनंदनः। दशाननवधाकांक्षी जज्ञे रामः स्वयं हरिः॥ १०
" वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां हलायुधः। संकर्षणो बलो जज्ञे रामः कृष्णाग्रजो हरिः।
" मासि तु श्रावणाष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षके। प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ते कृष्णं देवक्यजीजनत्।
" मासे भाद्रपदे शुक्लद्वितीयायां जनार्दनः। म्लेच्छाक्रांते कलावंते कल्किरूपो भविष्यति।
" अवतारदिने पुण्ये हरिमुद्दिश्य भक्तितः। उपवासादि यत्किंचित्तदानंत्याय कल्पते"॥ इति।

दशमीनिर्णयः। अथ दशमी निर्णीयते। तस्याश्च न तिथ्यंतरवद्धेयोपादेयविभागोऽस्ति। १५ तथा **चांगिराः**—

" संपूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वयाऽथवा। युक्ता न दूषिता यस्मात्तिथिः सा सर्वतोमुखी"॥ इति।

यथा संपूर्णा तिथिर्दोषरहिता तथा पूर्वविद्धा परविद्धा चेत्यर्थः। अत्र व्यवस्थामाह **शंखः**—

" शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः"॥ इति।
" नवमी दशमी चैव नोपोष्या परसंयुता " इति वचनं कृष्णपक्षविषयतया योजनीयम्। २०

एकादशीनिर्णयः। अथैकादशी निर्णीयते। तत्रोपवासो नित्यकाम्यरूपः उपवासविधिषु नित्यत्वसाधकानां नित्यादिपदानां श्रवणात्। सायुज्यादिफलश्रवणाच्च।

नित्यशब्द उदाहृतो **गारुडपुराणे**—"उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपि"॥ इति।

सदाशब्द उक्तः **सनत्कुमारसंहितायाम्**—"एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः"॥ इति।

एवमन्यान्यपि वचनानि—" उपोष्यैकादशी राजन्यावदायुः सुवृत्तिभिः। २५
" न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम्। स नरो नरकं याति रौरवं तमसा वृतम्।
" समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम्। तस्य भंगं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत्॥
" मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा। एकादश्यां तु यो भुंक्ते पक्षयोरुभयोरपि"॥

इत्यादीनि नित्यसाधकानि द्रष्टव्यानि। काम्यत्वसाधकं फलं च श्रूयते **विष्णुरहस्ये**—

" यदीच्छेत् विष्णुसायुज्यं सुखं संपदमात्मनः। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि"॥ इति। ३०

स्कांदेपि—

" यदीच्छेद्विपुलान्भोगान्मुक्तिं चात्यंतदुर्लभाम्। एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि"॥ इति।

नारदोऽपि—" एकादशीसमं किंचित्पापत्राणं न विद्यते।
" स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी। सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी"॥ इति।

---

१ क्ष–जि।

कौर्मेऽपि—

" यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं संततिमात्मनः । एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि " ॥ इति ।

तदेवं नित्यादिशब्दश्रवणान्नित्यत्वं फलश्रवणात् काम्यत्वं च सिद्धम् । उक्तं च **कालादर्शे**—

" सर्वस्मृतिपुराणेतिहासादिषु विनिश्चितम् । एकादशीव्रतं तच्च नित्यं काम्यमिति द्विधा"॥ इति।

सर्वासु स्मृतिषु सर्वेषु पुराणेषु इतिहासेषु भारतादिषु च एकादशीव्रतं विनिश्चितं विशेषेण प्रमितम्। अनेन निर्मूलत्वभ्रान्त्या ये मूढाः संदिहते निरस्तास्ते वेदितव्याः । स्मृतयस्तावदुद्दाह्रियंते ।

विष्णुस्मृतौ—" एकादश्यां न भुंजीत कदाचिदपि मानवः " ॥ इति ।

कात्यायनः—" एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि " इति ।

कण्वः—" एकादशीमुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् " इति । **सनत्कुमारः**—

" निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः । एकादश्यन्नकामस्य निष्कृतिः क्वापि नोदिता"॥ इति।

नारदेऽपि—" एकादशीसमं किंचित्पापघ्नाणं न विद्यते " इति । **प्रचेताः**—

" एकादशीविवृद्धा चेच्छुक्ले कृष्णे तथैव च । उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद् गृही " ॥ इति ।

बृहद्वसिष्ठः—

"द्वादशी घटिकाऽल्पा वा यदि न स्यात्परेऽहनि । दशमीमिश्रिता कार्या महापातकनाशिनी"॥ इति।

हारीतोऽपि—

" त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशी घटिकाद्वयम्। दशम्यैकादशी विद्धा सैवोपोष्या कदाचन"॥ इति।

ऋष्यशृंगः—

" एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् । उपोष्या दशमी विद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत्" ॥ इति ।

काम्योपवासमधिकृत्यांगिराः—

" सायमाद्यन्तयोरन्होः सायंप्रातश्च मध्यमे । उपवासफलेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयम् " ॥ इति ।

देवलोऽपि—

" दशम्यामेकभक्ताशी मांसमैथुनवर्जितः । एकादशीमुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि " ॥ इति ।

पुलस्त्यः—" एकादश्यां न भुंजीत नारी दृष्टे रजस्यपि " इति ॥ **गोभिलः**—

" न शंखेन पिबेत्तोयं नाश्नीयात्कूर्मसूकरौ । एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि " ॥ इति ।

एवमादीनि **स्मृति**वचनानि द्रष्टव्यानि । **पुराणवचनान्युदाह्रियंते** । **नारदीये वसिष्ठः**—

" एकादशीसमुत्थेन वन्हिना पातकेन्धनम् । भस्मतां याति राजेंद्र अपि जन्मशतोद्भवम् ॥

" नेदृशं पावनं किंचिन्नराणां भूप विद्यते । यादृशं पद्मनाभस्य दिनं पातकहानिदम् ॥

" न गंगा न गया भूप न काशी न च पुष्करम् । न चापि कौरवं क्षेत्रं न देवा न च देविका ॥

" यमुना चंद्रभागा च तुल्या नृप हरेर्दिनात् । अनायासेन राजेंद्र प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥

" प्रसंगादथवा दंभाल्लोभाद्वाऽथ नराधिप । एकादश्यामनश्नन्यः सर्वदुःखाद्विमुच्यते " ॥ इति ।

कौर्मेऽपि—

" वदंतीह पुराणानि भूयो भूयो वरानने । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे " ॥ इति ।

विष्णुरहस्येऽपि—

" परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । सूतके मृतके चैव न त्यजेत् द्वादशीव्रतम् " ॥ इति ।

एवमादीन्युपवासपराणि वचनानि बहूनि संति । तानि विस्तरभयान्न लिख्यंते ।

वैष्णवानामुपवासाङ्गतिथिनिर्णयः । अथ वैष्णवानामुपवासांगतिथिर्निर्णीयते । तन्निर्णयस्य च वेधाधीनत्वात्प्रथमं दशमीवेधो निरूप्यते । स च वेधः त्रिविधः । अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधः पंचदशनाडीवेधश्चेति । तत्रारुणोदयवेधो **भविष्यत्पुराणे** दर्शितः—

" अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणम् " ॥ इति ।

अरुणोदयस्य प्रमाणं **स्कंदनारदाभ्या**मुक्तम्–"उदयात् प्राक्चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः" इति। ५

गोभिलः—

" अरुणोदयवेलायां दशमीसंयुता यदि । संपृक्तैकादशीं तां तु मोहिन्यै दत्तवान्विभुः " ॥ इति ।

सौरधर्मे—

"आदित्योदयवेला या प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता। सैकादर्शाति संपूर्णा विद्धाऽन्या परिकीर्तिता" ॥ इति।

सूर्योदयवेधः **कण्वेन** दर्शितः— १०

" उदयोपरि विद्धा तु दशम्यैकादशी यदा । दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशासनः " ॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

" दशम्याः प्रांतमादाय यत्रोदेति दिवाकरः । तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जंभासुराय तु " ॥ इति ।

पंचदशनाडीवेधस्तु **स्कांदे** दर्शितः—

" नागो द्वादशनाडीभिः दिक्पंचदशभिस्तथा । भूतोष्टा दशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम् " ॥ इति । १५

नागः पंचमी। दिक् दशमी। पंचदशनाडीबोधस्य वेधांतरस्य च विषयव्यवस्था **निगमे** दर्शिता—

" सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः । सार्धः सप्तमुहूर्तं तु वेधोऽयं बाधते व्रतम् " ॥ इति ।

यत्तु **स्मर्यते**—

" अर्धरात्रात्परा यत्र एकादश्युपलभ्यते । तत्रोपवासः कर्तव्यो दशमी न तु वै कला " ॥ इति ।

न तद्वेधाभिप्रायेण किं तु अर्धरात्रवेधोऽपि यदा वर्ज्यः तदा किमु वक्तव्यमरुणोदयवेध इति २० कैमुत्यप्रदर्शनपरम् । तथा **ब्रह्मकैवर्ते**—

" अर्धरात्रे तु केषांचिद्दशम्या वेध इष्यते । अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे " ॥ इति ।

विद्धानिषेध उक्तो **नारदीये**–

"कलावेधेऽपि विप्रेन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् । सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गंगांभ इव निर्मलम् " ॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि— २५

"कलार्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदि । तदाप्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्" ॥ इति।

सोऽयं कलादिवेधः अरुणोदये सूर्योदये च समानः । तत्रारुणोदयवेधे वैष्णवविषयः । तच्च **गारुडपुराणे** स्पष्टमवगम्यते—

" दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्धि नैकादशीव्रतम् " ॥ इति ।

वैष्णवशब्दार्थः । वैखानस पांचरात्रादिवैष्णवागमोक्तदीक्षां प्राप्तो वैष्णवः । ३०

" पांचरात्र्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तस्तु वैष्णवः " इति स्मृतेः । **स्कांदेऽपि**—

" परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षा तु वैष्णवी ॥

"समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविप्लुतः । विष्ण्वर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते" ॥ इति

उक्तलक्षणं वैष्णवं प्रति तिथिरेवं निर्णेतव्या । एकादशी द्विविधा । अरुणोदयवेधवती शुद्धा चेति ।

---

१ क्ष–डि । २ खगघ–पाठः ।

तत्र वेधवती सर्वथा त्याज्या 'तद्धि नैकादशीव्रतम्' इत्यादिभिः प्रतिषेधात् । तत्रारुणोदयवेधस्य प्रतिषेधे सूर्योदयवेधस्य त्याज्यत्वमर्थसिद्धम् । कण्ववचनं चात्र पूर्वमुदाहृतम् । या तु वेधरहिता अरुणोदयमारभ्य प्रवृत्ता शुद्धैकादशी सा द्विविधा । आधिक्येन युक्ता तद्रहिता चेति । आधिक्यं चतुर्विधम् । एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यमुभयानाधिक्यं । तत्राद्येषु त्रिषु पक्षेषु ५ शुद्धामप्यरुणोदयमारभ्य प्रवृत्तां परित्यज्य परेह्युरुपवासः कर्तव्यः । तत्रैकादश्याधिक्ये **स्मृत्यंतरम्**—

" एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणम् " ॥ इति ।

नारदोऽपि—

" संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी । द्वादश्यां लंघनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्" ॥ इति ।

१० द्वादश्याधिक्ये **व्यास** आह—

" एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम्" ॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

" एकादशी तु संपूर्णा द्वादशी वृद्धिगामिनी । वंचुळी नाम सा प्रोक्ता कोटियज्ञफलप्रदा ॥

" वंचुळीं द्वादशीं त्यक्त्वा यः कुर्यात्पूर्ववासरे । सप्तजन्मार्जितं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति" ॥ इति ।

१५ उभयाधिक्ये तु **नारद** आह—

" संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि " ॥ इति ।

गुरुरपि—

" संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि " ॥ इति ।

उभयाधिक्यरहितायां तु शुद्धायां न कोऽपि संदेहः । इति वैष्णवदीक्षायुक्तानामेकादशी निर्णीता ।

२० **स्मार्तैकादशीनिर्णयः** । अथ श्रौतस्मार्तपर्यवसितानां आगमोक्तदीक्षारहितानामेकादशी निर्णीयते । अरुणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वे व्यवस्थिते सत्युदयवेधः स्मार्तविषयत्वेन परिशिष्यते । अत एव **स्मर्यते**—

" अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तिथिषु स्मृताः । सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः " ॥ इति ।

वेधादीनां स्वरूपमुक्तं **ब्रह्मकैवर्ते**—

२५ " चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयसंज्ञिताः । चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥

" अरुणोदयवेधः स्यात्सार्धं तु घटिकात्रयम् । अतिवेधोऽपि घटिका प्रभासंदर्शनाद्भवेः ॥

" महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः " ॥ इति ।

अरुणोदयकाले घटिकार्धे दशमीसद्भावो वेधः घटिकाव्याप्तिरतिवेधः । उदयात्पूर्वं कृत्स्नारुणोदय-कालव्याप्तिर्महावेधः । सूर्योदयकाले दशमीसद्भावो योगः उदयवेध इति यावत् । वेधातिवेधमहा-३० वेधयोगाश्चत्वार उपवासस्य दूषकाः । तत्र

" दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्धि नैकादशीव्रतम् " ॥ इति **वचनेन**ारुणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वे निश्चिते सति पारिशेष्यात् 'सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया' इति वचनाच्च सूर्योदयवेधः स्मार्तविषय इति निश्चीयते । एवं च सूर्योदयवेधमपेक्ष्य द्वेधा भिद्यते । शुद्धा विद्धा चेति । शुद्धैकादशी वृद्धिसाम्यह्रासैस्त्रिविधा । शुद्धाधिका शुद्धसमा शुद्धहीनेति ।

एवं विद्धापि त्रिधा। विद्धाधिका विद्धसमा विद्धहीनेति। तत्र शुद्धाप्रकारेषु त्रिषु विद्धाप्रकारेषु त्रिषु च एकैका एकादशी द्वादशी वृद्धिसाम्यहीनतागुणैर्भूयस्त्रिविधा। शुद्धाधिका द्वादश्यधिका शुद्धाधिका द्वादशीसमा शुद्धाधिका द्वादशीहीना शुद्धसमा द्वादश्यधिका शुद्धसमा द्वादशीसमा शुद्धसमा द्वादशीहीना शुद्धहीना द्वादश्यधिका शुद्धहीना द्वादशीसमा शुद्धहीना द्वादशीहीना विद्धाधिका द्वादश्यधिका विद्धाधिका द्वादशीसमा विद्धाधिका द्वादशीहीना विद्धसमा द्वादश्यधिका विद्धसमा द्वादशीहीना विद्धहीना द्वादश्यधिका विद्धहीना द्वादशीसमा विद्धहीना द्वादशीहीनेति। एवमष्टादशधा भिन्नैकादशी। तदुक्तं **ब्रह्मसिद्धांते**— ५

" शुद्धा विद्धा दशम्या क्वचिदपि च ततो द्वैधमेकादशीयं

" प्रत्येकं च त्रिधाऽसौ पुनरपि समतान्यूनताधिक्ययोगात्।

" पक्षाः प्रत्येकभिन्नाः पुनरपि षडमी द्वादशीन्यूनताद्यैः १०

" संबंधादेवमष्टादश खलु मिलिताः कल्पनाः संभवन्ति "॥ इति।

अष्टादशभेदप्रतिपादनपूर्वकं यथाक्रममुपवासनिश्चयमाह **कालादर्शकारः**—

" शुद्धा विद्धा द्विधा वृद्धिसाम्यन्हासैः पुनस्त्रिधा। तत्रैकैका द्वादशीस्था वृद्धिसाम्योनतागुणैः॥

" आद्योपोष्या परोर्ध्वे द्वे पौर्वपर्यात् व्यवस्थिते। गृह्यित्योरुत्तरासु षट्सु पूर्वैव संमता॥

"तिसृष्वंत्यासु विद्धैव तत्पूर्वे तु व्यवस्थिते। अविद्धैव तु शेषासु तृतीयासु व्यवस्थिता"॥ इति। १५

आद्योपोष्या परेति द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धाधिकैकादशी परैवोपोष्या। तदाह **नारदः**—

" संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। तत्रोपोष्या द्वितीया तु पुत्रपौत्रविवर्धनी "॥ इति।

गारुडपुराणे–"संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। तत्रोपोष्या परा पुण्या परतो द्वादशी यदि"॥

स्मृत्यंतरे–"संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। वैष्णवी चेत्रयोदश्यां घटिकैकाऽपि दृश्यते॥

"गृहस्थोऽपि परां कुर्यात्पूर्वां नोपवसेत्तदा। पूर्णाऽप्येकादशी त्याज्या वर्धतो द्वितयं यदि"॥ इति। २०

वैष्णवी द्वादशी। **वाराहेऽपि**—

"एकादशी विष्णुना चेत् द्वादशी परतः स्थिता। उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम्"॥ इति।

ऊर्ध्वे द्वे एकादश्यौ। द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धाधिका द्वादशीहानियुक्ता शुद्धाधिकेति द्वे एकादश्यौ पौर्वापर्यात्पूर्वा गृहस्थानां परा यतीनामिति व्यवस्थिते। तदाह **स्कंदः**—

" संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद् गृही" ॥ इति। २५

स्कांदेऽपि—" प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्त्याऽहोरात्रसंयुता।

"द्वादश्यां च तथा किंचिद् दृश्यते पुनरेव च। पूर्वा कार्या गृहस्थैस्तु यतिभिश्चोत्तरा विभो"॥ इति।

स्मृत्यंतरे—" पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत्।

" अत्रोपवासो विहितः चतुर्थाश्रमवासिनाम्। विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् "॥

गारुडपुराणेऽपि— ३०

" पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत्। अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा॥

" विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत्। पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणम्"॥ इति।

मार्कंडेयः—

" संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । पूर्वामुपवसेत् कामी निष्कामस्तूत्तरां सदा " ॥ इति ।

कामिपदं गृहस्थोपलक्षणं निष्कामपदं यत्युपलक्षणम् ।

केचिद्गृहस्थस्यापि निष्कामित्वे उत्तरा तिथिरुपोष्येत्याहुः । तथा **विष्णुरहस्ये**—

५ " निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा । सकामस्तु सदा पूर्वामिति बोधायनो मुनिः "॥ इति ।

यत्तु **स्मृत्यंतरवचनम्**—

" संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

" उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः "॥ इति तत् गृहियत्योर्व्यवस्थितं यत्पौर्वापर्यं तदभिप्रायेण । अत एवोक्तं **कालनिर्णये**—

१० "एकादशीमात्रवृद्धौ गृहियत्योर्व्यवस्थितिः । उपोष्या गृहीभिः पूर्वा यतिभिस्तूत्तरा तिथिः"॥ इति । उत्तरासु षट्सु पूर्वैव द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धसमा द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धसमा द्वादशीहानियुक्ता शुद्धसमा द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धहीना द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धहीना द्वादशीहानियुक्ता शुद्धहीनेति षट्स्वेकादशीषु पूर्वैवोपोष्या । तदाह **स्कंदः**—

" शुद्धा यदा समा हीना समा क्षीणाऽधिकोत्तरा । एकादशीमुपवसेन्न शुद्धां वैष्णवीं सदा " ॥ इति ।

१५ यत्तु **स्मृत्यंतरे**ऽभिहितम्—"शुद्धाऽप्येकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि " इति यदपि वचनांतरं

" द्वादशी तु त्रयोदश्यां कलामात्रापि दृश्यते । द्वादशद्वादशीर्हन्ति पूर्वस्यां पारणं कृतम्" ॥ इति ।

यदपि **स्कांदवचनम्**—

" एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदि । तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्" ॥ इति ।

यदपि **कालिकापुराणवचनम्**—

२० "एकादशी यदा पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यते "॥ इति ।

यदपि **स्मृत्यंतरवचनम्**—

" एकादशी तु संपूर्णा द्वादशी वृद्धिगामिनी । वंचुली नाम सा प्रोक्ता कोटियज्ञफलप्रदा ॥

" वंचुलीं द्वादशीं त्यक्त्वा यः कुर्यात्पूर्ववासरे । सप्तजन्मार्जितं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति"॥ इति ।

एवमादीनि द्वादशीमात्रवृद्धौ परदिनोपवासविधायीनि वचनानि वैष्णवविषयाणि । स्मार्तानामपि २५ विद्धैकादशीविषयाणि । तथा च **स्मर्यते**—

" आदित्योदयमारभ्य भवेदेकादशीतिथिः । परेऽह्नि द्वादशी पूर्णा त्रयोदश्यां च वर्धते ॥

" उपोष्या द्वादशी तत्र वैष्णवैर्मोक्षकाङ्क्षिभिः " ॥

व्यासः—

"एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् " ॥ इति ।

३० लुप्ता आदौ दशमीमिश्रितत्वात्परतो वृद्ध्यभावाच्च क्षयं गतेति यावत् । उक्तं च **कालनिर्णये**—

" द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे व्यवस्थिते । शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तनिर्णय ईदृशः"॥ इति । विद्धाधिका द्वादश्यधिका विद्धाधिका द्वादशीसमा विद्धासमा द्वादश्यधिका इति पक्षत्रयेऽपि परदिन एवोपवासः । तथा **भविष्यत्पुराणे**—

" एकादशीं दिशायुक्तां वर्धमाने विवर्जयेत् । क्षयमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुता " ॥ इति ।

---

१ **घ**–विद्धाधिका द्वादशीहीनेति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

" एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत्। उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥
"कलार्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदा। तदा त्वेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्" ॥ इति।
पक्षत्रयेऽपि पूर्वत्रोपवासं निषेधति **नारदः**—
" नोपोष्या दशमी विद्धा सदैवैकादशी तिथिः। तामुपोष्य नरो जह्यात्पुण्यं वर्षशतोद्भवम्" ॥ इति। ५

तथा—

" दशमीशेषसंयुक्ता गांधार्या समुपोषिता। तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् " ॥ इति ;
एवमन्यान्यपि वचनानि विद्धानिषेधपराण्यत्रैव विषये योजनीयानि।
विद्धादिका द्वादशीहीनेति पक्षे पूर्ववत् गृहियत्योर्व्यवस्था द्रष्टव्या। तदाह **प्रचेताः**—
" एकादशी विवृद्धा चेच्छुक्ले कृष्णे विशेषतः। उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही " ॥ इति। १०
न चैतच्छुद्धाधिक्ये चरितार्थमिति शंकनीयं बाधकाभावेन विद्धाधिक्येऽपि तद्वचनप्रवृत्तेर्निवारयितुमशक्यत्वात्। विद्धसमा द्वादशीसमा विद्धसमा द्वादशीहीना विद्धहीना द्वादश्यधिका विद्धहीना द्वादशीसमा विद्धहीना द्वादशीहीनेति पंचसु पक्षेषु विद्धैकादश्येवोपोष्या। तथा च **स्मृत्यंतरे**—
"एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत्। उपोष्या दशमी विद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत्" ॥ इति।
ऋष्यशृंगः— १५

" सर्वत्रैकादशी कार्या दशमीमिश्रिता नरैः। प्रातर्भवतु वाऽमा वा तस्यां नित्यमुपोषणम्" ॥ इति।

तथा—

" त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किंचन। उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिता त्वपि " ॥ इति।

विष्णुरहस्येऽपि—

" एकादशी भवेत्काचिद्दशम्या दूषिता तिथिः। वृद्धिपक्षे भवेद्दोषः क्षयपक्षे तु पुण्यदा " ॥ इति। २०
विद्धैकादश्याः क्षये सति पूर्वेद्योपोष्येत्यर्थः। अत्र पक्षपंचके परदिनोपवासे सति त्रयोदश्यां पारणं प्रसज्येत। तच्च निषिद्धम्। तथा च **भविष्यत्पुराणे**—
" पारणं तु त्रयोदश्यां यः करोति नृपोत्तम। द्वादशद्वादशीर्हंति नात्र कार्या विचारणा " ॥ इति।
ऋष्यशृंगः—
" पारणाय न लभ्येत द्वादशी यदि कुत्रचित्। तदानीं दशमी विद्धाऽप्युपोष्यैकादशी तिथिः" ॥ इति। २५

विष्णुरहस्येऽपि—

"द्वादशीतिथिरल्पाऽपि यदि न स्यात्परेऽहनि। दशमीमिश्रिता कार्या न दोषोऽस्तीति वेधसः" ॥ इति।
वचनमिति शेषः। विद्धसमा द्वादशीसमा विद्धसमा द्वादशीहीनेति पक्षद्वये पौर्वापर्येण गृहियत्योर्व्यवस्था **कालादर्शकारेण** प्रतिपादिता 'तत्पूर्वे तु व्यवस्थिते' इति। अत्र प्रमाणं चिंत्यम्। सर्वमेतत्संगृह्य दर्शयति **कालनिर्णयकारः**—" शुद्धाविद्धयोरुभयोरप्येष निर्णयसंग्रहः। एका- ३०
दशीद्वादश्योरुभयोरपि वृद्धौ परेद्युरुपवासः द्वयोरप्यवृद्धौ पूर्वेद्युः। एकादशीमात्रवृद्धौ गृहियत्योर्व्यवस्था पूर्वेद्युर्गृहस्थः उत्तरेद्युर्यतिः। द्वादशीमात्रवृद्धौ शुद्धायां सर्वेषां पूर्वेद्युः विद्धायां परेद्युरिति। दिनत्रयविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यंते। तदाह **नारदः**—
"यदि दैवात्तु संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम्। तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणे भवेत् " ॥ इति।

कौर्मे—

" द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः । तामेवोपवसेत्काममकामो विष्णुतत्परः " ॥ इति । अत्राद्यंतयोर्दशमीद्वादश्योर्मध्ये एकादशीत्येतादृशं दिनत्रयं यदा प्राप्नोति तदा परतो द्वादशी वृद्धिरवृद्धिश्चेत्युभयं संभवति । तत्र यद्यवृद्धिः तदा यथोक्तं दिनत्रयमुपोष्यम् । तदुक्तं **पुराणांतरे**—

" दिनत्रयमृते देवि नोपोष्या दशमीयुता । सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत्त्रयोदशी " ॥ इति । द्वादशीवृद्धौ एकादशी यदा लुप्तेत्यनेन **व्यासवचनेन** परेद्युरुपवासः कर्तव्यः । यदा त्वाद्यंतयोरेकादशीत्रयोदश्योर्मध्ये द्वादशीत्येतादृशं दिनत्रयं तदा गृहस्थानां पूर्वदिन उपवासः । परदिने निषेधात् । तथा **कौर्मे**—

" एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः " ॥ इति ।

पाद्मेऽपि—

" एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्र्यहस्पृक्तदहोरात्रं नोपोष्यं तु सुतार्थिभिः " ॥ इति । पुत्रपौत्रसमन्वितः सुतार्थिभिरिति विशेषणाद्यतीनामत्र विषये परदिन एवोपवासः । एतदेवाभिप्रेत्याह **नारदः**—

" एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

"एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्रिस्पृशी नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति" ॥ इति ।

कौर्मेऽपि—

" द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणम् " ॥ इति । वैष्णवानामपि परदिन एवोपवासः " नैवोपोष्या वैष्णवेन " इति पूर्वदिनोपवासस्य निषिद्धत्वात् । यत्तु **स्मर्यते**—

"आदित्येऽहनि संक्रांत्यां व्यतीपाते दिनत्रये । पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही" ॥ इति । यदपि **मत्स्यवचनम्**—

" दिनक्षये तु संक्रांत्यां ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः । उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥

" द्वौ तिथ्यंतावेकवारे यस्मिन्स स्याद्दिनक्षयः " ॥ इति । अत्र दिनक्षयादिषूपवासनिषेधो दिनक्षयादिनिमित्तकः नैकादशीनिमित्तकः । तदुक्तं **कालादर्शे**—

" संक्रात्यादिनिषेधश्च संक्रात्यादिनिमित्तकः । उपवासं निषेधन्ति न ते त्वैकादशीव्रतम् " ॥ इति ।

कात्यायनः—

" तत्प्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । प्रयुक्तच्यंतरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनम् " ॥ इति ।

जैमिनिरपि—

" तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । नानुषंगकृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम् " ॥ इति ।

अयमर्थः—एकादश्युपवासस्य नित्यत्वात्संक्रान्त्याद्युपवासस्य काम्यत्वात्काम्योपवासनिषेधेन नित्योपवासनिषेधो न सिध्यतीति । काम्योपवासश्च **वसिष्ठेनोक्तः**—

" एकस्मिन्सावने त्वन्हि तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

" अमावास्या द्वादशी च संक्रांतिश्च विशेषतः । एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥

" अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम् " ॥ इति ।

पितामहस्तु दिनक्षय एकादश्युपवासं निषेधति—

" एकादश्यां दिनक्षय उपवासं करोति यः। तस्य पुत्रा विनश्यंति मधायां पिंडदो यथा "॥ इति।

ईदृशे विषये व्यवस्था दर्शिता काल**निर्णये**—

" उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किंचित् प्रकल्पयेत्। न दूष्यत्युपवासोऽत्र उपवासफलं भवेत्॥

" नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथांबुवाऽऽज्यम्। ५

" यत्पंचगव्यं यदि वाऽपि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च "॥ इति। **स्मृत्यंतरे**—

" अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं घृतं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् "॥ इति।

एवं कृष्णैकादश्यां गृहस्थस्योपवासे निषिद्धे भक्ष्यं प्रकल्पनीयम्। तत्रोपवासं निषेधति **कात्यायनः**—

" एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा। चंद्रसूर्योपरागे च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही "॥ इति। १०

गौतमः—

" आदित्येऽहनि संक्रात्यामसितैकादशीषु च। व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेत् गृही "॥ इति।

पाद्मेऽपि—

" संक्रात्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर। एकादश्यां च कृष्णायां ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति "॥ इति।

नारदोऽपि— १५

" इंदुक्षयेऽर्कसंक्रांतौ एकादश्यसिते रवेः। उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत्संततिं ध्रुवम् "॥ इति।

यत्तु **कौर्मवचनम्**—" एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि "॥ इति। यदपि **विष्णुधर्मोत्तरे वचनम्**—

" स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः। एकादश्यां तु यो भुंक्ते पक्षयोरुभयोरपि"॥ इति।

यत्तु **कूर्मवचनम्**— २०

" यथोत्तरे दक्षिणे वा अयने चैव कीर्तिते। तुल्यं पुण्यमवाप्नोति द्वादश्योरुभयोरपि "॥ इति।

" सायंप्रातर्यथा सन्ध्ये सायंप्रातर्यथाहुती। तथा सितासिते पुण्ये द्वादश्यौ धर्मतः समे"॥ इति।

यानि चान्यान्येतादृशानि शुक्लकृष्णैकादश्युपवासप्रतिपादकानि तानि सर्वाणि वानप्रस्थयतिविधवा-विषयाणि। तदुक्तं **कालादर्शे**—

" उपोष्यैकादशी कृष्णा शुक्लावादिति वादिनः। विधवाविपिनस्थादिविषयत्वेन सार्थकम्"॥ इति। २५

कौर्मेऽपि—"एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही"॥

स्कान्देऽपि–"एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्लामेव सदा गृही"॥ इति

नैमित्तिककाम्योपवासौ कृष्णायामपि कर्तव्यौ। तत्र नैमित्तिकं **स्मृत्यंतरे** पठ्यते—

" शयनिबोधनी मध्ये या कृष्णैकादशी भवेत्। सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन "॥ इति।

काम्योपवासस्तु **मात्स्ये** दर्शितः— ३०

" एकादश्यां तु कृष्णायामुपोष्य विधिवन्नरः। पुत्रानायुः समृद्धिं च सायुज्यं च समृच्छति "॥ इति।

स्कांदेऽपि—" पितॄणां गतिमन्विच्छन् कृष्णायां समुपोषयेत् "॥ इति। **सनत्कुमारोऽपि**—

" भानुवारेण संयुक्ता कृष्णा संक्रांतिसंयुता। एकादशी सदोपोष्या सर्वसंपत्करी तिथिः "॥ इति।

श्रवणद्वादशीनिर्णयः । यदा द्वादश्यां श्रवणनक्षत्रं भवेत्तदा शुद्धैकादशीमपि परित्यज्य द्वादश्यामेवोपवसेत् । तथा च **नारदः**—

" शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता । तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥
"एकादश्यां त्वविद्धायां द्वादश्यां श्रवणं यदि । उपोष्या द्वादशी पुण्या सर्वपापक्षयावहा" ॥ इति ।

५ **स्मृत्यंतरेऽपि**—

" एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेत् । पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् " ॥ इति । शक्तस्तूपवासद्वयं कुर्यात्

" एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् । तत्र द्विधोपवासः स्याद्उभयोर्देवता हरिः " ॥ इति । अत्र देवतैक्यात्पूर्वोपवासस्य पारणं नास्तीत्युक्तं भवति ।

१० विद्धायामपि द्वादश्यां फलाधिक्यमुक्तं **स्मृत्यंतरे**—

" द्वादश्येकादशीयुक्ता तत्र च श्रवणं यदि । सा विष्णुशृङ्खला ज्ञेया सायुज्यफलदायिनी " ॥

गौतमोऽपि—

" द्वादशीं श्रवणर्क्षं च स्पृशेदेकादशी यदि । स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञकः " ॥ इति ।
इयं च श्रवणद्वादशी नित्या

१५ " द्वादशीं श्रवणोपेतां यो नोपोष्यति दुर्मतिः । पञ्चसंवत्सरकृतं पुण्यं तस्य विनश्यति " ॥ इत्यकरणे प्रत्यवाय**स्मरणात्** । काम्यत्वमपि **मार्कण्डेय** आह—

" द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्थो भूप सर्वशः । चक्रवर्तित्वमखिलं संप्राप्नोत्यखिलां श्रियम् " ॥

यत्तु **वचनम्**—

" नभस्यशुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं यदि । श्रवणद्वादशी नाम सा प्रोक्ता मुनिपुंगवैः " ॥ इति ।

२० तद्वामनजयंत्यभिप्रायम्

" मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादशी श्रवणान्विता । उपोष्या वामनप्रीत्यै जातस्तत्र यतो हरिः " ॥ इति **स्मरणात्**। "शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता" इति **वचनाद्य**दाकदाचिदपि श्रवणद्वादशीसंभवे तत्रोपवासः कार्य एव । एतच्च श्रवणद्वादशीव्रतं न तिथिप्रधानं

"याः काश्चित्तिथयः पुण्याः प्रोक्ता नक्षत्रयोगतः।तास्वेव तद्व्रतं कुर्याच्छ्रवणद्वादशीं विना"॥इति **स्मृतेः**।

२५ नक्षत्रप्राधान्येऽपि इतरनक्षत्रोपवासवन्नस्तमयव्यापि नक्षत्रं ग्राह्यम्

" यस्मिन्नस्तंगतः सूर्यो निशि यद्युतमिंदुना । तदैवोपवसेद्दक्षे नक्षत्रं श्रवणं विना " ॥ इति श्रवणपर्युदासात् । अतः " उदये त्रिमुहूर्तस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः " इति **वचना**दुदयादित्रिमुहूर्तव्यापिश्रवणनक्षत्रं किंचित् द्वादशीस्पृष्टं यदि ग्राह्यम् । त्रिमुहूर्तव्याप्त्यभावे पूर्वेद्युरेवोपवासः । द्वादशीयुक्तस्य श्रवणस्य दिनद्वये त्रिमुहूर्तव्यापित्वे पूर्वदिन उपवासः। तत्र नक्षत्रस्य पूर्णत्वात् ।

३० श्रवणद्वादश्युपवासे त्रयोदश्यामेव पारणं कार्यं " त्रयोदश्यां तु पारणम् " इत्युक्तत्वात् । एकादश्युपवासे तु हरिवासरवर्जितद्वादश्यां पारणं कार्यम्

" चतुर्मुहूर्तं द्वादश्यामाद्यमेकादशीतिथौ । अन्ते चतुर्मुहूर्तं यत् तत्कालं हरिवासरम् ॥

" महादोषकरं चान्नं संप्राप्ते हरिवासरे । न कार्यं पारणं तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः " ॥ इति **स्मृतेः** । यदा त्रयोदश्यां द्वादश्याः कलाद्वयं कलात्रयं वा संभवति तदा द्वादशीकाल एव पारणं कुर्यात्तदुक्तं

नारदीये—

"एकादश्याः कला ह्येका द्वादश्यास्तु कलाद्वयम्। द्वादशद्वादशीर्हीति त्रयोदश्यां तु पारणम्" ॥ इति।

स्मृत्यंतरेऽपि—

"कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत्। पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता"॥ इति।

द्वादश्यां माध्याह्निककालः। द्वादशीकाले यदा पारणं तदा तत्प्रागेव सर्वाः क्रियाः कर्तव्याः। तदुक्तं **नारदीये**— ५

" अल्पायामपि विप्रेंद्र द्वादश्यामरुणोदये। स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः "॥ इति।

गारुडपुराणेऽपि—

"यदा त्वल्पा द्वादशी स्यादपकर्षो भुजेर्भवेत्। प्रातर्मध्यान्हिकस्यापि तत्र स्यादपकर्षणम्"॥ इति।

स्कांदेऽपि— १०

"यदा भवेदतीवाल्पा द्वादशी पारणादिने। उषःकाले द्वयं कुर्यात्प्रातर्माध्यान्हिकं च तत्"॥ इति।

उदितहोमनोऽग्निहोत्रिणो अग्निहोत्रहोमानंतरं पारणं कार्यम् ' विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीय ' इति **स्मरणात्**। न च वाच्यम्

" आहिताग्निनरङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः। अश्नंत एव सिध्यंति नैषां सिद्धिरनश्नताम् " ॥

*इत्यापस्तंबस्मरणादाहिताग्नेरुपवास एव नास्तीति "ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च त्यजेन्नैकादशीव्रतम्" इति १५

स्मृतेः। **आपस्तंब**वचनस्य एकादशीव्यतिरिक्तविषयत्वावगमात् कालयोर्भोजनमिति वचनप्राप्तं यत्कालद्वयभोजनं तत्र नियमाभावप्रतिपादनपरत्वाच्च द्वादशीकाले पारणासंभवे अद्भिः पारणं कुर्यात्। तदाह **कात्यायनः**—

"संध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणं तु निमित्ततः। अद्भिस्तु पारयित्वाऽथ नैत्यकांते भुजिर्भवेत्"॥ इति।

देवलोऽपि— २०

"संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारणं कथम्। अद्भिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥ इति।

" अशितानशिता यस्मादापो विद्वद्भिरीरिताः। अम्भसा केवलेनैव करिष्ये व्रतपारणम् " ॥ इति संकल्प्य गायत्र्या अभिमन्त्र्य त्रिवारं चुलकोदकं " प्रणवेन पिबेत् तोयं जलपारणमुच्यते ॥

" आपः पवित्रममलं पावनाः सर्वकर्मसु। व्रतलोपभयादेतत्पारणार्थं पिबाम्यहम् " ॥ इति।

एकादश्युपवासे अधिकारिणः। एकादश्युपवासे अधिकारिणं दर्शयति **कात्यायनः**— २५

" अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यसंपूर्णाशीतिवत्सरः। एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि " ॥ इति।

नारदः—

"अष्टाब्दादधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिहायनः। भुंक्ते यो मानवो मोहादेकादश्यां स पापकृत्"॥ इति।

पतिमत्या उपवासनिषेधः। पतिमत्यासूपवासं निषेधति **विष्णुः** (२५।१६)—

" पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत्। आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति " ॥ इति। ३०

मनुरपि (५।१५४)—" नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् " ॥ इति।

पत्युरनुमत्या पत्नी व्रतादिष्वधिकारिणी भवेत्। तदाह **कात्यायनः**—

" भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीनाचरेदिति " ॥ **मार्कंडेयः**—

" नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा। निष्फलं तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम्"॥ इति।

*ध. सू. २।४।९।१३। १ घ-धि।

पराशरोऽपि—

" अपृष्ट्वा चैव भर्तारं या नारी कुरुते व्रतम् । सर्वं तद्राक्षसान् गच्छेदित्येवं मनुरब्रवीत् "॥ इति ।

उपवासासमर्थविषयः । उपवासासमर्थस्तु एकभक्तादीनि कुर्यात्। तथा च **कात्यायनः**—

" उपवासे त्वशक्तानामशीतेरूर्ध्वजीविनाम् । एकभक्तादिकं कार्यमाह बोधायनो मुनिः " ॥ इति ।

५ **मार्कंडेयः**—

" एकभक्तेन नक्तेन तथैव याचितेन च । मुन्यन्नेन च दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् " ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

" एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षपेत् । पयोमूलं फलं वाऽपि न निर्द्वादशिको भवेत् " ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि—

१० " एकादश्यामुपवसेन्नक्तं वापि समाचरेत् । अथवा विप्रमुख्येभ्यो दानं दद्यात्स्वशक्तितः" ॥ इति ।

एकभक्तादावप्यशक्तः प्रतिनिधिना कारयेत् । तथा च **विष्णुरहस्ये**—

" असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते । कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् " ॥ इति ।

पैठीनसिः—

" भार्या भर्तुर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् । असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभंगो न जायते " ॥ इति ।

१५ **स्कांदेऽपि**—" पुत्रं वा विनयोपेतं पत्नीं वा भ्रातरं तथा ।

"एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् । भगिनीमथवा शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः"॥ इति ।

कात्यायनः—"पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्वर्थे च विशेषतः । उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं क्रतुशतं लभेत् ॥

" दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता च सा । नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ॥

" पुण्यं क्रतुशतं प्राहुर्मुनयः पारदर्शिनाः । उपवासफलं तस्य पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् " ॥ इति ।

२० **स्मृत्यंतरेऽपि**—

" पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगुर्वादिभूभुजाम् । अदृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयं च फलभाग्भवेत् ॥

" मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे । कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥

" यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि संपूर्णफलमाप्नुयात् " ॥ इति । प्रतिनिधौ कश्चिद्विशेषः **स्मर्यते**—

"काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः। क्राम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित्प्रतिकृतिं विदुः"॥ इति

२५ उपवासाकरणे प्रायश्चित्तं **स्मर्यते**—

" अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् " ॥

सूतकादावुपवासविचारः । सूतकादौ उपवासमात्रं कार्यमाह **पुलस्त्यः**—

" सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुंजीत व्रतमेतन्न लुप्यते ॥

" मृतकेऽपि न भुंजीत ह्येकादश्यां सदा नरः । एकादश्यां न भुंजीत नारी दृष्टे रजस्यपि" ॥ इति ।

३० काम्येऽपि दानार्चनरहितमुपवासमात्रं कार्यम् । एतदुक्तं **कौर्मे**—

" काम्योपवासे प्रक्रांते त्वन्तरा मृतसूतके । तत्र काम्यव्रतं कुर्यात् दानार्चनविवर्जितम् ॥

" सूतकांते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् । दानं दत्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥

" संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् । पंचमेऽहनि शुद्धा स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि " ॥

एकादश्यां नित्यनैमित्तिकश्राद्धे उपवासभेदः । एकादश्यां सांवत्सरिकश्राद्धे संप्राप्ते

३५ श्राद्धं कृत्वा पितृसेवितशेषं समाघ्रायोपोषणं कुर्यात् । तदाह **कात्यायनः**—

" उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं ततः कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् "॥ इति ।

ननु " भुंजतैव कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद् गृही " ॥ इति । तथा—

" श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुंक्ते तु कदाचन । देवा हव्यं न गृह्णंति कव्यानि पितरस्तथा " ॥ इत्यादिवचनविरोधः स्यात् । मैवम् । आघ्राणेनापि भोजनकार्यस्य सिद्धेः तस्य भोजनकार्ये विधानात् । अनुकल्पं कुर्वन्नशक्तस्तु भुंजीत

"अनुकल्पं यदा कुर्वन्नशक्तः पक्षयोर्द्वयोः । एकादश्यां तु भुंजीत श्राद्धं कृत्वा दिवैव च"॥ इति **स्मृतेः**। ५ कृष्णैकादश्यां गृहस्थस्य ओदनव्यतिरिक्तपितृशेषभोजनेऽप्यदोषः । तस्य शुक्लैकादश्यामेव नित्योपवासविधानात् । कृष्णैकादश्यामुपवासनिषेधेन भक्ष्यविधानाच्च । **ब्रह्माण्डपुराणे** तु—

" कर्ता नोपवसेच्छ्राद्धे पित्र्येऽप्येकादशीव्रते । तयोरप्यधिकं ब्रूयुः पितृशेषं महर्षयः " ॥ इति । कर्तृग्रहणात् ज्ञातीनामाघ्राणमेव

" कर्तृभ्योऽन्यैर्न भोक्तव्यं श्राद्धे प्राप्ते हरेर्दिने । पितृशेषं तमाघ्राय उपवासफलाप्तये " ॥ इति १० भोक्तुरपि दोषो नास्तीत्युक्तं **तत्रैव**—

" पात्राभावे द्विजः श्राद्धे भुञ्जीयाद्धरिवासरे । नोपवासव्रतघ्नं तन्नो चेत्तच्छ्राद्धहा भवेत् ॥

" परदिने तु कर्तव्या पारणा द्वादशीदिने । उपवासफलं सम्यक् प्राप्नोति व्रतभाङ् नरः ॥

"एकादश्यां न भुंजीत कदाचिदपि मानवः । स्वयं प्रार्थ्य न भुङ्क्ते चेत् प्रार्थितोऽन्यैर्न दोषभाक्"॥इति ।

काम्यैकादशीव्रतानुष्ठानक्रमः । अथमिह काम्यव्रतानुष्ठानक्रमः । प्रथमं दशम्यामेक- १५ भुक्तं कृत्वा दंतधावनं कुर्यात् । " दशम्यामेकभुक् भूत्वा खादयेद्दंतधावनम् " इति **स्मरणात्** । दशम्यां रात्रौ नियम उक्तो **ब्रह्मवैवर्ते**—

" प्राप्ते हरिदिने सम्यक् विधाय नियमं निशि । दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवं व्रतम् " ॥

नारदीये—

" अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेवणाः । अवनीतल्पशयनाः प्रियासंगविवर्जिताः " ॥ इति । २० ततः प्रातरुत्थायैकादश्यां बाह्यांतरशुद्धिं विदध्यात् । तत्प्रकारस्तु **कालनिर्णये**ऽभिहितः—

" शरीरमंतःकरणोपघातं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।

" शमं नयत्वस्तु ममेह शर्म पापादनंते हृदि संनिविष्टे ॥

" अंतःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युतः । स करोतु ममैतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ॥ ।

" बाह्योपघातादनघो बोद्धा च भगवानजः । शमं नयत्वनंतात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः "॥ इति । २५ अनंतरं व्रतसंकल्पं कुर्यात् । तत्र मंत्रमाह **विष्णुः**—

" एकादश्यां निराहारः स्थित्वाऽहमपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं मे तवाच्युत ।

" इत्युच्चार्य ततो विद्वान्पुष्पांजलिमथार्पयेत् " ॥ इति ।

अनंतरकृत्यमाह **कात्यायनः**— " गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

" अष्टाक्षरेण मंत्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमंत्रितम् । उपवासफलप्रेप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलम् " ॥ इति । ३० औदुंबरं ताम्रपात्रम् । **ब्रह्मपुराणे**—

" संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः । गंधैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः वरैः ।

"एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा तु जागरम् । याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः"॥ इति ।

द्वादश्यां कर्तव्यमाह **कात्यायनः**—" प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समापयेत् ।
" अज्ञानतिमिरांधस्य व्रतेनानेन केशव । प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥
" मंत्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती । द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोतैकीम् " ॥ इति ।
बृहस्पतिः—
" सायमाद्यंतयोरन्होः सायं प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलप्रेप्सुर्जह्याद्भुक्तचतुष्टयम् " ॥ इति ।

नित्योपवासविषयः । नित्योपवासप्रकारमाह **कात्यायनः**—
" नित्योपवासी यो मर्त्यः सायंप्रातर्भुजिक्रियाम् । वर्जयेन्मतिमान्विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे ।
" विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तवर्जितम् । शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणम् " ॥ इति ।
कालादर्शेऽपि—" जह्याद्भुक्तं द्वयं नित्ये काम्ये भक्तचतुष्टयम् " ॥ इति ।

उपवासे वर्ज्यानि । उपवासे वर्जानाह **विष्णुः**—
" असकृज्जलपानं च दिवा स्वापं च मैथुनम् । तांबूलचर्वणं मांसं वर्जयेद्व्रतवासरे " ॥ इति ।
वसिष्ठः—
" उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् । दंतानां काष्ठसंयोगो हंति सप्त कुलानि च " ॥ इति ।
दंतधावने प्रायश्चित्तमुक्तं **विष्णुरहस्ये**—
" श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दंतधावनम् । गायत्र्याः शतसंपूतमंबु प्राश्य विशुध्यति" ॥ इति ।
हारीतः—" पतितपाषंडनास्तिकसंभाषणमनृताश्लीलादिकमुपवासे वर्जयेत् " ॥ इति ।
विष्णुधर्मे—" असंभाष्यांस्तु संभाष्य तुलस्यतसिकादलम् ॥
" द्वादश्यामच्युतफलमागस्त्यं पत्रमेव वा । आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति " ॥ इति ।
बृहस्पतिः—
" दिवा निद्रां परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कांस्यामिषे तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥
" कृत्वा चैवोपवासं तु योऽश्नाति द्वादशीदिने । नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनम् ॥
" द्वादश्यामाद्यपादस्तु कीर्तितो हरिवासरः ॥
" महादोषकरं चान्नं संप्राप्ते हरिवासरे । न कार्यं पारणं तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः " ॥
स्मृत्यंतरे–"चतुर्मुहूर्तं द्वादश्यामाद्यमेकादशीतिथौ । अंते चतुर्मुहूर्तं यत् तत्कालो हरिवासरः"॥ इति ।

इत्येकादशीनिर्णयः । **द्वादशीनिर्णयः** । अथ द्वादशी निर्णीयते । सा च पूर्वविद्धा ग्रहीतव्या । तदुक्तं **स्कांदे**—
"द्वादशी च प्रकर्तव्या एकादश्या युता विभो । सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः"॥ इति।
उत्तरविद्धां प्रतिषेधति **बृहद्वसिष्ठः**—
" द्वितीया पंचमी चैव दशमी च त्रयोदशी । चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी " ॥ इति ।
द्वादश्यां च काम्योपवासो **मार्कंडेयेन** दर्शितः—
" द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्था भूप सर्वशः । चक्रवर्तित्वमतुलं संप्राप्तां अतुलां श्रियम् " ॥ इति ।

त्रयोदशीनिर्णयः । अथ त्रयोदशी निर्णीयते । सा च शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवतिष्ठते । तत्र शुक्लत्रयोदशी पूर्वविद्धा ग्राह्या । तदुक्तं **ब्रह्मकैवर्ते**—
" त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादशीसहिता मुने । भूतविद्धा न कर्तव्या दर्शः पूर्णा कदाचन " ॥ इति ।

---

१ घ-द् ।

निगमे—

"षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी। एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा" ॥ इति। अत्र कृष्णपक्ष इति विशेषणात् पूर्वविद्धावचनस्य शुक्लपक्षविषयत्वं परिशिष्यते।

चतुर्दशीनिर्णयः। अथ चतुर्दशी निर्णीयते। नृसिंहचतुर्दशी रात्रिव्यापिनी ग्राह्या। नृसिंहस्य सायंकाले आविर्भावात्। ५

"मधुश्रवणमासस्य शुक्ला या च चतुर्दशी। सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्णगामिनी" ॥ इति **वचनात्**। परा अनन्तचतुर्दशी। त्रिमुहूर्तमेव पूर्वाह्णः। तत्र शुक्लचतुर्दशी परविद्धा ग्राह्या। तथा **व्यासः**—"शुक्ला चतुर्दशी ग्राह्या परविद्धा सदा व्रते" इति। **नारदीयेऽपि**—

"तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता" ॥ इति।

अनन्तव्रतम्। यत्तु भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनंतव्रतमुक्तं **भविष्योत्तरे**—तत्र 'दैवे १०
ह्यौदयिकी ग्राह्या" इति वचनेन युग्मशास्त्रादिभिश्चोदयव्यापिनी ग्राह्या। तत्र तिथ्यंतरव्रत-त्रिमुहूर्तव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः। द्विमुहूर्तव्याप्तिरनुकल्पः। यत्तु—

"मध्यान्हे भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे। ददर्श लीलां सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् ॥
"चतुर्दश्यामर्चयंतं भक्त्या देवं जनार्दनम्" ॥ इति तत्तु अर्थवादत्वान्न स्वातंत्र्येण कस्यचिदर्थस्य प्रापकं न चात्र मध्याह्नः कर्मांगकालो विहितः। सति प्रमाणांतरे तस्योपोद्बलक- १५
मर्थवादवाक्यं भवति। न चात्र प्रमाणांतरमस्तीति **कालनिर्णये** निरूपितम्। कृष्णचतुर्दशी तु पूर्वयुक्तैव ग्राह्या। तथा **चापस्तंबः**—

"कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कस्यचित्"॥ इति।

शिवरात्रिव्रतनिर्णयः। अथ शिवरात्रिव्रतं निर्णीयते। शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरिति तत्पुरुषसमासेन योगेन प्रवर्त्तमानः शब्दो रूढ्या माघकृष्णचतुर्दशीरूपे कालविशेषे नियम्यते। २०
शिवप्रिया रात्रिर्यस्मिन्व्रत इति बहुव्रीहिसमासेन योगेन प्रवृत्तः शब्दो रूढ्या व्रतविशेषे नियम्यते। यथा पंकजशब्दः पंकाज्जायत इति योगं स्वीकृत्य भेकादीष्वतिप्रसंगो रूढिस्वीकारेण निवार्यते तद्वदत्रापि यौगिकत्वे सति शिवव्रतोपेतेषु त्रयोदश्यादितिथ्यंतरेषु शिवरात्रित्वं प्रसक्तं रूढि-परिग्रहेण निवार्यते। अतः कालविशेषे व्रतविशेषे च योगरूढोऽयं शिवरात्रिशब्दः।
तथा च **स्कांदे**— २५

"माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी। तस्या रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया ॥
"तस्यां सर्वेषु लिंगेषु तदा संक्रमते हरः। यानिकान्यत्र लिंगानि चराणि स्थावराणि च ॥
"तेषु संक्रमते देवि तस्यां रात्रौ यतो हरः। शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हरवल्लभे" ॥ इति।

कामिकेऽपि—

"माघमास्यसिते पक्षे विद्यते या चतुर्दशी। तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सर्वपुण्यशुभावहा" ॥ इति। ३०

ईशानसंहितायाम्—

"शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापहरं नृणाम्। आचंडालं मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्" ॥ इति। अनेनास्य सर्वाधिकारित्वमुक्तम्। तच्च शिवरात्रिव्रतमेकादशीवन्नित्यं काम्यं चेत्युभयविधिम्। तत्र नित्यत्वमकरणे प्रत्यवायवीप्सानित्यशब्दैरवगंतव्यम्।

---

१ खग-र्शी।

ते च **स्कांदे** पठ्यन्ते— " परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परा ।

" न पूजयंति भक्त्येशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् । जंतुर्जन्मसहस्रेण भ्रमते नात्र संशयः ॥

" वर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥

" माघकृष्णचतुर्दश्यां यः शिवं संशितव्रतः । मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेतेप्सितं पदम् " ॥ इति ।

५ काम्यत्वं च फलश्रवणादवगंतव्यम् । तच्च **स्कांदे** पठ्यते—

" शिवं च पूजयित्वा यो जागर्तिं च चतुर्दशीम् । मातुः पयोधररसं न पिबेत्स कदाचन ॥

" सर्वान्भुक्त्वा महाभोगान्स मृतो न प्रजायते" ॥ इति ।

काम्यव्रतस्येशासनसंहितायां वर्षसंख्या पठ्यते—

" एवमेतत् व्रतं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं प्रति । द्वादशाब्दिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकं तु वा ॥

१० " सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः " ॥ इति ।

उपवासे जागरणं पूजा चेति त्रयं समप्राधान्येन व्रतस्वरूपम् । तदुक्तं **नागरखंडे**—

" उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात् । शिवरात्रेस्तथा तत्र लिंगस्यापि प्रपूजनात् ॥

" अक्षयांल्लभते भोगाञ्छिवसायुज्यमाप्नुयात् " ॥ इति ।

यत्तु **स्कांदपुराणे** द्वयमेकैकं वा पठ्यते " अथवा शिवरात्रिं च प्रजा जागरणेर्नयेत् ।

१५ " अखंडितव्रतो यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत् । सर्वान्कामानवाप्नोति रुद्रेण सह मोदते ॥

" कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् । जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥

" यः पूजयति भक्त्येशमनेकफलतां व्रजेत् " ॥ इति तत् अथवेत्यनुकल्पोपक्रमादशक्तविषयम् । प्रदोषनिशीथवेधावत्र ग्राह्यौ । प्रदोषवेधो **वायुपुराणे** दर्शितः—

" त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु । भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत् " ॥ इति ।

२० **कामिकेऽपि**—

"आदित्यास्तमये काले त्वस्ति चेद्या चतुर्दशी । तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सा भवेदुत्तमोत्तमा" ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि

" प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिश्चतुर्दशी । रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् " इति ॥

निशीथवेधो **नारदीयसंहितायां** दर्शितः—

२५ " अर्धरात्रियुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी । शिवरात्रिव्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् " ॥ इति ।

ईशानसंहितायाम्—

" पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्व्रतं नरः ॥

" मम प्रियकरी ह्येषा माघकृष्णचतुर्दशी । महानिश्यन्विता यत्र तत्र कुर्यादिदं व्रतम् " इति ॥

एवं च सति पूर्वेद्युरेव वाऽपरेद्युरेव वा यत्र प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिः तत्र व्रतमाचरणीयम् ।

३० तथा च **स्कांदे**—

" त्रयोदशी यदा देवि दिनमुक्तिप्रमाणतः । जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

" निशाद्वये चतुर्दश्यां पूर्वा त्याज्या शुभान्विता " ॥ इति दिनमुक्तिरस्तमयः । दिनद्वयेऽप्युभय-व्याप्तिस्तु न संभाव्यते । यामद्वयव्याप्त्यभावात् । दिनद्वयेऽप्युभयव्याप्त्यभावोऽपि न संभवति

यामद्वयक्षयस्याभावात् । एकैकस्मिन्दिने यद्येकैकव्याप्तिः तत्र पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्याप्तिरित्यत्रैकैकव्याप्तेर्दिनद्वये समानत्वेऽपि जयायोगस्य प्रशस्तत्वाद्दर्शयोगस्य निंदितत्वाच्च पूर्वेद्युरेवोपवासः । त्रयोदशीयोगप्राशस्त्यं दर्शयोगनिंदा च **स्कांदे** पठ्यते—

" कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्याः तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥
"महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा । न दृष्टा कुर्वतां पुंसां दर्शयुक्तां तिथिं पराम्" ॥ इति । ५

यदा पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्दशी परेद्युः क्षयवशात् निशीथादर्वागेव समाप्ता तदा पूर्वेद्युः प्रदोषनिशीथव्याप्त्योरुभयोरप्यसंभवात्परेद्युः प्रदोषव्याप्तेरेकस्याः संभवाच्च पराविद्धैव ग्राह्या । एतदेवाभिप्रेत्य **स्मर्यते**—

" माघासिते भूतदिनं कदाचिद्दुपैति योगं यदि पंचदश्याः ।
" जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात् शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य " ॥ इति । १०

यदा पूर्वेद्युः प्रदोषादूर्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्दशी परेद्युः क्षयवशात्प्रदोषादर्वागेव समाप्ता तदा परेद्युर्व्याप्तिद्वयाभावात् पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तेः सद्भावेन जयायोगाच्च पूर्वेद्युरेवोपवासः ।

अत्रायं विवेकः—दिनद्वयेऽपि निशीथव्याप्तौ तद्व्याप्तौ च प्रदोषव्याप्तिर्नियामिका । तथा दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्याप्तौ तद्व्याप्तौ च निशीथव्याप्तिर्नियामिका । एकैकस्मिन्दिने एकैकव्याप्तौ जयायोगो नियामक इति । १५

वारविशेषेण योगविशेषेण च युक्ता त्रिस्पृशी च शिवरात्रिः प्रशस्ता । तथा च **स्कांदे**—

" माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् । भौमो वाऽथ भवेद्देवि कर्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥
" शिवयोगस्य योगो वै तद्भवेदुत्तमोत्तमम् । त्रयोदशी कलाऽप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।
" अंते चैव सिनीवाली त्रिस्पृश्यां शिवमर्चयेत् " ॥ इति । ननु यदा पूर्वविद्धायामुपवासः तदा परेद्युः किं तिथ्यंते पारणं उत तिथिमध्ये । शास्त्रं तु पक्षद्वयेऽपि समानम् । तत्र तिथ्यंते पारण- २०
वचनानि पूर्वोदाहृतानि । तिथिमध्ये पारणवचनं तु **स्कांदे** पठ्यते—

" उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम् । कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाऽथ वा न वा ।
" ब्रह्मांडोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि संति वै । संस्थितानि भवंतीह भूतायां पारणे कृते ।
" तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु । तिथ्यंते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् " ॥ इति ।
बाढं अस्ति द्विविधं शास्त्रम् । तस्य च द्विविधशास्त्रस्य प्रतिपत्प्रकरणोक्तन्यायेन व्यवस्था द्रष्टव्या । २५
यदा यामत्रयादर्वागेव चतुर्दशी समाप्यते तदा तिथ्यंते पारणम् । यदा चतुर्दशी यामत्रयमतिक्रामति तदा चतुर्दशीमध्ये पूर्वाह्णे पारणं कुर्यात् । इति **शिवरात्रिनिर्णयः** ।

पञ्चदशीनिर्णयः । अथ पंचदशी निर्णीयते । सा च व्रतादौ परिविद्धैव ग्राह्या । तथा च **ब्रह्मवैवर्ते**—

" भूतविद्धा न कर्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा । वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् "॥ इति ३०

स्कांदेऽपि—

" भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् । वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखिवाहन " ॥ इति
सावित्र्या राजकन्यया चीर्णं सावित्रीव्रतम् । तच्च **भविष्योत्तरे** दर्शितम्—

"कथयामि कुलस्त्रीणां महिम्नो वर्धनं परम् । यथा च्चीर्णं व्रतं पूर्वं सावित्र्या राजकन्यया " ॥ इति ।
तच्च पौर्णमास्यामावास्यायां च विहितम् । तस्मिन्व्रते पूर्वविद्धा ग्राह्या । ३५

एतदेवाभिप्रेत्य **नारदीये**—

" दर्शी च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् । पूर्वविद्धामकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते " ॥ इति ।

दर्शादिश्राद्धकालः श्राद्धकांडे निरूपितः* ।

इष्टिकालनिर्णयः । इष्टिकालस्तु निर्णीयते । अत्र **गोभिलः**—

" पक्षांता उपवस्तव्याः पक्षादयो हि यष्टव्याः" इति । अत्रोपवासशब्देनाग्न्युपस्तरणं विवक्षितम् । तस्मिन्क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् । तथा च **श्रुतिः** (तै. सं. १।६।७)—

" उपास्मिञ्छ्वो यक्ष्यमाणे देवता वसंति एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति " ॥ इति । उपवासशब्दाभिधेयाग्न्युपस्तरणांतस्य पर्वदिनकर्तव्यस्यान्वाधानादेश्चतुरंशवति पर्वणि आद्यास्त्रयोंऽशाः कालाः पर्वणश्चतुर्थोंऽशः प्रतिपद् आद्यास्त्रयोंऽशाश्च यागस्य कालः । तदाह **लोकाक्षिः**—

" त्रिनंशानौपसथ्यस्य यागस्य चतुरो विदुः । द्वावंशावत्सृजेदंत्यौ यागे च व्रतकर्मणि " ॥ इति ।

यागकालं **यज्ञपार्श्वोंऽप्याह**—

" पंचदश्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः । कालः पार्वणयागे स्यादर्धांते तु न विद्यते " ॥ इति ।

वृद्धशातातपोऽपि—

" पर्वणो यश्चतुर्थोंऽश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः " ॥ इति ।

अत्र प्रातरिति विशेषणात् "सूर्योदयस्योपरि मुहूर्तत्रयं यागस्य मुख्यः कालः" इति **कालनिर्णये** । प्रतिपदश्चतुर्थांशं निषेधति **कात्यायनः**—

" न यष्टव्यं चतुर्थेंऽशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् । रक्षांसि तद्विलुंपंति श्रुतिरेषा सनातनी" ॥ इति ।

यदा पर्वप्रतिपदावुदयमारभ्य संपूर्णतिथी भवतः तदा न कोऽपि संदेहः । यदा तु खंडतिथी तदा निर्णयमाह **गोभिलः**—

" आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदर्हयाग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

" पर्वप्रतिपदोः संधिरर्वागावर्त्तनाद्यदि । तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युस्तदुपक्रमः ॥

" आवर्तनोत्तरः संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः । परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिश्चयः " ॥ इति ।

लोकाक्षिरपि—

" पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते ॥

" अपराण्हेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते " ॥ इति ।

अन्हो मध्यं मध्याह्न इति व्युत्पत्तेरावर्तनमत्र मध्यान्हशब्देनाभिधीयते । एवमपराह्णशब्दोऽप्यत्र यौगिकः । न तु पंचधाविभागमाश्रित्य प्रवृत्तः । अत एव **गोभिलेनावर्तनशब्दः** प्रयुक्तः । **शातातपोऽपि**—

" पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते । तदोपवासः पूर्वेद्युः तदहर्याग इष्यते " ॥ इति ।

अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः । अन्होऽपरो भागोऽपराण्हः । अतस्ताभ्यां शब्दाभ्यामावर्तनात् पूर्वोत्तरभागावाभिधीयेते **कालादर्शेऽपि**—" पूर्वप्रतिपदोः संधिर्मध्याह्ने पूर्वतोऽपि वा ।

" अन्वाधानं पूर्वदिने तद्दिने याग इष्यते । परतश्चेत्परेह्नीष्टिस्तद्दिनेऽन्वाहितिर्भवेत् " ॥ इति ।

वाजसनेयिनां पौर्णमास्यां विशेष उक्तस्तत्रैव—

" आवर्तनादधः संधिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने । परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः " ॥ इति ।

*७३८-७४४ पृष्ठे

यदि मध्यान्हात्पूर्वं संधिः स्यात् तदा संधिदिने अन्वाधाय परेद्युरिष्टिः कार्येति वाजसनेयिमतानुवर्तिन आहुरित्यर्थः। तदाह **भाष्यार्थसंग्रहकारः**—

" मध्यंदिनात्स्यादहनीह यस्मिन् प्राक्पर्वणः सन्धिरियं तृतीया।

" सा खर्विका वाजसनेयिमर्त्यास्तस्यामुपोष्याथ परेद्युरिष्टिः "॥ इति। आवर्तनादूर्ध्वमस्तमयादर्वाग्यदा संधिर्भवति तदा संधिमती तिथिः प्रथमा रात्रौ संधिश्चेत्सा तिथिर्द्वितीया। ते उभे अपेक्ष्य पूर्वाण्हे संधिमतीतिथिस्तृतीया। तत्र पूर्वकालस्यात्पत्त्वात्सारवर्तिकेत्युच्यते। एवं च सति वाजसनेयिनां न क्वापि संधिदिनात्पूर्वेद्युरन्वाधानादिकमस्ति। वाजसनेयिव्यतिरिक्तानामावर्तने ततः पूर्वं वा यदा संधिर्भवति तदा संधिदिने पूर्वचतुर्थांशे इष्टिर्भवति। तत्र विशेषमाह **गर्गः**—

" प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते। पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैः"॥ इति। पर्वणश्चतुर्थोऽशप्रतिपदन्नयोऽशाश्च यागकालत्वेन विहिताः। तत्र पर्वचतुर्थांशस्य विषय उदाहृतः। प्रतिपदंशानां तु विषय उदाह्रियते। उषःकाले सन्धौ प्रतिपदः प्रथमांशो यागकालः। निशीथे संधौ द्वितीयांशः। रात्रिप्रारंभे संधौ तृतीयांशः। नन्वनेन न्यायेनापराह्णे संधौ प्रतिपच्चतुर्थांशस्य यागकालत्वं प्राप्नोति। तच्च प्रतिषिद्धं ' न यष्टव्यं चतुर्थांशः ' इति **स्मृतेः**। अतस्ताट्टशे विषये याग एव लुप्यते इति चेन्मैवम्। **वृद्धशातातपेन** प्रतिप्रसवाभिधानात्—

" संधिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि। कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दूष्यति "॥ इति।

कालादर्शेऽपि—

"चतुर्थः पर्वणो योंऽशो यैंऽशाः प्रतिपदस्त्रयः। आद्यास्तस्याश्चतुर्थोऽपि यागकाल उदाहृतः"॥ इति। तस्याः प्रतिपदः चतुर्थोऽप्यंशो यागकाल इत्यर्थः। एवं तर्हि चतुर्थांशे यागप्रतिषेधो निर्विषयः स्यादिति चेन्मैवम्। सद्यःकालविषये चरितार्थत्वात्। तं च विषयं दर्शयति **कात्यायनः**—

" संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राक्चेदावर्तनाद्रवेः। सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यःकालविधौ तिथिः "॥ इति।

भाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि—

" अन्वाहितिश्चास्तरणोपवासः पूर्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम्।

" आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसंधिः सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तम् "॥ इति। **कालादर्शेऽपि**—

" पूर्णिमा प्रतिपत्संधिः यदि संगवमंतरा। आवर्तनं च स्यात्तर्हि सद्यस्कालविधिर्भवेत् "॥ इति। **आपस्तंबोऽपि**—"पौर्णमास्यां त्वन्वाधानपरिस्तरणोपवासः सद्यो वा सद्यःकालायां सर्वं क्रियते" इति। संगवावर्तनयोर्मध्ये पौर्णमासी प्रतिपदोः संधौ सति संधिदिनात्पूर्वेद्युर्वा अन्वाधानादिपरिस्तरणांतं संधिदिने वा अन्वाधानादिकं सर्वं क्रियत इत्यर्थः। एवं सति प्रतिपच्चतुर्थांशप्रतिषेधवचनमत्र विषये सावकाशम्। विकृतिरूपाया इष्टेस्तु कालमाह **कात्यायनः**—

" आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः।

" तत्रैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन्विकृत्या प्रकृतेः परेद्युः "॥ इति। आवर्तने ततः पुरा वा पर्वसंधौ तस्मिन्संधिदिने प्रथमं प्रकृतियागं कृत्वा पश्चाद्विकृतेः संबंधि यागः कर्तव्यः। यदि आवर्तनात्परतः संधिः तदा केवलविकृतियागः संधिदिने कर्तव्यः। प्रकृतियागस्तु केवलसंधिदिनात्परेद्युरनुष्ठेय इत्यर्थः। आवर्तने ततः पूर्वकाले ततः परकाले वा संधिरित्येतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु संधिदिन एव विकृतेरनुष्ठानं प्रकृतेस्तु पूर्वोक्तरीत्या संधिदिने परेद्युश्चानुष्ठानं व्यवतिष्ठते।

तदेवं संपूर्णतिथौ इष्टिपशुसोमविकृतीनां केवलपर्वैव कालः । खंडतिथौ तु पूर्वोक्तः कालः । **तदेतदापस्तंब** आह "यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत" ॥ इति । पर्वप्रतिपदोः संधिमुपजीव्यान्वाधानेष्टिकालौ व्यवस्थापितौ । अत्र तिथिक्षयवृध्द्योः सन्धिविषयं कंचिद्विशेषमाह **कात्यायनः**—

५ "परेऽन्हि घटिका न्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु याः। तदर्धकृप्त्या पूर्वस्मिन् ह्रासवृध्द्या प्रकल्पयेत्"॥ इति।

लोकाक्षिरपि—" तिथेः परस्या घटिकास्तु या स्युर्न्यूनास्तथा वाऽभ्यधिकास्तु तासाम् ।
"अर्धं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने स्यात्" ॥ इति ।

कालादर्शेऽपि—

"पर्वणि क्षयगे वृद्धौ परस्यान्हः क्षयोर्जिती । अर्धकृप्त्या यथान्यायं दिने पूर्वत्र योजयेत्"॥ इति ।

१० पर्वणि पूर्णिमायाममायां च क्षयगे क्षयगामिनि सति वृद्धौ वृद्धिगामिनि सति परस्याह्नः प्रतिपदः क्षयोर्जिती ह्रासवृद्धी अर्धकृप्त्या अर्धकल्पनेन यथान्यायं यथासंख्यक्रमेण पूर्वत्रदिने योजयेदित्यर्थः । पूर्वेद्युः पूर्णिमा अमावास्या वा पंचदशघटिका परेद्युः प्रतिपदपि तावती तदा यथास्ति तामेवोपजीव्य सन्धिर्विज्ञेयः । यदा तु प्रतिपदि षड्घटिकाः क्षीयन्ते तदा घटिकात्रयक्षयः पर्वणि योजनीयः । तस्मिन् योजने द्वादशघटिकामावस्या भवति । अनेन न्यायेन षड्घटिकावृद्धौ
१५ घटिकात्रये योजिते अष्टादशघटिका अमावास्या भवति । तथा सत्यावर्तनादूर्ध्वं संधिर्भवति । तदेवं संधिं विज्ञाय तदनुसारेणान्वाधानेष्टी अनुष्ठातव्ये ।

बोधायनमतानुसारिणाममावास्यायां विशेषः । बोधायनकात्यायनमतानुसारिणाममावास्यायां विशेषमाह **कात्यायनः**—

" सिनीवाल्यपराह्णे चेद्गापस्तंबसामिनाम् । सायाह्णे द्वित्रिनाडी चेत्सा बोधायनकण्वयोः" ॥ इति ।

२० श्राद्धेऽप्येवमेव तिथिर्ग्राह्या । यतः **स** एवमाह—

" चतुर्दशीदिनांते तु चतुस्त्रिघटिका यदि । अमाभूते च कर्तव्यं श्राद्धं वाजसनेयिभिः " ॥ इति । **कालनिर्णये**-"अस्तमयादर्वाक् स्वल्पामावास्योपेतायामपि चतुर्दश्यां श्राद्धान्वाधाने कर्तव्ये" इति । एतच्च तिथिसाम्ये द्रष्टव्यम् । तिथिक्षये तु अस्तमयात्परं चतुर्दश्यनुवृत्तावपि तस्मिन्नेव दिने श्राद्धान्वाधाने । तथा च **बोधायनः**—

२५ "चतुर्दशी तु संपूर्णा द्वितीया क्षयकारिणी । चरुरिष्टिरमायां स्याद्भूते कव्यादिका क्रिया" ॥ इति । अस्यार्थः—चतुर्दशी संपूर्णा अस्तमयपर्यंतवर्तिनी अधिका वा द्वितीया क्षयकारिणी प्रतिपद्दिने सायाह्नवर्तिनी अत्रामायां चरुः स्थालीपाक इष्टिश्च स्याद्भूते चतुर्दश्यां कव्यादिका श्राद्धान्वाधाने इत्यर्थः । **स** एव—

" चतुर्दशीचतुर्यामे त्वमावास्या न दृश्यते । श्वोभूते प्रतिपद्यत्र भूते कव्यादिका क्रिया " ॥ इति ।

३० अस्यार्थः—चतुर्दशीदिनचतुर्थयामे अमावास्या न दृश्यते श्वोभूते अमावास्यायामस्तमयात्प्रागेव प्रतिपद् दृश्यते । तदा भूते चतुर्दश्यां कव्यादिका क्रियेत्यर्थः । **स्मृत्यंतरेऽपि**—

" अमायां तु दिवा युक्ता प्रतिपद्घटिकाऽपि वा । तत्रैवेष्टिसमाप्तिः स्यात्तिथिवृद्धिर्भवेन्न चेत्" ॥ इति।

" द्वितीयास्तमये काले घटिकैकाऽपि दृश्यते । अत्र यागं न कुर्वीति विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

"द्वितीया तु दिवा युक्ता नाडचेका प्रतिपत्तिथौ। अमावास्या चतुर्थेऽह्नि यागस्तत्र समाप्यते"॥ इति। पूर्वेद्युरन्वाधानं अमावास्यायां यागसमाप्तिरित्यर्थः। **बोधायनः**—

" यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्। अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमाचरेत् "॥ इति। **अस्यार्थः**—चतुर्दश्यास्तुरीयं यामं यदामावास्या अनुपूरयेत् स्पृशेत् सा च पुनः क्षीयमाणा परेद्युः चतुर्थयामे प्रतिपद्युक्ता तदैव अमावास्यास्पृष्टचतुर्दशीदिन एव श्राद्धान्वाधाने कुर्यादित्यर्थः। ५

बोधायनवृद्धशातातपौ—

"द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्प्रतिपद्याऽपराह्णिकी। अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्"॥ इति। प्रतिपद्दिने सोमदर्शनादमायामिष्टिरित्यर्थः। **कालादर्शेऽपि**—

" द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी। भूतेन्वाहितिरिष्टिस्तु श्वश्चन्द्रस्य दर्शनात् "॥ इति। प्रतिपद्यस्तमयात्पूर्वं द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्तदा भूते चतुर्दश्यामन्वाधानं इष्टिस्तु श्वः चतुर्दश्याः १० परेद्युर्भवेत्। तस्माच्छ्वश्चंद्रस्य दर्शनात् चतुर्दश्युत्तरदिने चंद्रस्य दर्शनात् तत्रेष्टिर्न कर्तव्येत्यर्थः। त्रिमुहूर्तेति घटिकामात्रस्याप्युपलक्षणम्—

"अर्वागस्तमयाद्यत्र द्वितीया घटिका भवेत्। तत्र यागं न कुर्वीत तदा चंद्रस्य दर्शनात्"॥ इति **स्मृतेः**। चंद्रदर्शनराहित्यमेवाभिप्रेत्य **बोधायनकारिकासु** पठ्यते—

" इष्टेरलं प्रतिपदोऽन्हि तदैव नाड्यः सप्ताष्ट वा यत्र भवंति तस्मात्। १५

" क्षीणासु नाडीषु दिनस्य पूर्वः कल्पोऽथ वृद्धौ तु भवेत् द्वितीया "॥ इति। अयमर्थः—अमावास्यातिथेः संबंधिनीषु नाडीषु क्षीणासु सतिषु तस्मिन्दिने अस्तमयात्पूर्वं प्रतिपदः संबंधिन्यो नाड्यः सप्ताष्ट वा यदि भवंति तदा तद्दिनमिष्टेरलं योग्यम्। सोऽयमेकः पक्षः। अमावास्याप्रतिपदौ यदा वर्धेते अस्तमयात्परं प्रतिपदमनुवर्तते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत्। अमावास्यायामन्वाधाय सोमदर्शनरहिते प्रतिपद्दिने यागः कर्त्तव्य इति। एवं च तिथिवृद्धिप्रक्रमे चतुर्दश्यामस्तमयात्पूर्व- २० ममावास्यायोगे अमावास्यायां चास्तमयात्पूर्वं प्रतिपद्योगे च प्रतिपद्दिने अस्तमयात्परं प्रतिपदनुवृत्तौ तिथिवृद्धिर्भवेन्न चेदिति पूर्वोक्तवचनात् प्रतिपद्युतामावास्यायामन्वाधानं प्रतिपदि यागः कर्तव्यः। तिथिसाम्ये तिथिक्षये च चतुर्दश्यामन्वाधानं पर्वणि यागः। **स्मृत्यंतरेऽपि**—

" आदित्येऽस्तमिते चंद्रः प्रतीच्यामुदियाद्यदा। प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात्पंचदश्यां यजेत्तदा॥

" अमावास्याऽस्य पूर्वेद्युः अदृष्टेंदुः प्रशस्यते। दृष्टचंद्रेन कर्तव्यो यागस्तत्र परेऽहनि॥ २५

" दृष्टचंद्रदिने चेत्स्याद्देवा यांति पराङ्मुखाः "॥ इति। प्रतिपद्दिने अस्तमयात्पूर्वं घटिकामात्रद्वितीयासंभवे चंद्रस्य दर्शनात् तत्र यागो न कर्तव्य इत्यर्थः।

कात्यायनोऽपि—" अन्वाधानं भूततिथ्यां तु कुर्यात्सायादौ चेत्संप्रविष्टा द्वितीया।

" तस्यां तिथ्यां दर्शनात्प्रत्यगिंदोः पर्वण्युक्तो यागकालो नितांतः "॥ इति।

वृद्धवासिष्ठः— ३०

" इंदौ निरुप्ते हविषि पुरस्तादुदिते विधेः। यद्दैगुण्यं हुते तस्मिन्पश्चादपि हि तद्भवेत् "॥ इति। अयमर्थः—संपूर्णचतुर्दश्यामविचारेणामावास्याबुद्धिं कृत्वा हविर्निर्वापे कृते तस्मिन्दिने उषःकालेः पूर्वस्यां दिशि चंद्रमा उदेति तदा दर्शकालस्याप्राप्तत्वात्कालापराधं निमित्तीकृत्य दर्शदेवता अपनीय दात्रादिगुणविशिष्टान्यग्न्यादिदेवतांतराण्युद्दिश्य यागो विहित**स्तैत्तिरीयब्राह्मणे-**

" यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदेति त्रेधा तंडुलान्विभजेत्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् " इत्यादिना (तै. सं. २।५।५)। सोऽयं दृष्टांतः। हविषि निरुप्ते सति तत ऊर्ध्वं पूर्वस्यां दिशि चंद्रमस्यभ्युदिते यद्वैगुण्यं तदेव वैगुण्यं होमदिने पश्चिमदिशि चंद्रोदये भवतीति । एतदेव **बोधायन**मतमुपोद्बलयति **श्रुतिः**—"यस्मिन्नहनि पुरस्तात्पश्चात्सोमो न दृश्यते तदहर्यजेत " इति। चंद्रदर्शनोपेतायां शुक्लप्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह **कात्यायनः**—

"यजनीयेऽन्हि सोमश्चेत् वारुण्यां दिशि दृश्यते। तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दंडं दद्यात् द्विजातयः"॥ इति।

यत्तु **बोधायनवचनम्**—

" मध्याह्नात्परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्तते । सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्ये तु निष्फला " ॥ इति तद्बोधायनीयव्यतिरिक्तविषयम् । अन्यथा पूर्वोक्तवचननिचयविरोधः स्यात् । पौर्णमासे बोधायनमतावलंबिनां विशेषादर्शनात् वाजसनेयिनामेव विशेषदर्शनात् वाजसनेयिव्यतिरिक्तानां सर्वेषां पूर्वोक्त एव प्रकारोऽवगंतव्यः । इति **इष्टिनिर्णयः**—

नक्षत्रादिनिर्णयः । अथ नक्षत्रादिनिर्णयः । तत्र **मार्कंडेयः**—

" तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तमितो रविः । यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं भवेत् " ॥ इति । अयमर्थः—द्विविधो नक्षत्रसंबंधिकालविशेषः । अहोरात्रौ दिनं च । अनुष्ठेयं कर्मापि द्विविधम् । अहोरात्रसाध्यं दिनसाध्यं च । उपवासैकभक्तादिकमहोरात्रसाध्यम् । यद्यप्यल्पकालनिष्पाद्यं भोजनमेकभक्तनक्तयोः स्वरूपं तथाप्यहोरात्रे भोजनांतरस्य एकभुक्तादिनिघातितया भोजनांतरपरित्यागसहितस्यैव भोजनस्यैकभक्तादिस्वरूपत्वादहोरात्रसाध्यत्वं विरुद्धम् । दानव्रतश्राद्धानामहन्येव कर्तव्यतया दानादिकं दिनसाध्यम् । तत्रोपवासादौ निशीथव्यापि अस्तमयव्यापि वा नक्षत्रं ग्राह्यम् । व्रतदानादौ तु सूर्योदयव्यापि नक्षत्रं ग्राह्यमिति । तदुक्तं **स्कान्दपुराणे**—

" तत्रैवोपवसेद्दक्षे यन्निशीथे यदा भवेत् । उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्वास्तमियाद्रविः ॥

" उपवासे यदृक्षं स्यात् तद्धि नक्तैकभुक्तयोः "॥ इति । अस्तमययोगो मुख्यः । निशीथयोगोऽनुकल्पः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—

" सा तिथिस्तच्च नक्षत्रं यस्मिन्नभ्युदितो रविः। तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्"॥ इति। एतदुपवासव्यतिरिक्तव्रतादिविषयम्। यद्यप्यत्र सूर्योदयकाले नक्षत्रसद्भावमात्रं प्रतीयते न तु परिमाणविशेषः तथापि त्रिमुहूर्तपरिमाणस्य तिथिषु कृप्तत्वात् तन्न्यायेनोदये ' त्रिमुहूर्तस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः ' इति **वचनेन** चोदयादित्रिमुहूर्तव्यापि नक्षत्रं ग्राह्यम् । नक्षत्रश्राद्धे तु अपराह्णस्य पार्वणश्राद्धकालत्वेन तद्व्यापिराश्रयणीया । एवं विष्कम्भादियोग उपवासादौ अस्तमयव्यापी ग्राह्यः । दानव्रतयोरुदयादित्रिमुहूर्तव्यापी ग्राह्यः । श्राद्धे तु कर्मकालव्यापी ग्राह्यः । एवं बवादिकरणानां तिथ्यर्धपरिमितत्वेन दिनद्वयव्यापित्वसंदेहाभावादुदयेऽस्तमये वा यस्मिन्दिने करणसद्भावस्तस्मिन्नेव दिने तत् कर्मानुष्ठेयम् । संक्रांतिग्रहणादिकालो नैमित्तिकस्नानादिप्रकरणे निरूपितः[1] ॥

इति वैद्यनाथदीक्षितविरचे स्मृतिमुक्ताफले कालनिरूपणं नाम पंचमः परिच्छेदः

तिथिनिर्णयकाण्डः समाप्तः ॥ हरिः ओम् ।

(श्रीयवतेश्वरार्पणमस्तु। शके १७६७ विश्वावसूनामाब्दे भाद्रपदकृष्णदशम्यां भृगुवासरे तद्दिने इदं पुस्तकं यवतेश्वरस्थशङ्करनारायणद्रविडेन लिखितम् । स्वार्थपरार्थं च । यदक्षरप)

---

१ २६४–२७६ पृ.

प्रायश्चित्तकाण्डः षष्ठः ।

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीरामचरणाम्भोजलीनमानसषट्पदः । वैद्यनाथाध्वरी प्रायश्चित्तं संगृह्य भाषते ॥

अथ प्रायश्चित्तकाण्डमारभ्यते । प्रायो नाम तपः चित्तं निश्चयः । अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकादिना अवश्यं पापं निवर्तत इति विश्वासयुक्तव्रतानुष्ठानलक्षणं तपः प्रायश्चित्तम् । तदाहाङ्गिराः—

" प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिहोच्यते" ॥ इति । तच्च विहिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति चोदनानैमित्तिकम् । **तथा च बृहस्पतिः**—

" विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । प्रायश्चित्तं यत्क्रियते तन्नैमित्तिकमुच्यते" ॥ इति । **विज्ञानेश्वरः** (पृ. २३५ पं. २४)–"प्रायश्चित्तशब्दः पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः" इति । तदेवं प्रायश्चित्तशब्दः योगेन रूढ्या च पापनिवर्तनक्षमं धर्मविशेषमाचष्टे ।

प्रायश्चित्ताधिकारिनिरूपणम् । तत्र अधिकारिणं दर्शयति **मनुः** (११।४४)—

" अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसृजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः" ॥ इति । **याज्ञवल्क्योऽपि** (प्रा. २१९–२२०)—

" विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" ॥ प्रत्यवायीभवति ।

" तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये । एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति" ॥ एवं प्रायश्चित्ते कृते अस्यान्तरात्मा शुद्धतया प्रसीदति लोकश्च संव्यवहर्तुं प्रसीदतीत्यर्थः ।

एकविंशति नरकाः । प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह **स** एव (प्रा. २२१–२२५)—

" प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान्यान्ति दारुणान् ॥

" तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयशल्मली । रौरवं कुड्मलं पूतिं मृत्तिकां कालसूत्रकम् ॥

" संघातं लोहितोदं च सविषं संप्रतापनम् । महानरककौकोलं सञ्जीवनमहार्णवम् ॥

" अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च । असिपत्रवनं चैव तपनं चैकविंशकम्" ॥

" महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा । अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः" ॥ इति । एकविंशकमित्येतत् प्रधाननरकापेक्षयोक्तम् । महापातकजैरिति उपपापमात्रोपलक्षणम् । तथा च पापतारतम्यात् फलतारतम्यं दर्शितं **विष्णुधर्मोत्तरे**—

" अष्टाविंशतिकोट्यः स्युर्घोराणि नरकाणि वै । महापातकिनश्चात्र सर्वे स्युर्नरकाब्धिषु ॥

" आ चन्द्रतारकं यावत्पीड्यन्ते विविधैर्वधैः । अतिपातकिनश्चान्ये निरयार्णवकोटिषु ॥

" एकविंशतिसंख्येषु पादोनब्रह्मकल्पकम् । चतुर्दशसु पच्यन्ते कल्पार्धं समपापिनः ॥

" उपपातकिनश्चापि तदर्धं यान्ति मानवाः । शेषैः पापैस्तदर्धं च कालकृत्तिरियं स्मृता" ॥ इति ।

---

१ **ग**–भ्य । २ **ग**–सक्त । ३ **क**–कश्मल । ४ **ग**–पूतिमृत्तिकं । ५ **क्ष**–लोकं च । ६ **क्ष**–वधि । ७ तापनमिति मुद्रिते पाठः । ८ **ग**–पाप ।

रहस्यकृतपापफलनिरूपणम् । रहस्यकृतपापफलमाह **पराशरः**—
"पातके तु सहस्रं स्यान्महति द्विगुणं तथा । उपपातके तुरीयं स्यान्नरकं वर्षसंख्यया"॥ इति ।

नरकानुभवानन्तरं तिर्यगादिजन्मनिरूपणम् । एवं नरकमनुभूय कर्मशेषात्पुनरिह संसारे दुःखबहुलतिर्यगादिषु योनिषु जायन्ते । तदाह **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २०६–२०८)—

५ " महापातकजान् घोरान्नरकान्प्राप्य दारुणान् । कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह ॥
" मृगश्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति । खरपुल्कसवेणानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
" कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः " ॥

एतच्चाकामकारविषयम् । कामकारे तु अन्यास्वपि दुःखबहुलयोनिषु संसरति ।
यथाह **मनुः** (१२।२४–२८)—

१० " बहुवर्षगणान् सर्वान्नरकान्प्राप्य तत्क्षणात् । संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विह ॥
" श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोमायुमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥
" कृमिकीटपतङ्गानां विट्भुजां चैव पक्षिणाम् । हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणोऽसकृत्॥
" लूताहिसरटानां च तिरश्चां चांबुचारिणाम् । हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥
" तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः " ॥ इति ।

१५ लूता ऊर्णनाभिः[2] । सरटः कृकलासः । एवं रौरवादिनरकेषु श्वसूकरादियोनिषु च दारुणं दुःख-मनुभूयानन्तरं दुरितशेषेण जननमरणसमय एव क्षयरोगादिलक्षणयुक्तो दुःखप्रचुरेषु मानुषशरीरेषु संसरति । तथा च **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २०९–२१०)—

" ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः । हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥
" यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गो हि जायते " ॥ इति । श्यावदन्तकः स्वभावतः कृष्ण-

२० दशनः । दुश्चर्मा कुष्ठी । एतेषां ब्रह्महादीनां मध्ये येन पुरुषेण यः संवसति स तल्लिङ्गो जायते इत्यर्थः । एवं महापातकव्यतिरिक्तेष्वन्येष्वपि पापेषु अकृतप्रायश्चित्तानां नरकानुभवानन्तरं तिर्यगादिषु जननम् । **स** एवाह (प्रा. २१७)—

" यथाकर्मफलं प्राप्य तिर्यक्त्वं कालपर्ययात् । जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः " ॥ इति ।
तथान्यत्र—

२५ " चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये । निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः" ॥ इति ।
मनुरपि (११।४८)—

" इह दुश्चरितैः केचित् केचित्पूर्वकृतैस्तथा । प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् " ॥ इति ।
इह दुश्चरितैरस्मिन् जन्मन्यार्जितैः उत्कटैः पापैरिह तत्फलं पूर्वमनुभूय पश्चान्नरकादिकमनुभवन्ति ।
"अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते । त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः"॥ इति **स्मृतेः** ।

३० पूर्वकृतैस्तु पापैर्नरकाद्यनुभवानन्तरं रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । **स** एव (१२।६०–६८)—

" संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् । ब्रह्मस्वमपहृत्यापि भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः ॥
" पिशुनः पूतिनासत्वं सूचकः पूतिवक्त्रताम् । धान्यचोरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यं तु मिश्रतः[6] ॥
" अन्नहर्तामयावित्वं मत्स्यं वागपहारकः । वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पशुतामश्वहारकः ॥
" एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः । जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥

३५ " मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवाः । विविधानि च रत्नानि जायन्ते लोहकर्तृषु ॥

---

१ क्ष–त्वियं । २ क्ष–कृमि । ३ ग–कमशो; क्ष–चमरो । ४ ग–भः । ५ ग–पतितेन । ६ अ. ११।५०–५२; ६१–६८; । ७ क–त्यं; क्ष–त्वयं । ८ ग–पङ्गु ।

" धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः। मधुदंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम्॥
" मांसं गृध्रो वसां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः। चिरिवाकस्तु लवणं बलाकः शकुनिर्दधि॥
" कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः। कार्पासं तान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गदो गुडम्॥
" चुचुन्दरिः शुभान् गन्धान् पत्रशाकं तु बर्हिणः। श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः॥
" बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम्। रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः॥ ५
" वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलपुष्पं तु मर्कटः। स्त्रीमृक्षस्तोककोवारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः॥
" यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः। अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः"॥
" यादृशेन हि भावेन यद्यत्कर्म निषेवते। तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते" (१२।८१)॥ इति।

याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा. २१०–२१५)—" अन्नहर्ताऽमयावी स्यान्मूको वागपहारकः।
"धान्यहर्ताऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः। तैलहृत्तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचकः॥ (२१०) १०
" हीनजातौ प्रजायेत रत्नानामपहारकः॥ (२१३)
" श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः। आमयावी अजीर्णान्नो मौक्ष्यं वागपहारकः"॥
पुस्तकहारी अननुज्ञाताध्यायी च। तैलपायी कीटविशेषः। सूचकः सद्दोषसंकीर्तकः।
" पत्रशाकं शिखी हृत्वा गन्धान् चुचुन्दरी शुभान्।
"मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः फलं कपिः। जलं प्लवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम्॥ (११४) १५
"मधु दंशः फलं गृध्रो गां गोधाग्निं बकस्तथा"। चुचुन्दरिः राजडुरिताख्यो मूषकविशेषः। गृहकारि कीटविशेषः। उपस्करः मुसलादि। चीरी उच्चैस्वरः कीटविशेषः। **शङ्खो** विशेषमाह—
" ब्रह्महा कुष्ठी तैजसहारी मण्डली देवब्राह्मणाक्रोशकः खलतिर्गरदाग्निदावुन्मत्तौ गुरुप्रतिहन्तापस्मारी गोघ्नश्चान्धः धर्मपत्नीमृतौ त्यक्त्वाऽन्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी प्राणिविशेषः। कुण्डाशी दंशभक्षः। देवब्राह्मणस्वापहारी पाण्डुरोगी। न्यासापहारी काणः। स्त्रीवश्योपजीवः षण्डः २०
कौमारदारत्यागी दुर्भगो मृष्टैकाशी वातगुल्मी अभक्ष्यभक्षको गण्डमाली ब्राह्मणीगामी निर्बीजः क्रूरकर्मा वामनः वस्त्रापहारी पतङ्गः शय्यापहारी क्षपणकः शङ्खशुक्त्यहारी कपाली दीपापहारी कौशिकः मित्रध्रुक् क्षयी मातापित्रोराक्रोशकः कारण्डकः" इति।

वृद्धगौतमोऽपि क्वचित् विशेषमाह—"अनृतवाक् खलः मुहुर्मुहुः संचलनवाक् जलोदरो दारत्यागी श्लीपदी कूटसाक्षी उच्छ्रितजंघाचरणः। विवाहविघ्नकर्ता छिन्नोष्ठः गोररक्षणे च्छिन्न- २५
हस्तः मातृघ्नोऽन्धः। स्नुषागामी वातवृषणः। चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जनो मूत्रकृच्छ्री। कन्यादूषकः षण्डः। ईर्ष्यालुः मशकः। पित्रा विवदमानोऽपस्मारी। न्यासापहारी अनपत्यः। रत्नापहारी अत्यन्तदरिद्रः। विद्याविक्रयी पुरुषमृगः। वेदविक्रयी द्वीपी। बहुवाचको जलप्लवः। अयाज्ययाजको वराहः। अनिमन्त्रितभोजी वायसः। मृष्टैकभोजी वानरः। यतस्ततोऽन्नमश्नन्मार्जारः। कक्षवनदाहकः खद्योतः। दारकाचार्यो मुखविट्गन्धः। पर्युषितभोजी कृमिः। अदत्तादायी बलीवर्दः। ३०
मत्सरी भ्रमरः। अग्न्युत्सादी मण्डलकुक्षी। शूद्राचार्यः श्वपाकः। गोहती सर्पः। स्नेहापहारी क्षयी। अन्नापहारी अजीर्णी। ज्ञानापहारी मूकः। चण्डालीपुल्कसीगमकः रजकः। प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः शूद्रागमने दीपधटः। सवर्णागमने दरिद्रः। जलहारी मत्स्यः। पञ्चमहापातकानि मिथ्यः। क्षारहारी

---

१ **ग**–काश; 'चीरी' मु. पाठः। २ 'छुछु'। ३ **क्ष**–ल्ला। ४ 'मूलं' **क्ष**–मु। ५ **क्ष**–धा; **ग**–धाम्या। ६ 'मिश्रो' मु. पाठः। ७ **क्ष**–रिरुप्। ८ **क्ष**–नि। ९ **ग**–वाक्यो। १० **ग**–गोरवगूर। ११ **ग**–द्वि। १२ **ग**–याज। १३ **क्ष**–य। १४ **ग**–ष्टी। १५ **ग**–गामी। १६ **ग**–दीर्घकीटः।

बलाकः । वार्धुषिकोऽङ्गहीनः । अविक्रेयविक्रयी गृध्रः । राजमहिषीगामी नपुंसकः । दुराक्रोशी गर्दभः । गोगामी मण्डूकः । अनध्यायाध्यायी मृगालः । परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः । मत्स्यवेधो गर्दभः" इति । स्त्रियोऽप्येतेषु पूर्वोक्तास्वेव जातिषु स्त्रीत्वमनुभवन्ति । यथाह **मनुः** (१२।६९)—

" स्त्रियोप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः" ॥ इति ।

५ **स एव** (१२।७८-८१)—

" असकृत् गर्भवासेषु वसन्[1] जन्म च दारुणम् । बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च" ॥ इति ।

" बन्धुप्रियवियोगं च संसर्गं चाप्रियैर्जनैः । द्रव्यं जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य चार्जनः ॥

" जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् । क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥

" यादृशेन हि भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते" ॥ इति ।

१० दुर्लक्षणमनुष्यजन्मानन्तरं प्राक्भवीयसुकृतविशेषेण महाकुले भोगविद्याधनधान्यसंपन्नो जायते । तदाह **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २१८)—

" ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः । जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः" ॥ इति । निष्कल्मषीभूताः नरकाद्युपभोगद्वारेण क्षीणपापा इत्यर्थः ।

नवविधपापानि । प्रायश्चित्तनिमित्तानि तानि पापानि नवविधानि । महापातकान्यति-

१५ पातकानि समपातकान्युपपातकानि सङ्करीकरणानिम लिनीकरणान्यपात्रीकरणानि जातिभ्रंशकराणि प्रकीर्णकानीति । यथाह **विष्णुः** (३३।१-५) " पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति तेनायमाक्रान्तो महापातकातिपातकसमपातकोपपातकेषु प्रवर्तते सङ्कीर्णकरणेषु मलापहेषु अपात्रीकरणेषु जातिभ्रंशकरणेषु प्रकीर्णकेषु च" इति ।

ब्रह्महत्यादिमहापातकानि । तत्र महापातकान्याह **मनुः** (११।५४)—

२० " ब्रह्महत्त्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संयोगश्चैव तैः सह" ॥ इति । **याज्ञवल्क्योऽपि** (प्रा. २२७)—

" ब्रह्महा मद्यपः स्तेनः तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत्" ॥ इति । यज्व्यापारसमनन्तरं वा कालान्तरे वा कारणान्तरनिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति स ब्राह्मणं हतवानिति ब्रह्महा । मद्यपः निषिद्धसुरायाः पाता । स्तेनो ब्राह्मणस्वर्णहारी । गुरुतल्पगो गुरुभार्यागामी । यश्च

२५ तैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं संवत्सरं सह वसति सोऽपि महापातकीत्यर्थः ।

प्रयोजकादीनां फलतारतम्यम् । अनुग्राहकस्यापि हिंसाफलसंबन्धमाह **मनुः**—

" बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः[2] स्मृताः" ॥ इति ।

विष्णुः—

" आकृष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा विप्रयोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

३० " ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

" रागद्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा । घातयेत् ब्राह्मणं कंचित्स भवेत् ब्रह्मघातकः ।

" भृतको यस्य तं हन्यात्सोऽपि च ब्रह्मघातकः" ॥ इति ।

हेमाद्रौ—"धनार्थं क्षेत्रदारार्थं पश्वर्थं वा जनेश्वर । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ "नारी वा पुरुषो वाऽथ विधवा वा मनस्विनी । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" ॥ इति ।

---

१ **ग**—वासं । **ग**—मलिनीकरणेषु । ३ **ग**—संसर्गश्चापि । ४ **ग**—तु ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

" हन्ता मन्त्रोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः । प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
" आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता च कर्मिणाम् । उपेक्षकः शक्तिमांस्तु दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥
" अकार्यकारिणां तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् " ॥ इति । **आपस्तम्बः** (२।११।२९।१–२)—
"प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः"॥इति। ५
प्रयोजकादीनां प्रत्यासत्तिव्यवधानापेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फले गौरवलाघवात् प्रायश्चित्तेऽपि गौरवलाघवं बोध्यम् । तथा **सुमन्तुः**—
" तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मानं मृतो यदि । निर्गुणः सहसा क्रोधात् गृहक्षेत्रादिकारणात् ॥
" त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् । गच्छेद्वाऽपि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम् ॥
" क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तं च भर्त्सितः । वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्धये ॥ १०
" भर्त्सको यः स विद्वांश्चेद्वर्षेणैकेन शुध्यति । केशश्मश्रुनखादीनामकृत्वा वपनं वने " ॥ इति ।
उपकारार्थं प्रवृत्तौ दोषाभावः । परोपकारार्थं प्रवृत्तौ दोषाभावमाह **संवर्तः**—
" औषधं स्नेहमाहारं ददद्रोगाद्विजातिषु । दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥
" दाहच्छेदसिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम् । प्राणसन्त्राणसिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते " ॥ इति ।
एतच्च निपुणभिषग्विषयम् । इतरस्तु ' भिषङ्मिथ्याचारं दाप्य ' इति दोष**स्मरणात्** । १५
यत्र मन्युनिमित्ताक्रोशादिकमकुर्वतोऽपि नाम गृहीत्वा उन्मादादिना आत्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः
" अकारणात्तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान्परित्यजेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेत्" ॥ इति **स्मरणात्** । तथा यत्राक्रोशादिजनितमन्युरात्मानं खड्गादिना प्रहृत्य मरणादर्वागाक्रोशादिकर्त्रा धनादिना सन्तोषितो यदि जनसमक्षमुच्चैः श्रावयति नात्राक्रोशकस्यापराध इति तत्रापि वचनान्न २०
दोषः । यथाह **विष्णुः**—
"उद्दिश्य कुपितो भूत्वा तोषितः श्रावयेत्पुनः । तस्मिन् मृते न दोषोऽस्ति तस्य चोच्छ्रावणे कृते"॥इति।

अतिपातकानि । अतिपातकान्याह **मनुः** (११।८७–८८)—
" हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् । राजन्यवैश्यावीजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥
" उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुद्ध्वं गुरुं तथा । अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् " ॥ २५
ईजानौ यागदीक्षामध्यवर्तिनौ । आत्रेयी अत्रिगोत्रजानिक्षेपं ब्राह्मणसंबन्धिनम् । स्त्री आहिताग्निपत्नी पातिव्रत्यादिगुणयुक्ता वा । अविज्ञातगर्भहननादीनामतिपातकत्वम्
" अतिदिष्टं तु यत्पापमतिपातकमुच्यते । अतिदुष्टेषु सर्वत्र पादोनं तत् व्रतं चरेत् " ॥ इति वचनाद्वगम्यते । **यमः**—
"मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा । मातुलानी स्वसा श्वश्रूर्गत्वा सद्यः पतेत् द्विजः" ॥ इति । ३०
गौतमः (२१।१-२)–"मातृपितृयोनिसंबन्धागस्तेननास्तिकनिंदितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतितापातकसंयोजकाश्च " इति । **बोधायनोऽपि** (२।१।४१)—"अथ पतनीयानि। समुद्रयानं ब्रह्मस्वन्न्यासापहरणं भूम्यनृतवदनं सर्वापण्यैर्व्यवहरणं शूद्रसेवनं शूद्राभिगमनं यश्च शूद्रायामभिप्रजायते तदपत्यं च भवति " इति । **आपस्तम्बोऽपि** (१।९।२४।२३)—
" धर्मार्थसंन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव " इति ३५

---

१ क्ष–तन्तु संकीर्तयेत् ।

याज्ञवल्क्यः (प्रा. २५२)—" चरेद्व्रतं महत्त्वापि घातार्थं चेत्समाहितः ।
" पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ।
" आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः" ॥ इति (प्रा. २३२–२३३) ।
विष्णुः (३४।१)—" मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनम् " इति अतिपातकानीति ।

५ **नारदः** (१२।७३–३५)—
" माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥
" दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्राजिता साध्वी धात्री वर्णोत्तमा च या ॥
" आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते । आश्रितां विदुषः पत्नीमाहिताग्नेश्च योगिनः ॥
"एषां पत्नीं स्वपुत्रीं च गत्वा तल्पव्रतं चरेत् । चण्डाल्यां गर्भमाधाय गुरुतल्पव्रतं चरेत्" ॥ इति ।

१० अत्र माता मातृसपत्नी । **भविष्यत्पुराणे**—
" अग्निहोत्रार्थकपिलां हत्वा ब्रह्महणो व्रतम् । दुस्थितं संस्थितं वापि शिवलिङ्गं न चालयेत् ॥
" अन्यथा तु कृते लिङ्गे अतिपातकमाप्नुयात् । उत्तमानां चामराणामन्यथाकरणे सति ॥
" विप्रस्यैव व्रतं कुर्यात् विप्रदेवौ समौ स्मृतौ ।
"गर्भिण्युदक्या विज्ञाताः कन्यामार्तामनिच्छतीम् । गुरुतल्पं चरेत् गत्वा गामयोनिं सखीं स्त्रियम्" ॥ इति ।

१५ **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २९८)—
" नीचाभिगमनं गर्भघातनं भर्तृनाशनम् । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् " ॥
व्याघ्रपादः[3]—
" अतिदेशस्योपदेशान्न्यूनत्वात्तद्व्रतं न हि । अतिदिष्टेषु सर्वत्र पादोनं तद्व्रतं चरेत् " ॥ इति ।
एवं महापातकातिदेशादन्यान्यप्यतिपातकानि द्रष्टव्यानि ।

२० **ब्रह्महत्यासमपातकानि** । ब्रह्महत्यासमपातकान्याह **मनुः** (११।५५)—
" अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया " ॥
याज्ञवल्क्यः (प्रा. २२८)—
" गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् " ॥ इति
गुरूणामाधिक्येनाधिक्षेपोऽनृताभिशंसनं "कौटसाक्ष्यं राजगामि च पैशुनं गुरोरनृताभिशंसनं पातक-
२५ समानि " इति **गौतम**स्मरणात् (२१।१०) । एतच्च लोकाविदितदोषाभिशंसनविषयम् । "दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याने स्यात्" **इत्यापस्तम्बस्मरणात्** (१।७।२१।२०) । नास्तिक्याभिनिवेशेन वेदकुत्सनं सुहृन् मित्रं तस्याब्राह्मणस्यापि वधः । अधीतस्य वेदस्या-सच्छास्त्रविनोदेनालस्यादिना वा नाशनं विस्मरणम् । **पराशरः**—
" भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं परित्यजेत् । स मूढः स च पापिष्ठः ब्रह्मघ्नः स खलूच्यते " ॥ इति ।

३० **विष्णुधर्मोत्तरे**—
" यस्तु विद्याभिमानेन नीचो जयति सद्द्विजम् । उदासीनं सभामध्ये ब्रह्महा स प्रकीर्तितः ॥
" परदोषमविज्ञाय नृपकर्णे जपेत्तु यः । पापीयान् पिशुनः क्षुद्रः स चैवं ब्रह्महा स्मृतः ।
" देवद्विजगतां भूमिं पूर्वभुक्तां हरेत यः । प्रणष्टामपि कालेन तमाहुर्ब्रह्मघातकम् " ॥ इति ।

---

१ **ग**–पितृ । २ **ग**–पौ । ३ **कग**–व्याघ्रः ।

विष्णुः (३३।१)—"यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रजाया अविज्ञातगर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमम्" इति ।
यागस्थक्षत्रियादीनामतिपातकत्वेन परिगणितानां समपातकत्वाभिधानमकामकृताभिप्रायम् । कामकारे तु तेषामतिपातकत्वम् ।

सुरापानसमपातकानि । सुरापानसमान्याह **मनुः** (११।५६) ५

"ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा च कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्"॥ इति।
गर्हितं लशुनादि । अनाद्यममेध्यादि । **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २२९)—
" निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् । रजस्वलामुखास्वादसुरापानसमानि तु"॥ इति ।
निषिद्धं लशुनादिकं तस्य मतिपूर्वभक्षणम् । 'पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः' इति **स्मरणात्** । जैह्म्यं कौटिल्यम् । अन्याभिसंधानेनान्यवादीत्वमन्यकर्तृत्वं च । तच्च गुरुविषयमिति १०
विज्ञानेश्वरः (पृ. २४०, पं. २४–२५) । तथा समुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादावचतुर्वेद एव चतुर्वेदोऽहमित्यनृतभाषणम् । **स्मृत्यन्तरे**—
" नालिकेरोदकं कांस्ये गोक्षीरं लवणान्वितम् । स्नानं रजकतीर्थे च ताम्रे गव्यं सुरासमम्"॥ इति।
अत्रिः—
" तोयं पाणिनखाग्रेषु ब्राह्मणो न पिबेत् क्वचित् । सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत्" ॥ १५
शातातपोऽपि—
" उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः । सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः" ॥ इति ।

स्वर्णस्तेयसमपातकानि । स्वर्णस्तेयसमान्याह **मनुः** (११।५७)—
" निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवस्त्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्" ॥ इति ।
याज्ञवल्क्यः (प्रा. २३०)— २०
" अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा । निक्षेपस्य च सर्वं हि स्वर्णस्तेयसमं मतम्" ॥ इति ।
विष्णुः (३३।३)—" ब्राह्मणभूम्यपहरणं स्वर्णस्तेयसमम्" इति ।
हेमाद्रौ—" हृत्वा शतपलं ताम्रं स्वर्णस्तेयसमं विदुः" ॥ इति ।

गुरुतल्पसमपातकानि । गुरुतल्पसमान्याह **मनुः** (११।५८)—
"रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः" ॥ २५
स्वयोनिषु भगिनीषु । **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २३१)—
" सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्" ॥ इति ।
पुराणसारे—
" अपि वा मातरं गच्छेन्न गच्छेद्देवदारिकाम् । यदि गच्छेत्प्रमादेन गुरुदारसमं स्मृतम्" ॥ इति ।
विष्णुः (३३।४-७)-"पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसदृशम् । पितृष्वसृ- ३०
मातृष्वसृगमनं च । श्रोत्रियऋत्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च । स्वसुः सख्युः पत्न्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्याः रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजितायाः निक्षिप्तायाश्च गमनम्" इति ।
अतिपातकेषु परिगणितानां केषाञ्चिदिह ग्रहणमकामकारविषयम् ।

---

१ **ग**–ज्ञ । २ **ग**–सख्याः ।

उपपातकानि । उपपातकान्याह **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २३४–२४२)

" गोवधो व्रात्यता स्तेयमृणानां चानपक्रिया । अनाहिताग्निता पण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥
" भृताद्ध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा । पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥
" स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्धोपजीवनम् । नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥
" धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् । पितृमातृगुरुत्यागस्तटाकारामविक्रयः ॥
" कन्याया दूषणं चैव परिविन्दकयाजनम् ।
" आत्मनोऽर्थे क्रियारंभो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥
" इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् । हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥
" शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् । तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥
" असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता । भार्यायाः विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् " ॥ इति ।

काले अनुपनीतत्वं व्रात्यता । सत्यधिकारेऽनाहिताग्निता । ज्येष्ठे सति कनीयसो दाराग्निहोत्रसंयोगः परिवेदनम् । गुरुदारव्यतिरिक्तं पारदार्यम् । कनीयसि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यं पारिवित्त्यम् । वार्धुष्यं निषिद्धवृद्धिप्रयोगः । लवणक्रिया लवणोत्पादनम् । निन्दितार्धोपजीवनम् अराजस्थापितार्धोपजीवनम् । व्रतलोपः ब्रह्मचारिणः स्त्र्यादिप्रसङ्गः । कन्याया दूषणं अङ्गुल्यादिना योनिविदारणं न तु संयोगः । हिंस्रयन्त्रस्य तिलेक्षुपीडाकरस्य प्रवर्तनम् । व्यसनानि मृगयादीनि अष्टादश । आकरेषु स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु । **मनुरपि** (११।५९-६६)—

" गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयौ । गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥
" परिवित्ता चानुजेन परिवेदनमेव च । तयोर्दानं च कन्यायास्तयोर्याजनमेव च ॥
" कन्याया दूषणं चैव वार्धुषिक्यं व्रताच्च्युतिः । तटाकारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥
" व्रात्यता बान्धवत्यागो भृताध्यापनमेव च । भृत्या चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥
" सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् । हिंस्रौषधस्त्र्युपजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥
" इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् । आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥
" अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया । असच्छास्त्राधिगमनं कौटिल्यं व्यसनक्रिया ॥
"धान्यरौप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् " ॥ इति ।

बोधायनः (२।१।४३-४४)–"अथोपपातकान्यगम्यागमनं गुर्वीं सखीं गुरुसखीमपपात्रां पतितां च गत्वा भैषज्यकरणं ग्रामयाजनं रङ्गोपजीवनं नाट्याचार्यता गोमहिषरक्षणं यच्चान्यदप्येवमयुक्तं कन्यादूषणमिति " । स्मृत्यन्तरेऽपि–" विद्वद्ब्राह्मणव्रतभेदाचरणविधवादेवदासीवेश्यावार्धुषीदासीगमनान्युपपातकानि " इति । **शङ्खलिखितौ**—" कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशंसी पतितात्यागी अभोज्यभोजी असत्प्रतिग्रही " इति । **बृहद्विष्णुः**—" अभोज्यानां च भक्षणं परस्वापहरणं परदाराभिगमनमयाज्यानां च याजनं द्रुमगुल्मलतौषधीनां हिंसया जीवनमभिचारमूलकर्मसु प्रवृत्तिर्देवर्षिपितृणामृणानपक्रिया कुशीलवता " इति ।

संकरीकरणादीन्याह **मनुः** (११।६८)—

" खरोष्ट्राश्वमृगेभाणामजाविकवधस्तथा । संकीर्णकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥
" क्रिमिकीटवधोहत्यामद्यानुगतभोजनम् । फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥ (७०)

---

१ क्ष–तका । २ क्ष–रुयेण्य । ३ कग–पङ्कि । ४ क्ष–पाकी ।

"निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ (६९)
"ब्राह्मणस्य रुजः[1] कृत्याघातिरध्रेयमद्ययोः । जैह्म्यं च पुंसि मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्" (६७)॥ इति।
विष्णुः—(३८।१-६) "ब्राह्मणस्य रुजः करणमध्रेयमद्ययोर्घातिः जैह्म्यं पशुष्वयोनिषु पुंसि च मैथुनम्" इति । एतानि जातिभ्रंशकराणि । ग्रामारण्यपशूनां हिंसनं संकरीकरणं निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनमसभ्यैभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणानि । पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनं क्रिमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि । यदनुक्तं तत् प्रकीर्णकम्" (३९-१, ४०।१,४१।१-४।४२।१) इति । तदेवं नवविधानि पापानि । यत्तु **कात्यायनेनोक्तम्**—

"महापापं चातिपापं तथा पातकमेव च । प्रासङ्गिकोपपापमित्येवं पञ्चको गणः"॥ इति । अत्र पातकमिति समपातकान्युक्तानि । उपपातकेषु कानिचिदगम्यागमनादीन्यवान्तरभेदाविवक्षया प्रासङ्गिकमित्युक्तानि । अतिपातकाद्यवान्तरभेदाविवक्षया त्रैविध्यमुक्तं **विज्ञानेश्वरीये** (पृ. १० २४२ पं. १९–२०)—

"महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि वै । तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम्" ॥ इति।

कामाकामकृतपापविचारः । अकामकृतानां पापानां प्रायश्चित्तैर्नाश इह व्यवहारश्च भवति । कामकृतानां त्विह व्यवहार्यत्वमात्रम् । तथा च **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २२६)—

"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञान[3]कृतं भवेत् । कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते" ॥ १५

छागलेयः—"प्रायश्चितमकामानां कामावाप्तौ न विद्यते" ।
वसिष्ठोऽपि (१८।१)—"नाभिसन्धिकृते प्रायश्चित्तम्" इति । **मनुः** (११।४६)—
"अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्" ॥
जाबालिः—
"अकामकृतपापानां ब्रुवन्ति ब्राह्मणा व्रतम् । कामकारकृतेऽप्येके द्विजानां वृषलस्य च" ॥ इति । २०
देवलोऽपि—
"अभिसन्धिकृते पापेऽसकृद्वा नेह निष्कृतिः । अपरे निष्कृतिं ब्रूयुरभिसन्धिकृतेऽपि च" ॥
अङ्गिरास्तु कामकृते द्विगुणं प्रायश्चित्तमाह—
"अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः । स्यादकामकृते यत्तत् द्विगुणं बुद्धिपूर्वकम्" ॥ इति ।
स्मृत्यन्तरेऽपि—"विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत्" ॥ इति । तथा— २५
"म्लेच्छैर्नाधिगता शूद्रा ह्यज्ञानात्तु कथंचन । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत ज्ञाने तु द्विगुणं भवेत्"॥ इति।
अत्र **माधवीये** व्यवस्थापितम्—अकामकृते न विप्रतिपत्तिः । कामकृतस्य तु विप्रतिपत्तौ केचिन्निर्णयमाहुः । द्विविधा पापस्य शक्तिः । नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति । तन्निवर्तकस्यापि प्रायश्चित्तस्य शक्तिर्द्विविधा । नरकनिवारिका व्यवहारजननी चेति । तत्र प्रायश्चित्ताभाववादिनां मुनीनां नरकनिवारणाभावः अभिप्रेतः । सद्भाववादिनां तु व्यवहारजननी शक्तिरभिप्रेता । ३०
द्विगुणप्रायश्चित्तेन इह लोके व्यवहारः सिध्यति । अपरे पुनः–[4]'कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते' (प्रा. २२६) इति **याज्ञवल्क्यवचने** अव्यवहार्य इति पदं छित्वा कृतप्रायश्चित्तोऽपि अव्यवहार्यः नरकस्य निवृत्तिरस्तीति वदन्ति। अत्र चोपोद्बलकं **मनु**वचनम् (११।१९०)—
"बालघ्नां च कृतघ्नांश्च विशुद्धावपि धर्मतः । शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्" ॥ इति ।

---

१ क्ष–रजः रुत्यं । २ ग–त्य । ३ क्ष–काम ।

अन्ये तु पूर्वोक्ताङ्गिरःस्मृत्यन्तरवचने कामकृते विशेषेण द्विगुणप्रायश्चित्तावगमात् **मनुना** (११।४५)—" कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् " इति । तत्र विशेषेण प्रायश्चित्ताङ्गीकारात्, **आपस्तम्बेन** च (१।९।२६।७)—" दोषवच्च कर्माभिसन्धिपूर्वं कृत्वानभिसन्धिपूर्वं वाऽब्लिङ्गाभिरप उपस्पृशेद्वारुणीभिर्वा " इति व्यवहारादिविशेषानभिधानेन कामा-
५ कामयोः शुध्यभिधानात्, **गौतमेन** च (१०।२-९) " शिष्टस्याक्रियाप्रतिषिद्धसेवनमिति च । तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसते न कुर्यादित्याहुः । न हि कर्म क्षीयत इति । कुर्यादित्यपरे । पुनःस्तोमेनेष्ट्वा पुनस्सवनमायान्तीति विज्ञायते । व्रात्यस्तोमैश्चेष्ट्वा तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते " इति पूर्वोत्तरपक्षभंग्या पापक्षयस्य दर्शितत्वात्, अकामकृतानां सर्वेषां पापानां तत्तदुक्तप्रायश्चित्तैरिहामुत्र च शुद्धिर्भवति । कामकृतानां च
१० पतनीयव्यतिरिक्तानां द्विगुणप्रायश्चित्तैर्नरकानिवृत्तिरिह व्यवहारश्च सिध्यति । " नाभिसन्धिकृते प्रायश्चित्तम् " इति **वसिष्ठा**दिस्मरणं (१८।१) पतनीयपापविषयम् । तथा च **मनुः** (११।४६)—

"अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः॥

"इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्। कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते"(८९)॥ इति। ब्राह्मणवध इति सुरापानादेरप्युपलक्षणम्

१५ "ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयेषु कामतः । कृतेषु निष्कृतिर्नास्ति विहितान्मरणादृते"(५५)॥ इति । "यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते"॥ इति **स्मृतेः** । एवं च पतनीये कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु कल्मषक्षयो भवत्येव । फलान्तराभावात् "नास्यास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु निर्हण्यत" (१।९।२४।२५) **इत्यापस्तंबस्मरणात्**। एतच्च मरणान्तिकप्रायश्चित्तं ब्राह्मणानां कलौ निषिद्धम्

२० " प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् । भृग्वग्निपतनं चैव वृद्धादिमरणं तथा " ॥ इति **कलियुगनिषिद्धधर्ममध्ये** परिगणनात् । " मिथ्यैतदिति **हारीतः**। यो ह्यात्मानं परं वाभिमन्यते अभिशस्त एव स भवति" **इत्यापस्तंबस्मरणात्** (१।१०।२८।१६-१७)। अयमर्थः—एतन्मरणान्तिकप्रायश्चित्तं मिथ्या न कर्तव्यम् । य आत्मानं परं वाऽभिमन्यते मारयति सोऽभिशस्त एव ब्रह्महैव भवतीति । अतः कामकृतमहापातकानां मरणान्तिकप्रायश्चित्तस्य कलौ निषेधात् द्वादशवार्षिकादि-
२५ प्रायश्चित्तैः पापक्षयाभावादिह व्यवहार्यत्वमात्रं सिध्यति । " कामतो व्यवहार्यस्तु " इति **याज्ञवल्क्य**वचनं च महापापविषयम् । उपपातकादावपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्ते कृते पापक्षयो भवत्येव **मनु**वचनात् (११।४६)—

"अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं पापं प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः"॥ इत्याहुः ।

प्रकाशरहस्यपापप्रायश्चित्तम् । द्विविधानि पापानि। प्रकाशकृतानि रहस्यकृतानि चेति।
३० तत्र प्रकाशकृतानां परिषदोऽनुमत्या प्रायश्चित्तं कार्यम् । तथा च **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. ३०१)—

" विख्यातदोषः कुर्वीत परिषदोऽनुमते व्रतम् " ॥ इति । **पराशरः** (८।१२)—

" वेदवेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानताम् । स्वकर्मरतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् " ॥ इति । यत्पापं कर्तृव्यतिरिक्तेन केनचिदपि न ज्ञातं तद्रहस्यं तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्तव्यम् ।

---

१ **कग**–मरुतयोः । २ **ग**–मेने ।

तथा च **हारीतः**—"रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्" इति। रहस्यत्वादेव नास्ति तत्र परिषदनुमत्यपेक्षा। **मनुः** (११।२२६–२२९)—

" एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैरविष्कृतैनसः। अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्॥
" ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि॥
" यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वाऽनुभाषते। तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते॥ ५
" यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म निन्दति। तथा तथा शरीरं हि तेनाधर्मेण मुच्यते"॥ इति।

परिषल्लक्षणमाह **मनुः** (१२।११०–११३)—

" दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत्। त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तद्धर्मं न विचालयेत्।
" त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्यात् दशावरा॥
" ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च। त्र्यवरा परिषत् ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये॥ १०
" एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्विचक्षणः। स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानां गदितोऽयुतैः"॥ इति।

याज्ञवल्क्यः (आ. ९)—

" चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्रैविद्यमेव वा। सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः"॥ इति।

पराशरः (८।१५–३४)—

" चत्वारो वा त्रयो वापि यं ब्रूयुर्वेदपारगाः। स धर्म इति विज्ञेयो नेतरैस्तु सहस्रशः॥ (१५) १५
" चत्वारो वा त्रयो वापि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः। ब्राह्मणानां समर्था ये परिषत्सा विधीयते॥
" अनाहिताग्नयो येऽन्ये वेदवेदाङ्गपारगाः। पञ्च त्रयो वा धर्मज्ञाः परिषत्सा प्रकीर्तिता॥(१९)
" मुनीनामात्मविद्यानां द्विजानां यज्ञयाजिनाम्। वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषत् भवेत्॥ (२०)
" प्रमाणमार्गं मार्गन्तो यं धर्मं प्रवदन्ति ये। तेषामुद्विजते पापं सद्भावं गुणवादिनाम्॥ (१६)
" यथाश्मनि स्थितं तोयं मारुतार्केण शुष्यति। एवं परिषदादेशान्नाशयेत्तत्र दुष्कृतम्॥ (१७) २०
"नैव गच्छति कर्तारं नैव गच्छति पर्षदम्। मारुतार्कादिसंयोगात्पापं नश्यति तोयवत्॥ (१८)
" अमेध्यानि तु सर्वाणि प्रक्षिप्यन्ते यथोदके। तथैव किल्बिषं सर्वं प्रक्षिपेच्च द्विजानले॥ (३०)
" ये पठन्ति द्विजा वेदं पञ्चयज्ञरताश्च ये। त्रैलोक्यं तारयन्त्येते पञ्चेन्द्रियरता अपि॥ (२८)
" धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखड्गधरा द्विजाः। क्रीडार्थमपि यं ब्रूयुः स धर्मः परमो मतः॥ (३३)
"चातुर्विद्यो विकल्पी चाङ्गविद्धर्मपाठकः। वृद्धाश्चाश्रमिणो मुख्याः पर्षदेषा दशावरा"॥ (३४) इति। २५

चतुर्णां वेदानां पारगश्चातुर्वेद्यः। विकल्पादिकस्वरूपमुक्तमङ्गिरसा—

" धर्मस्य संपदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य च। त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः स विकल्पी भवेत् द्विजः॥
"शब्दे छन्दसि कल्पे च शिक्षायां च सुनिश्चितः। ज्योतिषां गणिते चैव स नैरुक्तोऽङ्गविद्भवेत्॥
" वेदविद्याव्रतस्नातः कुलशीलसमन्वितः। अनेकधर्मशास्त्रज्ञः पठ्यते धर्मपाठकः"॥ इति।
" ब्रह्मचर्याश्रमादूर्ध्वं विप्रो वृद्धः प्रकीर्त्यते"। चातुर्वेद्यत्वादिकथितविशेषविशिष्टा गृहस्थाश्रम- ३०
वर्तिनो दशसंख्याकः पर्षच्छब्दवाच्याः। चत्वारो वापीति ये पूर्वपक्षाः पूर्वमुक्ताः ते सर्वे महापापेभ्योऽर्वाचीनविषया वा युगान्तरविषया वा। यदाह **देवलः**—

" पापानां तारतम्येन विप्राणां गुरुलाघवम्। एको नार्हति तत्कर्तुमनूचानोऽप्यनुग्रहम्॥

---

१ क्ष–त्तत्र। २ ग–प्र। ३ क्ष–ल। ४ क्ष–देषा। ५ क्ष–र्थे। ६ ग–र्दूत। ७ क्ष–धर्मपाठक।

" शान्तानां च विदुषां कलौ सङ्घः प्रशस्यते । धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् " ॥

यत्तूक्तमङ्गिरसा—

" पातके तु शतं पर्षत्सहस्रं महदादिषु । उपपातके तु पञ्चाशत् स्वल्पे स्वल्पं तथा भवेत् " ॥ इति तदभ्यासविषयम् । अङ्गिराः—

" आर्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः ॥

" तस्मादार्तं समासाद्य ब्राह्मणं तु विशेषतः । जानद्भिर्धर्मपन्थानं न भाव्यं तु पराङ्मुखैः ॥

" अनर्थितैरनाहूतैरपृष्टैश्चैव संसदि । प्रायश्चित्तं न दातव्यं जानद्भिरपि सर्वदा ॥

" यत्पुण्यमुद्धृते विप्रे म्रियमाणे जलादिषु । तत्पुण्यं तारिते पापात्प्रायश्चित्तैस्तु मानवैः ॥

" प्रायश्चित्तविधानेन दुष्कृतान्मोचयेन्नरम् । इहामुत्र सुखं विन्देद्विद्वानायुर्यशो बलम् " ॥ इति ।

परिषदयोग्याः ।

नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीत्याह **पराशरः** (८।२२)—

" अत ऊर्ध्वं तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः । परिषत्त्वं न तेष्वस्ति सहस्रगुणितेष्वपि" ॥ इति । अत ऊर्ध्वं वर्णितेभ्यो गुणवद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः ऊर्ध्वं तद्व्यतिरिक्ता गुणवद्भ्यश्च ऊर्ध्वमन्ये गुणरहिता इति यावत् । **स** एव (८।११)

"सावित्र्याश्चापि गायत्र्याः सन्ध्योपास्त्याग्निकार्ययोः । अज्ञानात्कृषिकर्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ॥

" यथा काष्ठमयो हस्तिर्यथा चर्ममयो मृगः । ब्राह्मणोऽप्यनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥

" प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः । ते द्विजाः पापकर्माणः समेता नरकं ययुः " ॥

ययुः यान्तीत्यर्थः । **स** एव (८।१२-१४,३५)—

" अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥

" यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममतद्विदः । तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄनधिगच्छति ।

" अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः । प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्बिषं पार्षदं व्रजेत् ॥

" राज्ञश्चानुमते स्थित्वा प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । स्वयमेव न कर्तव्यं कर्तव्या स्वल्पनिष्कृतिः " ॥

प्रायश्चित्तविधानस्थलम् । स एव (८।३७)—

" प्रायश्चित्तं यदा दद्याद्देवतायतनाग्रतः । आत्मकृच्छ्रं ततः कृत्वा जपेद्वै वेदमातरम् " ॥ इति ।

देवतायतनाग्रत इति शैवस्य वैष्णवस्य वा पुरः स्थित्वा निर्देष्टव्यम् । एतत् पुण्यतीर्थादेरप्युपलक्षणम् "देवालये नदीतीरे शुचौ देशे सभास्थले । उपविश्य यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्" ॥ इति स्मृतेः । एवं प्रायश्चित्तं विनिर्दिश्यानन्तरं निर्देष्टारः सर्वे स्वात्मशुध्यर्थं तत्प्रायश्चित्तानुसारेण किंचित् कृच्छ्रं चरित्वा अनन्तरं वेदमातरं गायत्रीं यथाशक्ति जपेयुः । अङ्गिराः—

" उपस्थानं व्रतादेशः चर्याशुद्धिः प्रकाशनम् । प्रायश्चित्तं चतुष्पादं विहितं धर्मकर्तृभिः" ॥ इति ।

पराशरः—" पापं प्रख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषम् । तिस्रो धेनुर्महापापे दत्त्वा प्रख्यापयेन्नरः ॥

" द्विगुणे व्रत आदिष्टे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् । यावद्व्रतं तु कर्तव्यं दक्षिणा तावती भवेत् ॥

" वित्तशाठ्यं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् । विज्ञाप्य पापं सभ्यानां किञ्चिद्दत्त्वा व्रतं चरेत्" ॥ इति ।

ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् । अथ प्राणिहननप्रायश्चित्तमुच्यते । तत्र ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह **पराशरः** (१२।५८)—

" चातुर्विद्योपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् " ॥ इति । चातुर्विद्योपपन्नः वेदाध्ययनानुष्ठानवान् । अनेन सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दाशरथिना बद्ध-सेतुः समुद्रसेतुः । तद्यात्रां ब्राह्मणघातके पुरुषे यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन निर्दिशेदिति विधिवदित्युक्तम् । कोऽसौ विधिरित्याकांक्षायां तदितिकर्तव्यतामाह **स्म** एव (१२।५९–६३)—

" सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वण्यात् समाचरेत् । वर्जयित्वा विकर्मस्थां छत्रोपानद्विवर्जितः ॥
" अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥
" गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च ॥
" एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ।
" दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् । रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयसञ्चितम् ॥
" सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति । सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा अवगाहेत सागरम् " ॥ इति । छत्रोपानद्विवर्जित इति न केवलं भिक्षावेलायां किन्तु मार्गगमनेऽपीति द्रष्टव्यम् । अहं दुष्कृत-कर्मेति भिक्षमानेन वक्तव्य इति उक्तिप्रकारोऽभिहितः । अध्वशान्तः तपोवनादिषु निवसेत् । तत्र व्याघ्रादिभये सति ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोशालादेवतायतनादौ पुण्यप्रदेशे निवसेत् । एतेषु ख्यापयन्निति न केवलं भिक्षागृहेष्वेव पापप्रख्यापनं किन्तु निवासस्थानेष्वपीत्यर्थः । सेतुयात्रां समाप्य पुनः कर्तव्यमाह **स्म** एव (१२।६४–६६)—

" पुनः प्रत्यागतो वेश्म वासार्थमुपसर्पति । सपुत्रः सह भृत्यैश्च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥
" गाश्चैवैकशतं दद्याच्चतुर्वेद्येऽथ दक्षिणाम् । ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते " ॥ इति । सेतुं द्रष्टुमशक्नुवतो भूपतेः प्रायश्चित्तान्तरमाह **स्म** एव (१२।६४)—" यजेत वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः " इति । कलौ **पराशरोक्तं** प्रायश्चित्तमेव मुख्यम् (१।२३)—

" कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः । द्वापरे शंखलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः " ॥

इति **स्मरणात्** । **व्यासोऽपि**—

" गत्वा सेतुं समुद्रस्य स्नात्वा तत्र महोदधौ । दृष्ट्वा रामेश्वरं लिङ्गं ब्रह्महा तु विशुध्यति" ॥ इति ।

श्रीरामायणे—

" सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येनाभिपूजितम् । एतत्पवित्रं परमं महापातकनाशनम् " ॥ इति ।

प्रायश्चित्तान्तरमाह **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २४३)—

"शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्"इति।

मनुः (११।७२)—

"ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भैक्षाश्यात्मविशुध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम्"॥ इति ।

हेमाद्रौ—

" अज्ञानात् ब्राह्मणं हत्वा चीरवासा जटी भवेत् । स्वेनैव हतविप्रस्य कपालं धारयेन्मुदा ॥
" तदभावेऽन्यदीयं वा पानार्थं बिभृयात्सदा । तद्वस्त्रं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत् ॥
" वन्याहारो भवेन्नित्यमेकाहारो मिताशनः । सम्यक् सन्ध्यामुपासीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥

---

१ क्ष–कादशं । २ क्ष–शाब्दानि ।

" अध्यापनं चाध्ययनं वर्जयन् संस्मरेद्धरिम् । ब्रह्मचर्यव्रतं नित्यं चरेत् गन्धादिवर्जितः ॥
" तीर्थान्युपवसेच्चैव पुण्यक्षेत्राश्रमाणि च । यदि वन्येन जीवेत ग्रामे भिक्षां समाचरेत् ॥
" अखण्डेन शरावेण रक्तवर्णेन वर्णतः । वदेच्च ब्रह्महाऽस्मीति सर्वागाराणि पर्यटेत् ॥
" चतुर्वर्णेषु वा भैक्षं त्रिवर्णेष्वथ वा चरेत् । मृष्टामृष्टाविवेकेन तद्न्नं चाविकुत्सयन् ॥
५ " द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यादेवं हरिपरायणः । व्रतमध्ये मृगैर्वाऽपि रोगैर्वाऽपि हतो यदि ॥
" गोनिमित्तं द्विजार्थं वा नार्यर्थं यदि वा म्रियेत् । ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति द्वादशाब्दव्रतेन वै " ॥ इति।
आपस्तंबः (१।९।२४।२०)—" द्वादशवर्षाणि चरित्वा सिद्धः सद्भिः संप्रयोगः " ॥ इति ।
अत्र **हरदत्तः**—सद्भिः संप्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः स उच्यते । कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाह्वयेत् । सायमागत्य श्रद्दधाना भक्षयति तदा सम्यगनेन व्रतं चरितमिति जानीयात् ।
१० अन्यथा नेति । प्रायश्चित्तान्तरमाह **मनुः** (११।७६–७९)—
" सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ।
" ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सम्यक् प्राणान् परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च" ॥ इति
स्वमरणमभ्युपगम्य गोब्राह्मणरक्षणे प्रवृत्तो यदि कथञ्चिज्जीवेत्तदा गोब्राह्मणयोः स गोप्ता जीवन्नपि ब्रह्महत्याया मुक्तो भवति । **स एव** (११।७४–७५,७७)—
१५ " यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा । अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥
" जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् । ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ॥
" हविष्यभुग्वा सुतरेत्प्रतिस्रोतां सरस्वतीम् । जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम् " ॥
याज्ञवल्क्यः (प्रा. २४४–४५)—
" ब्राह्मणस्य परित्राणाद्वा द्वादशकस्य वा । तथाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥
२० " दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा । दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः " ॥ इति।
आवृत्त्या ब्रह्मवधे आचतुर्थाद्व्रतमावर्तनीयम् । तदाहतुर्**मनुगालवौ**—
"वधे प्राथमिकादस्मात् द्वितीये द्विगुणं चरेत् । तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः" ॥ इति।
वधोद्यमे प्रायश्चित्तम् । वधोद्यमेऽपि वधप्रायश्चित्तमाह **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २५२)—
"चरेद्व्रतमहत्त्वाऽपि घातार्थं चेत्समाहितः " ॥ इति । **स्मृत्यन्तरेऽपि**—" अहत्वाऽपि यथावर्णं
२५ ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् " ॥ इति । यत्तु **वशिष्ठ**वचनं 'द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्" इति, तन्मनोध्यवसितब्रह्महत्यस्य तदैवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यमिति **माधवीये**।
उक्तप्रायश्चित्ताकरणे **राजकृत्यमुक्तम्**—
" पट्टणे वा स्वराष्ट्रे वा यो विप्रो ब्रह्महा भवेत् । ब्रह्महत्यां विनिश्चित्य त्रुटित्वा तच्छिखां ततः ॥
" ब्रह्मसूत्रं तथा छित्वा पिशितौशनवाहनम् । आरोहयित्वा तु तत्फालेशवं तप्तमयं लिखेत् ॥
३० " गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये तु श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥
" एवं कृत्वा तु शास्त्रेण निर्वास्यो विषयाद्बहिः ।
" तत्पुत्रा ब्रह्महनने सहायास्ते यदाऽभवन् । तानप्येवं पुनः कृत्वा निर्वास्याः पूर्ववद्बहिः ॥
" तत्क्षेत्रं बहुलं धान्यं पश्वारामादिकं च यत् । तत्सर्वं देवताप्रीत्यै राजा कुर्यात्समाहितः ॥

---

१ **ग**–क्षा । २ **ग**–नुसरेत् । ३ **क्ष**–रुत्वा । ४ **कगघ**–विधेः । ५ **क्ष**–विविध । ६ **ग**–त्तने । ७ **क्ष**–विहित । ८ **क्ष**–तले श्वानं ।

" विचार्य बहुधा राजा तत्पत्नी पुत्रकान् बहून् । दोषवन्तस्तथा तेऽपि कर्तव्या राजवल्लभैः ॥
" नो चेत्तद्वृत्तिधान्यादीन् तेभ्यो दत्वाऽथ शिक्षयेत् " ॥ इति । पुत्रादीनां दोषाभावे तद्रव्यं तेभ्य एव दत्वा ब्रह्महन्त्रा सह संभाषणादिकं न कार्यमिति पुत्रादीन् शिक्षयेदित्यर्थः । **स्मृत्यन्तरे**—
" अयोरूपं द्विजं कृत्वा मूर्धहीनं प्रतापयेत् । अङ्कयित्वा ललाटे तु देशान्निर्वासयेद्बहिः ॥
" द्वादशाब्दविधानेन शुद्धो भवितुमर्हति । अशक्तो व्रतमाचर्तुमेवं कृत्वा विशुध्यति " । ५
जनकादिहत्यायां प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम् **स्कान्दे**—
" अज्ञानाज्जनकं हन्यान्निमित्तैर्बहुभिर्द्विजः । चतुर्विंशति वर्षाणि व्रतं कृत्वा विशुध्यति ॥
" द्विगुणं च गवां दानं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥
" मातामहं मातुलं च स्यालं जामातरं तथा । आचार्यस्य वधे चैव व्रतमुक्तं चतुर्गुणम्" ॥ इति ।
स एव—" स्नातकं ऋत्विजं हत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् " ॥ इति । चत्वारिंशत्संस्कारपूतः १०
स्नातकः । उत्पाद्य पुत्रं संस्कृत्येत्युक्तलक्षण आचार्यः । **दक्षः** (३।२६)—
" समम्ब्राह्मणे देयं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । आचार्ये शतसाहस्रं सोदर्ये दत्तमक्षयम् " ॥ इति
प्रतिपाद्योक्तवान्
" समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्भिंसायां तद्वदेव हि " ॥ इति ।
आपस्तम्बः (१।९।२४।२४)—" गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वा- १५
साच्चरेन्नास्यास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्हण्यते " इति । गुरुः पित्राचार्यादिः ।
श्रोत्रियोऽधीतवेदः । सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स कर्मसमाप्तः । तौ हत्वा एतेन कुटिं
कृत्वेत्यनन्तरोक्तेन । ओत्तमादुच्छ्वासादाप्राणवियोगादित्यर्थः । भ्रूणहत्त्याया अपि यावज्जीवं
व्रतधारणमुक्त**मापस्तम्बेन** (१।९।२४।२४)—" एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् " । इति ।
"भ्रूणहा द्वादशसमाः कपाली" **बोधायन**वचनं भ्रूणहत्त्यासमपापविषयम्। भ्रूणः साङ्गवेदीति निश्चयः। २०

क्षत्रियादिकृतब्रह्महत्त्याप्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तमाह **व्यासः**—
" अज्ञानात् बाहुजो विप्रं हत्वा विविधसाधनैः । पश्चात्तापसमायुक्तो द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥
" अज्ञानादूरुजो हत्वा ब्राह्मणं त्रिगुणं चरेत् । पादजो ब्राह्मणं हत्वा मुसलैर्वधमर्हति ॥
" केचित्कारीषदाहेन वधमिच्छन्ति पावनम् । ब्राह्मणीं स्थविरां हत्वा विधवां च सुवासिनीम् ॥
" बालं कन्यां यदा हन्यात्कारीषेणैव दाहयेत् " ॥ **स्मृत्यन्तरेऽपि**— २५
" द्विगुणं क्षत्रियस्योक्तं त्रिगुणं तद्विशः स्मृतम् । ब्राह्मणं हन्ति यः शूद्रस्तस्य दण्डो वधः स्मृतः ॥
" कन्याबालवधे गर्भबाधने विप्रयोषिताम् । पूर्ववद्दण्डयेद्राजा ह्यन्यथा नरकं व्रजेत् " ॥ इति ।
गौतमः (१२।१)—"शूद्रो द्विजातीनतिसन्धायाभिहत्य च वाक्दण्डपारुष्याभ्यामंगमोच्यो
येनोपहन्यात् " ॥ इति । क्षत्रियादिवधे प्रायश्चित्तमाह **मनुः** (११।१२६–१३०)—
" तुरीयो ब्रह्महत्त्यायाः क्षात्रियस्य वधे स्मृतः । वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥ ३०
" अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः । ऋषभैकसहस्रां गां दद्याच्छुध्यर्थमात्मनः ॥
" प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम् । एतदेव व्रतं कृत्स्नं षाण्मासाच्छूद्रहा चरेत् ॥
" ऋषभैका दशा वापि दद्याद्विप्राय गास्तथा " ॥ इति ।

---

१ **क्ष**–धो । २ **ग**–त्त । ३ **क**–व्रत ।

अज्ञानादपहृतस्य सुवर्णस्य पुनर्दाने तु प्रायश्चित्तं स एवाह—

" ब्रह्मस्वं यस्तु हृत्वा च पश्चात्तापमवाप्य च । पुनर्दत्वा तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥
" कृच्छ्रं सान्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः । शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्र अन्यथा पतितो भवेत्" ॥ इति ।

क्षत्रियादीनां स्तेयप्रायश्चित्तम् । राज्ञां स्तेयप्रकारोऽभिहितः **शिवरहस्ये**—

" अन्यायाद्विप्रग्रामेषु अनाथेभ्यो धनं च यत् । अदण्डचेभ्योऽपि यद्वित्तं स्तेयं तद्भूभुजामिह ॥
" स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा मृत्वा राजा विशुध्यति " । **नागरखण्डे**—
"ऊरुजस्तु सुरां पीत्वा हृत्वा स्वर्णं द्विजन्मनाम् । राजा च शुद्धिमाप्नोति यच्छेद्वा द्व्यर्युतं गवाम् ।
"पादजस्तु सुरां पीत्वा हृत्वा हेम द्विजन्मनाम् । राज्ञा दण्ड्यः स्वधर्मेण मुसलेन हतः शुचिः" ॥ इति ।

कात्यायनः—

" विप्रादीनां तु नारीणां स्तेयं वा पानमेव वा । संभवेद्यदि दैवेन नेच्छन्ति मरणं बुधाः ॥
" त्याज्या एव स्त्रियस्ताश्च न पोष्या धर्मलिप्सुभिः " ॥ इति ।

रजतस्तेयप्रायश्चित्तम् । रजतस्तेये **नारदः**—

" सुवर्णमानं यस्मिन्वै रजतं स्तेयकर्मणि । कुर्यात्सान्तपनं सम्यगन्यथा पतितो भवेत् ॥
" दशनिष्कान्तपर्यन्तमूर्ध्वनिष्कचतुष्टयात् । हृत्वा तु रजतं विद्वान् कुर्याच्चान्द्रायणं द्विजः ॥
" ततो विंशतिनिष्कान्तं रजतस्तेयकर्मणि । चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं तत्पापं परिशोधनम् ॥
" शतादूर्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणद्वयम् । सहस्रादधिकस्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् " ॥

ताम्रस्तेये प्रायश्चित्तम् । ताम्रस्तेये **हैमाद्रौ**—

" पलद्वये पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । प्राजापत्यं पञ्चपले तप्तं दशपले स्मृतम् ।
" विंशत्पले तु चान्द्रं स्यात्स्यात्पञ्चाशति तु त्रयम् । ताम्रं षष्टिपले प्रोक्तं मासं कृत्वाऽघमर्षणम् ॥
" कण्ठदघ्नजले स्थित्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः । ताम्रेऽशीतिपले तत्र स्तेयं कृत्वा तु पूर्वजः ॥
" भूपरिक्रमणं कृत्वा भूयश्चान्द्रं ततः परम् । हृत्वा शतपलं ताम्रं स्वर्णस्तेयसमं विदुः " ॥ इति ।

स्वर्णचतुष्टयपरिमितं पलम्

"पलं सुवर्णं चत्वारि तच्चत्वारि ध्रुवो भवेत् । चत्वारिंशद्ध्रुवाणां च भार इत्युच्यते बुधैः" ॥ इति **स्मृतेः** ।

कांस्यादिस्तेये प्रायश्चित्तम् । **चतुर्विंशतिमते**—

" कांस्यपित्तलमुख्येष्वयस्कान्तेषु पञ्चसु । सहस्रनिष्कमानं तु पारक्यं परिकीर्तितम् ॥
" प्रायश्चित्तं तु लोहानां स्तेये रजतवत्स्मृतम् " ॥ इति ।

धनधान्यादिस्तेयप्रायश्चित्तम् । **मनुः** (११।१६२-१६९)—

" धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः । स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देनैव शुध्यति ॥
" मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
" द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनः । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं निर्यात्यात्मविशुद्धये ॥
" भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च । पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥
" तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च । चेलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्याद्भोजनम् ॥
" मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च । अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कणाव्रता ॥
" कार्पासकीटजीर्णानां द्विखुरैकखुरस्य च । पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्च त्रिरहः पयः ॥
" एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः " ॥

---

१ क्ष- द्विशतं । २ क-कार्ष्णो ।

भूम्यपहारप्रायश्चित्तम् । भूम्यपहारे दोषाधिक्यमाह **पराशरः** (७।५)—

" वापिकूपतटाकाद्यैर्वाजपेयशतैरपि । गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता विशुध्यति " ॥

नारदः—" केदारे तप्तकृच्छ्रं स्याद्गृहादेश्चान्द्रमीरितम् " ॥ इति ।

राजदण्डमाह**आपस्तम्बः** (२।१०।२७।१६-१७)"अयमस्य दण्डः। पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति। चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य " इति । भूम्यादानं भूम्यपहारः । पुरुषवधादिषु शूद्रो वध्यः। ५
ब्राह्मणस्य तु पट्टबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये न तत्पाटयितव्ये 'न शारीरो ब्राह्मणे दण्ड' इति 'अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्' इत्यादि**स्मरणात्** । **वस्त्रादिस्तेयप्रायश्चित्तम्** । **देवस्वामी**—

" स्थूलतन्तुकृते वस्त्रे स्तेयं कृत्वा तु पूर्वजः । पश्चात्तापसमायुक्तः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
" सूक्ष्मतन्तुकृते वस्त्रे पराकं मुनिचोदितम् । पीतवस्त्रं मुषित्वा तु तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥
" नीलमये सूक्ष्मवस्त्रे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् । १०
" मूल्याधिके पट्टवस्त्रे कौशेये च मुनीश्वराः । सद्यः पतति पापात्मा घृताक्तोऽग्निं विशेत्तदा " ॥

अजादिहरणे प्रायश्चित्तम् । **जाबालिः**—

" अजं बस्तं गृहेऽरण्ये पारक्यं गर्वितो द्विजः । मुषित्वा निष्कृतिं तत्र प्राजापत्यं समाचरेत् " ॥

मार्कण्डेयः—

" मार्जारं नकुलं सर्पं भारद्वाजं कपिं तथा । कृच्छ्रार्धमाचरेद्धत्वा ज्ञात्वा तद्द्विगुणं चरेत् ॥ १५
" द्विजानां तत्पहरणे प्रायश्चित्तं प्रजापतिः । प्राह चान्द्रं पराकं च तप्तं चैव यथाक्रमम्" ॥ इति।

मरीचिः—

" यो विप्रः पापमज्ञात्वा उपानत्पादुके हरेत् । स तु देहविशुध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
" छत्रं हरेद्द्विजो यस्तु महातपनिवारणम् । वस्त्रावृते पराकं स्यात्केतकीपर्णसंवृते ॥
" यावकं तालपत्रैश्च निर्मितं राजवल्लभे । पञ्चगव्यं पिबेत्पश्चात्सर्वपापविनाशनम् ॥ २०
" पुष्पजालं हि पारक्यं देवपूजार्थमादरात् । सुगन्धिकरवीरादि हृत्वा विप्रः स पापभाक् ॥
" देवार्थं पुष्पहरणे चान्द्रं वत्सरसेवनात् । पराकं ब्रह्मनिर्माणे कार्यं क्षत्रियवैश्ययोः " ॥ इति ।

देवलः—

" कदलीमातुलुङ्गं च नालिकेरं च पानसम् । द्राक्षाखर्जूरजम्बीरचूतजम्बूफलानि च ॥
" फलानि विविधानीह देवप्रियकराणि वै । हृत्वा विप्रस्तु पारक्यं प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥ २५
" ऋतुत्रये पराकं स्याद्वत्सरे चान्द्रमुच्यते " ॥ इति ।

गृहोपकरणहरणे प्रायश्चित्तमाह **गौतमः**—" मुसलं दृषदं चैव ह्युलूखलमनन्तरम् ।
" वेणुपात्रं तथा शूर्पं मृन्मयं भाण्डमेव च । गृहोपकरणं हृत्वा पुनः संस्कारमर्हति " ॥ इति ।

सालग्रामादेः पूजोपकरणस्य च हरणे प्रायश्चित्तम् । **देवलः**—

" सालग्रामं शैवलिङ्गं प्रतिमां चक्रपाणिनः । घण्टामुपस्करं विप्रो यो हरेत्पापबुद्धिमान् ॥ ३०
" सालग्रामे तु चान्द्रं स्याच्छिवलिङ्गे तथैव च । प्राजापत्यं चक्रपाणेरितरेषु तथैव च ॥
" शतादूर्ध्वं तु रुद्राक्षं हृत्वा चान्द्रत्रयं स्मृतम् । शते पराकमल्पे तु गायत्रीजपमाचरेत् " ॥

नारदः—" लेखनीं बन्धसूत्रं च पुस्तकं फलकं तथा ।
" हृत्वा दत्वा तु तद्द्रव्यं पश्चात्तापसमन्वितः । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं तदा देहविशुद्धये " ॥

माध्यस्थ्येन धनग्रहणे प्रायश्चित्तम् । ३५

देवलः—"व्यवहारादिकलहे प्रायश्चित्तादिकर्मसु । धनं गृहीत्वा यो विप्रः कौटसाक्ष्यं वदेत चेत् ॥
" तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तदा नाशमवाप्नुयुः । तस्य देहविशुद्ध्यर्थं महाचान्द्रमुदीरितम् "॥ इति।

---

१ ग-क ।

बुद्धिः कामः । व्यर्थचेष्टामात्रमकामः । ताभ्यामुत्पादितः । क्रोधो यस्यासौ दण्डादिभिर्यदि हन्यात्तदा मरणमन्तरेण केवलं प्रहृता स्यात् कामकृतस्संप्रहारो घातः । अकामकृतं तु मारणं घात इत्यर्थः । दण्डलक्षणमुक्तं **तेनैव** (९।२)—

" अङ्गुष्ठमात्रस्थूलस्तु बाहुमात्रप्रमाणकः । आर्द्रस्तु स पलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते " ॥

५ अधिकप्रमाणदण्डादिभिर्मारणे तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यमाह **स** एव (९।३)—

" दण्डादूर्ध्वं यदाऽन्येन प्रहाराद्यदि पातयेत् । प्रायश्चित्तं तदा प्रोक्तं द्विगुणं गोवधे चरेत् " ॥

दण्डाधिकमानेन लगुडादिना मारणे अकामकृतेऽपि द्विगुणं चरेदित्यर्थः ।

द्विगुणस्य[1] प्रायश्चित्तस्य निमित्तान्तरमाह **स एव** (९।४६)

"व्यापन्नानां बहूनां च बन्धने रोधनेऽपि च । द्विगुणं विहितं तस्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये " ॥ इति ।

१० कामकृते गोवधे निमित्तविशेषानुपजीव्यप्रायश्चित्तविशेषान् दक्षिणासहितानाह **स** एव (९।२०)—

" काष्ठलोष्टकपाषाणैः शस्त्रेणैवोद्धतो बलात् । व्यापादयति यो गां तु तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥

" चरेत्सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्ये तु लोष्टके । तप्तकृच्छ्रं तु पाषाणे शस्त्रपातेऽतिकृच्छ्रकम् ।

" पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः । तप्तकृच्छ्रे भवत्यष्टावतिकृच्छ्रे त्रयोदश " ॥ इति ।

सान्तपनादीनां स्वरूपमग्रे वक्ष्यते ।

१५ गृहे बद्धस्य गोर्बन्धनिमित्ते मरणे प्रायश्चित्तमाह **स** एव (९।३२)—

" बन्धपाशनिबद्धाङ्गो म्रियेत यदि गोपशुः । भवने तस्य पापी स्यात् प्रायश्चित्तार्धमर्हति " ॥ इति ।

शृङ्गभङ्गादौ **स** एवाह (९।१७)—

" पाषाणेनैव दण्डेन गावो येनाभिघातिताः । शृङ्गभङ्गे चरेत्पादं द्वौ पादौ नेत्रघातने ॥

" लाङ्गूले पादकृच्छ्रं तु द्वौ पादावस्थिभञ्जने । त्रिपादं चैव कर्णे तु चरेत्सर्वं निपातने ॥

२० " अतिदाहे चरेत्पादं द्वौ पादावतिवाहने । नासिक्ये पादहीनं तु चरेत्सर्वं निपातने ॥

" एका चेद्बहुभिः काचिद्दैवाद्यापादिता यदि । पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥

" वाहनात्तु विपद्येत अनड्वान्योक्त्रयन्त्रितः । उक्तं पराशरेणैव ह्येकं पादं यथाविधि ॥

" प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् । गवाशनेषु विक्रीणन् ततः प्राप्नोति गोवधम् " ॥ इति ।

अङ्गुष्ठप्रमाणदण्डेन सञ्चारणाय प्रहारे क्वचित्प्रायश्चित्ताभावमाह **स** एव (९।११)—

२५ " मूर्च्छितः पतितो वापि दण्डेनाभिहतः स तु । उत्थितस्तु यदा गच्छेत्पञ्च सप्त दशैव वा ॥

" ग्रासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वापि पिबेद्यदि । पूर्वं व्याध्युपसृष्टश्चेत्प्रायश्चित्तं न विद्यते " ॥ इति ।

अन्यत्रापि क्वचित्प्रायश्चित्ताभावमाहाङ्गिराः—" सायं सङ्क्षेपनार्थं तु न दूष्येद्रोधबन्धयोः " इति ।

पराशरोऽपि (९।१)—

" गवां संरक्षणार्थाय न दूष्येद्रोधबन्धयोः । तद्वधं तु न तं विद्यात्कामाकामकृतं तथा ॥

३० " कूपखातेषु तटाखातेषु नदीखातेषु तथैव च । अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

" सङ्ग्रामप्रहृता ये च ये दग्धा वेश्मकेषु च । दवाग्निग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

" ग्रामघाते शरौघेण वैश्मभङ्गाग्निपातने । अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

" यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं गूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपद्येत्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

" केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणे व्रत आदिष्टे द्विगुणां दक्षिणां भवेत् ॥

---

१ **क्ष**—द्विगुणस्य प्रायश्चित्तमाह । २ **गघख**—दह । ३ **क्ष**—घा ।

" राजा वा राजमात्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। अकृत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥
" सर्वान् केशान् समुच्छित्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम्। एवं नारीकुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥
" न स्त्रिया केशवपनं न दूरे शयनासनम्। गृहेषु नियतं तिष्ठेच्छुचिर्नियममाचरेत्।
" इह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति। स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयः ॥
" विमुक्तो नरकात्तस्मान्मर्त्यलोकेषु जायते। क्लीबो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मनि वै नरः ॥ ५
" तस्मात्प्रकाशयेत्पापं स्वधर्मं सततं चरेत्। स्त्रीबालवृषगोविप्रेष्वतिकोपं विवर्जयेत् " ॥
हेमाद्रौ—"यो विप्रो वृषभं हन्याच्छिवलिङ्गाङ्कितं तनौ। त्रिवारं क्ष्मां परिक्रम्य ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥
" धनुष्कोटिं ततो गत्वा गन्धमादनपर्वते। तत्र स्नात्वा त्रिरात्रं च रामलिङ्गं निरीक्ष्य च ॥
" कृत्वा चान्द्रायणं कृच्छ्रमथ शुध्येन्न संशयः " ॥ **तत्रैव**—
" अनड्वान् हन्यते विप्रैरश्मदण्डशिलादिभिः। तप्तकृच्छ्रत्रयं कृत्वा पिबेयुः पञ्चगव्यकम् ॥ १०
" शुद्धिमाप्नुयुरेतेन नान्यथा शुद्धिरिष्यते " ॥ इति।

प्राण्यन्तरहनने प्रायश्चित्तम्। प्रसङ्गात्प्राण्यन्तरहननस्यापि प्रायश्चित्तमुच्यते। तत्र **मनुः** (११।१३१-१३२, १४०)—
" मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च। श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥
" पयः पिबेत् त्रिरात्रं वा योजनं वा वने व्रजेत्। उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाग्दैवतं जपेत् ॥ १५
" अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे। पूर्णे चानस्थानस्थानां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् " ॥
पक्षिषु कृम्यादिषु च अस्थिमत्सहस्रवधे शकटपरिमितानस्थिमद्वधे च शूद्रहत्याव्रतं चरेदित्यर्थः।
आपस्तम्बः—(१।९।२५।१३) " वायसप्रचलाकबर्हिणचक्रवाकहंसभासमण्डूकनकुलैडेरिका-श्वहिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् " इति। प्रत्येकवधे तु **स एव**—
" किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे। अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति " ॥ २०
पराशरः (६।३)—
" हत्वा मूषिकमार्जारसर्पाजगरडुण्डुभान्। कृसरं भोजयेद्विप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणा " ॥ इति।
कृसरं तिलमुद्गमिश्रमन्नम्। लोहं कृष्णायसम्। **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २७०-२७६)—
" मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतत्त्रिणः। हत्वा त्र्यहं पिबेत्क्षीरं कृच्छ्रं वा पादकं चरेत् ॥
" गजे नीलवृषाः पञ्च शुकवत्सो द्विहायनः। खराजमेषेषु वृषो देयः क्रौञ्चे द्विहायनः ॥ २५
" हंसश्येनकपिक्रव्याञ्जलस्थलशिखण्डिनः। भासं च हत्वा गां दद्यात्क्रव्यादं तु सवत्सकाम् ॥
" उरगेष्वायसो दण्डः पण्डके त्रपुसीसकम्। कोले घृतघटो देय उष्ट्रे कुञ्जो हयेऽशुकम् ॥
" तित्तिरौ तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्तवन्। दातुं दानं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥
" किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके। वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृक्शतम् ॥
" स्यादौषधिवृथाच्छेदे क्षीराशीगोनुगो दिनम् " ॥ इति। ३०
पराशरः—" गजस्य चतुरङ्गस्य महिषोष्ट्रनिपातने। प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसन्ध्यामवगाहनम् ॥
" कुरङ्गं वानरं सिंहं चित्रं व्याघ्रं तु घातयन्। शुध्यतेऽथ त्रिरात्रेण विप्राणां तर्पणेन च ॥
" वृकजम्बूकऋक्षाणां तरक्षुश्वानघातकः। तिलप्रस्थं द्विजे दद्याद्वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥
" मृगोरहिड्वराहाणां वैधे[3] बस्तस्य घातकः। अफालकृष्टमश्नीयादहोरात्रमुपोष्य सः ॥

---

१ क्ष-डि। २ क्ष-सृ। ३ गध-मने।

" शिंशुमारं तथा गोधां हत्वा कूर्मं च शल्यकम् । वृन्ताकफलभक्षी चाप्यहोरात्रेण शुध्यति ॥
" एवं चतुष्पदानां च सर्वेषां वनचारिणाम् । अहोरात्रोषितस्तिष्ठेज्जपन्वै जातवेदसम् ॥
" क्रौञ्चसारसहंसांश्च चक्रवाकांश्च कुक्कटम् । जालपादं च शरभमहोरात्रेण शुध्यति ॥
" बलाकटिट्टिभौ वापि शुकपारावतावपि । अहिनक्रविघाती च शुध्यते नक्तभोजनात् ॥
५ " वृककाककपोतानां शारीतित्तिरिघातकः । अन्तर्जले उभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुध्यति ॥
" गृध्रश्येनशशादानामुलूकस्य च घातकः । अपक्काशी दिनं तिष्ठेत्त्रिकालं मारुताशनः ॥
" वल्गुलीटिट्टिभानां च कोकिलाखञ्जरीटके । लाविकारक्तपक्षेषु शुध्यते नक्तभोजनात् ॥
" कारण्डवचकोराणां पिङ्गलाकुररस्य च । भारद्वाजादिकं हत्वा शिवं पूज्य विशुध्यति ॥
" भेरुण्डचाषभासांश्च पारावतकपिञ्जलौ । पक्षिणां चैव सर्वेषामहोरात्रमभोजनम् " ॥
१० **हेमाद्रौ**–"महिषीहनने विप्रो महासान्तपनं चरेत् । स चेद्गोघ्नी बालवत्सा महासान्तपनद्वयम् " ॥

वृक्षच्छेदादिप्रायश्चित्तम् ।

" इन्धनार्थं द्रुमच्छेदी तद्दोषस्योपशान्तये । प्राजापत्यं सकृत्कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥
" कृष्यर्थमिन्धनार्थं वा यज्ञवृक्षविभेदने । पराकं तत्र कुर्वीत शुद्धो भवति वृक्षहा ॥
" बिल्वाश्वत्थौ यदा छिंद्यात्तदा चान्द्रायणं चरेत् । पुष्पारामस्य विच्छेदी वनद्रोहीति गद्यते ॥
१५ " तद्दोषपरिहारार्थं गायत्र्या लक्षमुच्यते ।
" तिन्तिणीचुतयोश्छेदे बहुजन्तूपकारकात् । कपित्थामलकच्छेदे सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ॥
" कोविदारतरौ निम्बे प्राजापत्यं विशोधनम् । खर्जूरे नालिकेरे च तालहिन्तालयोस्तथा ॥
" तप्तकृच्छ्रं चरेद्विद्वान् छेददोषोपशान्तये ।
" जम्बीरमातुलङ्गादि च्छित्वा पापविशुद्धये । सम्यक् स्नात्वा शुचिर्भूत्वा गीताशास्त्रं पठेत्क्रमात् ।
२० " तटाककूपकासारच्छेदने विप्रसत्तमः । पूर्ववत्तं दृढं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
" विष्णवालयादिविच्छेदे तद्वद्धैन्दवमाचरेत् । शून्यालयस्य विच्छेदे पराकं द्विजसत्तमः " ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (प्रा. २९६)—

" वृक्षगुल्मलतानां तु छेदने जप्यमृक्शतम् । स्याद्दोषधीवृथाछेदी क्षीराशी गोनुगो दिनम्" ॥ इति ।

अत्र वृथाछेदीति विशेषणाद्यज्ञार्थछेदने न दोषः । यत्तु **शङ्खवचनम्**—" संवत्सरं व्रतं कुर्या-
२५ च्छित्वा वृक्षं फलप्रदम् " इति तत् छेदनावृत्तिविषयम् । दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाङ्गभूतहलाद्यर्थत्वे न दोषः । " फलपुष्पोपवनादीन्न हिंस्यात् । पादपान् कर्षणार्थमुपहन्यात् " इति **स्मृतेः** । महातटाकच्छेदे विशेषमाह **देवलः**—" बहुधान्योद्भवस्याथ तटाकस्य विभेदने ।
" ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा कपालध्वजवर्जितः । पुनः संस्कारकृत्पश्चाच्छुद्धिमाप्नोत्यसंशयः " ॥

सुरापानादिप्रायश्चित्तम् । अथ सुरापानादेः प्रायश्चित्तमुच्यते । पिष्टादिजन्यो द्रव्य-
३० विशेषः सुरा । तथा च **मनुः** (११।९४,९३,९५)—

" गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥
" सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥
" यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामन्नमर्हति " ॥ इति ।

---

१ **ग**–का । २ **क्ष**–अदीनबकघाती । ३ **क्ष**–हे । ४ **क्ष**–गायत्र्याहितगम्यते ।

राजन्यवैश्ययोः सुरापाननिषेधः पैष्टीविषयः । गौडीमाध्व्योरेकादशसु मद्येष्वनुक्रमणात्तत्पाने तयोर्दोषाभावात् । अत एव 'सुरासवं सुरारूपं मद्यं ब्राह्मणेन नाऽऽक्तव्यम्' इति ब्राह्मणस्य तन्निषेधः । पैष्ट्या अकामकृते सकृत्पाने गौडीमाध्व्योरसकृत्पाने कामकृते च ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तं तुल्यम् । **श्रुतिरपि**—"न सुरां पिबेत् न कलञ्जं भक्षयेत् । न तस्य वै प्रायश्चित्तम् । मरणान्तमेव" इति । मरणान्तमेव प्रायश्चित्तमन्यत्तु नास्तीत्यर्थः । तथा **चापस्तम्बः** (१।९।२५।३)—"सुरापोऽग्निस्पर्शी सुरां पिबेत् मृतः शुद्धो भवति" इति । **पराशरः**—

"सुरापानं सकृत्कृत्वाऽग्निवर्णां सुरां पिबेत् । स पावयेदथात्मानमिह लोके परत्र च" ॥ इति ।

मनुः (११।९०-९१)—

"सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् । तया काये विनिर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥
"गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा । पयोघृतं वा मरणात् गोशकृद्रसमेव वा" ॥ इति ।

कलौ मरणान्तप्रायश्चित्तस्य निषिद्धत्वात् तदभिप्रायेण प्रायश्चित्तान्तरमाह **स एव** (११।९२)—

"कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि । सुरापानापनुत्यर्थं वालवासा ध्वजी जटी" ॥

एतज्जिह्वास्पृष्टमात्रविषयमित्यन्ये । **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २५३-२५६)—

"सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् । सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
"वालवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेत्तु समान्निशि ॥
"अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतोविण्मूत्रमेव च । पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः ॥
"पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् । इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी वापि जायते" ॥ इति ।

गौतमः (२३।१-३)—"सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिञ्चेयुः सुरामास्ये मृतः शुद्धेदमत्या पाने पयोघृतमुदकम्" इति । "ततोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषरेतसा च प्राशने" इति च ।

यत्वङ्गिरोवचनम्—

"भूमिप्रदानं कुर्यात्तु सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः । पुनर्न च पिबेज्जातु संस्कृतः स विशुध्यति" ॥ इति तत् गौडीमाध्व्योः सकृत्पानविषयमिति **माधवीये** । **यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्**—

"गौडीं माध्वीं सुरां पीत्वा पैष्टीं विप्रः समाचरेत् । तप्तकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात्" ॥ इति तत्सङ्कल्पमात्रविषयम् । प्रायश्चित्ताकरणे दण्डनमुक्तं **हेमाद्रौ**—

"सुरापं दण्डयेद्राजा मरणं यदि नेच्छति । ब्रह्मसूत्रं शिखां सम्यक् त्रुटित्वा वापयेच्छिरः ॥
"सुराभाण्डं ललाटे तु तापयित्वाऽङ्कयेत्सुधीः । आनीय मृन्मयं भाण्डं सुरापूरितमादरात् ॥
"बध्वा कण्ठे खरं यानमारोप्य नगरात्ततः । निस्सार्य ध्वनयन् भृत्यैरटित्वा नगराद्बहिः ।
"प्रतार्य सद्यो निर्वास्य शुद्धिमाप्नोति नान्यथा" ॥ इति । "प्रोत्सार्य सहसा राजा न दुष्टस्तेन कर्मणा ॥
"स पापी द्वादशाब्दं तु कपालध्वजवर्जितम् । ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा" ॥

तत्रैव—"यदि रोगनिवृत्त्यर्थमौषधार्थं सुरां पिबेत् ।
"रोगे[1] तस्मिन्निवृत्ते तु तस्य चान्द्रद्वयं विदुः । उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति" ॥ इति ।

पराशरः (१०-२७)—

"पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् । पातितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते" ॥ इति ।

उक्तादन्येन शुद्धिरित्यर्थः ।

---

१ **ग**—तस्योपनयनं भूयः ।

प्रायश्चित्तमाह **स** एव (१०।२८)—

" गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥

" एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् " । इति । एतच्च त्रिविधसुरापानविषयम् ।

मद्यपाने तु प्रायश्चित्तमाह **बृहस्पतिः**—

५ " पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रं चरेद्द्विजः । कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्या विप्रांस्तु भोजयेत् " ॥

कामकारे **पराशरः** (१२।६७)—

" मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् । चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥

" अनड्वुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् " ॥ इति ।

पनसादिजन्यमदकरणद्रव्यं मद्यम् । तदाह **पुलस्त्यः**—" पानसद्राक्षमाधूकखार्जूरं तालमैक्षवम् ।

१० " मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नालिकेरजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्यकोदशैव तु " । इति ।

द्विजो ब्राह्मणः ।

" कामादपि च राजन्यो वैश्यो वाऽपि कथंचन । मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते " ॥ इति ।

बृहद्याज्ञवल्क्यस्मरणात् । मद्यं सुरा गौडी माध्वी च पैष्टी निषिद्धैव । एकादशानामन्यतमपाने विप्रो महानदीतीरे चान्द्रायणं चरित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् । **हेमाद्रौ**—

१५ " माधूकं शैलमारिष्टमैरेयं नालिकेरजम् । तालं हिन्तालजं चैव द्राक्षाखर्जूरसंभवम् ॥

" वृक्षोद्भवमिदं मद्यं नवधा परिकीर्तितम् । एषामन्यतमं पीत्वा द्विजो गच्छेन्महानदीम् ॥

" चान्द्रायणं चरित्वाऽथ कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । सुरापस्पृष्टमन्नं च सुराभाण्डोदकं तथा ॥

" सुरापानसमं प्राहुः तत्र चान्द्रस्य भक्षणम् । तस्योपनयनं भूयो पञ्चगव्यस्य सेवनम्" ॥ इति ।

मनुः (११।९७)—

२० " यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लूयते सकृत् । तस्य व्यपैति तद्ब्रह्म शूद्रत्वं च स गच्छति ॥

" अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति । मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥

" अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डास्थितास्तथा । पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शंखपुष्पीशृतं पयः ॥

" स्पृष्ट्वा दत्वा च मदिरां विधिवत् प्रतिगृह्य च । शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वाऽपः कुशवारि पिबेऽयहम् ॥

" ब्राह्मणस्य सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः । प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

२५ " अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रसुरासंसृष्टमेव च । पुनस्संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः " ॥

देवलः—

" हिन्तालतालखर्जूरनालिकेरमधूद्भवम् । गन्धं वायुवशात्प्राप्तं घ्रात्वा विप्रस्य दक्षिणम् ॥

" हस्तमाघ्राय सहसा शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् । अभावे भास्करं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा कर्णं स्मरेद्धरिम् " ॥

विण्मूत्रादिभक्षणप्रायश्चित्तम् । पराशरः (१२।२–३)—

३० " अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च । पुनस्संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

" अजिनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च । निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनस्संस्कारकर्मणि ॥

" विण्मूत्रस्य च शुध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् । पञ्चगव्यं प्रकुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् "॥

स्नात्वा पञ्चगव्येन । एतच्च पुनस्संस्कारात्प्रागेव कार्यम् । कामकारे तु **स** एव (११।१)—

" अमेध्यरेतोगोमांसं चण्डालान्नमथापि वा । यदि भुक्तं तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् " ॥

३५ अमेध्यं विण्मूत्रादि । तथा च **मनुः** (११।१५४)—"प्राश्य मूत्रपुरीषादि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् " ।

---

१ **गध**–सैर ।

यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—
"विण्मूत्रभक्षणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणद्वयम्। श्वादीनां चैव विण्मूत्रं चरेच्चान्द्रायणत्रयम्"॥ इति तदेतदभ्यासविषयमिति **माधवीये**।

यमः—"द्विजोऽज्ञानान्मलं मूत्रं खरमानुषयोः कपेः। मयूरहंसगृध्राणां सकृत् भुक्त्वा तु पातकी॥
"पुनःकर्म प्रकुर्वीत तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्। ५
"रोगिणो न पुनःकर्म कृच्छ्रमात्रमुदीरितम्। सुखी भूत्वा पिबेद्गव्यं नारीणामर्धमीरितम्"॥ इति।

चंडालघटस्थजलपाने प्रायश्चित्तम्।

पराशरः (६।२३,२६)—
"चंडालघटसंस्थं तु यत्तोयं पिबति द्विजः। तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत्॥
"यदि न क्षिप्यते तोयं शरीरे यस्य जीर्यते। प्राजापत्यं न दातव्यं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्"॥इति। १०
प्रथममज्ञानात्पीत्वा पश्चात्तदानीमेव यदि वमेत् तदा प्राजापत्यम्। तज्जरणे सान्तपनं कृच्छ्रं परिषदा दातव्यम्। न तु प्राजापत्यम्।

बुद्धिपूर्वं तत्पाने वर्णभेदेन प्रायश्चित्तभेदमाह **स** एव (६।२७)—
"चरेत्सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यमनन्तरः। तदर्धं तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत्"॥ इति।
रजकाद्यन्त्यजभांडोदकादिपाने प्रायश्चित्तमाह **स** एव (६।२८)— १५
"भाण्डस्थमन्त्यजानां तु जलं दधि पयः पिबेत्। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः॥
"ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः। शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तितः"॥ इति।
ब्रह्मकूर्चस्वरूपमग्रे वक्ष्यते। तत्सहित उपवासः त्रैवार्णिकस्य चतुर्थस्य ब्रह्मकूर्चस्थाने दानं द्रष्टव्यम्।

चण्डालवाप्यादिजलपाने प्रायश्चित्तम्।

पराशरः (६।२३,२४)— २०
"चण्डालखातवापीषु पीत्वा सलिलमग्रजः। अज्ञानाल्लोकभुक्तेन त्वहोरात्रेण शुध्यति।
"चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम्। गोमूत्रयावकाहारः त्रिरात्राच्छुद्धिमाप्नुयात्"॥इति।
चण्डालस्वामिकवाप्युदकपाने एकभुक्तं कामकारे तु उपवासः। चण्डालभाण्डसंस्पृष्टकूपस्थजलपाने गोमूत्रसहितयवपिष्टादिकं दिनत्रयमाहारत्वेन स्वीकुर्यादित्यर्थः।

उच्छिष्टविषयतदपवादौ। २५

देवलः—
"विप्रस्य पीतशेषं यत्तोयमन्यः पिबेद्यदि। मद्यपानसमं प्रोक्तं तत्तोयं मुनिपुंगवैः॥
"पीत्वाऽज्ञानात् द्विजः कुर्यात्प्राजापत्यं विशुद्धये"॥ इति। पृथक्पात्राभावे तु **मार्कण्डेयः**—
"पात्राभावे तृषार्तस्तु पीतशेषं पिबेत् द्विजः। भूमौ किञ्चिन्निपात्याथ पीत्वा विप्रो न दोषभाक्"॥ इति।

वृद्धशातातपः— ३०
"पीतशेषं तु यत्किञ्चित् भाजने मुखनिःसृतम्। अभोज्यं तत् विजानीयात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥
"पीतोच्छिष्टं च पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित्। त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्वामहस्तेन वा पुनः"॥ इति।
एतत् स्त्रीच्छिष्टविषयम्। **हारीतः**—
"रुग्युच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित्पिबेत् द्विजः। शंखपुष्प्या विपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुध्यति॥
"शूद्रोच्छिष्टजलं पीत्वा त्रिरात्रं यावकं पिबेत्"॥

निषिद्धक्षीरपानप्रायश्चित्तम् । स एव—

" मृतवत्सापयः पीत्वा मुखेनापि जलं द्विजः । उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति " ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमते—

" स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा कथञ्चित्काममोहितः । पुनः संस्कृत्यं चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

५ " अजोष्ट्रीसंधिनीक्षीरं मृगाणां वनचारिणाम् । अनिर्दशाया गोश्चैव पीत्वा दिनमभोजनम्" ॥ इति ।

अत्रिः—

"अविकोष्ट्र्याश्च यत्क्षीरं मृगाणां वनचारिणाम् । छागजं गार्दभं क्षीरं भुक्त्वा दिनमभोजनम्" ॥ इति

विष्णुः (५१–३८)—" गोऽजामहिषीवर्जं सर्वपयांसि प्राश्योपवसेत् " ॥ इति ।

अयं चैकदिनोपवासो ज्ञानकृते सकृत्पाने वेदितव्यः । असकृत्पाने तु **पराशरः** (११।१०)—

१० " पीयूषं श्वेतलशुनं वृन्ताकफलगृञ्जनम् । पलाण्डुं वृक्षनिर्यासं देवस्वकवकानि च ॥

" उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद्भुञ्जते द्विजः । त्रिरात्रमुपवासेन पञ्चगव्येन शुध्यति " ॥ इति ।

पीयूषः अभिनवं पयः । पयसोऽभिनवत्वं दशाहान्तःपातित्वम् । कामकृते तु **शंखः**—

" क्षीराणि यान्यपेयानि तद्विकाराशने बुधः । सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः " ॥ इति ।

कामतोऽभ्यासे तु—

१५ **शातातपः**—" सन्धिन्या अन्तर्दशाहाया अवत्सायाश्च गोक्षीरप्राशने वृथामांसे प्राजापत्यमुष्ट्री-खरीमानुषीक्षीरप्राशने चान्द्रायणं पुरुषस्य पुनरुपनयनं च " ॥ इति ।

स्मृतिसारे–"क्षीरं लवणसम्मिश्रमुच्छिष्टेऽपि च यत् घृतम् । पानं[1] रजकतीर्थेषु ताम्रे गव्यं सुरासमम्"॥

यमः—" ताम्रपात्रस्थितं गव्यं नालिकेरोदकं तथा । लवणाक्तं पयश्चैव मद्यगन्धं तथैव च ॥

" पीत्वा द्विजश्चरेच्चान्द्रं प्राजापत्यमकामतः " ॥ इति ।

२० **पराशरः**—

" सकांस्यं नालिकेराम्बु कांस्ये च रसमैक्षवम् । नालिकेररसं पक्वमभूमिष्ठं जलं तथा ॥

" नालिकेरोदकं ताम्रपात्रस्थं गव्यमेव च । लवणाक्तं पयश्चैव मद्यघ्राणं तथैव च ॥

" द्विजः कामाच्चरेच्चान्द्रं पीत्वा ज्ञानात्प्रजापतिम् " ॥

देवलः–"ताम्रपात्रस्थितं दुग्धं गोमूत्रं तक्रमेव च । नालिकेरोदकं तत्स्थं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्" ॥

२५ निमित्तान्तरे च भोजनप्रकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

सुवर्णादिस्तेयप्रायश्चित्तम् । अथ स्तेयप्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र स्वर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह **मनुः** (११।९९–१०२)—

" सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु । स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥

" गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् । वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥

३० " तपसापनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् । चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥

" एतैर्व्रतैरपोहेत तत्पापं स्तेयकृत् द्विजः " ॥ वधपक्षो नामधारकमात्रविषयः तपःपक्षस्तु वनस्थत्वादिगुणोपेतब्राह्मणविषय इति **माधवीये** ।

अत्र सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषोपेतहेमवचनः । तथा च **याज्ञवल्क्यः** (आ. ३६२–३६३)—

" जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लीक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ।

---

१ **ग**–स्नानं ।

" गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवमध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णं तु षोडश" ॥ इति ।

स्तेयस्वरूपमाह व्यासः—

" समक्षं वा परोक्षं वा बलाच्चौर्येण वा पुनः । परस्वानामुपादानं स्तेयमित्युच्यते बुधैः " ॥

अपहृतं धनं स्वामिने दत्त्वैव स्तेयप्रायश्चित्तं कर्तव्यम्

" स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः । स्वामिनेऽपहृतं दत्त्वा हत्यानिष्कृतिमाचरेत् " ॥ इति ५

स्मरणात् ।

यदा सुवर्णमपहृत्य तदभुक्त्वा तदानीमेवानुतापेन प्रत्यर्पयेत् तदा **आपस्तम्बोक्तं** द्रष्टव्यम् (१।२५।१०)—" चतुर्थकालं मिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानम् " इति ।

मनसापहारे तु **सुमन्तुराह**—" स्वर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति " ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (प्रा. २५७–२५८)– १०

" ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् । स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥

" अनिवेद्य नृपे शुध्येत् सुरापव्रतमाचरेत् । आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्विप्राय तुष्टिकृत् " ॥ इति ।

पराशरः (१२।६९–७०)—

" अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् । गच्छेन्मुसलमादाय राजानं स्वयमेव तु ॥

" ततः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञाऽसौ मुक्त एव च । कामतस्तु कृतं यत्स्यान्नान्यथा वधमर्हति " ॥ इति । १५

आपस्तम्बः (१।९।२५।४)—" स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽसे मुसलमादाय राजानं गत्वा कर्माचक्षीत । तेनैनं हन्याद्वधे मोक्षः " ॥ इति ।

हेमाद्रौ–"हृत्वा ब्रह्मस्वमज्ञात्वा द्वादशाब्दं तु पूर्ववत् । कपालध्वजहीनं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

" यद्वांऽसे मुसलं धृत्वा विस्रस्यात्मशिरोरुहान् । गत्वा राजानमाचष्टे प्रहृतस्तेनमस्तके ॥

" मृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥ २०

" गुरूणां यज्ञकर्तॄणां धर्मिष्ठानां तथैव च । श्रोत्रियाणां द्विजानां तु हृत्वा हेम कथं भवेत् ॥

" तच्छुध्यर्थं स्वदेहे तु संपूर्णं लेपयेत् घृतम् । कारीषाच्छादितो दग्धः स्तेयपापात्प्रमुच्यते " ॥

अल्पस्वर्णापहरणे प्रायश्चित्तमाह गौतमः—

" त्रसरेणुसमं हेम हृत्वा कुर्यात्समाहितः । प्राणायामद्वयं सम्यक् तेन शुध्येन्न संशयः ॥

" प्राणायामत्रयं कृत्वा हृत्वा लीक्षाप्रमाणकम् । प्राणायामाश्च चत्वारो राजसर्षपमात्रतः ॥ २५

" गौरसर्षपमात्रं तु हृत्वा हेम विचक्षणैः । स्नात्वा च विधिवत्कार्यं गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥

" यवमध्यसुवर्णस्य स्तेये शुद्धो जपेद्द्विजः । आ सायं प्रातरारभ्य गायत्रीं वेदमातरम् ॥

" हेम्नः कृष्णलमात्रस्य हृत्वा सान्तपनं चरेत् । माषमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं तु कथ्यते ॥

" गोमूत्रपक्वयवभुक् देवार्चनपरायणः । मासत्रयेण शुद्धिः स्यान्नारायणपरायणः ॥

" रूप्यमात्रसुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा प्रमादतः । जपेद्वै लक्षगायत्रीमन्यथा दोषमाप्नुयात् ॥ ३०

" निष्कमात्रस्य हेम्नस्तु हरणे विप्रसत्तमः । ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा षडब्दं शुद्धिमाप्नुयात् ॥

" किञ्चिन्न्यूनसुवर्णस्य स्तेये तु द्विजसत्तमः । गोमूत्रपक्वयवभुगब्देनैकेन शुध्यति ।

" संपूर्णस्य सुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा मुनीश्वरैः । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्वादशाब्दान्समाहितः " ॥

क्ष–पँश्चान्नि । २ ग–वधाच । ३ ग–न । ४ कग–द्र । ५ ग–लि । ६ ग–मात्र । ७ ग–रा ।

अज्ञानादपहृतस्य सुवर्णस्य पुनर्दाने तु प्रायश्चित्तं स एवाह—

" ब्रह्मस्वं यस्तु हृत्वा च पश्चात्तापमवाप्य च । पुनर्दत्वा तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥
" कृच्छ्रं सान्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः । शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्र अन्यथा पतितो भवेत्" ॥ इति ।

क्षत्रियादीनां स्तेयप्रायश्चित्तम् । राज्ञां स्तेयप्रकारोऽभिहितः **शिवरहस्ये**—

५ " अन्यायाद्विप्रयोगेषु अनाथेभ्यो धनं च यत् । अदण्डयेभ्योऽपि यद्वित्तं स्तेयं तद्भूभुजामिह ॥
" स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा मृत्वा राजा विशुध्यति " । **नागरखण्डे**—
"ऊरुजस्तु सुरां पीत्वा हृत्वा स्वर्णं द्विजन्मनाम् । राजा च शुद्धिमाप्नोति यच्छेद्वा द्व्यु[1]तं गवाम् ।
"पादजस्तु सुरां पीत्वा हृत्वा हेम द्विजन्मनाम् । राज्ञा दण्ड्यः स्वधर्मेण मुसलेन हतः शुचिः" ॥ इति ।
कात्यायनः—
१० " विप्रादीनां तु नारीणां स्तेयं वा पानमेव वा । संभवेद्यदि दैवेन नेच्छन्ति मरणं बुधाः ॥
" त्याज्या एव स्त्रियस्ताश्च न पोष्या धर्मलिप्सुभिः " ॥ इति ।

रजतस्तेयप्रायश्चित्तम् । रजतस्तेये **नारदः**—

" सुवर्णमानं यस्मिन्वै रजतं स्तेयकर्मणि । कुर्यात्सान्तपनं सम्यगन्यथा पतितो भवेत् ॥
" दशनिष्कान्तपर्यन्तमूर्ध्वनिष्कचतुष्टयात् । हृत्वा तु रजतं विद्वान् कुर्याच्चान्द्रायणं द्विजः ॥
१५ " ततो विंशतिनिष्कान्तं रजतस्तेयकर्मणि । चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं तत्पापं परिशोधनम् ॥
" शतादूर्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणद्वयम् । सहस्रादधिकस्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् " ॥

ताम्रस्तेये प्रायश्चित्तम् । ताम्रस्तेये **हैमाद्रौ**—

" पलद्वये पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । प्राजापत्यं पञ्चपले तप्तं दशपले स्मृतम् ।
" विंशत्पले तु चान्द्रं स्यात्स्यात्पञ्चाशति तु त्रयम् । ताम्रं षष्टिपले प्रोक्तं मासं कृत्वाऽघमर्षणम् ॥
२० " कण्ठदघ्नजले स्थित्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः । ताम्रेऽशीतिपले तत्र स्तेयं कृत्वा तु पूर्वजः ॥
" भूपरिक्रमणं कृत्वा भूयश्चान्द्रं ततः परम् । हृत्वा शतपलं ताम्रं स्वर्णस्तेयसमं विदुः " ॥ इति ।
स्वर्णचतुष्टयपरिमितं पलम्
"पलं सुवर्णं चत्वारि तच्चत्वारि ध्रुवो भवेत् । चत्वारिंशद्ध्रुवाणां च भार इत्युच्यते बुधैः" ॥ इति **स्मृतेः** ।

कांस्यादिस्तेये प्रायश्चित्तम् । **चतुर्विंशतिमते**—

२५ " कांस्यपित्तलमुख्येष्वयस्कान्तेषु पञ्चसु । सहस्रनिष्कमानं तु पारक्यं परिकीर्तितम् ॥
" प्रायश्चित्तं तु लोहानां स्तेये रजतवत्स्मृतम् " ॥ इति ।

धनधान्यादिस्तेयप्रायश्चित्तम् । **मनुः** (११।१६२-१६९)—

" धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः । स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देनैव शुध्यति ॥
" मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
३० " द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनः । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं निर्यात्यात्मविशुद्धये ॥
" भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च । पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥
" तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च । चेलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥
" मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च । अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥
" कार्पासकीटजीर्णानां द्विखुरैकखुरस्य च । पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्च त्रिरहः पयः ॥
३५ " एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः " ॥

---

१ क्ष- द्विशतं । २ क-काम्तो ।

भूम्यपहारप्रायश्चित्तम् । भूम्यपहारे दोषाधिक्यमाह **पराशरः** (७।५)—
" वापिकूपतटाकाद्यैर्वाजपेयशतैरपि । गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता विशुध्यति " ॥
नारदः—" केदारे तप्तकृच्छ्रं स्याद्ग्रहादेश्चान्द्रमीरितम् " ॥ इति ।
राजदण्डमाह्यापस्तम्बः (२।१०।२७।१६-१७)"अयमस्य दण्डः। पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति। चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य " इति । भूम्यादानं भूम्यपहारः । पुरुषवधादिषु शूद्रो वध्यः। ५
ब्राह्मणस्य तु पट्टबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये न तत्पाटयितव्ये ' न शारीरो ब्राह्मणे दण्ड ' इति ' अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ' इत्यादिस्मरणात् । **वस्त्रादिस्तेयप्रायश्चित्तम्** । **देवस्वामी**—
" स्थूलतन्तुकृते वस्त्रे स्तेयं कृत्वा तु पूर्वजः । पश्चात्तापसमायुक्तः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
" सूक्ष्मतन्तुकृते वस्त्रे पराकं मुनिचोदितम् । पीतवस्त्रं मुषित्वा तु तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥
" नीलमये सूक्ष्मवस्त्रे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् । १०
" मूल्याधिके पट्टवस्त्रे कौशेये च मुनीश्वराः । सद्यः पतति पापात्मा घृताक्तोऽग्निं विशेत्तदा " ॥

अजादिहरणे प्रायश्चित्तम् । जाबालिः—
" अजं वस्तं गृहेऽरण्ये पारक्यं गर्वितो द्विजः । मुषित्वा निष्कृतिं तत्र प्राजापत्यं समाचरेत् " ॥
मार्कण्डेयः—
" मार्जारं नकुलं सर्पं भारद्वाजं कपिं तथा । कृच्छ्रार्धमाचरेद्धत्वा ज्ञात्वा तद्द्विगुणं चरेत् ॥ १५
" द्विजानां तत्पहरणे प्रायश्चित्तं प्रजापतिः । प्राह चान्द्रं पराकं च तप्तं चैव यथाक्रमम्" ॥ इति।
मरीचिः—
" यो विप्रः पापमज्ञात्वा उपानत्पादुके हरेत् । स तु देहविशुध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
" छत्रं हरेद्द्विजो यस्तु महातपनिवारणम् । वस्त्रावृते पराकं स्यात्केतकीपर्णसंवृते ॥
" यावकं तालपत्रैश्च निर्मितं राजवल्लभे । पञ्चगव्यं पिबेत्पश्चात्सर्वपापविनाशनम् ॥ २०
" पुष्पजालं हि पारक्यं देवपूजार्थमौद्रात् । सुगन्धिकरवीरादि हृत्वा विप्रः स पापभाक् ॥
" देवार्थं पुष्पहरणे चान्द्रं वत्सरसेवनात् । पराकं ब्रह्मनिर्माणे कार्यं क्षत्रियवैश्ययोः " ॥ इति ।
देवलः—
" कदलीमातुलुङ्गं च नालिकेरं च पानसम् । द्राक्षाखर्जूरजम्बीरचूतजम्बूफलानि च ॥
" फलानि विविधानीह देवप्रियकराणि वै । हृत्वा विप्रस्तु पारक्यं प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥ २५
" ऋतुत्रये पराकं स्याद्वत्सरे चान्द्रमुच्यते " ॥ इति ।
गृहोपकरणहरणे प्रायश्चित्तमाह **गौतमः**—" मुसलं दृषदं चैव ह्युलूखलमनन्तरम् ।
" वेणुपात्रं तथा शूर्पं मृन्मयं भाण्डमेव च । गृहोपकरणं हृत्वा पुनः संस्कारमर्हति " ॥ इति ।

सालग्रामादेः पूजोपकरणस्य च हरणे प्रायश्चित्तम् । देवलः—
" सालग्रामं शैवलिङ्गं प्रतिमां चक्रपाणिनः । घण्टामुपस्करं विप्रो यो हरेत्पापबुद्धिमान् ॥ ३०
" सालग्रामे तु चान्द्रं स्याच्छिवलिङ्गे तथैव च । प्राजापत्यं चक्रपाणेरितरेषु तथैव च ॥
" शतादूर्ध्वं तु रुद्राक्षं हृत्वा चान्द्रत्रयं स्मृतम् । शते पराकमल्पे तु गायत्रीजपमाचरेत् " ॥
नारदः—" लेखनीं बन्धसूत्रं च पुस्तकं फलकं तथा ।
" हृत्वा दत्वा तु तद्द्रव्यं पश्चात्तापसमन्वितः । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं तदा देहविशुद्धये " ॥

माध्यस्थ्येन धनग्रहणे प्रायश्चित्तम् । ३५
देवलः—"व्यवहारादिकलहे प्रायश्चित्तादिकर्मसु । धनं गृहीत्वा यो विप्रः कौटसाक्ष्यं वदेत चेत् ॥
" तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तदा नाशमवाप्नुयुः । तस्य देहविशुद्ध्यर्थं महाचान्द्रमुदीरितम् "॥ इति।

---

१ ग-क ।

मनुः—"द्विजवादे महाचान्द्रं धर्मशास्त्रे तदर्धतः । इतरेषु विवादेषु कायक्लृच्छ्रं समाचरेत् " ॥ इति ।
देवलः—" ग्रामणीः प्राड्विवाकश्च राजद्वारे पुरोहितः ।
"प्रजाभ्यः कार्यसिद्ध्यर्थं यो हरेत्तस्य निष्कृतिः । एकवारे तु चान्द्रं स्यान्महाचान्द्रं द्विवारतः"॥इति ।
मनुः (८।३४०)—

५ " वानस्पत्यं फलं मूलं दार्वग्न्यर्थं तृणानि च । तृणं च गोभ्यो गृह्यार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥
" चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः । अनिषिद्धो ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनिस्थितैः " ॥ इति ।
आपस्तम्बः (१।१०।२८।१-५)—" यथाकथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनोह भवतीति कौत्सहारीतौ तथा कण्वपौष्करसादी । सन्त्यपवादाः परिग्रहेष्विति वार्ष्यायणिः । शम्योषा युग्य-घासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्त्यभिव्यपहारो भवति । सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः " इति ।
१० शम्योषाः कोशधान्यानि माषमुद्गादयः । ध्वनिस्थितैः **गौतमः** (१२।२५)—
" गोग्न्यर्थे तृणमेधान्वीरुद्वनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानाम् " ॥ इति ।
मनुः (८।३४२)—
" द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रान्न हस्तच्छेदमर्हति " ॥ इति ।
अत्र द्विज इति विशेषणाच्छूद्रस्तु दण्ड्य एव । तथा च **स्मृत्यन्तरेऽपि**—
१५ "तृणं वा यदि वा काष्ठं मूलं वा यदि वा फलम् । अनापृष्टस्तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति"॥ इति ।

अथागम्यागमनप्रायश्चित्तम् । गुरुतल्पगमने प्रायश्चित्तम् ।

गुरुतल्पगमनस्य प्रायश्चित्तमाह **मनुः** (११।१०३-१०७)—
" गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूर्मां ज्वलन्तीमाश्लिष्य मृत्युना स विशुध्यति ॥
" स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ । नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्मगः ॥
२० " खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो निर्जने वने । प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥
" चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः । हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥
" एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् " ॥ इति । **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २५९-२६०)—
" तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् । गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां वोत्सृजेत्तनुम् ॥
" प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः । चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम्" ॥ इति ।
२५ **पराशरः** (१०।१०-११)—
" मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां तथा । एतास्तु मोहितो गत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि सञ्चरेत् ।
"चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् शिश्नच्छेदेन शुध्यति " ॥ एतद्व्याख्यातं **माधवीये**—मातरं जननीं भगिनीमेकोदराम् । अत्र त्रीणि प्रायश्चित्तानि । प्राजापत्यत्रयमेकं चान्द्रायणत्रयं द्वितीयं शिश्नच्छेदस्तृतीयम् । तच्च त्रयं मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम् । मैथुनं चाष्टविधम्—
३० " स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥
" एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः " ॥ इति **स्मरणात्** । तत्र आद्यं व्रतमल्पत्वादप्रवर्तक-स्मरणादिपञ्चविधापराधविषयम् । द्वितीयं तु सङ्कल्पाध्यवसायविषयम् । तृतीयं त्वतिमहत्वात् क्रियानिर्वृत्तिविषयम् इति । रेतस्सेकात्पूर्वं तु निवृत्तौ ब्रह्महत्त्याव्रतं कार्यम्
" रेतःसेकात्पूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरम् । ब्रह्महत्त्याव्रतं कुर्यात् कपालध्वजवर्जितम् ॥

---

१ **ग**–निर्जितः । २ **ग**–र्ग्रहो । ३ **क**–ति । ४ **क**–यसो । ५ **क्ष**–वदन्ति ब्रह्मचारिणः ।

"रेतस्सेकान्तनिर्वृत्तौ मुष्कच्छेदनमर्हति"। इति **स्मृतेः**। **वसिष्ठः** (अ. २० सू. १३)—
"सवृषणं शिश्नमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणामुखो गच्छेत् यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्रलयात्" इति।
आपस्तम्बः (१।९।२५।१)—"गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्नं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ज्वलितां वा सूर्मिं परिष्वज्य समाप्नुयात्" इति। अत्र **हरदत्तः**—गुरुरत्र पिता नाचार्यादिः। तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते। सा च साक्षाज्जननी। न तत्सपत्नी। तां गत्वा साण्डं शिश्नं क्षुरादिना छित्वाऽञ्जलावाधाय दक्षिणां दिशमनावर्तमानो गच्छेत्। आयसी ताम्रमयी वाऽन्तस्सुषिरा स्त्रीप्रतिकृतिसूर्मिः। तामग्नौ तप्तां परिष्वज्य समाप्नुयात् म्रियेत वा। **संवर्तः**—

"पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः। भगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम्॥
"एतां गत्वा स्त्रियो मोहात् तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्" इति। **पराशरः** (१०।१३-१४)—
"पितृदारान् समारुह्य मातुराप्तां च भ्रातृजाम्। गुरुपत्नीं स्नुषां चैव भ्रातृभार्यां तथैव च॥
"मातुलानीं सगोत्रां च प्राजापत्यत्रयं चरेत्। गोद्वयं दक्षिणां दत्वा शुध्यते नात्र संशयः"॥ इति।
माधवीये व्याख्यातमेतत्—मातुराप्ता मातुः सखी। भ्रातृजा ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा सुता। गुरवः आचार्यविद्यादातृज्येष्ठभ्रातृऋत्विजः। अभयदाताऽन्नदाता च। अकामतः सकृत् गमने इदं प्रायश्चित्तमिति। अकामकृतगमने रेतस्सेकात् प्राङ्निवृत्तौ तु **शंखः**—

"चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सखीम्। मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागताम्॥
"मातुलानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितम्। शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत्"॥ इति।
कामकृतगमने रेतःसेकान्तनिर्वृत्तौ **नारदः** (१२।७३-७५)—
"माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा। पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा॥
"दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता। राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या॥
"आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते। शिश्नस्योत्कर्तनं तत्र नान्यो दण्डो विधीयते"॥ इति।
पराशरोऽपि—

"मातृष्वसृगमेऽप्येवमात्ममेढनिकृन्तनम्। अज्ञानेन तु यो गच्छेत् चरेच्चान्द्रायणद्वयम्॥
"दश गोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत्"। इति। अत्र मातृष्वसृग्रहणं श्वश्र्वादेरुपलक्षणम्। कलौ मरणान्तप्रायश्चित्तस्य निषेधात्। "सट्टाङ्गी चीरवासा वा" इति (११।१०५) **मन्वा**द्युक्तं प्रायश्चित्तान्तरं कर्तव्यम्।

सवर्णागमने प्रायश्चित्तम्। सवर्णागमने प्रायश्चित्तमाह **आपस्तम्बः** (२।१०।२७।११-१३)—
"सवर्णायामन्यपूर्वायां सकृत्सन्निपाते पादः पततीत्युपदिशन्त्येवमभ्यासे पादः पादश्चतुर्थे सर्वमिति"॥
अत्र **हरदत्तः**—अन्यः पूर्वः पतिर्यस्याः सा अन्यपूर्वा परभार्या। तस्यां सवर्णायां सकृदभिगमने पादः पतति। पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम्। तस्य तुरीयोंऽशस्त्रीणि वर्षाणि। एतच्च श्रोत्रियभार्यायां ऋतुकाले कामतः प्रथमदूषकस्य ब्राह्मणस्य। एवमभ्यासे प्रत्यभ्यासं पादः पादः पतति। अतश्चतुर्थे सन्निपाते सर्वमेव पतति। ततश्च पूर्णं द्वादशवार्षिकं कर्तव्यम्। तृतीये नववर्षाणि द्वितीये षडिति"। **संवर्तः**—

"ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत्। एवं शुद्धिः समाख्याता संवर्तवचनं यथा"॥ इति।

व्याघ्रः—"ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः । कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यादर्धमेव प्रमादतः ॥
" अर्धकृच्छ्रं सकामायां तत्तकृच्छ्रं सकृद्गतौ । अर्धमर्धं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥
" एतद्व्रतं चरेत्सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे । अश्रोत्रियश्चेद्द्विगुणमगुप्तामर्थमेव च " ॥

क्षेत्रिणः प्रायश्चित्तविशेषानादेशात्सामान्यप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तच्च **याज्ञवल्क्येन** दर्शितम् ५ (प्रा. ३०६)—

" प्राणायामशतं कुर्यात्सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि " ॥ इति ।

संबन्ध्यादिस्त्रीगमने प्रायश्चित्तम् ।

चतुर्विंशतिमते—" संबन्धिनः स्त्रियं गत्वा सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
" विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् । व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादं तु समाचरेत् ॥
१० " सखिभार्यां समारुह्य ज्ञातिस्वजनयोषितः । स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं पादं कुर्यात्ततः पुनः ।
" कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । पतितां तु द्विजो गत्वा तदेव व्रतमाचरेत् " ॥

स्वैरिणीगमने प्रायश्चित्तम् । स्वैरिणीगमने **शंखलिखितौ**—"स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचेलः स्नात उदकुंभं दद्यात् । ब्राह्मणाय वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोषितो यवाढकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां त्र्यहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यादिति " ।
१५ वर्धकीगमने **षड्विंशे** प्रायश्चित्तमुक्तम्—

" ब्राह्मणीं वार्धकीं गत्वा किञ्चिद्दद्यात् द्विजातये । राजन्यां तु धनुर्दद्यात् वैश्यां गत्वा तु चेलकम् ।
"शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुंभं द्विजातये । दिवसोपोषितो वा स्यात् दद्याद्विप्राय भोजनम्"॥ इति ।
तल्लक्षणं **स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्**—" चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे वर्धकी भवेत् " ॥ इति । इदं च गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ तु **उशनाः**—" गमने तु व्रतं यत्स्यात् गर्भे तद्द्विगुणं चरेत्"।

२० **गर्भोत्पादने प्रायश्चित्तम्** । जातिभेदेन गर्भाधाने **चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्**—
" ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं गर्भे सान्तपनं स्मृतम् । राज्ञीगर्भे पराकं स्याद्विड्गर्भे तु त्र्यहाधिकम् ॥
" शूद्रागर्भे द्विजः कुर्यात्तद्वच्चान्द्रायणव्रतम् । चण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत्"॥ इति ।
चण्डाल्यादिगमने प्रायश्चित्तम् । चण्डालीगमने **पराशरः** (५।१०)—
" चण्डालीं वा श्वपाकीं वाऽप्यनुगच्छति यो द्विजः । त्रिरात्रमुपवासित्वा विप्राणामनुशासनात् ॥
२५ " सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् । गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत्" ॥ इति ।
ब्राह्मण्यां शूद्राज्जाता चण्डाली । आरूढपतिताज्जाता सगोत्राज्जाता च । एतत्त्रिविधचण्डालसन्ततौ जाता स्त्री चण्डाली । उग्रात्[3] क्षत्तायां जाता श्वपाकी । द्विजो ब्राह्मणः । **यमः**—
" चण्डालपुल्कसानां तु गत्वा भुक्त्वा च योषितम् । कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्"॥
एतदभ्यासविषयम् । **नारदः**—
३० "चण्डालीं तु द्विजः पूर्वमज्ञात्वा कामपीडितः । पश्चात् ज्ञात्वा तु चण्डालीं शुद्धिमिच्छन्मनस्यथ ॥
" रामसेतुमुपागम्य चापाग्रे प्रत्यहं शुचिः । प्रातः स्नात्वा मासमात्रं पूर्ववच्छुद्धिमाप्नुयात्" ॥ इति ।
गौतमः—" द्विजः कामातुरो गच्छन्नविचार्य च सङ्गमम् ॥
"पश्चाच्चाण्डालजातीयां ज्ञात्वा शुद्धिं परायणः । रामेश्वरधनुष्कोट्यां प्रातः स्नात्वा विशुध्यति " ॥

---

१ **ग**–मेव । २ **क्ष**–कुर्यात् । ३ **गघ**–क्षत्तुरुग्रायां ।

यमः—
"रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते" ॥ इति।
एतत्संवत्सराभ्यासविषयम् । **जाबालिः**—
"चण्डालीं रूपसंपन्नां दृष्ट्वा विप्रोऽसकृद् व्रजन् । स चण्डालसमो ज्ञेयः कारीषवधमर्हति ॥
"चापाग्रे मासमात्रं तु प्रातःस्नानाद्विशुध्यति । तद्गर्भधारणे विप्रो मुष्ककच्छेदनमर्हति" ॥ इति । ५
देवलः—
"चण्डालश्च तुलुष्कश्च द्वावेतौ तुल्यपापिनौ । तद्वन्ना तथा ज्ञेया विप्रैः पापभयातुरैः ॥
"ज्ञात्वाऽज्ञात्वा तुलुष्कीं यो द्विजः कामातुरः सकृत् । गत्वा शुद्धिमवाप्नोति चण्डालीगमने यथा" ॥ इति।
संवर्तः—
"पुल्कसीगमनं कृत्वा कामतोऽकामतोऽपि वा । कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात्ततो मुच्येत किल्बिषात् ॥ १०
"नटीं शैलूषकीं चैव रजकीं बुरुडीं तथा । एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्" ॥
चान्द्रायणद्वयमभ्यासविषयं बलात्कारविषयं च । तथा **जाबालिः**—
"द्विजः कामातुरो ग्रामचण्डालीं रजकाह्वयाम् । अज्ञानाद्रमयेत्पापी प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
"उभयोरैकमत्यं चेत्तत्र चान्द्रं विदुर्बुधाः । बलात्कारेण द्वैगुण्यमभ्यासे च तथा स्मृतम्" ॥ इति ।
"रेतःसेकात्पूर्वमेव प्राजापत्यं विशोधनम् । नटिनीं च द्विजो गच्छन् चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ १५
"तां गत्वाऽनेकवारं तु चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । केशसंवपनं कृत्वा पुनःसंस्कारमर्हति ॥
"वर्षादूर्ध्वं तु पतितः स्यादेवात्र न संशयः" ॥ नटिनीस्वरूपमुक्तं **हेमाद्रौ**—
"देवालये राजगृहे गृहीत्वा भृतिमादरात् । मासि मासि च वर्षे वा प्रत्यहं वाऽथ नृत्यति ॥
"सोऽयं नट इति ख्यातः सर्वधर्मबहिष्कृतः । तस्य संबन्धिनी नारी नटिनीति स्मृता जनैः" ॥ इति ।
स्मृत्यन्तरे— २०
"अपि वा मातरं गच्छेन्न गच्छेद्देवदारिकाम् । तां गत्वा तु सकृन्मोहाद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्" ॥
नागरखण्डे—
"ये वै कटकुटीरस्था भाषावर्णविभेदिनः । मद्यमांसं निषेवन्ते बुरुडास्ते समीरिताः ॥
"तदङ्गनेयं बुरुडी सर्वपापालया सदा । एकवारं द्विवारं वा दिनत्रयमथापि वा ॥
"तां गत्वा मासमात्रं वा वत्सरं वा विशेषतः । यावकं तप्तकृच्छ्रं च प्राजापत्यं तथैन्दवम् ॥ २५
"वत्सरे पतितो भूयाद्गर्भे तद्वर्णवान् भवेत्" ॥ इति ।

षोडशविधग्रामचण्डालीगमने प्रायश्चित्तम् । पराशरः—
"रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । कैवर्तमेदभिल्लाश्च स्वर्णकारश्च सौचिकः ॥
"तक्षकस्तिलयन्त्री च सूनश्चक्री तथा ध्वजी । नापितः कारुकश्चैवं षोडशैते जघन्यजाः ॥
"तत्स्त्रियो ग्रामचण्डाल्यो विप्रैर्वर्ज्याः प्रयत्नतः" ॥ इति । ३०

तत्र चर्मकारस्त्रीगमने **देवस्वामी**—
"चर्मकारस्त्रियं गत्वा पराकं दिनमात्रतः । दिनत्रये तु चान्द्रं स्यात् षण्मासात् त्रिंशदाचरेत् ॥
"वत्सरे पतितं विद्यात्कुर्यात्पतितवत्तदा । गर्भे तु निष्कृतिर्नास्ति कारीषदहनादृते" ॥
मार्कण्डेयः—
"कैवर्तस्य स्त्रियं गत्वा बुरुडीगमनोदितम् । प्रायश्चित्तं द्विजः कुर्यात्पुनःसंस्कारमर्हति ॥ ३५

---

१ ग-नु ।

"मेदस्त्रीगमनेऽप्येवं प्रायश्चित्तं समाचरेत्" । मेदः वेणुकारः ।

नागरखण्डे—

"चण्डालवत्पशून् निघ्नन् प्रत्यहं भावभेदनः । स भिल्ल इति विख्यातः सर्ववर्णबहिष्कृतः ॥

"भिल्लस्त्रियं द्विजो गत्वा चण्डालीगन्तृवच्चरेत् ।

"स्वर्णकारस्त्रियं गच्छेत् यो विप्रः काममोहितः । एकवारं द्विवारं वा त्रिवारं मासमेव वा ॥

"यावकं च पराकं च प्राजापत्यं तथैन्दवम् । यथाक्रमं योजनीयं देहशुद्ध्यर्थमादरात् ॥

"तस्योपनयनं भूयो वर्षान्ते पतितो भवेत्" ॥ इति । **नारदः**—

"सौचिको वस्त्रसन्धानी यदि तस्य स्त्रियं रमेत् । दिनं दिनत्रयं मासं वर्षं वा गर्भधारणात् ॥

"यावकं च पराकं च तप्तमैन्दवमेव च । यथाक्रमं प्रकुर्वीत पतितो गर्भधारणे" ॥ इति ।

जाबालिः—"तक्षा च तिलयन्त्री च ग्रामचण्डालसंज्ञिकौ ॥

"तयोर्यदि रमेन्नारीं ब्राह्मणः कामपीडितः । रामचन्द्रधनुष्कोट्यां स्नानान्मासेन शुद्ध्यति" ॥

मार्कण्डेयः—

"सौचिकस्य स्त्रियं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् । मासैत्रये तु चान्द्रं स्यात्तदूर्ध्वं पतितो भवेत् ॥

"कुलालस्य स्त्रियं गच्छेद्द्विजो यः काममोहितः । तस्यैषा निष्कृतिर्दृष्टा पूर्ववन्मुनिसत्तमैः ॥

"मद्यविक्रयिणो नारीं यो द्विजः कामपीडितः । तस्योपनयनं भूयः प्राजापत्यं दिनत्रये ॥

"मासे चान्द्रमृतौ तत्तु द्विगुणं मुनिभिः स्मृतम् । अतः परं न शुद्धिः स्यात्कारीषदहनादृते ॥

"अयस्कारस्त्रियं गत्वा क्षौरकस्य तथैव च" ॥ इति ।

ब्रह्मचण्डालीगमने प्रायश्चित्तम् । ब्रह्मचण्डालस्त्रीगमने प्रायश्चित्तमाह **मनुः**—

"अस्थीनि परकीयानि भृत्यर्थं यो हरेद्द्विजः । पादप्रस्थानमात्रेण स चण्डालसमो भवेत् ॥

"मूल्यं गृहीत्वा दाहादिप्रेतकृत्यं करोति यः । काशीं गच्छेत्परार्थं यस्तौ चण्डालसमौ स्मृतौ ॥

"एतेषां यः स्त्रियो गच्छेच्चण्डालीगमनोदितम् । प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत कारीषवधवर्जितम् ॥

"पुनःसंस्कारविधिना कर्तव्यं विधिचोदनात्" ॥ इति ।

रजस्वलागमने प्रायश्चित्तम् । रजस्वलागमने **पराशरः** (७।१९)—

"प्रथमेऽहनि चण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति" ॥

चण्डाल्यादिगमने यदुक्तं तदुदक्यागमनेऽपीत्यर्थः । तथा च **मार्कण्डेयः**—

"यो विप्रः पञ्चबाणार्तो यभेत्पत्नीं रजस्वलाम् ॥

"प्रथमेऽहनि चेत् गच्छेच्चण्डालीगमने च यत् । तत्कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ह्यन्यथा दोषभाक् भवेत् ॥

"द्वितीयेऽहनि ब्रह्मघ्नी गमने यदुदाहृतम् । तदत्रापि नियोक्तव्यं नान्यथा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

"तृतीये रजकी सङ्गे प्रायश्चित्तं तदत्र हि । कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति इह लोके परत्र च" ॥ इति

अज्ञानकृते रजस्वलागमने **मनुः** (११।१७३)—

"अमानुषीषु पुरुषे उदक्यायामयोनिषु । रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

संवर्तः—

"रजस्वलां च यो गच्छेत् गर्भिणीमष्टमासिकीम् । तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनम्" ॥ इति ।

गौतमः—

"यदा रहः पुष्पवतीं द्विजस्तामुद्वहेद्यदि । कालान्तरे यदा गच्छेत्तदा तां परिवर्जयेत् ॥

---

१ **गघ**–नि । २ **कगघ**–ऋतु । ३ **क्ष**–पश्ये ।

" यदहे तन्मनःशुद्धिं तदा चान्द्रायणं चरेत् । कामातुरस्तदा वर्तेत्स चण्डालसमो भवेत् ॥
" पुत्रोत्पत्तिर्यदा भूयात्तदा पतित एव सः । माता पिता च पुत्रश्च त्रयस्ते वृषलाः स्मृताः " ॥

विधवागमने प्रायश्चित्तम् । विधवागमने **देवलः**—

" ब्राह्मणो मद्लोभेन विधवां विप्रनन्दिनीम् । यभेत्कामातुरः पश्चात् ज्ञात्वाऽसौ पतिवर्जिता ॥
" इति तत्र व्रजेद्वन्धमादनं पर्वतोत्तमम् । तत्र चापाग्रमासाद्य प्रातः स्नायाद्दिनेदिने । ५
" मासमात्रेण शुद्धिः स्यादन्यथा दोषभाक् भवेत् " ॥ ज्ञानपूर्वके तु गमने **पराशरः**—
" ज्ञात्वा विप्रः सकृद्गत्वा विधवां कामपीडितः । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा कारीषदहनादृते ॥
" उभयोरपि सम्मत्या गच्छेत्तु विधवां द्विजः । त्रिवारं क्ष्मां परिक्रम्य पुनस्संस्कारपूर्वकम् ॥
" पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चाच्छुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम् " ॥
एतद्गर्भानुत्पत्तिविषयम् । गर्भोत्पाते तु पतितप्रायश्चित्तम् । तथा **हेमाद्रौ**— १०
" यो विप्रो विधवां साध्वीं गच्छेद्वा गर्भधारणात् । स चण्डालसमो ज्ञेयः पतितः स्यान्न संशयः " ॥
यत्तु **चतुर्विंशतिमते**ऽभिहितम्— " विधवागमने कुच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् " इति तदेतः-सेकात्प्राङ्निवृत्त्यभिप्रायम् । **मार्कण्डेयः**—
" दासी मानधनं हन्ति वेश्या हन्ति वयो यशः । विधवाऽऽयुः श्रियं हन्ति सर्वं हन्ति पराङ्गना " ॥

दास्यादिगमने प्रायश्चित्तम् । १५

" एकस्मिन्नह्नि यो दासीं यभेत्कामातुरः सकृत् । यावकं तत्र कर्तव्यं पराकं तु दिनत्रये ॥
" प्राजापत्यं तथा मासे वर्षे चान्द्रं प्रकल्पितम् । अतःपरमवाप्नोति चण्डालत्वं विगर्हितम् ॥
" द्विजः कामातुरोऽभीक्ष्णं वेश्यां यदि यभेद्भुवि । यदीच्छेच्छुद्धिमतुलां षडब्दं कुच्छ्रमाचरेत् ॥
" पाषण्डशूद्रपतितबौद्धस्त्रीभिर्यैभेद्यदि । दिनत्रये यावकं स्यात्तत् मासे प्रकीर्तितम् ॥
" गर्भे वा पुत्रजनने बहिष्कारो विधीयते । मद्यपानरतां नारीं द्विजः कामातुरो यभेत् ॥ २०
" मासमात्रे तु चान्द्रं स्यात् षाण्मासे तु षडब्दकम् । वत्सरे पतितो भूयात्तत्प्रायश्चित्तमाचरेत् ॥
"तस्योपनयनं भूयः प्रायश्चित्तं ततः परम्"॥ इति। प्रायश्चित्ताकरणे **आपस्तम्बः** (२।१०।२७।८)—
" नाश्य आर्यः शूद्रायाम् " इति । आर्यस्त्रैवर्णिकः शूद्रायां परभार्यायां प्रसक्तो नाश्यः राज्ञा राष्ट्रान्निर्वास्य इत्यर्थः । **संवर्तः**—
" शूद्री तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा । गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुध्यति " ॥ २५
आपस्तम्बः (१।१०।२७।१०)—
" अनार्यां शयने बिभ्रद्ददद्वृद्धिं कषायपः । अब्राह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वासीत पृष्ठतः " ॥
अनार्यां शूद्रामुपगच्छन् ददद्वृद्धिं वृध्या जीवन् सुराव्यतिरिक्तं मद्यं कषायः तस्य पाता कषायपः । यश्चाब्राह्मण इव सर्वान् वन्दित्वा स्तौति सः सर्वोऽपि तृणेषूदयादारभ्यासीत यावदादित्यः पृष्ठं तपति पश्चाद्भागं तपतीत्यर्थः । अभ्यासे एवमभ्यासो यावता शुद्धिं मन्यते । ३०

मुखमैथुने प्रायश्चित्तम् । मुखेमैथुने **उशनाः**—" यस्तु ब्राह्मणो धर्मपत्नीं मुखे मैथुनं सेवेत स दुष्यति प्राजापत्येन शुध्यति " ।

पश्वादिगमने प्रायश्चित्तम् ॥ पश्वादिगमने **पराशरः** (१०।१५)—
" पशुवेश्यादिगमने महिष्युष्ट्रीकपीस्तथा । कॅरिणीं सूकरीं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् " ॥ इति ।

---

१ **ग**–तपो । २ **कग**–बौद्ध । ३ **कग**–शूद्र । ४ **कग**–पश्चगव्यं । ५ **ग**–स्त्रीं च ।

सकृद्गमने त्वाह **स** एव (१०।१६)—" महिष्युष्ट्रीखरीगामी त्वहोरात्रेण शुध्यति "॥ इति । **स** एव (१०।१६)—" गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकां ब्राह्मणे ददत् " ॥ इति । इदं रेतःसेकात्पूर्वनिवृत्तौ वेदितव्यम्

" रेतःसेकान्तगमने कुर्यात्सान्तपनं बुधः । तप्तकृच्छ्रं चरेद्भूत्वा गां द्विजो मदनातुरः " ॥ इति स्मरणात् । **मनुः** (११।१७४)—

" मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासा स्नानमाचरेत् "॥ इति। गोयाने शकटादौ रेतःस्खलने प्रायश्चित्तम् । रेतःस्खलने **पराशरः** (१२।५७)—

" गृहस्थः कामतः कुर्यात् रेतसः स्खलनं भुवि । सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभि सहः "॥ इति । भुवीत्येतद्वस्त्रादेरुपलक्षणम्

" वस्त्रे जले तथा मार्गे कटादौ रेत उत्सृजेत् । परेद्युर्वा तदानीं वा सचेलः स्नानमाचरेत् ॥ "जपेत्सहस्रं गायत्रीं ततः शुद्धिमवाप्नुयात्"॥ इति **स्मृतेः** । अकामकृते **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २७८)—

"यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् । स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत्"॥ इति। "यन्मेऽद्य रेतः पुनर्मैत्विन्द्रियम्" इति द्वाभ्यामनामिकया रेत आदाय स्तनयोर्भ्रुवोर्मध्यमुपस्पृशेत्। **कण्वः**—"यत्नोत्सर्गं गृहीत्वा च वारुणीभिरुपस्पृशेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणव्रतम्"॥

शाण्डिल्यः—

" वानप्रस्थो यतिश्चैव स्खलने सति कामतः । पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत् " ॥ इति ।

काश्यपः—

"सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादघमर्षणम्" ॥ इति।

अवकीर्णिप्रायश्चित्तम् । ब्रह्मचारिणो रेतःस्सखलने **मनुः** (११।१२०-१२२-१२३)—

" कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः । अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥

" एतास्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् । सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥

" तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नैककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देनैकेन शुध्यति ॥

" अवकीर्णीविशुध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा " ॥ (११७)

"अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे । स्थालीपाकविधानेन यजन्नैर्ऋतिभिर्निशि"॥ (११८) इति।

संवर्तः—

"ब्रह्मचारी तु यः स्कन्देत् कामतः शुक्रमात्मनः।अवकीर्णीव्रतं कुर्यात्स्नात्वा शुद्धचेदकामतः"॥ इति। **बोधायनः** (२।१।२९-३१)—" यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्सोऽवकीर्णी । स गर्दभं पशुमालभेत । नैर्ऋतः पशुः पुरोडाशश्च रक्षोदैवतो यमदैवतो वा " ॥ इति । **जातुकर्णिः**—

" खण्डितं व्रतिना रेतो येन स्यात् ब्रह्मचारिणा । कामतोऽकामतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः ॥

" आलभेत विशुध्यर्थं नैर्ऋतं गर्दभं पशुम् " इति ।

कौशिकस्तु नैष्ठिकादीनां कृतप्रायश्चित्तानामपि इह व्यवहारो नास्तीत्याह—

"नैष्ठिकानां व्रतस्थानां यतीनां चावकीर्णिनाम् । शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन्प्रत्यापत्तिर्न विद्यते"॥ इति।

ऋतुकालातिक्रमे प्रायश्चित्तम् । ऋतुकालातिक्रमे **पराशरः** (४।१४)—

" ऋतौ न गच्छेद्यो भार्यां सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत् " ॥

---

१ **गघ**–कृत्वा । २ **गघ**–यजेत निर्ऋतिं निशि ।

कात्यायनः—
" ऋतुस्नातां द्विजो भार्यां व्रतश्राद्धविवर्जितः । स्वयं च रोगरहितो यभेत्सन्तानकाम्यया ॥
" अनिमित्ततया विप्रः पत्नीमृतुमतीं त्यजेत् । भ्रूणहत्यामवाप्नोति प्राजापत्यार्धमाचरेत् " । इति ।

बोधायनः—
"ऋतौ न गच्छेद्यो भार्यां नियतां धर्मचारिणीम् । नियमातिक्रमे तस्य प्राणायामशतं स्मृतम्"॥ इति । ५
कृच्छ्रार्धप्रत्याम्नायत्वेन प्राणायामशतं कार्यमिति भावः ।

स्त्रीबालवृद्धातुराणामर्धप्रायश्चित्तम् ।

ऋतुस्नातायाः स्त्रिया अनुपसर्पणे तदर्धं प्रायश्चित्तमुन्नेयम् । तथा च **भृगुः**—
" अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च"॥ इति ।

शपथोल्लङ्घने प्रायश्चित्तम् । १०

" केनचिन्निमित्तेन शपथमुल्लंघितवतः प्रायश्चित्तमाह **पराशरः** (१२।५०–५२)—
" यस्तु क्रुद्धः पुमान् ब्रूयात् जायायास्तु अगम्यताम् । पुनरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥
"श्रान्तः क्रुद्धस्तमोऽन्धो वा क्षुत्पिपासाभयार्दितः । दानं पुण्यं कृतं कृत्वा प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥
" उपस्पृशेत्त्रिषवणं महानद्युपसङ्गमे । चीर्णान्ते चैव गां दद्यात् ब्राह्मणान् भोजयेद्दश " ॥ इति ।
विप्रमध्ये परिषन्मध्ये स्वपापं निवेदयेत् । अहं शपथप्रतिज्ञावेलायां श्रान्त आसम् । अतः श्रमादि- १५
दोषप्रयुक्तमिदम् । अगम्यता प्रतिज्ञानं न तु विवेकपूर्वकम् । तस्मादस्य पापस्य प्रायश्चित्तमनु-
गृह्णन्तु भवन्त इति । यश्च दानं काशीयात्रादिपुण्यं च प्रतिज्ञाय पश्चादश्रद्धया न करोति तेषु
त्रिषु निमित्तेषु विप्रैर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

क्षत्रियादीनां ब्राह्मणीगमने प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणीगमने **संवर्तः**—
" कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत्क्षत्रियो वैश्य एव वा । गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुध्यति ॥ २०
" शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथंचित्काममोहितः । गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुध्यति " ॥
एतदत्यन्तव्यभिचारिब्राह्मणीविषयम् । इतरविषये वधस्मरणात् । तथा च **वसिष्ठः** (२१।१)—
" शूद्रश्चेत् ब्राह्मणीमुपगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा
सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां कृष्णं खरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते " ॥
आपस्तम्बः (२।१०।२७।९)—" वध्यः शूद्र आर्यायामिति " । त्रैवर्णिकायामित्यर्थः । एतच्च २५
योऽन्तःपुरादिष्वधिकृतो भवति रक्षकस्तद्विषयम् । अन्यत्र शिश्नच्छेदनम् । तथा च **गौतमः**
(१२।२–३)—" आर्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहरणं च गोप्ता चेद्वधोऽधिकः " इति ।
कात्यायनः—" वर्णत्रयस्य विप्राणां भार्यामातेति गीयते । तद्वारे यदा गच्छेद्वर्णत्रयमकामतः ॥
" शिश्नच्छेदस्वहरणं कार्यं क्षत्रियवैश्ययोः । शूद्रस्य मौसलं प्राहुरिति शास्त्रेषु निश्चितम्"॥ इति ।

स्त्रियाः परपुरुषगमने प्रायश्चित्तम्— ३०

स्त्रियाः परपुरुषगमने प्रायश्चित्तमुक्तं **चतुर्विंशतिमते**—
" रजसा शुध्यते नारी परपुंसाभिगामिनी । तथापि मुनिना प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
" कृच्छ्रार्धं ब्राह्मणी कुर्याद्विप्रस्य गमने सति । क्षत्रियस्य चरेत्कृच्छ्रं वैश्ये सान्तपनं चरेत् ॥
" शूद्रस्य गमने चैव पराकं च समाचरेत् " ॥ इति । एतत्सकृद्गमनविषयम् ।
अभ्यासे तु **उशनाः**—" व्यभिचारिणीं भार्यां कुचेलपिण्डपरिभूतां निवृत्ताधिकारां चान्द्रायण- ३५
प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं वाचारयेत् " ॥ इति ।

---

१ **कग**–जन् । २ **गघ**–प्यमकृत्वा वा ।

मनुः (११।१७६।१७७)—

" विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि । यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेतव्रतम् ॥

" सा चेत्पुनः संप्रदुष्येत्सदृशेनोपमन्त्रिता । कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् "॥ इति ।

संवर्तः—

५ " ब्राह्मण्याः शूद्रसंपर्के कथंचित्समुपागते । कृच्छ्रं चान्द्रायणं तस्याः पावनं परमं स्मृतम् " ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. २८६)—" प्रातिलोम्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकुन्तनम् " ॥

मनुः (९।१५५)—

" ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण सङ्गताः । अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः " ॥

गर्भे पाते च ब्राह्मण्याः प्रायश्चित्तम् । **स्मृत्यन्तरेऽपि**—

१० " विप्रगर्भे पराकं स्यात् ब्राह्मण्या क्षत्रियस्य तु । गर्भे चान्द्रं वैश्यगर्भे पराकेण समन्वितम् ॥

" चान्द्रायणं शूद्रगर्भे तस्यास्त्यागो विधीयते " ॥ इति । गर्भो द्विविधः । पतिजन्योऽन्यजन्यश्च । सवर्णजोऽसवर्णजश्च । तत्र सर्वत्र गर्भपाते प्रायश्चित्तमुक्तं **चतुर्विंशतिमते**—

" गर्भपाते समुद्दिष्टं यथावर्णविधिव्रतम् । राजगर्भे विशेषः स्यात् यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥

" ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्रमब्दं सान्तपनादिकम् । क्षत्रगर्भवधे चैव चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

१५ " वैश्यस्य चैन्द्रवं प्रोक्तं पराकं शूद्रघातने । प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भपाते विशेषतः " ॥ इति ।

व्यभिचारिस्त्रीणां त्यागविचारः । याज्ञवल्क्यः (आ. ७२)—

" व्यभिचारक्रतौ शुध्येत् गर्भे त्यागो विधीयते । गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके " ॥

क्रतौ शुद्धिरिति मानसव्यभिचाराभिप्रायम् । " रजसा स्त्री मनोदुष्टा " इति **स्मृतेः** । शूद्रगर्भे तस्यास्त्यागः । तथा गर्भवधे भर्तृवधे महापातके च । आदिग्रहणेन शिष्यादिगमने च त्यागः ।

२० तथा च **वसिष्ठः** (२१।१०)—

"चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिघ्नी तु विशेषेण जुङ्गितोपगता च या" ॥ इति ।

जुङ्गितः श्वपाकादिः । **चतुर्विंशतिमते**—

" चतस्र एव सन्त्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः । श्वपाकोपहताया तु भर्तृघ्नी पितृपुत्रगा" ॥ इति ।

त्यागश्च उपभोगधर्मकार्ययोः । न तु सर्वथा तस्याः । तथा **चतुर्विंशतिमते**—

२५ " स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना । तत्रापि ग्रहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥

" परित्यक्ता चरेत्पापं ब्रह्मघ्नं वापि किञ्चन । तत्पापं शतधा भूत्वा बान्धवानधिगच्छति " ॥

माधवीये तु परित्यागनिषेधोऽनुतापोपेतप्रायश्चित्ताधिकारिस्त्रीविषयः ' प्रायश्चित्तानि कारयेत् ' इत्यभिधानात् । अनुतापरहितायाः शूद्रगर्भादौ सर्वथा त्याग एवेत्युक्तम् ।

अनिमित्ततया भर्तृभार्यान्यतरपरित्यागे प्रायश्चित्तम् । अनिमित्ततया भार्यापरित्यागे

३० भर्तृपरित्यागे **चापस्तंबः** (१।१०।२८।१९--२०)—" दारव्यतिक्रमी स्वराजिनं बहिर्लोम परिधाय दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत्[1] । सा वृत्तिः षण्मासान् । स्त्रियास्तु भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासः तावन्तं कालम्" ॥ इति । षण्मासान्प्राजापत्याभ्यासः इत्यर्थः ।

आपन्नायाः बलाच्छूद्रादिसंपर्के सति रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह **पराशरः** (१०।२५-२६)—

३५ "बन्दीग्रहेण या भुक्ता हत्वा बध्वा भयाद्बलात् । कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुध्येत्पाराशरोऽब्रवीत् "॥इति।

---

१ **कगघ**–जारजन्यो । २ मनुस्मृतेः ५।१०७

" सकृद्भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः । प्राजापत्येन शुध्येत ऋतुप्रस्रवणेन च " ॥
इति भयाद्भयमुत्पाद्येत्यर्थः ।

विधवाया गर्भे त्यागः । विधवागमने पुरुषस्य यत्प्रायश्चित्तं तदर्धं विधवायाः द्रष्टव्यम् ।
विधवायाः गर्भधारणे परित्यागमाह **पराशरः** (१०।२०)—
" जारेण जनयेद्गर्भं मृते व्यक्ते गते पतौ । तां त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् " ॥ इति । ५

नागरखण्डे—
" वर्णत्रयाद्वा विधवा स्ववर्णाद्वाऽथ गर्भिणी । विप्रैस्तस्याः परित्यागः कार्यो धर्मपरायणैः ॥
" तद्दर्शनान्महापापमवाप्नोतीह पूर्वजः " ॥

विष्णुधर्मे—
" वर्णत्रयात्स्ववर्णाद्वा गर्भिणी विधवा यदि । तस्या दर्शनमात्रेण ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥ १०
" अतस्त्यागो मुनिश्रेष्ठैर्विधवाया विधीयते " ॥ इति ।

शङ्कितव्यभिचारे स्त्रीणां कर्तव्यम् । शङ्कितव्यभिचारां ब्राह्मणीं प्रत्याह **पराशरः** (१०।३५)–
"ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत्परपुंसा समन्विता । सा तु नष्टा विनिर्देश्या न तस्या गमनं पुनः"॥ इति।
पित्रादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमान्पर इत्युच्यते । तेन पुंसा समन्विता प्रीत्यतिशयद्योतकहास्यादि-
पुरस्सरं सम्यगन्विता ब्राह्मणस्त्री केनचिद्व्याजेन ग्रामान्तरं देशान्तरं वा गत्वा चिरं निवसेत् १५
सा बन्धुमध्ये नष्टेति प्रख्यापनीया । न तस्याः पुनः गृहगमनमस्ति । स्वगृहं प्रत्यागतापि
निर्वासनीयेत्यर्थः ।
परपुरुषेण यथोक्तसमन्वयाभावेऽपि स्वातन्त्र्येण चिरं निर्गता स्त्री परित्याज्येत्याह **स** एव (१०।३२)–
"कामान्मोहात्तु या गच्छेत्त्यक्त्वा बन्धून्सुतान् पतिम् । सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः"॥ इति।
बन्ध्वादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातव्यं इति स्त्रीधर्मः । तथा च **याज्ञवल्क्यः** (आ. ८६)—२०
" पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः । हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् " ॥ इति ।
एवं च सति या स्त्री कामाद्वा यथोक्तस्त्रीधर्मापरिज्ञानाद्वा बन्ध्वादीन्परित्यज्य ग्रामान्तरादौ चिरं
वस्तुं गच्छेत्सा परलोके नष्टा नरकं प्राप्नोति । बन्ध्वादिषु च प्रवेशं न लभते ।

बन्धुराहित्येन गमनेऽपि त्यागापवादः । उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह
स एव–"मद्यमोहहता नारी क्रोधाद्दण्डादिताडिता । अद्वितीयागता चैव पुनरागमनं भवेत् "॥ इति । २५
मद्यः पतिश्वशुरादितिरस्कारजनको मानसो दोषः । पतिशुश्रूषणं स्त्रीणां परमो धर्म इति
विवेकाभावो मोहः । उक्तदोषद्वयोपेतां नारीं शिक्षितुं पत्यादयो यदा दण्डादिभिस्ताडयेयुः
तदा व्यथिता सा यथोक्तबन्ध्वादिसहायं विना स्वयमेकाकिन्येव यद्यपि निर्गच्छेत्तथापि स्वगृहे
पुनरागमनं प्राप्नुयादित्यर्थः । पुनरागमने प्रतीक्षणकालविधिमाह **पराशरः** (१०।३३)—
" दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते । दशाहं न त्यजेन्नारीं त्यजेन्नष्टश्रुतां तथा " ॥ इति । ३०
पुनरागमने प्रतीक्षां दश दिनानि कुर्यात् । दशमदिने तया गृहे प्राप्ते सति नेयं प्रायश्चित्तभाग्भवेत् ।
ऊर्ध्वं तु व्यभिचारोचितप्रायश्चित्तभाग्भवति । दशाहमध्ये तदीयव्यभिचाराश्रवणे तां न परित्यजेत् ।
यदि नष्टत्वेन सा श्रूयेत् तदा दशाहमध्ये त्वकृतप्रायश्चित्तां तां परित्यजेदित्यर्थः ।

स्वातन्त्र्येण गताया अत्यागे भर्त्रादीनां प्रायश्चित्तम् । नष्टां श्रुत्वापि यदि भर्त्रादयस्तां
न परित्यजेयुः तदा तेषां प्रायश्चित्तमाह **स** एव (१०।३४)—"भर्ता चैव चरेत्कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धं चैव ३५

बान्धवाः" इति । अकृतप्रायश्चित्तानां तेषां गृहे भोजनादिकमाचरन्नुपवासेन शुध्यतीत्याह **स** एव (१०।३४)—" तेषां भुक्त्वा च पीत्वा चाहोरात्रेण शुध्यति " ॥ इति ।

ताडनादिना निर्गच्छन्त्याः त्यागविचारः । ताडनादिना निर्गच्छन्त्याः पुरुषान्तरसमन्वयाभावेऽपि दशाहादूर्ध्वं त्यागे को हेतुरित्यत आह **स** एव (१०।३५)—

५ " ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत्परपुंसा विवर्जिता । गत्वा पुंसः शतं याति त्यजेयुस्तां तु गोत्रिणः " ॥ इति । यद्यपि क्रोधादिना निर्गच्छन्ती न तदानीं पुरुषान्तरेण समवैति तथापि गत्वा कालान्तरेण शतसंख्याकेषु पुरुषेषु सञ्चरतीति मत्वा बान्धवास्तां परित्यजेयुः । ब्राह्मण्या अपि बहुपुरुषसञ्चारिण्या गणिकात्वं भवति । तदाह **प्रजापतिः**—

"अभिगच्छति या नारी बहुभिः पुंरुषैर्मिथः । व्यभिचारिणीति सा ज्ञेया प्रत्यक्षं गणिकेति च " ॥ इति ।

१० **व्यभिचारिण्या गृहप्रवेशे शुद्धिप्रकारः** । सा यद्गृहं प्रविशति तस्य शुद्धिप्रकारमाह **पराशरः** (१०।३६–४२)—

" पुंसां यदि गृहं गच्छेत्तदशुद्धं गृहं भवेत् । पितृमातृगृहं यच्च जारस्येव तु तद्गृहम् ॥
" उल्लिख्य तद्गृहं पश्चात्पञ्चगव्येन सेचयेत् । त्यजेच्च मृन्मयं पात्रं वस्त्रं काष्ठं च शोधयेत् ॥
" संभारान् शोधयेत्सर्वान् गोवालैश्च फलोद्भवान् । ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्मभिः ॥
१५ " प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् । गोद्वयं दक्षिणां दद्यात्प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥
" इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्येन शोधनम् ॥
" उपवासैर्व्रतैः पुण्यैः स्नानसन्ध्यार्चनादिभिः । जपहोमदयादानैः शुध्यन्ते ब्राह्मणादयः ॥
" आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् । न दुष्यन्ति च दर्भाश्च यज्ञेषु चमसा यथा " ॥ इति । सेयं दुर्ब्राह्मणी स्वनिवासाय पत्युर्मातुर्वा जारस्य वाऽन्यस्य वा दाक्षिण्यवतः यस्य कस्यचिद्गृहं
२० प्रविशति तद्गृहं चण्डालाध्युषितगृहमिवात्यन्तमपवित्रं भवति। तत्रोल्लेखनं भूमेस्तेन कुड्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते । वस्त्रकाष्ठयोर्धान्यादीनां संभाराणां च यथोक्तं शोधनं कुर्यात् । नालिकेरादिफलसंभूतानां पात्राणां गोवालैर्मार्जनम् । ताम्रस्याम्लादिना शुद्धिरुक्ता पूर्वम्* । अत्र तु पञ्चगव्येनेति विशेषः । कांस्यपात्राणां दशकृत्वो भस्मनाऽघर्षणम् । गृहस्वामी तु परिषन्निर्दिष्टं सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत् । अन्येषां तु तद्गृहवासिनामुपवासः पञ्चगव्यप्राशनं च । तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्तॄणां
२५ गृहान्तरवासिनां निर्दिष्टेनोपवासादीनामन्यतमेन शुद्धिः । तद्गृहसंबन्धिनामाकाशादीनां निर्लेपत्वात् न यत्नसंपादनीया शुद्धिः । तत्र दृष्टान्तो यज्ञेष्विति । चिरकालवासविषयमिदं परिशोधनम् । सकृत्प्रवेशे तु मार्जनादिभिः शुद्धिरिति **माधवीये** ।

ब्राह्मण्याश्चण्डालादिगमने प्रायश्चित्तम् । अकामकृते चण्डालसंसर्गे ब्राह्मण्याः प्रायश्चित्तमाह **पराशरः** (१०।१८–२३)—

३० " चण्डालैः सह संपर्कं या नारी कुरुते ततः । विप्रान् दशावरान् कृत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत् ॥
" आकण्ठसम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे । तत्र स्थित्वा निराहारा त्वहोरात्रेण निष्क्रमेत् ॥
" सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद्यावकोदनम् । त्रिरात्रमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत् ॥
" शङ्खपुष्प्यालतामूलं पत्रं च कुसुमं फलम् । सुवर्णं पञ्चगव्यं च क्वाथयित्वा पिबेज्जलम् ॥

---

* पृष्ठे

" एकभुक्तं चरेत्पश्चाद्यावत्पुष्पवती भवेत् । व्रतं चरति तद्यावत्तावत्संवसते बहिः ॥
" प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं **पाराशरो**ऽब्रवीत्" ॥ इति ।
कामकृते सकृद्गमने त्वब्दकृच्छ्रमसकृद्गमने अग्निप्रवेशः ।
"सकृच्चण्डालगमने कामतस्तु कृते स्त्रियः । अब्दकृच्छ्रं स्मृतं तस्या अभ्यासेऽग्निप्रवेशनम्" ॥ इति **स्मृतेः** । ५

रेतस्सेकान्तचण्डालगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय रेतस्सेकात्प्राङ्निवृत्तौ प्रायश्चित्तमाह **पराशरः** (१०।२४)—
" चातुर्वर्ण्यस्य नारीणां कृच्छ्रं चान्द्रायणं स्मृतम् । यथा भूमिस्तथा नारी तस्माच्चां न तु दूषयेत्" ॥
दूषणं त्यागः । चातुर्वर्ण्यस्येति ब्राह्मणीव्यतिरिक्तस्त्रीविषयम्
" रेतस्सेकात्प्राङ्निवृत्तौ चण्डालगमने सति । ब्राह्मणी निष्कृतिं कुर्याच्चान्द्रायणचतुष्टयम्" ॥ इति १० **स्मृतेः** ।

ब्राह्मण्या म्लेच्छरजकादिगमने प्रायश्चित्तम् । संवर्तस्तु—
" चण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा । एतान् श्रेष्ठा तु या गच्छेत्कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
" रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनः । ब्राह्मण्येतान् समागच्छेत्कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् " ॥ इति ।
गर्भधारणे **जाबालिः**— १५
" विप्राङ्गनायाश्चण्डालगर्भे तां दण्डयेन्नृपः । निकृत्य कर्णनासं तु निर्वास्य पतनाद्बहिः ॥
" राज्ञा कार्यस्त्याग एव न वधस्त्रीषु सम्मतः । क्षत्रवैश्यस्त्रियो राजा कारीषवधमाचरेत् " ॥ इति ।
तदेवं ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयगुरुतल्पगमनानां महापातकानां प्रायश्चित्तानि निरूपितानि ।
प्रसङ्गादितरहननस्यापेयान्तरपानस्य स्तेयान्तरस्यागम्यागमनमात्रस्य च प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

अथ संसर्गस्य महापातकत्वविचारः । महापातकिसंसर्गस्य प्रायश्चित्तमुच्यते । तस्य च २० महापातकित्वमुक्तं **मनुयाज्ञवल्क्यादिभिः** (मनुः ११।५४)—
" ब्रह्महत्यासुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव पञ्चमम् " ॥ इति ।
" संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् (१८०) । ब्रह्महा मद्यपस्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ॥
" एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् " ॥ इति । तत्तत्प्रायश्चित्तं च संसर्गिण उक्तम् ॥
"यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्संसर्गस्य विशुद्धये"॥(१८१) इति । २५
एतद्युगान्तरविषयम् । अत एव कलियुगधर्माभिधाने प्रवृत्तः **पराशरः** ब्रह्महत्यादिमहापातक-चतुष्टयस्य प्रायश्चित्तमुक्तवान् । कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य संसर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात् ।

कर्मण एव पातित्यहेतुत्वम् । तथा कर्मणा पातित्यं कण्ठरवेणाह **पराशरः** (१।२५)—
" कृते संभाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च । द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥
" त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ युगे " ॥ इति । ३० **सुमन्तुः**—"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महापातकसंज्ञानि चत्वार्येव कलौ युगे" ॥ इति ।
अत्र चतुर्ग्रहणादेवकाराच्च संसर्गिणो न महापातकित्वम् । **स्मृतिकामधेनौ**—
" संसर्गदोषो नैव स्यान्महापातकिभिः कलौ । संसर्गदोषः स्तेनाद्यैर्न महापापनिष्कृतिः" ॥
तथा **स्मृत्यन्तरे** कलौ वर्जनीयानामनुक्रमे संसर्गदोषः पापेष्विति पठितम् ।

---

१ **गद्य**–दकामादैर्देवद्वयम् ।

कलौ संसर्गस्य पापमात्रहेतुत्वम् । संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापातकमस्तीत्याह **पराशरः** (१२।७१)—

"आसनाच्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् । सङ्क्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवांभसि" ॥ इति ।

तत्र प्रायश्चित्तमाह **स** एव (४।८)—

५ " यो वै समाचरेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
" मासार्धमासमेकं वा मासद्वयमथापि वा । अब्दार्धमब्दमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः ॥
" त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् । तृतीये चैव पक्षे तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥
" चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे ततः । कुर्याच्चान्द्रायणं षष्ठे सप्तमे चैन्दवद्वयम् ॥
" शुध्यर्थमष्टमे चैव षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् । पक्षसंख्याप्रमाणेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा" ॥ इति ।

१० समाचरणं सहशयनादि ।

" एकशय्यासनं पङ्क्तिभाण्डपङ्क्त्यन्नमिश्रणम् । याजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥
" नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सह " ॥ इति **बृहस्पतिस्मरणात्** । पतितादिष्वित्यादिशब्देन तत्पुत्रादयो गृह्यन्ते " पतितोत्पन्नः पतितो भवति " इति **वसिष्ठेन** (१३।५१) तान्निन्दनात् । प्रथमः पक्षः पञ्चाहसंसर्गः । तत्र त्रिरात्रोपवासमाचरेत् । द्वितीये पक्षे प्राजापत्यम् । तृतीये

१५ सान्तपनम् । अत्र सान्तपनं सप्तरात्रं गृह्यते । अर्धमाससंसर्गश्चतुर्थः पक्षः । तत्र दशरात्रोपवासमाचरेत् । ऐन्दवद्वयं चान्द्रायणद्वयम् । किंचिदूनसंवत्सरसंसर्गः अष्टमः पक्षः । अत्र षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् । षट्सु मासेषु प्राजापत्यकृच्छ्राणि पञ्चदश संपद्यन्ते । तदूर्ध्वं संसर्गे समापे 'तदर्धं स्यात्' इति **वचनेन** तत्तत्प्रायश्चित्तार्धं द्रष्टव्यम् । सर्वेषु पक्षेषु यथोक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठाय तदङ्गत्वेन दक्षिणा दातव्या । तत्र प्रथमपक्षे सुवर्णमेकम् । एवमपरेष्वपि पक्षेष्ववगन्तव्यम् । **कूर्मपुराणेऽपि**—

२० " सङ्गं कृत्वाऽर्धमासे तु उपवासान् दशाचरेत् । पराकं माससंसर्गे चान्द्रं मासत्रये व्रतम् ।
"कृत्वा षण्माससंसर्गं कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् । किञ्चिन्न्यूनाब्दसंसर्गे षण्मासं कृच्छ्रमाचरेत्"॥ इति ।

गोचर्मक्षेत्रलक्षणम् । महापातकानां साधारणं प्रायश्चित्तमाह **पराशरः** (१२।४३)—

" गवां शतं सैकवृषं यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितम् । तत्क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्मपरिकीर्तितम् ॥
" ब्रह्महत्यादिभिर्युक्तो मनोवाक्कायकर्मजैः । एतद्गोचर्मदानेन मुच्यते सर्वकिल्बिषैः " ॥ इति ।

२५ एकवृषेण सहितं गोशतं यन्त्रणा रहितं विश्रमाय यावन्तं प्रदेशमाक्रम्य व्यवतिष्ठते तावान् भूप्रदेशो दशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते ।

मिथ्याभिशंसनप्रायश्चित्तम्—अभिशंसने दोषं प्रायश्चित्तं च दर्शयति **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २८५–२८७)—

" मिथ्याभिशंसने दोषो द्विः समोऽनृतवादिनः । मिथ्याभिशस्तदोषं च समादत्ते मृषा वदन् ॥
३० " महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम् । अब्भक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥
" अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा । निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा "॥ **मनुः**—
" पतितं पतितेत्युक्त्वा जारं चोरेति वा पुनः । वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषभाग्भवेत्" ॥
गौतमः (२१।१७–१९)—
" ब्राह्मणस्याभिशंसने दोषस्तावान् । द्विरनेनासि । दुर्बलहिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेत्" ॥ इति ।

---

१ **क**–असा । २ **कगघ**–भूत ।

बोधायनः—" मिथ्याभिशंसने कृच्छ्रस्तदर्धमभिशंसितुः " ॥ इति । **मरीचिः**—
"स्तेयं वा व्यभिचारो वा हत्या वाऽप्यस्ति सर्वदा । इति यो वदते साधून् स मिथ्यावादवान् द्विजः ॥
" देवकार्येषु पित्र्येषु निगर्ह्यो[1] मिथ्यया वदन् । अस्ति चेत्तुल्यपापी स्यान्मिथ्यात्वे द्विगुणं भवेत् ॥
" तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं महत्तरम् । विप्रेषु तप्तकृच्छ्रं स्यादङ्गनास्त्विह च कायिकम् ॥
" बालावृद्धातुरेष्वेवं वदन्पाराकमाचरेत् । क्षत्रियादिषु सर्वेषु प्राजापत्यमुदीरितम् " ॥ इति । ५

गालवः—
" मिथ्यापापेन वा बद्धो ह्यभिशस्त इतीरितः । पापमस्ति न वा लोके वार्ता सर्वत्र गण्यते ।
" अयोग्यो हव्यकव्येषु निन्दितः सर्वदा जनैः । तस्माद्देहविशुध्यर्थं प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ।
" ततः शुद्धो भवत्येवं मिथ्यात्वे विप्रपुङ्गवः । दोषस्तु विद्यते यत्र तत्रोक्तां निष्कृतिं चरेत् " ॥ इति ।
दोषस्य सत्वे प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः । असकृदभिशंसने **शङ्खः**—" नास्तिको १०
नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिशंसीत्येते पञ्चवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः" ॥ इति ।
यत्तु नास्तिकविषये **वसिष्ठ**वचनम् (२१।२९-३०) " नास्तिकः कृच्छ्रद्वादशरात्रं चरित्वा
विरमेन्नास्तिक्यान्नानास्तिकवृत्तिस्त्वनिकृच्छ्रम् " । इति तत्सकृत्करणविषयमिति **माधवीये** ।

ब्राह्मणापगुरणादि प्रायश्चित्तम् । ब्राह्मणापगुरणादौ **पराशरः** (११।५१)—
" अपगूर्य त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने । अतिकृच्छ्रं च रुधिरे कृच्छ्रेऽभ्यन्तरशोणिते " ॥ इति । १५
अपगूर्य वधार्थं दण्डमुद्यम्य दिनमेकमुपवसेत् । भूमौ निपात्य त्रिरात्रं उपवसेत् । प्रहरे रुधिरे
निर्गते अतिकृच्छ्रं चरेत् । निर्गतं रुधिरमन्तरेव एकत्र घनीभूतं चेत्कृच्छ्रं चरेदित्यर्थः ।
एतत्कलियुगाभिप्रायम् । " कलौ पाराशराः स्मृताः " इति **स्मरणात्** ।
युगान्तरे तु **मनुः** (११।२०६-२०८)—
" अपगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य तु । जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ २०
" शोणितं यावतः पांसून् संगृह्णाति द्विजन्मनः । तावंत्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥
" अपगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रे कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् " ॥
याज्ञवल्क्यः (प्रा. २९३)—
"विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रो ह्यतिकृच्छ्रो निपातने।कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते"॥इति।
बोधायनोऽपि (२।१।७)— २५
" अपगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव लोहितस्य प्रवर्तने ॥
" तस्मान्नैवापगुर्वीत न च कुर्वीत शोणितम् " ॥ इति ।

ब्राह्मणतिरस्कारे प्रायश्चित्तम् । ब्राह्मणस्य तिरस्कारे **पराशरः** (११।४९)—
" हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वंकारं च गरीयसः । स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् " ॥
ब्रह्मविदं प्रति हुङ्कारं यः प्रयुङ्क्ते यश्च वयसा विद्यया वा ज्येष्ठं प्रति त्वमित्येकवचनं प्रयुङ्क्ते ३०
तावुभौ स्नात्वा यावदस्तमयं निराहारौ स्थित्वा रात्रावभिवादनेन तं क्षमापयेतामित्यर्थः ।

ब्राह्मणताडनादौ प्रायश्चित्तम् । ताडनादौ प्रायश्चित्तमाह **स** एव (११।५०)—
" ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बद्ध्वा च वाससा । विवादेन विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत्" ॥ इति ।

---

१ **ग**—अनर्ह्यो ।

प्रणिपातेन उपवासोऽप्युपलक्ष्यते । तथा च **मनुः** (११।२०४-२०५)—

" हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वंकारं च गरीयसः । स्नात्वाऽनश्नन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥

" ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बाऽबध्य वाससा । विवादे वा विनिर्जित्य तमुपोष्य प्रसादयेत् " ॥

याज्ञवल्क्यः (प्रा. २९२)—

५ " गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः । बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपव सेद्दिनम् " ॥ इति

गुरुपित्राद्यधिक्षेपप्रायश्चित्तम् । पित्राद्यधिक्षेपे **स्कान्दे**—

" पुत्रादिर्जनकं ज्येष्ठं गुरुं वापि न पीडयेत् । एकशब्देन नामोक्त्या त्वंकारं हुंकृतिं च वा ।

" तद्दोषपरिहारार्थं नाचिकेतव्रतं चरेत् ॥

" नाचिकेतः पुरा राजन् गुरुमुद्दालकं प्रति । परिभाष्य ततो गत्वा दृष्ट्वा यमपुरं महत् ॥

१० " पुनर्गत्वा भुवः पृष्ठं पितरं प्रणिपत्य च । तद्वाक्येन ततः पश्चाद्देहशुध्यर्थमादरात् ॥

" अपिबन्मण्डलं तत्र गवां क्षीरं दिने दिने । पीत्वा शुद्धिमनुप्राप्तो मण्डलाद्विप्रसत्तमः ॥

" असकृत् गुर्वधिक्षेपे व्रतमेतच्चरेद्द्विजः । अथवा देहशुद्ध्यर्थं षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् " ॥ इति ।

वसिष्ठः (२१।२८)—" गुरोरलीकनिर्बन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा सचैलस्नातो गुरुप्रसादात्पूतो भवति " ॥ इति । तदेतदमतिपूर्वे मतिपूर्वे सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम् इति **माधवीये** ।

१५ **विष्णुः** (५४।१४)—"समुत्कर्षे गुरोरलीकनिर्बन्धे क्षीरेण पयसा वा मासं वर्तेत " ॥ इति ।

पतनीये समुद्रयानादौ प्रायश्चित्तम् ।

पतनीयानां प्रायश्चित्तमाह—**बोधायनः** (२।१।४१)—

" समुद्रयानं ब्रह्मस्वन्यासापहरणं भ्रूण्यपां हरणमनृतवदनं सर्वापण्यैर्व्यवहरणं शूद्राभिगमनं यश्च

" शूद्रायामभिप्रजायते तदपत्यं च भवति तेषां निर्वेशः चतुर्थकालं मितभोजिनः स्युरपोभ्यपेयुः

२० " सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् " इति । चतुर्थः कालो येषां तथाद्य दिवा भुक्त्वा श्वो रात्रौ भुञ्जते तथोक्ताः । तथा मितभोजिनः अमृष्टाशिनः । अपोभ्यपेयुः भूमिगतास्वप्सु स्नानं कुर्युः । सवनानुकल्पं त्रिषवणं स्थानासनाभ्यां तिष्ठेयुः । अहनि रात्रौ चासीरन् । एवं विहरन्तः कालं क्षिपन्तः एते त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमपनुदन्तीत्यर्थः । शूद्राभिगमने इदं महत्प्रायश्चित्तं ऋतूपगमने अपत्योत्पत्तौ द्रष्टव्यम्

२५ "वृषलीफेनपीतस्य निश्वासोपहतस्य च । तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते"॥ इति **स्मृतेः** ।

दुर्जनसेवाप्रायश्चित्तम् । दुर्जनसेवायां प्रायश्चित्तमाह—**देवलः**—

" पिशुनश्च खलश्चैव मद्यपः कितवस्तथा । स्तेयी च दुर्जना एते सेवामेषां करोति यः ॥

" पराकस्त्वेकदिवसे पक्षे तप्तमुदीरितम् । प्राजापत्यं ततो मासे वर्षे चान्द्रस्य भक्षणम् ॥

" कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति वर्षादूर्ध्वं पतत्यसौ " ॥ इति ।

३० **शूद्रसेवाप्रायश्चित्तम्** । शूद्रसेवायां **बोधायनापस्तम्बौ** (आप. १।९।१०।११; बौधा. २।१।४२)—

" यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः ॥

" चतुर्थकाल उदकाभ्यवायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् " ॥ इति । कृष्णवर्णः शूद्रः तदाज्ञाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानो ब्राह्मणः त्रिभिर्वर्षैर्मितमेव चतुर्थकाले मितं भुञ्जानः त्रिषवणस्नायी

३५ एकदिनसेवाकृतं पापं हन्तीत्यर्थः । **बोधायनः** (२।१।४४-४५)—" भैषज्यकरणं ग्रामयाजनं

---

१ ग—प्रणिपत्य । २ ग—र्वं । ३—' जननं ' मुद्रितपाठः ।

रङ्गोपजीवनं नाट्याचार्यता गोमहिषैरक्षणं यच्चान्यदप्येवं युक्तं कन्यादूषणमिति। तेषां तु निर्वेशः पतितवृत्तिर्द्वौ संवत्सराविति " अन्यदप्येवं युक्तमिति अन्यदपि उपपातकमित्यर्थः ।

अशुचिकराणां प्रायश्चित्तम् । स एव (२।१।४६–४८) " अथाशुचिकराणि । द्यूतमभिचारोनाहिताग्नेरुञ्छवृत्तिता समावृत्तस्य भैक्षचर्या तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यस्तस्य चाध्यापनं नक्षत्रनिर्देशश्चेति । तेषां तु निर्वेशो द्वादशमासान् द्वादशार्धमासान् द्वादशद्वादशाहान् द्वादशषडहान् द्वादशत्र्यहान् द्वादशाहं षडहं त्र्यहमहोरात्रमेकाहमिति यथाकर्मीभ्यासः " इति । द्वादशमासाद्येकाहान्तकालविकल्पः यथाकर्माभ्यासः तथा वेदितव्यः । बुद्धिपूर्वे सानुबन्धेऽभ्यासे च भूयांसं कालं प्रायश्चित्तं कुर्याद्विपरीते विपर्यय इत्यर्थः । ५

अभिचारशापादिप्रायश्चित्तम् । आपस्तंबः–(१।१०।१९।१५–१६) " अभीचारानुव्याहारावशुचिकरावपतनीयौ पतनीयाविति **हारीतः** " ॥ इति । अभिचारः इत्येनेनेत्यादि । अनुव्याहारः शापः । तौ ब्राह्मणविषये क्रियमाणाविति अर्थः । स एव (१।१०।२९।१७-१८)— १
" पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादशमासान् द्वादशार्धमासान् द्वादशद्वादशाहान् द्वादशसप्ताहान् द्वादशत्र्यहान् द्वादशाह्याहान् द्वादशाहं सप्ताहं त्र्यहव्यहमेकाहमिति " । अशुचिकराणां कर्मणां येषां प्रातिस्विकं प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामपि कर्मणां पतनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव । शिष्टं स्पष्टम् । अशुचिकराणि **तेनोक्तानि** (१।७।११।१२–१७)—" अथाशुचिकराणि शूद्रगमनमार्यस्त्रीणां प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणं शुनो मनुष्यस्य च कुक्कुटसूकराणां ग्राम्याणां क्रव्यादैसां मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनं शूद्रोच्छिष्टमपपात्रागमनं चार्याणामिति " । क्रव्यादसः गृध्रादयः । शूद्रोच्छिष्टं भुक्तमशुचिकरम् । अपपात्राः प्रतिलोमस्त्रियः । **मनुः** (११।१९७–१९८,१९१)— १५
" व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥
" शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः । संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ २०
" येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि । तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत्" ॥
याज्ञवल्क्यः (प्रा. २८९)—
"त्रीन् कृच्छ्रानाचरेद्व्रात्ययाजकोऽभिचरन्नपि । वेदघ्नावी यवाश्यब्दं त्यक्त्वा च शरणागतम्" ॥ इति ।
पैठीनसिः—'शूद्रयाजकः तद्द्रव्यत्यागात्पूतो भवति। प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेष्विति॥
यत्तु **मनु**राह— २५
" पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्तते । स्नेहादर्थप्रसङ्गाद्वा तत्तकृच्छ्रं विशोधनम् " ॥ इति तदशक्तविषयम् । **पराशरः**—
"गृहीत्वा दक्षिणां यस्तु शूद्रस्य जुहुयाद्धविः । ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत्" ॥ इति ।
जुहुयात् वैदिकैर्मन्त्रैः । " शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् " इति तत्कर्मफलप्राप्नोतीत्यर्थः ।

भृतकाध्यापनाध्ययनप्रायश्चित्तम् । भृतकाध्यापनं निन्दति **शौनकः**— ३०
" वेदाक्षराणि यावन्ति नियुङ्क्ते त्वर्थकारणात् । तावतीर्भ्रूणहत्या वै लभते नात्र संशयः " ॥ इति ।
व्यासोऽपि—
" यो विप्रो भृतकं हत्वा मासि मासि प्रचोदितम् । शिष्यानध्यापयेद्वेदं साक्षान्नारायणात्मकम् ॥
" स वै नारायणद्रोही सर्वदा सूतकी भवेत् । अयोग्यो हव्यकव्येषु सर्वथा तं परित्यजेत् " ॥ इति ।

---

१ **घ**–षी । २ **क्ष**–दानां । ३ **ग**–वृ ।

तस्य प्रायश्चित्तमाह **जाबालिः**—

" अब्दं यो भृतकं हृत्वा वेदपाठं द्विजातये । तस्य चान्द्रत्रयं प्रोक्तमब्दमात्रप्रपूरणे ॥
" अब्दद्वयं तदेवस्तु हृत्वा मूल्यं द्विजन्मने । तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्रोक्तं चान्द्रचतुष्टयम् ॥
" अब्दत्रये चान्द्रषट्कं कुर्याद्देहविशुद्धये ।
" अत ऊर्ध्वं ब्रह्महन्ता ललाटे तापवर्जितः । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्कपालध्वजवर्जितः " ॥ इति ।

भृतकाध्ययने **व्यासः**—

" भृतकाध्यापितो यश्च भृतकाध्यापकश्च यः । अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पयः पिबेत् " ॥

ब्रह्मोज्झप्रायश्चित्तम् । ब्रह्मोज्झे **वसिष्ठः** (२०।१२)—" ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात् " इति । एतत्प्रामादिकत्यागविषयम् । नास्तिकतया त्यागे सुरापानसमामिति **मनोर्मतम्** ।

अनाश्रमवासे प्रायश्चित्तम् । अनाश्रमवासे **हारीतः**—" अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं चरित्वाऽऽश्रममुपगच्छेत् । द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम्" इति । **गौतमः**—

" अग्निपूतो गृहस्थः स्यात्सोमयाजी विशेषतः । तयोर्यदि मृता भार्या तज्जन्म विफलं भवेत् ॥
" अनाश्रमी द्विजो यस्तु यावज्जीवति भूतले । मासि मासि स कुर्वीत प्राजापत्यं विशुद्धये ॥
" अशक्तश्चेत्तथा कर्तुं कुर्याद्वा मृत्यनन्तरम् । मासि मासीह तावन्ति गणयित्वा तदात्मजः ॥
" ततः शुद्धिमवाप्नोति परलोकं च विन्दति " ॥

पञ्चाशद्वत्सरादुपरि विवाहनिषेधः । **स** एव—

" पञ्चाशद्वत्सरादूर्ध्वं न कार्यं पाणिपीडनम् । कलेर्युगस्य दुष्टत्वात् त्याज्यमाहुर्मनीषिणः ॥
" युवानं प्रेक्षते नारी स्वयं जीर्णापि सर्वदा । व्यभिचारात्कुलं नश्येत्कुलनाशात्कुलाङ्गनाः ॥
" भ्रश्यन्ति सङ्करो भूयात्सङ्करो नरकाय च " ॥ इति ।
" यस्तु सन्त्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते । परिव्राड्वापि मैत्रेय स नग्नः परिकीर्तितः "॥ इति **विष्णुपुराण**वचनमधिकारिविषयम् ।

ऊढायाः पुनरुद्वाहे प्रायश्चित्तम् । ऊढायाः पुनर्विवाहे **जाबालिः**—

" पूर्वमुद्वाहितां कन्यां पिता भ्राता धनेच्छया । अन्यस्मै चेत्पुनर्दद्यात्पितरौ यान्त्यधोगतिम् ॥
" सा कन्या पांसुला ज्ञेया तत्पुत्राः कुण्डसंज्ञिताः । एतद्दोषविशुध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
" दाता रामधनुष्कोट्यां प्रत्यहं स्नानमाचरेत् । वर्षमात्रेण संशुद्धो नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥
" तद्भर्ता तां परित्यज्य कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् । तस्योपनयनं भूयः शुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम् ॥
" सा कन्या पूर्वकं चान्यं त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । पुत्रोत्पादे तु पुत्राणां तस्यां च त्याग इष्यते"॥इति

सगोत्रादिविवाहे प्रायश्चित्तम् । सगोत्रविवाहे **बोधायनः** (२।१।३८)—" सगोत्रां
" चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां बिभृयात् । प्रजाता चेत् कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा यन्म आत्मनो
" मिन्दाभूत्पुनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्यां जुहुयात् " इति । **कल्पसारे**—

" अमत्योढा सगोत्रा चेन्मातृवद्बिभृयात्तु ताम् । चान्द्रायणं चरित्वाऽन्यामुपयच्छेत कन्यकाम् ॥
" कृच्छ्राब्दपादं कुर्वीत प्रजाता यदि सा भवेत् । मिन्दाहुती द्वे जुहुयात्तस्यान्ते चरितव्रतः ॥

---

१ ग–वृ । २ ग–मृ ।

" तस्यां प्रसूतो निर्दोषः काश्यपो गोत्रतः स्मृतः ।
" ऊढा चेद्बुद्धिपूर्वं स्याद्गुरुतल्पव्रतं चरेत् । तस्यां प्रसूतश्चण्डालः सर्वकर्मबहिष्कृतः " ॥
स्मृत्यर्थसारे—
" यदि कश्चित् ज्ञानतस्तां कन्यामूढ्वोपगच्छति । गुरुतल्पव्रताच्छुद्धो गर्भस्तज्जोऽन्त्यतां व्रजेत् ॥
" भोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिव । अज्ञानाच्चेदैन्द्वेन शुद्ध्येद्गर्भस्तु काश्यपः " ॥ इति । ५
शातातपः—
" समानप्रवरां कन्यां सगोत्रामुपयम्य च । उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ॥
" कृत्वा तस्यां समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विशोधनम् " इति । **देवलः**—
" समानगोत्रजामूढ्वा समानप्रवरां तथा ।
" यदि पुष्पवतीं गच्छेल्लोभात्कामातुरः सकृत् । मातृगामी स विज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ १०
" गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्मुष्ककच्छेदविवर्जितम् । पुत्रोत्पत्तौ तयोः पुत्रा अन्त्यजत्वमवाप्नुयुः " ॥ इति ।

परिवित्त्यादेः प्रायश्चित्तम् । परिवेदनादौ **पराशरः** (४।२०-२१)—
" परिवित्तिः परीवेत्ता च यया च परिवेद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥
"द्वौ कृच्छ्रौ पैरिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्र एव च । कृच्छ्रादिकृच्छ्रौ दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत्"॥इति।
यत्र ज्येष्ठो नोद्वहति कनिष्ठश्च उद्वहति तत्र ज्येष्ठः परिवित्तिः कनिष्ठः परिवेत्ता कन्या परिवेदिनी १५
तस्याः पित्रादिर्दाता याजको विवाहहोमस्य कारयिता अत्र परिवित्तेः परिवेत्तुश्च द्वौ कृच्छ्रौ । यत्र
कुब्जादौ विषयविशेषे पूर्वमपवादा उक्ताः तत्र न प्रायश्चित्तापेक्षा । **बोधायनस्तु** (२।१।३९)—
" परिविित्तिः परिवेत्ता दाता यश्चापि याजकः । कृच्छ्रद्वादशरात्रेण त्रिरात्रेण विशुध्यति " ॥ इति ।
शङ्खलिखितौ—" परिविित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः " इति ।
अत्र ज्ञाताज्ञातभेदेन प्रायश्चित्तगौरवलाघवव्यवस्था । २०
प्रायश्चित्तानन्तरं परिवेत्तुः कर्तव्यमाह **वसिष्ठः** (२०।८)-"परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा
तस्मै दत्त्वा निवेद्य पुनस्तामेवोपयच्छेत् " ॥ इति । तस्मै ज्येष्ठाय निवेद्य पुनस्तामेवोद्वहेदित्यर्थः ।
अयमेव न्याय आधानव्युत्क्रमे अग्निन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चेति **माधवीये** ।

उष्ट्रादियुक्तयानारोहणे प्रायश्चित्तम् । उष्ट्रादियुक्तशकटाद्यारोहणे **मनुः** (११।२०१)—
" उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं च कामतः । स्नात्वा च विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुद्ध्यति" ॥ इति। २५
याज्ञवल्क्यः (प्रा. २९१)—
"प्राणायामं जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः । नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् " ॥ इति।

खराद्यारोहणे प्रायश्चित्तम् । खराद्यारोहणे **मार्कण्डेयः**—
" खरमारुह्य विप्रोऽसौ योजनं यदि गच्छति । तप्तकृच्छ्रत्रयं कुर्याच्छुद्धिमाप्नोति वै द्विजः ॥
" उष्ट्रं च महिषं चैव ह्यनड्वाहं द्विजः सकृत् । आरुह्य योजनं गच्छेत्प्राजापत्यमुदीरितम् " ॥ इति। ३०
" अजं वस्तं समारुह्य पूर्ववद्यदि गच्छति । तत्र सान्तपनं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनम् ॥
" पुनः कर्म प्रकुर्वीत तेन शुध्येन्न संशयः " ॥ इति । पुनःकर्म पुनरुपनयनम् ।

कारागृहवासप्रायश्चित्तम् । कारागृहवासे **गौतमः**—
" बलाद्बन्दीकृतो यस्तु म्लेच्छचण्डालदस्युभिः ।
" कारागृहे मासमात्रमुषित्वा कायमाचरेत् । प्राजापत्यं च चान्द्रं च चरेत्संवत्सरोषितः " ३५

---

१ ग-समं । २ ग-ग । ३ क-वेत्तुः ।

यमः—"कारागृहाद्विनिर्गत्य प्रायश्चित्तं यथोदितम् । कृत्वा विप्रः पुनः कर्म कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
" बलाद्बन्दीकृता नारी तत्रैव निवसेद्यदि । पक्षमासमृतुं चाब्दमुत्सृष्टा चेत्तदा पतिः ॥
" षष्टिभिर्मृत्तिकाभिश्च धृतशौचमनन्तरम् । कारयित्वा विधानेन स्नापयित्वा नदीजलैः ॥
" कारयेत्पूर्ववद्विप्रः प्रायश्चित्तमनुक्रमात् ॥
" अर्धमुक्तं तु नारीणां प्रायश्चित्तं विशोधनम् । तस्या दोषनिवृत्तिः स्यात् जनयोगेन[1] हीयते ॥
" अतस्तत्पोषणं कुर्यात्संसर्गादीन् न कारयेत् । तत्रैव गर्भसंपत्तौ परित्यागो विधीयते " ॥ इति ।

कुग्रामवासप्रायश्चित्तम् । कुग्रामवासे **मरीचिः**—

" श्रोत्रियश्च तटाकादिस्तृणं पर्णं तथेन्धनम् । बान्धवः स्वकुलीनाश्च विद्या चैवोपकारिणी ॥
" न सन्ति यत्र ग्रामे तु स कुग्राम इतीरितः ॥
" तत्र ग्रामे द्विजो यस्तु हव्यकव्यपराङ्मुखः । एकत्र दिवसे तिष्ठन्महाचान्द्रायणं चरेत् " ॥

दुर्देशगमने प्रायश्चित्तम् । दुर्देशगमने **बोधायनः** (१।१।२९)—

" सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति " ॥
प्रत्यन्तवासिनः चण्डालादिवासप्रदेशान् । **स** एव (१।१।३०)—
" पभ्यां स कुरुते पापं यः कलिङ्गान्प्रपद्यते । ऋषयो निष्कृतिं तस्य प्राहुर्वैश्वानरं हविः " ॥ इति ।

श्वशृगालादिदंशने प्रायश्चित्तम् । श्वादिदंशे **याज्ञवल्क्यः** (आ. २७७)—

" पुंश्चलीवानरैः खरैर्दष्टः श्वोष्ट्रादिवायसैः । प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति " ॥
मनुः (११।१९९)—
" श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नराश्वोष्ट्रैर्वराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥
एतन्नदीस्नानादेरप्युपलक्षणम् । तथा च **बोधायनः** (१।५।१२६)—
" शुना दष्टस्तु यो विप्रो नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥
" सुवर्णरजताभ्यां वा गवां शृङ्गोदकैश्च वा । नवैर्वा कलशैः स्नात्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् " ॥ इति ।
हारीतः—"श्वानो वा क्रोष्टुको वापि नारी वा यदि वानरः । आखुर्नकुलमार्जारवायसग्राम्यसूकराः ॥
" एतैर्दष्टे द्विजस्याङ्गे प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
" स्नानं कृत्वा सचेलं तु विप्राणामनुशासनात् । प्रोक्षणीभिः त्रिभिर्वीभिः[2] कारयेन्मार्जनं द्विजः ॥
"प्राणायामत्रयं कुर्यात् दद्याद्गोभ्यस्तृणं नरः । सह द्विजैश्च भुक्तेन शुध्यते नात्र संशयः" ॥ इति ।
अङ्गिराः—
" ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्यहं सायं पयः पिबेत् । गृहस्थस्तु द्विरात्रं वा एकाहं वाऽग्निहोत्रवान् ॥
" नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् । स्यादेतत्त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणम् ॥
"अव्रती सव्रती वापि शुना दष्टस्तथा द्विजः । दृष्ट्वाऽग्नीन् हूयमानांस्तु सद्य एव शुचिर्भवेत्" ॥ इति ।
पराशरः (५।१–९)—
" वृकश्वानशृगालाद्यैर्दष्टो यस्तु द्विजोत्तमः । स्नात्वा जपेत्स गायत्रीं पवित्रां वेदमातरम् ॥
" गवां शृङ्गोदकस्नानं महानद्योस्तु सङ्गमे । समुद्रदर्शनाद्वापी शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥
" वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टो द्विजो यदि । सहिरण्योदकैः स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

---

१ **ग**–वादो । २ **क्ष**–यस । ३ **गघ**–श्च तिसृभिः ।

" सव्रतस्तु शुना दृष्टः यस्त्रिरात्रमुपावसेत् । घृतं कुशोदकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥
" अव्रतः सव्रतो वापि शुना दृष्टो भवेत् द्विजः । प्रणिपाताद्भवेत्पूतो विप्रैश्चक्षुर्भिरीक्षितः ॥
" शुनाघ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य वा । अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनम् ॥
" शुना तु ब्राह्मणी दृष्टा जम्बुकेन वृकेण वा । उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥
" कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन । यां दिशं व्रजते सोमस्तान्दिशं वाऽवलोकयेत् ॥ ५
" असद्ब्राह्मणके ग्रामे शुना दृष्टो भवेद्द्विजः । वृक्षं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा विशुध्यति " ॥ इति । वृकशुनोरारण्यकत्वग्राम्यत्वाभ्यां भेदः । शृगालो जम्बुकः । आदिशब्देन वराहादया गृह्यन्ते । तैर्दृष्टः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् । जपसंख्याविशेष **उशनसा** दर्शितः ' दंष्ट्र्यादिदृष्टे गायत्र्यष्टशतं प्राणायामशतं वा " इति । एतच्चासमर्थविषयम् । समर्थस्तु गोशृङ्गोदकस्नानादिकमाचरेत् । तत्र गोशृङ्गोदकस्नानं नाम शृङ्गपूरितेनोदकेन गायत्र्या शतवारमभिमन्त्रितेन सेचनम् ' गोशृङ्गेण शतं १०
स्नानम् " इति **हारीत**स्मरणात् । शृङ्गोदकस्नानसङ्गमस्नानसमुद्रदर्शनानामधमध्यमोत्तमाङ्ग-भेदेन वा दंशतारतम्येन वा व्यवस्था । वेदाध्ययनं वा सौम्यप्राजापत्यादिव्रतानि वा समाप्य स्नातो वेदविद्याव्रतस्नातः । स यदि शुना दृष्टः तथा हिरण्यमुदके निधाय तेनोदकेन स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति । तत्रापि ब्राह्मणश्चेत् गायत्रीं शतकृत्वो जपेत् । तदाह **बोधायनः**—
" वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दृष्टस्तु ब्राह्मणः । शतपर्यायमावृत्य गायत्रीं शुद्धिमाप्नुयात् " ॥ इति । १५
चान्द्रायणादिव्रतेन सहितः सव्रतः । स त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थेऽह्नि घृतं प्राश्य कुशोदकं च पीत्वा पश्चाद्व्रतशेषं समापयेत् । सव्रताव्रतावुभावपि विप्रान् प्रणिपत्य तैर्निरीक्षितौ यथोक्तप्रायश्चित्ता-चरणेन पूतौ भवतः । यदा ब्राह्मणी श्वादिभिर्दृष्टा तदा सा रात्रावुदितान् ग्रहान् सोमादीन्नक्षत्राणि कृत्तिकादीनि दृष्ट्वा शुद्धा स्यात् । सोमदर्शनासंभवे तदवस्थितियोग्यां दिशां वा पश्येत् । तच्च दर्शनं पञ्चगव्यप्राशनस्य चोपलक्षणम् । अत **एवाङ्गिराः**— २०
" ब्राह्मणी तु शुना दृष्टा सोमे दृष्टिर्निपातयेत् । समुद्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दृष्टा शुचिर्भवेत् ॥
" सोममार्गेण सा पूता पञ्चगव्येन शुध्यति " ॥ इति । सोमादर्शनासंभवे समुद्रदर्शनं दिगवलोकनं वा कार्यम् । यत्र ब्राह्मणा न सन्ति तत्र ब्राह्मणप्रणिपातनिरीक्षणयोः स्थाने वृषभप्रदक्षिणं द्रष्टव्यम् । एतेषु वचनेषु यत्र यत्र प्रायश्चित्तबाहुल्यं तत्रोत्तमाङ्गविषयत्वं दंशनावृत्तिविषयत्वं चोहनीयम् । ब्रह्मचारिगृहस्थाग्निहोत्रिषूत्तरोत्तरं तपोबाहुल्यात्प्रायश्चित्तह्रास इति **माधवीये** । २५

शरीरे क्रिम्युत्पत्तौ प्रायश्चित्तम् । शरीरे क्रिमिजनने **शातातपः**—
" ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे यदा संपद्यते क्रिमिः । प्रायश्चित्तं तदा कार्यमिति शातातपोऽब्रवीत् " ॥ इति ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । स्नात्वा दत्वा च भुक्त्वा च क्रिमिदृष्टा शुचिर्भवेत्" ॥ इति ।
बोधायनः (१।५।१२३)—
" ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे । क्रिमिरुत्पद्यते तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ३०
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । त्र्यहं स्नात्वा च पीत्वा च क्रिमिदृष्टः शुचिर्भवेत् " ॥
एतच्च नाभेरधोभागे द्रष्टव्यम् । उपरिभागे तु **भानु**राह । नाभेरुपरिचेद्भानुराह—
" नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते क्रिमिः । षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे " ॥

१ क्ष–निरीक्षितः । २ ग–षं । ३ क–वानरा । ४ क्ष–स्थो । ५ **गघ**–त्र्यहं स्नात्वा च पीत्वा च ।

दुर्ब्राह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तम् । अभोज्यभोजने प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्र दुर्ब्राह्मणगृहे भोजने **भरद्वाजः**—

" निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च । अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् " ॥ इति । तदशक्तौ **पराशरः** (१२।५४)—

" सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः । भुक्त्वाऽन्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्नरः " ॥ इति । एतदनभ्यासविषयम् । अभ्यासे तु **स** एव (११।४३)—

" परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च । अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् " ॥ इति । तेषां लक्षणं **स** एवाह (११।४५-४७)—

" गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् । परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ।

" पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति । सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ।

" गृहस्थधर्मा यो विप्रो ददातिः परिवर्जितः । ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः " ॥ इति । ददातिरन्नदानपरः । तद्वर्जितः स्वयमेव यो भुङ्क्ते सोऽपच इत्युच्यते । **तस्य निन्दा प्रत्यक्षश्रुता-**वाम्नायते (उदकशान्तिः)—' नार्यमणं पुष्यति नो सखाऽयं केवलाघो भवति केवलादी ' ॥

शातातपबृहस्पती—

" यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

" वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति" ॥ इति । वृथापाके यत्प्रायश्चित्तं तदेव ब्राह्मणनिन्दकादावपि द्रष्टव्यम् । निन्दावचनेन सह पाठात् । तथा च **व्यासः**—"पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः । आदेशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः"॥इति।

शौनकः—"कनिक्रदं जपेन्मन्त्रं दशवारं यदा तदा । वेदविक्रयिणो गेहे भुक्त्वा पापात्प्रमुच्यते"॥ इति।

हारीतः—

" यदन्नं प्रतिलोमस्य शूद्रजस्योत्तमस्त्रियाम् । महापातकिनां चैव यदन्नं स्त्रीकृतघ्नयोः ॥

" आरूढपतितस्यैव सगोत्राभर्तुरेव च । पाषण्डानाश्रितानां च यतेश्चैव तथैव च ॥

" अतिकृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा प्रमादाद्ब्राह्मणः सकृत् । मत्या चान्द्रायणं कुर्यादामं चेदर्धमेव च ॥

" तद्भुस्तभोजने वापि त्रिगुणं सह भोजने । चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये त्वर्धमेव च ॥

" कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासात् ज्ञानभोजने । मत्याभ्यासे तथा कुर्यात् त्रिंशत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः "॥ उत्तमस्त्री ब्राह्मणी । तस्यां प्रातिलोम्येन शूद्रादुत्पन्नश्चण्डालः । सत्यपि सामर्थ्ये नास्तिक्येन किञ्चिदप्याश्रममप्राप्तः अनाश्रितः ।

राजाद्यन्नभोजनफलानि । सुमन्तुः—

" राजान्नं तेज अदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् । आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकृत्तिनैः ।

" कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च । गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥

" रूपं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् । विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥

" एवमेते त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ॥

"भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् । मत्या भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च"॥इति।

---

१ क-पृथक् । २ ग-नः । ३ ग-कर्ति ।

विष्णुः (४८।२१)—"गणकगणिकास्तेनगायकान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्तेत । तक्ष्णोऽन्नं चर्मकर्तुश्च श्वपाकवार्धुषिककदर्यदीक्षितबद्धनिगलाभिशस्तपाषण्डानां च पुंश्चलीदांभिकचिकित्सकलुब्धककूरोच्छिष्टभोजिनां चावीरस्त्रीसुवर्णकारसपत्नपतितानां च क्रतुधर्मसोमविक्रयिणां च शैलूषतन्तुवायकृतघ्ननिषादरङ्गावतारिवेदशस्त्रविक्रयिणां च श्वजीविशौण्डिकतैलिकचेलनिर्णेजकानां च रजकानां च रजस्वलासहोपपतिवेश्मनां च भ्रूणघ्नावेक्षितमुदक्यासंस्पृष्टं पतत्रिणावलीढं शुना स्पृष्टं गोघ्रातं च कामतः पादस्पृष्टमवक्षतं च मत्तक्रुद्धातुराणां चानर्चितं वृथामांसं च त्रिरात्रमुपवसेत् " इति । त्रिरात्रोपवासः अकामकृतसकृद्भोजनविषयः ।

अत्रैव विषये **लिखितोऽपि**—

"भुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नं सव्रतस्यैाव्रतस्य वा । शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम्"॥ इति।

अस्मिन्नेव विषये अशक्तस्य **पराशरः** (११।४–५)—

" शूद्रान्नं सूतकस्यान्नमभोज्यस्यान्नमेव च । शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं शूद्रोच्छिष्टं तथैव च ॥

" यदि भुक्तं तु विप्रेण चाज्ञानादापदापि वा । ज्ञात्वा समाचरेत्कृच्छ्रं ब्रह्मकूर्चं तु पावनम्" ॥ इति ।

अज्ञाने आपदि च ब्रह्मकूर्चमेव ज्ञाने प्राजापत्यमिति योज्यम् ।

अकामकृतसकृद्भोजनविषये अशक्तस्य **हारीतः**—

" मृतसूतकशूद्रान्नं सदोषेणापि संस्कृतम् । शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं विद्विषोऽन्नमथापि वा ॥

" यदि भुञ्जीत विप्रो यः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् । एकारात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं भवेत् ।

" प्राशयेत्पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं पृथक् पृथक् । एतेन शुध्यते विप्रो ह्यन्यैश्चाभोज्यभोजनैः " ॥

अकामकृताभ्यासे तु **विष्णुनोक्तं** सप्तरात्रं पयोव्रतम् । **मनुस्तु** यवयवागूपानमाह (११।१५२)—

"अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च । जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान् पिबेत्"॥इति।

कामकृताभ्यासे **हारीतोक्तं** चान्द्रायणम् । तथा **शंखोऽपि**—

" शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीमृगजीविनः ॥

" अभिशस्तस्य चोरस्य अवीरायाः स्त्रियस्तथा । चर्मकारस्य वैणस्य क्लीबस्य पतितस्य च ॥

" रुक्मकारस्य तक्ष्णश्च रजकस्य च वार्धुषेः । कदर्यस्य नृशंसस्य वेश्यायाः कितवस्य च ॥

" गणान्नं भूमिपालान्नं मृगजीविश्ववृत्तिनाम् । सौनिकान्नं सूतकान्नं भुक्त्वा मासव्रतं चरेत् ॥

" गणान्नं सूतकान्नं च भुक्त्वा मासव्रतं चरेत् " ॥ मासव्रतं चान्द्रायणमित्यर्थः ।

शुक्तादिभक्षणे **मनुः** (११।१५३)—

" शुक्तानि च कषायांश्च भुक्त्वाऽमेध्यान्यपि द्विजः । तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः " ॥

आपस्तम्बः (१।९।२७।३–४)—' अभोज्यं भुक्त्वा नैष्पुरीष्यन्तत्सप्तरात्रेण वाप्यत ' इति ॥

अभोज्यमांसादिभक्षणे निष्पुरीषभावः कर्तव्यः । यावदुदरं निष्पुरीषं भवति तावदुपवस्तव्यम् । तच्च सप्तरात्रेणावाप्यते । येषां त्रिरात्रेण नैष्पुरीष्यं तेषां तावदेव शुद्धिः ॥ तथा च

गौतमः (२३।२३–२४)–

" अभोज्यभोजने निष्पुरीषभावस्त्रिरात्रमभोजनं सप्तरात्रं वा " ॥ इति ।

व्यतीपातादिभोजने प्रायश्चित्तम् । व्यतीपातादिभोजनें **देवलः**—

" व्यतीपाते यदन्नं च महापुरुषभोजनम् । कर्मण्यरिजने भुक्तिर्दशाहे बलिभोजनम् ॥

" भूतप्रेतपिशाचानां यदन्नं परिकल्पितम् । कलुषं वर्जनीयं तत् ब्रह्मराक्षसभोजनम् ॥

---

१ **ग**–ष । २ **ग**–पिशुनावृतवादि । ३ **ग**–तुन्न । ४ **क्ष**–अव्रतस्याश्नुतस्य । ५ **ग**–पीत्वा ।

" एतेष्वदंस्तु यो विप्रो धनलोभपरायणः । तदानीं मृत्युमाप्नोति जीवेद्वा पापकार्यसौ ॥
" तत्र दोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ।
" प्राजापत्यद्वयं कृत्वा पुनस्संस्कारपूर्वकम् । पञ्चगव्यं पिबेत्पश्चाच्छुद्धो भवति भूतले " ॥

अयुतसहस्रभोजने प्रायश्चितम् । अयुतसहस्रभोजनादौ **मार्कण्डेयः**—

" अयुते वा सहस्रे वा द्विजो ब्राह्मणभोजने । जिह्वाचापल्यतः क्षिप्रं भुञ्जीतापः पिबेत्तु वा ॥
" पक्षं वा मासमथ वा भुक्त्वा विप्रो निरन्तरम् । कृच्छ्रं पराकं चान्द्रं च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
" वर्षोपरीह शूद्रत्वमवाप्नोतीति निश्चितम् " ॥

देवलः—" अयुते वा सहस्रे वा नानावर्णसमागमे । पतितक्लीबबैडालव्रात्यतस्करपूरिते ॥
" कुण्डगोलकसंधाते[1] नटगायकसङ्कुले । पाषण्डजनसंसर्गे सर्वपातकिसङ्कुले ॥
" भाण्डोच्छिष्टस्वयंपाके स्त्रीजनैरुपशोभिते । यो विप्रो लोभमन्विच्छन्नभुञ्जीयात्कदाचन " ॥

सत्रभोजनेऽप्येवम् । दीर्घसत्रे तु **देवलः**—

" वर्षद्वयं वा वर्षं वा यो वा को वा द्विजो भुवि । सङ्कल्प्य भोजयेद्विप्रान् तद्दीर्घं सत्रमुच्यते ॥
" विप्रस्तत्र न भुञ्जीयात् पूर्ववत् दुष्टसंगमात् । पक्षं वा मासमथवा भुक्त्वा निष्कृतिमाचरेत् ॥
" पक्षभुक्तौ पराकं स्याच्चान्द्रं स्यान्मासभोजने ।

शूद्रसत्रे तु **स** एव—

" शूद्रसत्रे न भुञ्जीत प्राणैः कण्ठगतैरपि । भुञ्जन्नरकमासाद्य वायसत्वमवाप्नुयात् ॥
" पक्षे मासे ऋतावब्दे भोजने तु यथाक्रमम् । यावकं तप्तकृच्छ्रं च प्राजापत्यमथैन्दवम् ॥
" कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति द्विजः पापक्रियाक्रमात् " इति ।

शूद्रादिगृहे स्वयंपाकादिना भोजनेऽपि प्रायश्चित्तम् । शूद्रादिगृहे स्वयं पक्त्वा भोजने **पराशरः**—

" शूद्रालये वा वैश्या वा गृहे वाऽन्नं तदर्पितम् । पक्त्वा भुक्त्वा स पापीयान्महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
" तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥
" परेद्युर्वा तदानीं वा वापयित्वा शिरोरुहान् । स्नानं कृत्वा ततः पश्चात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
" पञ्चगव्यं पिबेत्पश्चाच्छुद्धो भवति नान्यथा " ॥ इति ।

सङ्घान्नभोजने प्रायश्चित्तम् । सङ्घान्नभोजने **गौतमः**—

" सङ्घीभूय द्विजा ये तु मार्गे तीर्थगमेऽपि वा । स्वद्रव्यमेलनं कृत्वा पक्त्वा भुक्त्वैकदेशतः ॥
" ते सर्वे नरकं यान्ति शूद्रतुल्या न संशयः । तेषामिदं मुनिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥
" एकरात्रे पञ्चगव्यं द्विरात्रे यावकं पिबेत् । प्राजापत्यं त्रिरात्रे च पक्षे चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
" मासे तु शूद्रतुल्याः स्युः स्त्रीणामर्धं समीरितम् " ॥

क्रीतान्नभोजने प्रायश्चित्तम् । क्रीतान्नभोजने **देवलः**—

" देवालयेषु मार्गेषु ग्रामेषु नगरेषु च । विप्रः क्रीतान्नभोक्ता चेत्तदा नरकमाप्नुयात् " ॥

महाभारतेऽपि—

" क्रीतान्नं देवतागारे ग्रामे वा पत्तने पथि । यो भुङ्क्ते पूर्वजो ज्ञानान्नरकं स समाप्नुयात् " ॥

---

१ ग-कीर्णे । २ **गध**-क्षयात् । ३ **क्ष**-दृणे ।

हेमाद्रौ—

" विप्रः कण्ठगतप्राणः क्रीतान्नं यदि भुञ्जते। ग्रामे वा नगरे तीर्थे महादेवालयेऽपि वा॥
" स गत्वा नरकं घोरं नानायोनिषु जायते। तस्मात्तस्य विशुध्यर्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम्।
" त्रिरात्रभोजने कार्यं पक्षे तप्तं समाचरेत्। महातप्तं तु मासे च वत्सरे चान्द्रमुच्यते॥
" अतःपरं शूद्रतुल्यो विद्वानपि न संशयः। विप्रस्त्रीणामेतदर्धं यतीनां द्विगुणं भवेत्॥ ५

यागान्नभोजने प्रायश्चित्तम्। यागान्नभोजने **कण्वः**—

" यज्ञेषु पशुबन्धेषु अन्नमत्ति यदा द्विजः। स वै नरकमाप्नोति स बिडालसमो भवेत्॥
" भुङ्क्ते यदि वपाहोमान्प्राक् पापं महदश्नुते। पुनस्तस्योपनयनं प्राजापत्येन शुध्यति॥
" वपायागात्परं विप्रो यो भुङ्क्ते दीक्षितालये। प्राजापत्यं विशुध्यर्थं मुनिभिः परिकीर्तितम्"॥ इति।

कात्यायनः— १०

" ऋत्विजां च परस्त्रीणां भोक्तृणां यागसद्मनि। उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति॥
" सुवासिनी चेत्तद्भर्तुः पिबेत्पादोदकं तथा। विधवा वपनं कृत्वा प्रपिबेद्ब्रह्मकूर्चकम्॥
" यतिश्च ब्रह्मचारी च पूर्वं यागान्नभक्षणे। चान्द्रं कुर्याद्वपाहोमात्परं कार्यं समाचरेत्"॥

अस्नात्वा भोजने प्रायश्चित्तम्। अस्नात्वा भोजने **गौतमः**—

" अस्नात्वा भोजनं विप्रो नीरोगः कुरुते यदि। स मलाशी सदा ज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः। १५
" श्राद्धकालेषु चान्द्रं स्यात् ग्रहणे तद्द्वयं स्मृतम्। पञ्च पर्वसु तप्तं स्यादितरत्र तु यावकम्॥
" द्विगुणं विधवानां तु यतीनां ब्रह्मचारिणाम्"॥

अशुचिकालभोजने प्रायश्चित्तम्। **शातातपः**—

" मूत्रोच्चारं द्विजः कृत्वा शौचहीनः कथंचन। मोहाद्भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यान्मत्या सांतपनं चरेत्॥
" मूत्रयित्वा व्रजन्मार्गं स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत्। अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात्सर्पिषा हविः"॥ २०

व्याघ्रः—

" अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी। अकामतस्त्रिरात्रं स्यात् षड्रात्रं कामतश्चरेत्"॥

प्रजापतिः—" अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्वा पितुर्व्रती॥
" स्पृष्ट्वा शवमुदक्यां वा चण्डालं सूतिकां तथा। अकामतस्त्रिरात्रं स्यान्मत्या सांतपनं चरेत्"॥
पिण्डं प्रेतपिण्डम्। २५

पर्युषितान्नभोजने प्रायश्चित्तम्। पर्युषितभोजने **स** एव—

" जले निधाय पूर्वेद्युर्यदन्नं पिठरोद्धृतम्। तत्पर्युषितसंज्ञं स्याद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥
" त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा भुक्त्वा पर्युषितं द्विजः। तस्योपनयनं भूयश्चान्द्रायणमथाचरेत्॥
" हिङ्गुजीरकसंमिश्रं तिन्तिणीरसवेष्टितम्। दुर्गन्धरहितं यत्तु भोक्तव्यं द्विजपुङ्गवैः॥
" दध्ना घृतेन तैलेन यदन्नं संस्कृतं भवेत्। दुर्गन्धरहितं भोज्यमन्यथा चान्द्रमुच्यते"॥ ३०

ओदनवटकमाषवटकादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्। **गालवः**—

" ओदनान्निर्मितं वस्तु शुष्कीभूतं यदा भवेत्। अभोज्यं भक्षयित्वा तद्यावकं कृच्छ्रमाचरेत्॥
" दुर्गन्धरहितं भक्ष्यं तथा पर्युषितं च यत्। वटकं माषसंभूतं शष्कुल्यादि तथैव च॥
" तैलादिपाकैर्हीनं[2] च भक्ष्यमाहुर्मनीषिणः॥

---

१ क–रे स्थितम्। २ क्ष–न।

" माषसंभूतवटकान् शष्कुलीं च तथाविधाम् । निष्कारणतया विप्रो न भुञ्जीत कदाचन ॥
" पित्रर्थं देवकार्यार्थं पक्त्वा भुक्त्वा न दोषभाक् । वृथा तानीह भक्षित्वा यावकं कृच्छ्रमाचरेत् "॥

परमान्नकृसरभक्षणे कालनियमः । देवलः—

" परमान्नं च कृसरं वृथा पक्त्वा द्विजोत्तमः । भुञ्जीत यदि छर्दित्वा उपोष्य रजनीं ततः ॥
" पञ्चगव्यं पिबेत्पश्चाच्छुद्धो भवति नान्यथा ।
" रवौ धनुः समायाते गृहे कन्या रजस्वला । पितृदेवनिमित्तं च परमान्नं प्रशस्यते "॥ इति ।

गौतमः—

" धनुर्मासे गृहे कन्या यदि स्यात्प्रथमार्तवा । तथैव देवयात्रायां कृसरान्नं न दोषभाक् ॥
" पितृकार्येषु सर्वेषु दैवे बन्धुसमागमे । पक्त्वा भोज्यं तदन्नं स्यात् प्रभूतक्षीरसंभवम् ॥
" निमित्तेन विना भुक्त्वा दिनमेकमभोजनम् । पञ्चगव्यं पिबेत्पश्चाच्छुद्धो भवति निश्चितम् "॥
कन्या दुहिता भगिनी स्नुषा च । धनुर्मासे च दुहितरि भगिन्यां स्नुषायां च प्रथमार्तवायां पितृदेवकार्ये बन्धुसमागमे च पायसकृसरान्नभोजने न दोषः । उक्तनिमित्तादन्यत्र दिनमुपवासः पञ्चगव्यप्राशनं च कर्तव्यमित्यर्थः ।

व्रात्यकुष्ठ्याद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तम् । व्रात्यान्नभोजने **देवलः—**

"व्रात्यान्नं यदि कुष्ठचन्नं भुङ्क्ते विप्रः क्षुधातुरः । एकादश्यन्नभुक् चैव शुद्ध्यै चान्द्रायणं चरेत् ॥
" कुण्डगोलकयोरन्नं परिवित्तेस्तथैव च । परिवेत्तुर्यदन्नं च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
" देवार्चकस्य यो भुङ्क्ते तथा गणकवेश्मनि । उभौ तौ पापिनौ प्रोक्तौ प्रायश्चित्तमथार्हतः ॥
" एकरात्रे पञ्चगव्यं द्विरात्रे यावकं स्मृतम् । मासमात्रे पराकं स्यादब्दे चान्द्रमुदीरितम् ॥
" ततः परं तत्समः स्यात् स्त्रीणामर्धमुदीरितम् ।
" यतेराराधने भूत्वा यत्यन्नं भोजनोपरि । दम्पत्योर्भुक्तशिष्टं यत् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
" उल्लङ्घितं पादहतं बिडालादिविमर्दितम् । देवपूजाविहीनं यद्वैश्वदेवविवर्जितम् ।
" देवालयेषु यद्भुक्तं यदन्नं मूल्यसंभवम् । शीतीकृतं यदन्नं च शूर्पेण वदनेन वा ।
" तुषपाषाणसंयुक्तं फलीकरणमिश्रितम् । असाक्षिकं यदन्नं च यदन्नं जीवितण्डुलम् ॥
" एतद्भुक्त्वा विशुध्यर्थं पराकं कृच्छ्रमाचरेत् " ॥ इति ।

भोक्तुरागमनात्पूर्वं भोजनपात्रे यत्परिवेषितं तदसाक्षिकम् ।

अन्तःशवग्रामभोजने प्रायश्चित्तम् । अन्तःशवग्रामभोजने **संवर्तः—**

" यत्र ग्रामे तु कुणपो विप्रो वर्तेत तत्र वै । पाकयज्ञं तथा भुक्तिं जलाहरणमेव च ॥
" न कुर्यात्तावता विप्रो यावन्नान्यत्र नीयते । कुणपेनाश्रिते ग्रामे विप्रो भुक्त्वा स पापकृत् ॥
" प्राजापत्यं तु कुर्वीत पञ्चगव्यमतः परम् । द्विजानां क्षीरपाने तु न दोषो गृहमेधिनाम् " ॥

उपरागभोजने प्रायश्चित्तम् । उपरागभोजने **मनुः—**

" सूर्योपरागे यो भुङ्क्ते तस्य पापं महत्तरम् । तस्य पापविशुध्यर्थं तप्तकृच्छ्रमुदीरितम् ॥
" चन्द्रोपरागकाले तु भुक्त्वा कार्यं समाचरेत् । उभयोर्भोजने विप्रः पुनः संस्कारमर्हति " ॥

मरीचिरपि—

" सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् भुक्त्वा पापं समश्नुते ॥

---

१ ग-भा । २ ग-सु । ३ क्ष-गृह ।

" इमं धर्मं परित्यज्य यो विप्रस्त्वन्यथा चरेत् । तस्योपनयनं भूयस्तप्तं सांतपनं स्मृतम् " ॥
सूर्यग्रहे तप्तम् । अन्यत्रान्यदित्यर्थः । उभयोः पुनःसंस्कारे इत्यर्थः ।

भिन्नपात्रभोजने प्रायश्चित्तम् । भिन्नपात्रादिभोजने **गालवः**—

" स्वर्णपात्रं तथा कांस्यं राजतं भिन्नमेव यत् । तत्र भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रंमन्यथा दोषमाप्नुयात् ॥
" येषु पर्णेषु यो भुङ्क्ते यदा तत्र भुजिं चरेत् । पर्णान्तरं न भुञ्जीत तदा चैन्द्रवमाचरेत् ॥ ५

गौतमोऽपि—

" एकजातीयपर्णेषु कांस्ये चाभिन्नभाजने । भोजनं कुरुते यस्तु संपूर्णायुर्भवेदिह " ॥

रजस्वलापक्वान्नभोजने प्रायश्चित्तम् । रजस्वलापक्वभोजने **मार्कण्डेयः**—

" अज्ञात्वा पुष्पिणी नारी कृत्वा वै पचनक्रियाम् । पश्चाच्छुष्कं रजो दृष्ट्वा यदा तस्मादपक्रमेत् ॥
" तां दृष्ट्वा भाषणं कृत्वा भुक्तवन्तो यदि द्विजाः । चान्द्रायणेन शुद्धाः स्युः पञ्चगव्येन चेत्तथा ॥ १०
" पुनः कर्म प्रकुर्वीरन् भवेयुः पापिनोऽन्यथा " ॥ इति ।

निषिद्धदिने द्विर्भोजने ब्रह्मयज्ञानकरणे च प्रायश्चित्तम् ।

निषिद्धदिने द्विर्भोजने **स** एव—

" अर्कद्विपर्वरात्रौ च मृताहात्पूर्ववासरे । तथा चतुर्दश्यष्टम्योः संक्रान्तौ च महोत्सवे ।
" पितरौ व्याधिनाक्रान्तौ गुरूणां दुःखसंभवे । श्रोत्रिये मरणं प्राप्ते महाराजनिपातने । १५
" न द्विवारं समश्नीयान्नश्येत् द्विर्वारभोजनात् " ॥
" न द्विवारं समश्नीयात् विप्रो धर्ममनुस्मरन् । तस्य पापस्य शुध्यर्थं सहसा निष्कृतिं चरेत् ॥
" पञ्चगव्येन शुद्धः स्यात् विप्रो द्विर्वारभोजने " ॥ इति ।

एतदनभ्यासविषयम् । अभ्यासे तु भोजनप्रकरणोक्तं द्रष्टव्यम् । **स** एव—

" वैश्वदेवं देवतार्चा नित्यहोमं तथाविधम् । ब्रह्मयज्ञं पितॄणां च तर्पणं द्विजवल्लभः ॥ २०
" त्यक्त्वा भुक्त्वा तथा विप्रः सुरापीत्युच्यते बुधैः । तप्तकृच्छ्रं चरेत्पापी तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥
" पञ्चगव्येन पूतात्मा नान्यथा शुद्धिरिष्यते " ॥ इति । एतत्सकृत्करणविषयम् । सकृत्करणे तु
" वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् " ॥ इति
मनूक्त (११।२०३) एकरात्रोपवासो द्रष्टव्यः ।

स्वस्वकाले गर्भाधानाद्यकरणे प्रायश्चित्तम् । स्वस्वकाले गर्भाधानाद्यकरणे **हेमाद्रौ**— २५

" स्नातव्यामृतौ पत्न्यां चतुर्थे पञ्चमेऽह्नि वा । कृत्वाऽभ्युदयिकं प्रातस्तद्वात्रौ मन्त्रपूर्वकम् ॥
" गर्भाधानं ततः कुर्यात् प्रतिगर्भं न तत् स्मृतम् । अन्यथा गर्भघाती स्याद्यथा जारः तथैव सः ॥
" प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् द्वितीये पुनरार्तवे ।
" सीमन्तपुंसवनयोः स्वकालाकरणे सति । प्राजापत्यद्वयं कृत्वा शुद्धो भवति नान्यथा "॥ इति ।
" जातकर्म न कुर्वीत नास्तिक्याद्यदि पूर्वजः । प्राजापत्यद्वयं कुर्यान्नास्ति चौले तथा व्रते ॥ ३०
" एकादशे द्वादशे वा नामकर्म विधीयते । अतिपत्तौ पिता कुर्यात् प्राजापत्यद्वयं ततः ॥
" अन्नप्राशनचौलादिकाले कुर्याद्व्रतेऽपि वा ।
" मुख्यकालपरित्यागादन्नप्राशनकर्मणः । व्रतबन्धे तु गौणं स्यात्प्राजापत्यमुदीरितम् ॥
" देशकालानुरोधेन यदि चौलं विलम्ब्यते । प्राजापत्यद्वयं कृत्वा तत्पापं परिशोधयेत् ॥

---

१ **गघ**–त्कार्यं । २ **क्ष**–च । ३ **ग**–शु ।

" पञ्चमाब्दं विलम्ब्याँशु शिशोरक्षरसंग्रहे । कायिकं तत्र कर्तव्यमन्यथा दोषमाप्नुयात् ॥
" यदि कामादष्टमाब्दं लङ्घयित्वा चरेद्व्रतम् । नवमे तप्तकृच्छ्रं स्याद्दशमे तच्च कायिकम् ॥
" एकादशे द्वादशे वा ह्यतिक्रम्यैन्दवं चरेत् । तत आ षोडशात्कुर्यादैन्दवत्रयमेव च ॥
" अजिनं मेखलां दण्डं ब्रह्मचारी यदि त्यजेत् । प्राजापत्यं पक्षमात्रे मासे तप्तं समाचरेत् ॥
५ " अब्दमात्रपरित्यागे कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम् ।
" अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिपितृतर्पणम् । अकृत्वा वत्सरे चान्द्रं तत्परं पतितो हि सः " ॥

उष्णोदकस्नाने प्रायश्चित्तम् । उष्णोदकस्नानादौ **देवलः**[1]—

" कूपोदकेन सप्ताहं स्नानमुष्णेन वारिणा । मृत्तिकाभिर्विना शौचं कृत्वा सप्ताहमेव च ॥
" प्राजापत्यं विशुध्यर्थं चरेत् पूतो भवेद्द्विजः । पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शुद्धो भवति नान्यथा " ॥ इति ।
१० **यज्ञोपवीतादिना विना भोजने प्रायश्चित्तम्** । यज्ञोपवीतादिनाविना भोजने **सै**[2] एव—
" विना यज्ञोपवीतेन शिखया च द्विजोत्तमः । उच्छिष्टो यदि मोहात्मा पापकृत्स भवेद्द्विजः ॥
" उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति " ॥ इति । शिखया शिखाबन्धेनेत्यर्थः ।

शिखोपवीतभ्रंशे प्रायश्चित्तम् । शिखानाशे तु **गौतमः**—

" शिखां विना द्विजश्रेष्ठः कण्ठे गोवालरोमभिः । भूत्वा तद्दोषशान्त्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
१५ " यावच्छिखा पुनर्जाता तावत्कण्ठेन[3] धारयेत् । ब्रह्माविष्णुमहेशाख्या ब्रह्मसूत्रस्य तन्तव ॥
" एकस्मिंस्त्रुटिते विप्रः पुनर्धृत्वा नवं मुदा । नित्यकर्म प्रकुर्वीत त्रुटितं निक्षिपेज्जले ॥
" ब्रह्मसूत्रं तु वामांसात् भ्रष्टं स्याच्चतुरङ्गुलम् । प्राणायामत्रयं कृत्वा स्वस्थाने पूर्ववत् क्षिपेत् ॥
" मणिबन्धे यदा भ्रष्टं प्राणायामसहस्रकम् । कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति वामहस्तादधोगतम् ॥
" यत्सूत्रं सहसा त्यक्त्वा धारयेदन्यसूत्रकम् ।
२० "जले भ्रष्टं परित्यज्य सहस्रं वेदमातरम् । जप्त्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरीरिता " ॥ इति ।

भोजनकाले क्षुतादौ प्रायश्चित्तम् । भोजनकाले क्षुतादौ **विष्णुः**—

" द्विजो भोजनकाले तु जृम्भणं क्षुतमेव च । अपानवायुमोक्षं वा कुर्वन्निष्कृतिमाचरेत् ॥
" अन्यो दोर्भ्यां जलं धृत्वा तस्य मूर्धनि विन्यसेत् । पृच्छेत जन्मसदनं दिवा वा यदि वा निशि ॥
" क्षुते च जृम्भणे चैव कृत्वैवं स विशुध्यति ।
२५ " अपानवायोरुत्सर्गे जातेऽन्नं परिवर्जयेत् । लोभेन भुक्त्वा तद्भक्तं स्नात्वा कार्यं समाचरेत् " ॥

शिवनिर्माल्यभोजने प्रायश्चित्तम् । शिवनिर्माल्यभोजने **देवलः**—

" शम्भोर्निवेदितं भक्तं तत्तीर्थं शाकमेव वा । विप्रः सकृन्न भुञ्जीयात् भुक्त्वा तप्तं समाचरेत्" ॥

मार्कण्डेयः—

"शिवे निवेदितं भक्तं प्रत्येकं देवतां विना । द्विजोऽज्ञानाद्यदा भुङ्क्ते तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्" ॥ इति ।
३० सालग्रामादिसाहित्ये **जाबालिः**—

" शिवे विष्ण्वादिभिर्देवैर्वेष्टिते यत्समर्पितम् । तद्भुक्त्वा विप्रवर्योऽसौ न भवेद्दोषभाग्जनः " ॥

हारीतः—

"सालग्रामादिभिः शम्भोर्वेष्टितस्य यदर्पितम् । तद्भोक्तव्यं द्विजैर्नित्यं तत्तोयं च पिबेद्द्विजः" ॥ इति ।

फलाधिक्यमाह **योगयाज्ञवल्क्यः**—

" शिवे निवेदितं भक्तं सालग्रामादिवेष्टितं । तद्भक्तभोजने चान्द्रं कृतवान्नात्र संशयः ।
३५ " अन्यथा मांसतुल्यं स्यात्तत्तोयमसृजासमम् " ॥ इति ।

---

१ ग–इच्छ्या । २ ग–जाबालिः । ३ ग–देवलः । ४ ग–र्णेन । ५ ग–जनम् ।

पत्न्या सहभोजने प्रायश्चित्तम्। पत्न्या सहभोजने **देवलः**—

"द्विजः कामातुरो यस्तु पत्न्या सह यदान्नभुक्। पश्चाच्चान्द्रायणं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम्"॥इति।

गालवः—"एकयानेन समारोहमेकपात्रे तु भोजनम्। विवाहे पथि यात्रायां कृत्वा विप्रो न दुष्यति॥

"अन्यथा दोषमाप्नोति पश्चाच्चान्द्रायणं चरेत्। अभ्यासे द्विगुणं चैव कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात्"॥

गौतमः—" पिताऽनुजस्य पुत्रस्य तयोः प्रीतिं समुद्वहन्। ५

"निक्षिपेत्कवलं तत्र न दोषस्तस्य भोजने। ताभ्यां सह न भुञ्जीत भुक्त्वा दोषमवाप्नुयात्"॥ इति।

नीलवस्त्रधारणनिषेधः। नीलवस्त्रादिधारणे **आपस्तम्बः**—

" नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत्। अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति॥

" रोमकूपे यदा गच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित्। त्रिवर्णेषु तु मासान्त्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्॥

" पालनं विक्रयं चैव तद्वृत्त्या तूपजीवनम्। पतनं तु भवेद्विप्रः त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति॥ १०

" स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम्। वृथा तस्य महायज्ञा नीलीसूत्रस्य धारणात्॥

" नीलीमध्ये तु गच्छेद्यः प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित्। अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति॥

" नीलीदारुर्यदा भिन्द्याद्ब्राह्मणस्य शरीरकम्। शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥

" स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीयं न दुष्यति।

" नीलरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपजीव्यते। दातारं नोपतिष्ठेत भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्। १५

" कम्बले पट्टवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यति"॥ नीलीवस्त्रं धृत्वा भोजने **देवलः**—

" नीलीवस्त्रं तु तच्चिह्नं धृत्वा कर्म करोति यः। स विप्रस्तु न कर्मार्हस्तत्कर्म विफलं भवेत्॥

" एकस्मिन् दिवसे भुक्त्वा धृत्वा रक्तमयं पटम्। कुर्याद्देहविशुध्यर्थं यावकं मुनिचोदितम्॥

" अभ्यासे तु पराकं स्यात् वत्सरे चान्द्रमुच्यते"॥ इति। तच्चिह्नं वस्त्रान्ते मध्ये वा नीलतन्तुभिश्चिह्नितमित्यर्थः। **गौतमः**— २०

" नीलीमयं पटं धृत्वा विप्रस्ताच्चिह्नमेव वा। कृत्वा कर्माणि भुक्त्वा वा न तत्कर्मफलं लभेत्॥

" भोजने मांसभुग्विप्रः सर्वथा परिवर्जयेत्"। **देवलः**—

"नीलवस्त्रं तु तच्चिह्नं धृत्वा ज्ञानात्तु यश्चरेत्। स विप्रस्त्वशुचिर्नित्यं न कर्मार्हो भवेदिह"॥ इति।

परान्नभोजने प्रायश्चित्तम्। परान्नभोजने **शौनकः**—

" यस्मिन्वयं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने। सदा परान्नभोक्ता च विमुच्येत हि किल्बिषात्"॥ २५

यमः—

" न पङ्क्तौ विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत्। प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः"॥ इति।

नवश्राद्धादिभोजने प्रायश्चित्तम्। श्राद्धभोजने **विष्णुः**—

" प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं त्वाब्दमासिके। त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात्पञ्चगव्यं चै मासिके"॥ इति। एतच्चापद्विषयम्। अनापदि तु— ३०

" चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके। एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते"॥ इति **हारीतोक्तं** द्रष्टव्यम्।

---

१ क्ष–त्र। २ क्ष–तः। ३ **कगघ**–गालवः। ४ क्ष–श्च। ५ ग–द्वि।

'प्राजापत्यं तु मिश्रक' इति आद्यमासिकविषयम् । ऊनमासिकादिषु तु पादोनप्राजापत्यादीनि कर्तव्यानि । तदुक्तं **चतुर्विंशतिमते**—

" प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं त्वाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात् द्वौ पादौ मासिके ततः ॥
" पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षण्मासे चाब्दिके तथा । त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम् "॥ इति ।

अत्र 'प्राजापत्यं नवश्राद्धे' इत्ययमंश आपद्विषयः । अनापदि चान्द्रायणम् । तथा **मरीचिः**—

" नग्नश्राद्धं नवश्राद्धमाशौचाभ्यन्तरे द्वयम् । तत्रामं प्रतिगृह्याशु महारौरवमश्नुते ॥
" नग्नश्राद्धे नवश्राद्धे चान्द्रायणमुदीरितम् ॥
"आद्यश्राद्धे तथा चान्द्रं सपिण्डीप्रेतभोजने । चान्द्रायणं पराकं वा कुर्यात्तद्दोषशान्तये" ॥ इति ।

'प्राजापत्यं तु मिश्रक' इत्येतदावृत्ताद्यमासिकविषयम् । तत्र चान्द्रायणं महैकोद्दिष्टविषयम् । तदनावृत्तौ तु चान्द्रायणत्रयं कार्यम् ।

" आद्यमासिकमेकश्चेद्भुङ्क्ते ब्राह्मात्स हीयते । चान्द्रायणत्रयं कृत्वा कूष्माण्डैर्जुहुयात्ततः ॥
" पुनः कर्म प्रकुर्वीत ततः पूतो भवेद्द्विजः " ॥ इति **स्मृतेः** । यत्तु **शङ्खवचनम्**
" चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः । पक्षत्रये तु कृच्छ्रं स्यात् षण्मासे कृच्छ्र एव तु ॥
" आब्दिके पादकृच्छ्रं स्यात् एकाहः पुनराब्दिके "॥ इति। अत्र यत्पराकादिविधानं तत्सपिण्डीप्रेतविषयम् आपङ्क्तेयविषयं च ।

" चण्डालादुदकात्सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
" पतनानशनैश्चैव विषोद्बन्धनतस्तथा । भुङ्क्ते यः षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः ॥
" आपाङ्क्तेयान्यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि । ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥
"मासश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । संकल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम्" ॥ इति **भारद्वाजेन** प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात् ।

श्राद्धभोजने ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तम् । ब्रह्मचारिणस्तु **बृहद्यमो** विशेषमाह—

" मासिकादिषु योऽश्नीयात् असमाप्तव्रतो द्विजः । त्रिरात्रमुपवासोऽत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
" प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति " ॥ इदमज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वके तु **स** एव—
" मधु मांसं तु योऽश्नीयाच्छ्राद्धे सूतक एव वा । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् "॥ इति ।

क्षत्रियादिश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादिश्राद्धभोजने **चतुर्विंशतिमते**—

" चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः । त्रैपक्षिके सांतपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम् ॥
" क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् । वैश्यस्यार्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु मनीषिभिः ॥
" शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
" सार्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्दवं स्मृतम् । मासद्वये पराकं स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् "॥ इति ।

यत्तशनसोक्तम्

" दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विजः । ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्येत्तु तदनन्तरम् "॥ इति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् ।

नान्दीश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम् । संस्काराङ्गश्राद्धभोजने **व्यासः**—

" प्रवृत्ते चूडाहोमे तु प्राङ्नामकरणात्तथा । चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्माणि चैव हि ॥

---

१ **ग**–दा । २ **गघ**–ति । ३ **क्ष**–निमित्त ।

"अतोऽन्येषु तु भुक्त्वान्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः । नियोगादुपवासेन शुध्यते नित्यभोजनात्" ॥ इति । सीमन्तोन्नयनादिषु **धौम्यो** विशेषमाह—

"ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" ॥ इति । ब्रह्मौदनाख्यं कर्माग्न्याधानाङ्गभूतम् । यत्तु **भारद्वाजेनोक्तम्**—

" भुक्तश्वेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् । उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्तं प्रकीर्तितम् " ॥ ५

एतदप्यापद्विषयम् । अनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् । आमश्राद्धे सर्वत्रार्धम् । " आमश्राद्धे भवेदर्धम् " इति **षट्त्रिंशन्मते**ऽभिधानात् ।

श्राद्धशिष्टान्नभोजननिषेधः । श्राद्धशिष्टान्नभोजनं प्रतिषेधति **देवलः**—

" अमायां पैतृकश्राद्धे मासिश्राद्धे महालये ।

" श्राद्धे च षण्णवत्याख्ये सपिण्डीकरणे तथा । मासिकेषु तथा विप्रो न कुर्याच्छेषभोजनम्" ॥ १०

महाभारते—

" श्राद्धकर्मणि भोक्तारो भोक्तारो यज्ञकर्मणि । श्राद्धशिष्टान्नभोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥

" सगोत्राणां सकुल्यानां न दोषः शिष्टभोजने । पुत्रिणामन्यगोत्राणां विधवानां तु दुष्यति " ॥

जाबालिः—

" श्वशुरस्य गुरोर्वापि मातुलस्य महात्मनः । एतेषां श्राद्धशिष्टान्नं भुक्त्वा दोषो न विद्यते ॥ १५

" पित्रोश्च ब्रह्मनिष्ठस्य ज्येष्ठभ्रातुश्च ज्ञानिनः । पैतृकेषु न भोक्तव्यं विधवानां तु सर्वदा ॥

" विप्रस्त्वन्यकुले श्राद्धे कुर्याच्चेच्छेषभोजनम् । प्राजापत्यं विशुद्धिः स्यात् ज्ञातीनां तु न दोषभाक् ।

" व्रतिनां च स्वपित्रादौ न दोषः शिष्टभोजने । विधवा केशवपनं कृत्वा तप्तं समाचरेत् ॥

" यतिश्च ब्रह्मचारी च पराकं कृच्छ्रमाचरेत् । संन्यासी वपनं कृत्वा लक्षं च प्रणवं जपेत् " ॥ इति ।

चन्द्रिकादावनेकस्मृतिवचनाभिधानपूर्वकं श्राद्धशिष्टान्नभोजनं नैं दोषावहमित्युक्तम् । तच्च २०
प्रतिपादितमधस्तात् । **हेमाद्रौ** तु विशेषवचनमुदाहृत्य श्राद्धशिष्टान्नभोजने प्रायश्चित्तं चाभिहितम् । अत्र निषेधस्य प्राबल्यात् श्राद्धशिष्टान्नभोजने प्रायश्चित्तोपदेशात् शिष्टाचारबाहुल्याच्च तद्भर्जनमेव युक्तमित्याहुः ।

चौलाद्यन्नभोजने **देवलः**—

" चौलकर्मणि सीमन्ते मुहूर्ताद्भोजने परम् । सुरापानसमं प्रोक्तमतो नेच्छन्ति सूरयः " ॥ २५

गौतमः—"सीमन्ते पुंसवे चैव चौले कर्मणि यो द्विजः । असगोत्रस्तदन्नादः सुरापीत्युच्यते बुधैः" ॥

मार्कण्डेयः—

" चौले कर्माणि सीमन्ते पुंसवे योऽसगोत्रजः । मुहूर्ताद्ऊर्ध्वभुक्तापी सुरापानमवाप्नुयात् ॥

" प्रायश्चित्तं द्विजैः प्रोक्तमत्र शिष्टान्नभोजने । मुहूर्तात्परतस्तप्तं तत्पूर्वं भोजनं चरन् ॥

" जप्त्वा शुद्धिमवाप्नोति सहस्रं वेदमातरम् । स्त्रीणामर्धं यतीनां च व्रतिनां चान्द्रमुच्यते ॥ ३०

" चौलकर्मणि पूर्वत्रापरत्र च समं भवेत् " ॥ **स्मृत्यन्तरे** च—

" चौलोपनयने चैव सीमन्ते पुंसवे तथा । ऋतूत्सवेऽप्यहःशेषं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् " ॥

अहःशेषमिति वचनात् रात्रौ तद्गृहभोजने नैतत् प्रायश्चित्तम् । उच्छिष्टभोजनादीनां प्रायश्चित्त-माह्निकपरिच्छेदे भोजनप्रकरणे निरूपितम् । तत एवावधार्यम् ।

---

१ क्ष-रु । २ क्ष-सौ । ३ ग-त्री । ४ क्ष-लि । ५ कग- + न । ६ ग-निषेध । ७ पृ. ४३१

अनुक्तप्रायश्चित्तेषु **शङ्खलिखितौ**—

" क्रयविक्रयदुष्टभोजनप्रतिग्रहेषु अनुद्दिष्टप्रायश्चित्तेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं वा " ॥ इति ।

मनुः (११।१६०)—

"अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता । अज्ञातभुक्तमुद्गार्यं शोध्यं वाप्याऽशु शोधनैः " ॥

५ **स्मृत्यन्तरे** तु—

" भक्ष्याभक्ष्याण्यशेषाणि ब्राह्मणानां विशेषतः । तत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्तव्यमिति स्मृतम् " ॥

अविक्रेयविक्रये प्रायश्चित्तम् । अविक्रेयविक्रये **हारीतः**—" गुडतिलपुष्पमूलफल-पक्वान्नविक्रये सोमलाक्षालवणमधूनां तैलक्षीरतक्रदधिघृतगन्धचर्मवाससामन्यतमविक्रये चान्द्रायणं तथोर्णाकेशकेसरिभूधेनुवेश्माश्मशस्त्रविक्रये च मत्स्यमांसास्थिशङ्खनखशुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रं

१० हिङ्गुगुग्गुलुहरितालमनःशिलाञ्जनगैरिकलाक्षालवणमणिमुक्ताप्रवालवैणवमृन्मयेषु च आरामतटाकोप-वनपुष्करिणीसुकृतविक्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी चतुर्थकालाहारो दशसहस्रं जपेद् गायत्रीं वत्सरेण पूतो भवति हीनमानोन्मानोन्मापनसंकरसंकीर्णविक्रये च " इति ।

चतुर्विंशतिमते—

" सुराया विक्रयं कृत्वा चरेत्सौम्यचतुष्टयम् । लाक्षालवणमांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

१५ " मध्वाज्यतैलसोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । पयःपायसापूपानां चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥

" दध्याज्येक्षुरसानां च गुडखण्डादिविक्रये । सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकं तु समाचरेत् ॥

" सिद्धान्नविक्रये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् । उपवासं तु तक्रस्य नक्तं काञ्चनविक्रये ॥

" पूगीफलानि मञ्जिष्ठां राजखर्जूरमेव च । एतेषां विक्रये कृच्छ्रं पनसस्य दिनद्वयम् ।

" कदलीं नारिकेलं च नारङ्गं बीजपूरकम् । एतेषां पादकृच्छ्रं स्यात् जम्बीरादेस्तथैव च ॥

२० " कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् । कर्पूरादेस्तदर्धं स्याद् दिनं हिंग्वादिविक्रये ॥

" तिलानां वियं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् । यज्ञार्थं कृषिजातानां दानलब्धस्य विक्रये ॥

" रक्तपीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा । एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥

" गोविक्रयं द्विजः कुर्याल्लाभार्थं धनमोहितः । प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानां त्वैन्दवं स्मृतम् ॥

" खराश्वाजादिकानां च करभाणां च विक्रये । पराकं तत्र कुर्वीत शुनि द्विगुणमाचरेत् ॥

२५ " नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । द्विगुणं पुरुषाणां च व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥

" चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये । अङ्गानां तु पराकं स्यात् स्मृतीनां कृच्छ्रमाचरेत् ॥

" इतिहासपुराणानां चरेत्सांतपनं द्विजः । रहस्यपाञ्चरात्राणां कृच्छ्रं तत्र समाचरेत् ॥

" गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां तथैव च । सर्वासामेव विद्यानां पादकृच्छ्रं समाचरेत् "॥ इति ।

नारदः—" तण्डुलांश्च तिलान्माषान् फलपुष्पगुडादपि । नागवल्लीदलं पूगीपर्णं कर्पूरमेव च ॥

३० " कस्तूरीं कुङ्कुमं मूलं मुद्गं दधि घृतं पयः । कृष्णाजिनं च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुम् ॥

" ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा । तिन्तिणीं लवणं मूलं पक्वमन्नं द्विजो यदि ॥

"विक्रयित्वा तु यो जीवेत् स तु शूद्रो न संशयः । एतानि विक्रयित्वा तु हव्यकव्यानि नाचरेत् ॥

" एतानि विक्रयित्वा तु प्राजापत्यं समाचरेत् । धनस्य संग्रहार्थं तु द्विगुणं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

" विप्रस्तु पक्षमात्रं च गोरसं विक्रयेद्यदि । तस्य देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रमुदीरितम् ॥

३५ " मासमात्रं विक्रयित्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । ऋतुद्वयं विक्रयित्वा मण्डलं यावकं चरेत् ॥

---

१ **ग**–नादि । २ **ग**–सोमायनं । ३ **ग**–ञ्जिक । ४ **गघ**–पूगं चूर्णं ।

" ऋतुत्रयं विक्रयित्वा ब्रह्महन्ता भवेद् ध्रुवम्। षण्मासं गोरसं पक्वं पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
" लवणं पक्वमन्नं च यदि मासं तु विक्रयेत्। तस्यैव निष्कृतिरियं यावकं वत्सरं चरेत् ॥
" तस्योपनयनं भूयः कर्तव्यं शुद्धिमिच्छता " ॥
कूर्मपुराणे—"अश्वधेनुमनुष्याश्च रासभः कुञ्जरस्तथा। कन्या नारी च मेषश्च पुस्तकं ब्रह्मसूत्रकम् ॥
" लवणं पललं चर्म लशुनं गृञ्जनं तथा। पिप्पली च मरीचाश्च हरिद्राश्च लवङ्गिकाः ॥ ५
" औषधानि च यावन्ति मत्स्यकुक्कुटसूकराः। हिङ्गुजीरकवस्तूनि ताम्रं कांस्यादिकं तथा ॥
"एतानि मूल्यैः कृत्वा तु स्वल्पैर्वापि ततोऽधिकैः। विक्रयित्वाऽत्मभरणं कुर्याद्यदि स पापभाक् ॥
" मृत्वा नरकमासाद्य क्रिमिरूपे पतत्यधः। तस्मादेतद्विशुध्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
" एकवारं द्विवारं वा बहुवारमनेकशः। तप्तं पराकं चान्द्रं च यावकं वर्षमाचरेत् ॥
" तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्येन शुध्यति। १०
" वृद्धेरपि च या वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता। मासिमासि च या वृद्धिः सा शिखावृद्धिरिष्यते ॥
" ताभ्यां जीवेद्यदा विप्रः स वार्धुषिक उच्यते।
" मासं जीवेद्यदा विप्रः पराकं कृच्छ्रमाचरेत्। मासद्वये तु तप्तं स्याच्चान्द्रं मासत्रये स्मृतम् ॥
" षण्मासे तु महाचान्द्रं वत्सरे द्विगुणं स्मृतम्। पतितः स्यात्परं विप्रः सर्वकर्मबहिष्कृतः " ॥

ऋणादि कृत्वा व्रताद्याचरणनिषेधः। हेमाद्रौ— १५
" स्वस्याकिंचन्यमज्ञात्वा ऋणं कृत्वा व्रतं चरेत्। भोगासक्तश्च यः स्वात्मविक्रयीत्युच्यते बुधैः ॥
" नित्यकर्माणि काम्यानि इष्टापूर्तादिकानि च। सर्वं तस्यैव भवति स्वयं वै निष्फलो भवेत् ॥
"अर्वाग्धनस्य द्वैगुण्यात् तस्माद्व्याप्तवृद्धिकम्। ऊर्ध्वं तु कर्मणां भ्रंशात् पतितः स्यान्न संशयः ॥
" हिरण्यगर्भं तस्योक्तं प्रायश्चित्तं महर्षिभिः। धनिने च धनं दत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत्"॥ इति।
" कल्पान्ते भ्रूणहा मुच्येतर्णी तु न कदाचन " इति वचनमकृतप्रायश्चित्तविषयम्। २०
यत्तु **संवर्त** आह—
" अग्निहोत्री तपस्वी च ऋणवान्म्रियते यदि। अग्निहोत्रं तपश्चैव सर्वं तद्धनिनां धनम् " ॥
इति तद्द्वैगुण्यादूर्ध्वं मरणे धनग्राहिपुत्राद्यभावे चावगन्तव्यम्।

ब्राह्मणादिविक्रये प्रायश्चित्तम्। हेमाद्रौ—
" पूर्वजः पूर्वजं वापि बाहुजोरूजैपादजान्। वशीकृत्यौषधैर्मन्त्रैर्विक्रयेद्यदि पापधीः। २५
" बाले चान्द्रं द्विजे प्रोक्तं पौगण्डे तद्द्वयं चरेत्। तरुणे तु महाचान्द्रं प्रौढे प्रोक्तं तु तत्त्रयम् ॥
" भिन्नवर्णे विक्रये तु सहस्रं कृच्छ्रमाचरेत्।
" विप्रं यः क्षत्रियो हत्वा विक्रयेद्यदि पापधीः। ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम् ॥
" तदर्धेनैव शुद्धः स्याद्वैश्यो विप्रविक्रये। शूद्रस्तु विक्रयेद्विप्रं मौसलं वधमर्हति ॥
" जारजं वाऽत्मजं वापि विक्रीणीयात्सुतं यदि। तद्दोषपरिहारार्थं महासान्तपनं चरेत् ॥ ३०
" बाले सान्तपनं प्रोक्तं पौगण्डे तद्द्वयं स्मृतम्। कौमारे प्रौढकाले च महासान्तपनत्रयम् ॥
" स्वपत्नीं विक्रयेद्यस्तु सतीं दुष्टामथापि वा। सतीं विक्रीय चान्द्रं स्यात्पराकं दुष्टचारिणीम् ॥
"बालिकायां षडब्दं स्यात् बुद्धायां नास्ति निष्कृतिः। ज्ञात्वा विक्रयते यस्तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥
" विवाहार्थं धनं गृह्णन् यत्किंचिद्व्याजमाश्रितः। स कन्याविक्रयी तस्य शुद्धिश्चान्द्रायणत्रयात् ॥

---

१ क्ष-च। २ ग-र्धं। ३ क्ष-द्विज।

" द्विजः संपाद्य यो दासीं गृहकर्मसुखाप्तये । युवतिं विक्रायित्वा तां षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
" स्नानादिनित्यकर्माणि इष्टापूर्तादिकानि च । उपोषणव्रतादीनि श्रौतस्मार्तादिकानि च ॥
" विक्रीणीयात्तु यो विप्रो माघस्नानं तथैव च । चान्द्रयणत्रयं कृत्वा पुनःसंस्कारकृत्तथा ॥
" पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शुद्धिमाप्नोति नैष्टिकीम् " ॥

५ **श्रुतिस्मृत्यादेः विक्रये प्रायश्चित्तम् । वसिष्ठः**—

" श्रुतिं स्मृतिं धर्मशास्त्रं पुराणं ज्योतिषं तथा । पुस्तकं फलकं वापि तत्साधनमथापि वा ॥
"विक्रयेद्यदि लोभात्मा महान्तं नरकं व्रजेत् । चान्द्रायणं पराकं वा कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात्"॥ इति ।
मार्कण्डेयः—" सालग्रामशिलां यो वै तत्तच्चक्राङ्कितां द्विजः ।
" शिवलिङ्गं चक्रपाणिप्रतिमां यदि विक्रयेत् । चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पश्चात्तापसमन्वितः ॥
१० " लक्ष्मीनृसिंहं वामनं च गोपालं श्रीधरं तथा । लक्ष्मीनारायणं चैव दधिवामनमेव च ॥
" हिरण्यगर्भमित्यादिमूर्तीः पापापहारिणीः । रामादिविक्रये विप्रश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
" लक्ष्मीनारायणं चैव तद्वयं दधिवामने । महाचान्द्रं प्रकुर्वीत लक्ष्मीनृसिंहविक्रये ॥
" पराकं देहशुद्ध्यर्थं चरेद्विप्रो विचारयन् । लिङ्गे तु स्फाटिके चैव तथा मारकते द्विजः ॥
" मासं दीक्षामुपागम्य प्रातः स्नात्वा यथाविधि ।
१५ " सूर्योदयं समारभ्य यावदस्तंगतो रविः । प्रत्यहं दशसाहस्रं जपेच्चैवं षडक्षरम् ॥
"फलाहारं प्रकुर्वीत यदा मन्दायते रविः । स्थण्डिले शयनं कृत्वा मासान्ते शुद्धिमाप्नुयात्"॥ इति ।
जलाग्न्यादिषु मर्तुमुद्यम्य निवृत्तस्य प्रायश्चित्तम् । चतुर्वर्णेषु यः कोऽपि स्वात्मघातार्थमुपक्रम्य कथंचित् घातात्प्रागेव निवर्तेत तस्य प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह **पराशरः** (१२।५–८)–
" जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्यानशनेषु च । प्रत्यावसितवर्णानां कथं शुद्धिर्विधीयते ॥
२० " प्राजापत्यद्वयेनैव तीर्थाभिगमनेन च । वृषैकादशदानेन वर्णाः शुध्यन्ति ते त्रयः ॥
" ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गत्वा चतुष्पथे । सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥
"गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् । मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्वं च गच्छति"॥ इति ।
नद्यादिप्रवेशनमग्निप्रवेशनं भृगुपतनं महाप्रस्थानगमनमनशनं चेति जलाग्न्यादयः पञ्च मरणहेतवः ।
जलादिमरणं द्विविधम् । विहितं प्रतिषिद्धं चेति । तत्र विहितमपि द्विविधम् । काम्यतपोरूपं प्राय-
२५ श्चित्तरूपं चेति । तत्तु कलौ वर्जनीयम् । युगान्तरेष्वपि विहितत्वेन न प्रायश्चित्तार्हम् । क्रोधादिना यज्जलादिमरणं तत् प्रतिषिद्धम् । तदेवात्र परिशिष्यते । जलाग्नीति विषबन्धनोद्बन्धनादेरप्युपलक्षणम् । तत्र मर्तुमुद्यम्य मृतस्य प्रायश्चित्तं नास्ति । तत्कर्तुरभावात् । यस्तूद्यम्य मरणान्निवर्तते तस्योद्यमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तम् । प्रत्यवसिता निवृत्ताः । क्षत्रियस्य प्रायश्चित्तद्वयं वैश्यस्य तीर्थयात्रा शूद्रस्य वृषसहितगोदशकदानं ब्राह्मणस्य वनगमनादि व्रतम् । आत्मनो हननोद्यमेन ब्राह्मणत्वमप-
३० गतं चण्डालत्वमागतम् । पुनर्व्रतचरणेन चण्डालत्वनिवृत्तौ पुनः पूर्वसिद्धं ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते । तदाह **वृद्धपराशरः**—
" अनाशकान्निवृतस्तु चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितः । चण्डालः स तु विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
" ब्राह्मणानां प्रसादेन तीर्थाभिगमनेन च । गवां च दश दानेन वर्णाः शुध्यन्ति ते त्रयः ॥
" ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि गत्वारण्यं चतुष्पथम् । सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥

---

१ **कग**–च । १ **गघ**–रामं । ३ **क्ष**–णः । ४ **कग**–द्यम्य ।

" सावित्र्यष्टसहस्रं तु जपेच्चैव दिने दिने। मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वं च गच्छति।
"भैक्षार्थं विचरेद् ग्रामं गृहान् सप्त वने वसन्। धौतां भिक्षां समश्नीयादब्दार्धेन विशुध्यति" ॥ इति।
तत्रैव व्रतान्तराण्याह **वासिष्ठः** (२३।१९-२२)—"जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्रं वा द्वादशरात्रं चरेत्।
त्रिरात्रं वोपवसेत्। नित्यं स्निग्धेन वाससा। " प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदघमर्षणम्।
"अपि वैतेन कल्पेन गायत्रीं परिवर्तयेत्। अपि वाग्निमुपाधाय कूष्माण्डैर्जुहुयात् घृतम्" ॥ इति।५

तत्र जपहोमौ विद्वद्विषयौ कल्पनीयौ। द्वादशरात्रत्रिरात्रौ त्वविद्वद्विषये शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थिताविति **माधवीये**।

पारिव्राज्यात् प्रच्युतौ प्रायश्चित्तम्। " प्रव्रज्यानशकेन च " इति **पराशरवरचने** यः प्रव्रज्याशब्दः तस्यार्थान्तरमप्युक्तं **तत्रैव**। परिवृज्यते विवर्ज्यते। तथा च सति पारिव्राज्यात् प्रच्युतस्य ब्राह्मणस्य प्राजापत्यं प्रायश्चित्तमुक्तं भवति। तदिदं श्रद्धालोः पुनरुप- १०
नयनादिपुरःसरं पारिव्राज्यं जिघृक्षोर्वेदितव्यम्। मोहान्निवृत्तौ **संवर्तः**—
" संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि। स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् व्रत्यनन्तरम् ॥
" पुनः परिव्रजेद्विप्रो यथाविधि समाहितः" ॥ इति। अत्यन्ताशक्तमुग्धविषये **वृद्धपराशरः**—
" यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः। अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति ॥
"चरेत् त्रीणि च कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि चाजातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्"॥इति। १५
शक्तो यस्तु पुनः पारिव्राज्यं न जिघृक्षति तस्य मरणान्तिकं राजदासत्वादिकम्।
अत्र **नारदः**—
"राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रव्रज्यावसितो द्विजः। न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथंचन"॥ इति।
कात्यायनः—
" प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः। निर्वासं कारयेद्विप्रं दास्यं क्षत्रविशोर्नृपः" ॥ २०
दक्षः—
" पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति। श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत्" ॥
याज्ञवल्क्यः (व्य. १८३)—" प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दासः स्यान्मरणान्तिकम्" ॥ **अङ्गिराः**—
" संन्यासं चैव यः कृत्वा पुनरुत्तिष्ठते द्विजः। न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा स्वधर्मात् प्रच्युतस्य तु ॥
" आरूढो नैष्ठिकं कर्म पुनरावर्तयेद्यतिः। आरूढपतितो ज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ २५
" चण्डालाः प्रत्यवसिताः परिव्राजकतापसाः। तेषां जातान्यपत्यानि चण्डालैः सह वासयेत् ॥
" नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनामवकीर्णिनाम्। शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् प्रत्यापत्तिर्न विद्यते"॥ इति।
बह्वृचपरिशिष्टे—
" धीपूर्वं रेत उत्सर्गो द्रव्यसंग्रह एव च। पतत्यसौ ध्रुवं भिक्षुर्यस्य भिक्षोर्द्वैयं भवेत्" ॥

आत्मघातिनः शववहनादौ प्रायश्चित्तम्। आत्महननस्यातिकष्टत्वमुक्त्वा तच्छववहनादौ ३०
प्रायश्चित्तमाह **पराशरः** (४।१-४)—
" अतिमानादतिक्रोधात् स्नेहाद्वा यदि वा भयात्। उद्बध्नीयात् स्त्रीपुमान्वा गतिरेषा विधीयते ॥
" पूयशोणितसंपूर्णे त्वन्धे तमसि मज्जति। षष्टिं वर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते।

---

१ **गध**-पारिव्राज्यं तेन विवर्ज्यते। २ **क्ष**-क्षाद्वय।

" नाशौचं नोदकं नाग्निं नाश्रुपातं च कारयेत् ।
" वोढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा । तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥
" तप्तकृच्छ्रेण शुद्धास्ते कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् । अनड्वत्सहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्"॥ इति ।
अन्धतमस्तीव्रो नरकविशेषः । यत्तु **स्मृत्यन्तरे**—

५ "एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः । तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा"॥ इति ।
एतानि दहनादीनि तेषां प्रकृतत्वात् तत् कामकारविषयम् । "विहितं यदकामानां कामतो द्विगुणं भवेत् " इति **स्मरणात्** । यच्च **बृहस्पतिनोक्तम्**—
" विषोब्दन्धनशस्त्रेण यः स्वात्मानं प्रमापयेत् । मृते मेध्येन लेप्तव्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥
"पाशच्छेत्ता तु यस्तस्य वोढा चाग्निप्रदस्तथा । सोऽतिकृच्छ्रेण शुध्येन पिण्डदो वा नराधमः "॥ इति ।

१० यच्च **यमेनोक्तम्**—
"गोब्राह्मणहतं दग्ध्वा मृतमुद्बन्धनेन च । पाशं छित्वा तथा तस्य कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्"॥ इति
तत् देशकालादितारतम्यापेक्षयोक्तम् । देशादितारतम्यस्य प्रायश्चित्ततारतम्यहेतुत्वात् ।
तथा च **व्याघ्रः**—
"देशं कालं वयः शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा । अबुद्धिकृतमभ्यासं ज्ञात्वा निष्क्रयणं वदेत्"॥ इति ।

१५ शक्त्यादितारतम्यवत् निमित्ततारतम्यमपि प्रायश्चित्ततारतम्ये कारणम् । अत एव स्पर्शाद्यल्पनिमित्ते स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह **प्रजापतिः**—
"तच्छवं केवलं स्पृष्ट्वा पातयित्वाश्रु वा तथा । एकरात्रं तु नाश्नीयात् त्रिरात्रं बुद्धिपूर्वकम्"॥ इति।
निमित्तभूयस्त्वेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह **वसिष्ठः**—
"य आत्मत्यागिनां कुर्यात् स्नानं[1] प्रेतक्रियां द्विजः । तप्तकृच्छ्रं[2] तु सहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम्" ॥ इति ।

२० प्रमादादिकरणे पातित्याभावात् नैतत्प्रायश्चित्तम् । तच्चाधस्तात् प्रतिपादितम् ।

अनृतभाषणे प्रायश्चित्तम् । अनृतभाषणे **मनुः** (८।१०६-१०७)—
" वाग्दैवत्यैस्तु चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् । अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणो निष्कृतिं पराम् ॥
" कूश्माण्डैर्वापि जुहुयात् घृतमग्नौ यथाविधि । उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वा ॥
" अनृती सोमपः कुर्यात् त्रिरात्रं परमं तपः । पूर्णाहुतिं वा जुहुयात् सप्ततेन[3] घृतेन तु " ॥ इति ।

२५ **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २७९)—
"मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत् । सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापले चानृतेऽपि च" ॥ इति ।
एतत्कामकारे द्रष्टव्यम् । अकामकृते अनृतवचने **मनुः** (५।१४४)—
" सुप्त्वा क्षप्त्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च । पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् " ॥ इति ।

३० **मिथ्याभूतचतुर्वर्णवधशपथे प्रायश्चित्तम्** । एतस्य कार्यास्याकरणे चतुर्वर्णेष्वन्यतमं हतवानस्मीति शपथं कृत्वा यस्तत् कार्यं न करोति तस्य प्रायश्चित्तमाह **यमः**—
" विप्रस्तु वधसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं मृषा । ब्राह्मणो यावकान्नेन व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥
" क्षत्रियस्य पराकं तु प्राजापत्यं तथा विशः । वृषलस्य त्रिरात्रं तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् ॥
" केचिदाहुरपापं तु वृषलस्य वधं मुधा । न ममैतन्मतं यस्माद्धतस्तेन भवत्यसौ "॥ इति ।

---

१ **गघ**-रुत्स्नां । २ **ग**-च्छ्रेण । ३ **गघ**-सप्तवत्या ।

प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ **हारीतः**—

" प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयान्मिथ्यासत्यमथापि वा। स तत्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् "॥ इति।

ब्रह्मचार्यादिविषये **गार्ग्यः**—

" त्रिरात्रमेकरात्रं वा ब्रह्मचार्यनृतं चरेत्। मासं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनः संस्कारमाचरेत्॥

" अभ्यासे चैन्दवं कुर्यान्नैष्ठिको द्विगुणं चरेत्। वनस्थस्त्रिगुणं कुर्याद्यतिः कुर्याच्चतुर्गुणम्॥ ५

" मांसाशने चानृतोक्तौ शवनिर्वहणे तथा "॥ इति।

क्वचित्तु निमित्तविशेषेऽनृतमपि बुद्धिपूर्वं वक्तव्यं तदाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ८३)—

" वर्णिनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्। तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः "॥ इति।

स्वोत्कर्षेऽनृतवचनं **मनुना** (११।५५)—" अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् " इति ब्रह्महत्यासमेषु मध्ये पठितम्। १०

" निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षस्य वचोऽनृतम् " इति **याज्ञवल्क्येन** (प्रा. २२९) सुरापानसमेषु पठितम्। **विष्णुना** तु (३७।१) 'अनृतवचनमुत्कर्षे' इत्युपपातकत्वमुक्तम्। अत्र च विषयभेद उक्तो **माधवीये**—' द्वेष्यं पुरुषं राजादिभिर्मारयितुं तस्मिन्नविद्यमानमपि महान्तमपराधमारोप्यानृतं चेत् ब्रूयात् तत् ब्रह्महत्यासमं वधपर्यवसायित्वात्। यस्तु लाभपूजाख्यातिकामो राजसभादौ स्वस्मिन्नविद्यमानमपि चतुर्वेदाभिज्ञत्वादिकं प्रथयितुमनृतं ब्रूते तत्सुरापानसममतिगर्हितत्वात्। यस्तु सुख- १५ गोष्ठ्यादौ परोपकारमन्तरेण वृथानृतं ब्रूते तस्यैतदुपपातकमिति। तत्राद्ययोः प्रायश्चित्तं **विष्णुनो**क्तम् (५४।१४)–' समुत्कर्षेऽनृते गुरोरलीकनिर्बन्धे तदज्ञानकरणे च मासं पयसा वर्तेत " इति। तृतीये तु **याज्ञवल्क्या**बुक्तं द्रष्टव्यम्–' शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं तु गवानृते ' इत्यादिना* प्रतिपादिते दोषतारतम्ययुक्तेऽनृते उक्तप्रायश्चित्तेषु तारतम्यं द्रष्टव्यम्।

श्रौताग्नित्यागे प्रायश्चित्तम्। श्रौताग्नित्यागे प्रायश्चित्तमाह **विष्णुः** (५४।१३)— २०

" अग्न्युत्सादी त्रिषवणस्नाय्यधःशायी संवत्सरं सकृद्भैक्षेण वर्तेत " इति। **वसिष्ठः** (१।२३)–

"योऽग्नीनपविध्येत् स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधानं कारयेत्" इति। **मनुः** (११।४१)–

" अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः। चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्॥

"अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् मासादूर्ध्वं तु कामतः। कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव कुर्यादेवाविचारयन्"॥ इति।

हारीतः—" संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं चरित्वा पुनरादध्यात्। द्विवर्षोत्सन्ने चान्द्रायणं २५ सोमायनं च कुर्यात्। त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यात् " इति। **शंखो**ऽपि—

" अग्न्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत् गां च दद्यात् "। इति। **भारद्वाजः**—" द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमुपवासो मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः संवसरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं च " इति। एतत् सर्वमालस्यादिनिमित्तत्यागविषयम्। यत्तु **भारद्वाजगृह्ये**ऽभिहितम्—

" प्राणायामशतमा दशरात्रं कुर्यादुपवासः स्यात् आ विंशतिरात्रमत ऊर्ध्वमा षष्टिरात्रात् तिस्रो ३० रात्रीरुपवसेत्। अत ऊर्ध्वं मासं वत्सरात् प्राजापत्यं चरेत्। अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषबहुत्वं इति तत् प्रामादिकत्यागविषयम्। यत्तु **जातुकर्णिराह**—" अतिकालं च जुहुयादग्नौ विप्राय वा यवम्। नष्टेऽग्नौ विधिवद्दद्यात् कृत्वाऽऽधानं पुनर्द्विजः "॥ इति। तदौपासनाग्निविषयम्॥

---

१ घ–निःसारणे। *मनु स्मृ. ८।९९।

नास्तिक्यप्रायश्चित्तम् । नास्तिक्यप्रायश्चित्तमाह **वसिष्ठः** (६५।२९)—" नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यात् " इति । तदेतदुपपातकनास्तिक्यविषयम् । पातकनास्तिक्ये तु **शङ्खः**–" नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कुतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिशंसीत्येवं पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः " इति । नास्तिकस्य त्रैविध्यमुक्तं **माधवीये**—

" नास्तिकस्त्रिविधः प्रोक्तो धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः । क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्च तथैव च ॥

" उपपातकस्तु वाग्दुष्टो मनोदुष्टस्तु पातकः । अभ्यासात्तु क्रियादुष्टो महापातक उच्यते " ॥ इति । महापातकनास्तिके तु **हारीतः**—" कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणमित्रघ्नो मिथ्याभिशंसी पतितसंव्यवहारी मित्रध्रुक् शरणागतघाती प्रतिरूपकवृतिरित्येते पञ्चतपोऽवकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुः क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रयावकमश्नीयुः " ॥ इति ।

एकपङ्क्तौ वैषम्येण दाने । एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येण दानादौ **यमः**—

"न पङ्क्त्यां विषमं दद्यान्न याचेन्न तु दापयेत् । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः"॥ इति।

अपाङ्क्तेयपङ्क्तिभोजनादौ प्रायश्चित्तम् । अपाङ्क्तेयपङ्क्तिभोजने **मार्कण्डेयः**—

" आपाङ्क्तेयस्य यः काश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति " ॥

पतितादिसंभाषणे **गौतमः** (९।१७-१९)—" न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत । संभाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन वा संभाषेत " इति अप्सु मूत्रपुरीषकरणे **सुमन्तुः**—

" अप्स्वग्नौ वा मेहतस्तप्तकृच्छ्रम् " इति । आर्तविषये **मनुः** (११।२०२)—

" विनाद्भिरप्सु वाऽप्यार्तः शारीरं संनिवेश्य तु । सचेलो मुहुराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति " ॥

कामकारे तु **यमः**—

" आपद्गतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते । एकाहं क्षपणं कृत्वा सचेलः स्नानमाचरेत् " । इति ॥

ब्रह्मसूत्रं विना मूत्रपुरीषादिकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं **स्मृत्यंतरे**—

" विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेत् द्विजः । प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा ॥

" अकामतस्तु पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतः । प्राणायामत्रिकं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात् " ॥ इति ।

संवर्तः—

" अनाचान्तः पिबेद्यस्तु अपि वा भक्षयेत् द्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपं कृत्वा विशुध्यति" ॥ इति।

पलाशदारुशयनादौ प्रायश्चित्तम् । **शङ्खः**—

" अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा । द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ॥

" द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी वा दंपती गोद्विजोत्तमौ । अन्तरेण यदा गच्छेत् कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥

" होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे । अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

" क्षत्रियस्तु रणे पृष्ठं दत्वा प्राणपरायणः । संवत्सरं व्रतं कुर्यात् छित्वा वृक्षं फलप्रदम् " ॥ इति

स एव—" दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ हिरण्यं घृतमर्पयेत् " ॥ इति ।

---

१ **गघ**–शाहं । २ **घ**–श्नादद्यात् ।

श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्। श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे **यमः**—

"केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः। ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ प्रजायते॥
"एतस्मिन्ननसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः। यतिचान्द्रायणं चैर्त्वा ततश्चान्द्रायणं चरेत्"॥ इति।

क्षत्रियाद्यभिवादनादौ प्रायश्चित्तम्। क्षत्रियाद्यभिवादने **हारीतः**—"क्षत्रियस्याभिवादनेऽहोरात्रमुपवसेत्। वैश्यस्य द्विरात्रं शूद्रस्य त्रिरात्रमुपवासः। शय्यारूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्थश्राद्धकुञ्जपदेवपूजादिरनाभिवादने त्रिरात्रमुपवासः। अन्यत्र निमन्त्रितस्यान्यत्र भोजने त्रिरात्रमुपवासः"॥ इति। ५

शूद्रस्य वेदवाक्यश्रवणे प्रायश्चित्तम्। शूद्रस्य वेदवाक्यश्रवणादौ **गौतमः** (१२।४)—
"अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः"॥इति। १०

प्रतिग्रहविचारः। अथ प्रतिग्रहो निरूप्यते। वृत्त्यर्थं सत्प्रतिग्रहे न प्रायश्चित्तापेक्षा।
"विहितात् प्रतिगृह्णीयात् गृहधर्मप्रसिद्धये। आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात्साधुतः सदा॥
"अनापद्यपि गृह्णीयात् याज्यतः शिष्यतस्तथा। धर्मतस्तु द्विजो गृह्णन् न धर्मात् परिहीयते"॥ इति **स्मृतेः**। असत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्। स पञ्चविधः—
"असत्प्रतिग्रहः प्रोक्तः कालतो देशतस्तथा। स्वरूपतो जातितश्च कर्मतश्चेति पञ्चधा"॥ इति **स्मरणात्**। कालो ग्रहणादिः। देशः कुरुक्षेत्रादिः। स्वरूपं मेषीकृष्णाजिनतुलोभयतोमुख्यादिकम्। जातिः शूद्रादिः। कर्म पतनीयवृत्तिः। **मनुः** (१०।१०९)— १५
"प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्यै[1] विप्रस्य गर्हितः। प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्राह्मं तेजो विनश्यति (४।१८६)।
"प्रतिग्रहीतुर्यत्पुण्यं दातारमधिगच्छति। दातुश्चैव हि यत्पापं प्रतिग्राहिणमृच्छति॥
"प्रायश्चित्तमतः कार्यं भीरुणा चानुतापिना॥ २०
"यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम्। तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जपेन तपसैव च (११।१९३)"॥ इति। उत्सर्गेण त्यागेन। जपेन वेदपारायणगायत्र्यादिजपेन। तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना च शुध्यन्तीत्यर्थः। **बृद्धमनुः**—
"कुषेस्तु विंशकं भागं वाणिज्यात् षष्ठमंशकम्। प्रतिग्रहे तुरीयांशं त्यक्त्वा पापात्प्रमुच्यते"॥ इति। **व्यासः**— २५
"वाणिज्यस्याष्टमं भागं भागं विंशतिमं कुषेः। प्रतिग्रहे चतुर्थांशं त्यक्त्वा पापैः प्रमुच्यते॥
"अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति जपैस्तीर्थनिषेवया"॥ इति। **चतुर्विंशतिमते**—"प्रतिषिद्धेषु दानेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्" इति। **हेमाद्रौ**—"अथ चेत्प्रतिगृह्णाति ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितः॥
"दशांशमार्जितात् दद्यादेवं तत्र न हीयते। गृहीतात् षोडशांशं तु पञ्चमांशमथापि वा"॥
अत्राभियुक्तैर्व्यवस्था दर्शिता—पञ्चदोषदुष्टप्रतिग्रहे साङ्गं द्रव्यत्यागं कुर्यात्। ३०
"अज्ञानाद्यदि वा मोहादसद्द्रव्यं प्रगृह्य तु। सर्वं द्रव्यं परित्यज्य चान्द्रायणमथाचरेत्॥" इति **स्मरणात्**। त्यक्तं च द्रव्यं ब्राह्मण एव गृह्णीयात्। 'प्रहीणं ब्राह्मणस्येति' **स्मरणात्**। एवं कृत्वा जपतपोभ्यां शुद्धिः कार्या। त्रिचतुरदोषदुष्टस्य दरिद्रस्य चतुर्थांशत्यागः। आढ्यस्य त्वर्धत्यागः कार्यः। 'असत्प्रतिग्रहे तु त्वर्धं त्यक्त्वा पापात्प्रमुच्यते' इति **स्मरणात्**। दोषद्वययुक्तस्य पञ्चमांशत्यागः।

---

१ **ब**—ती। २ **क्ष**—मास। ३ **गद्य**—व्रात्ये।

एकदोषदुष्टस्य षष्ठांशत्यागः । दरिद्रस्योभयत्रापि दशांशत्यागः षोडशांशत्यागो वा कार्यः । सर्वत्र द्रव्यत्यागानन्तरं जपादिरूपं प्रायश्चित्तं च कर्तव्यम् । कृष्णाजिनकालपुरुषतिलधेनूभयतोमुखीमहिषीमेषीदानादीनां निषिद्धप्रधानद्रव्याणां प्रधानद्रव्यं दक्षिणाद्यङ्गद्रव्यस्य चतुर्थांशं च त्यक्त्वा प्रायश्चित्तं च कार्यम् । **अन्ये** तु प्रधानद्रव्यं परित्यज्य दक्षिणाद्यङ्गद्रव्यं स्वीकृत्य
५ प्रायश्चित्तं कार्यमिति । स्वल्पद्रव्यपरिग्रहे प्रायश्चित्तमुक्तं **षट्त्रिंशन्मते** "भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत् " ॥ इति । **हारीतः**—" मणिवासोगृहादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत् " ॥ **याज्ञवल्क्यः**—(प्रा. २९०)

" गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः । गायत्रीजप्यनियतः शुध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् " ॥ इति । अत्र जपसंख्या **मनुना** दर्शिता (१२।२९४)

१० "जापित्वा त्रीणि गायत्र्याः सहस्राणि समाहितः । मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् "॥ इति । एतच्च दातृद्रव्ययोरुभयोरसत्त्वे वेदितव्यम् । अन्यतरस्यासत्त्वे तु **षट्त्रिंशन्मते** दर्शितम्—

" ऐन्दवेन मृगारेष्ट्या कदाचिन्मित्रविन्दया । पवित्रेष्ट्या विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः" ॥ इति ।

" देव्या लक्षजपेनैव शुध्यन्तेऽसत्प्रतिग्रहात् " ॥ इति ।

यत्तु **वृद्धहारीतवचनम्**—" राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सु सदा वसेत् ॥
१५ " षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे प्रमुच्यते । तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः " ॥ इति तत् पञ्चदोषदुष्टप्रतिग्रहविषयमिति **माधवीये** ।

तुलापुरुषादिप्रतिग्रहे । तुलादिषोडशमहादानप्रतिग्रहे प्रातिस्विकं प्रायश्चित्तमुक्तं **हेमाद्रौ** । तदिदानीं निरूप्यते । तत्र **देवस्वामी**—" तुलाप्रतिग्रहीता च पूर्वजो विषयातुरः ।

" सोऽरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः । नास्त्येव निष्कृतिस्तस्य नवलक्षजपाद्ऋते " ॥
२० **देवलः**—" ऋणापकरणार्थं वा तथा यागार्थमेव वा । द्विजः प्रतिग्रहं कृत्वा तदर्धं विनियोजयेत् ॥

" सुवर्णरत्नरजतैस्तुलाश्च त्रिविधाः स्मृताः । तासां प्रतिग्रहे विप्रः ऋणयागादिभिर्विना ॥

"रौरवे नरके घोरे ऋत्विग्भिः सह मज्जति"॥ इति । ऋत्विजो ब्रह्मा सदस्यो होतारो जापकाश्च ।

देवीपुराणे—

" आत्मतुल्यसुवर्णं यः प्रतिगृह्य धनातुरः । अकृत्वा निष्कृतिं तस्य ऋत्विग्भिः सह राक्षसः"॥ इति।

२५ **गारुडपुराणे**—

" श्रीशैले हेमकूटे वाऽप्यचले गन्धमादने । अहोबिले वेंकटाद्रौ काश्यादिषु विशेषतः ॥

" सूर्योपरागकालेषु अन्यकालेषु पर्वसु । प्रतिगृह्य तुलां विप्रो राज्ञो यो भोगलालसः ॥

" सोऽरण्ये निर्जले देशे दृष्टिहीनो निराश्रयः । सहस्राब्दं भवेद्रक्षो नवलक्षजपाद्ऋते " ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे—

३० " सेत्वादिपुण्यतीर्थेषु उपरागादिपर्वसु । पूर्वजः प्रतिगृह्णाति तुलां राज्ञो विशेषतः ॥

" भवेद्रक्षः सहस्राब्दं दृष्टिहीनो निराश्रयः । निष्कृतिस्तस्य गायत्र्या नवलक्षजपादिह ॥

" यदा प्रतिग्रहस्तस्यास्तदा पातित्यमर्हति । सन्ध्यादिनित्यकर्माणि विफलानि न संशयः ॥

" सावित्रीपतितं विद्यात् पुनःसंस्कारमर्हति " ॥

---

१ **गघ**–गवा ।

स्कान्देऽपि—
" प्रतिगृह्य तुलामाशु नवलक्षं जपेद्बुधः । चतुर्थांशव्ययं कृत्वा यज्ञं वा सर्वदक्षिणम् ॥
" तदर्धं ब्रह्मणः प्रोक्तं तदर्धं सदसस्पतेः । होतॄणां द्वारपालानां पाठकानां महामुने ॥
" जापकानामिदं प्रोक्तं तयोरर्धं विचक्षणैः "॥ तयोः ब्रह्मसदस्ययोः । अर्धं सर्वेषां प्रायश्चित्तमित्यर्थः।
मार्कण्डेयपुराणे तु—" तुलाप्रतिग्रहीता च प्रायश्चित्तमिदं चरेत् । ५
" चतुर्थार्धांशभागेन परिषद्विधिपूर्वकम् । चतुर्थांशं धनं सर्वं चतुर्धा भागमाचरेत् ॥
" अनुवादे भागमेकं भागमेकं विधायके । भागः परिषदि प्रोक्तः शेषं कृच्छ्रादिषु न्यसेत् " ॥
मार्कण्डेयपुराणे तु—
" प्रधानं संपरित्यज्य यागार्थं दक्षिणां वहन् । तस्यैव निष्कृतिरियं मुनिभिः परिकीर्तिता ॥
" परेद्युर्वा तदानीं वा स्नात्वा शुचिरलंकृतः । नीलवर्णां च गामेकां श्यामां वाऽऽदाय निर्गदाम् ॥ १०
" आपोहिष्टादिभिर्मन्त्रैः प्राङ्मुखीं मार्जयेज्जलैः । रक्तेन वाससाच्छाद्य त्रिः परिक्रम्य यत्नतः ॥
" तन्मूत्रस्नानमासाद्य जपेन्मन्त्रमिदं सुधीः । हिरण्यगर्भ इत्येनामृचमान्तं समुच्चरन् ॥
" विष्णुर्योनिमित्येताभिरान्ताभिरनुमन्त्रयेत् ॥
" स्थित्वा मुहूर्तं गोगर्भे स्वमूर्धानं निधाय च । अष्टयोनिमष्टपुत्रामनुवाकं जपेद्बुधः ॥
" ततः परं पुनर्जातं मन्येतात्मानमाहृतः । स्वयं पिताथ वाचार्यो जातकर्मादि भावयेत् । १५
" व्रतान्नं तत्र तद्द्रव्यं दत्वाचार्यं क्षमापयेत् । ततः पूतो भवेदेषु दक्षिणामात्रसंग्रहे " ॥
प्रधानत्यागाभावे पूर्वोक्तैरष्टलक्षजपादिभिः पूतो भवति । तथा च **हेमाद्रौ**—
" अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति ह्यकृत्वा निष्कृतीरिमाः । सहस्राब्दं भवेद्रक्ष आचार्यो द्रव्यलोभतः ॥
" ब्रह्मा सदस्पतिश्चैव तदर्धं राक्षसो भवेत् । द्वारपा ऋत्विजश्चैव होतारो जापका अपि ॥
" तयोरर्धं भवेयुस्ते राक्षसा घोररूपिणः ॥ २०
" आचार्यार्धं जपः प्रोक्तो ब्रह्मणः सदसस्पतेः । तयोरर्धं तु होतॄणामितरेषामिति स्थितिः " ॥
नागरखण्डे—"एवं हिरण्यगर्भस्य ग्रहणे निष्कृतिः पुरा । दृष्टा मन्वादिभिर्विप्रैर्धर्मशास्त्रपरायणैः ॥
" अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तैर्जैडोदितैः " ॥

ब्रह्माण्डघटविषये—
" ततः परं विशुध्यर्थादिह लोके परत्र च । पुनः संस्कारविधिना ह्यभ्यसेद्वेदमातरम् ॥ २५
" ब्रह्मोपदेशं तत्रापि कुर्यादाचार्यवाक्यगैः । ततः परं जपेद्वेदमातरं प्रत्यहं सुधीः ॥
" प्रतिग्रहपरान्नेषु विमुखो विष्णुमादरात् । चिन्तयन्वर्तयन् विप्रः सुखी भव परत्र च ॥
" एवं कृत्वा द्विजो यस्तु निष्कृतिं शुद्धमानसः । तुलाप्रतिग्रहे राजन् शुद्धो भवति नान्यथा ॥
" अकृत्वा निष्कृतीरेता एकां वापि नरेश्वर । सन्ध्यादि नित्यकर्माणि पितृकर्माणि यानि च ॥
" न फलन्तीह सर्वाणि भस्मनि न्यस्तहव्यवत् । पुनःसंस्कारमात्रेण पुनरायान्ति तानि वै ॥ ३०
" ततः प्रतिग्रहीता तु आत्मदेहविशुद्धये । कुर्याद्वै विरजाहोमं पञ्चगव्यमनन्तरम् " ॥ इति ।
हिरण्यगर्भविषये **हेमाद्रौ**—
" पूर्वजो द्रव्यलोभेन ऋणयागादिभिर्विना । गर्भं स्वर्णमयं धृत्वा ऋत्विग्भिः सह राक्षसः "॥
पाद्मे—" हिरण्यगर्भं भूपालात् पूर्वजो भोगलालसः । प्रतिगृह्य स शीघ्रेण नक्तंचारी भवेद्भुवि ॥
" ऋत्विजः कीकसा नाम पिशाचाः संभवन्त्यथ । कथंचिन्निष्कृतीर्दृष्टा पुनर्गर्भान्न चान्यथा " ॥ ३५

---

१ **गद्य**–तथैव । २ **गद्य**–जलापूर्वैः ।

देवीपुराणे—

" दक्षिणामात्रमालम्ब्य प्रधानं संपरित्यजेत् । तथापि धर्मयागादिं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
" शेषयेद्यस्तु मोहेन वृत्त्यर्थं भोगलालसः । तस्योपनयनं भूयो जननं गर्भगोलतः ॥
" पञ्चायुतेन शम्भोर्वा ह्यभिषेकेण मुच्यते । अष्टलक्षजपो देव्याः कूष्माण्डायुतहोमतः ॥
" चतुर्भागव्ययो वापि यज्ञो वा सर्वदक्षिणः । एवं कुर्यात् द्विजो यस्तु तस्माद् दोषात्प्रमुच्यते " ॥

देवलः—

" ब्रह्माण्डं यस्तु गृह्णाति द्विजः क्रत्वादिभिर्विना । ऋत्विग्भिः सह दुष्टात्मा राक्षसो भवति ध्रुवम्" ॥

मार्कण्डेयः—

" ब्रह्माण्डं पुण्यतीर्थेषु प्रतिगृह्णाति यो द्विजः । निष्कृतिस्तस्य नास्तीह वसुलक्षजपाद्दते " ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

" ब्रह्माण्डघटसंज्ञं तु प्रतिगृह्णाति यो द्विजः । अष्टलक्षजपादस्य निष्कृतिर्ब्रह्मराक्षसात् " ॥ इति ।

गालवः—

" ब्रह्माण्डं यो द्विजो धृत्वा वसुलक्षं जपेदिह । पूतो भवति दुष्टात्मा इह लोके परत्र च ॥
" नियुतेनाभिषेकस्य शम्भो रुद्रविधानतः । चतुर्भागव्ययं कृत्वा यज्ञं वा बहुदक्षिणम् ॥
"एषैव निष्कृतिस्तस्य ऋत्विग्भिः सहितस्य च । अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति सहस्राब्दं पिशाचता " ॥

भविष्योत्तरे—

" आचार्यार्धं तयोः प्रोक्तं प्रायश्चित्तमिदं प्रभो । द्वाःस्थानां हि तदर्धं स्यादितरेषां हि पूर्ववत् ॥
" अथवा तच्चतुर्भागव्ययं तु कुरुते द्विजः । अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति दानैस्तीर्थावगाहनैः ॥
" आचार्यं प्रविशेत्पापं राज्ञो दानाधिकारिणः । पादहीनं तयोः प्रोक्तं शेषं सर्वेषु संविशेत् ॥
" प्रायश्चित्तैर्विना राजन्न पुनन्ति प्रतिग्रहात् । तस्मादिदं प्रकर्तव्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः" ॥ इति ।

कल्पतरुविषये **मार्कण्डेयः**—" आपत्स्वपि सदा विप्रो न गृह्णीयादिमं तरुम् ।
" यान्यस्य सन्ति पर्णानि फलानि कुसुमानि च । तावतीस्तु समा भूयाद्राक्षसो निर्जने वने ॥
ऋत्विग्भिः ब्रह्मणा सार्धमधःपादविवर्जितः " ॥ इति ।

गारुडे—

" न द्विजः क्वापि गृह्णीयात् बहुभिः कारणैर्विना । तरुमेनं पर्णवन्तं रक्षो भवति कानने ॥
"दृष्ट्वा पर्ण्यां विना राजन् ऋत्विग्भिः सह निर्जले । यावन्ति तस्य पर्णानि तावद्वर्षं नराधिप "॥ इति ।

गौतमः—

" द्विजो ऋणविमुक्त्यर्थं गृह्णीयात्कल्पभूरुहम् । यागार्थं स्वकृतग्रामतटाकादिविनाशने ॥
" सर्वं तदर्धं सहसा व्ययं कृत्वा न दोषभाक् । शुद्धो भवति मानुष्ये न भवेद्ब्रह्मराक्षसः " ॥ इति ।

मार्कण्डेयपुराणे—

" प्रतिगृह्य द्विजो मोहात् तरुमेनं सुखाप्तये । निष्कृतिस्तस्य नास्तीह नरकादेकविंशतेः ॥
" कथंचिन्निष्कृतिर्दृष्टा मनुनारदगालवैः । अष्टलक्षाद्वेदमातुश्चतुर्थांशव्ययेन वा ॥
" अभिषेकेण वा शम्भोर्भूमेर्वा त्रिः परिक्रमात् । रामसेत्वादितीर्थेषु त्र्यब्दाब्दस्नानतोऽपि वा ॥
" एता निष्कृतयो दृष्टास्तरोरेतस्य संग्रहे " ॥

तत्रैव—" बाहुजादेकगुणितं पादजाद्द्विगुणं चरेत् । मुखजादुक्तमानेन ऊरुजात् क्षत्रवन्नृप ॥

" एताभ्यो निष्कृतिभ्यश्च गतिर्नान्यत्र विद्यते " ॥ इति ।

गोसहस्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । गोसहस्रप्रतिग्रहे **देवलः**—

" तुलायां गोसहस्रेषु आचार्यस्य पुनर्भवः । आब्रह्मणोऽब्दपर्यन्तं नास्ति भूमौ पिशाचतः " ॥

पिशाचत्वान्निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । **मार्कण्डेयः**—

" धृत्वाग्रजो गोसहस्रं राज्ञोऽन्यस्मात् द्विजन्मनः । नवलक्षं जपेद्देव्याः पुनःसंस्कारमर्हति " ॥ ५

मत्स्यपुराणे—

" पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहे । धेनूनां यः सहस्रं च प्रतिगृह्य धनातुरः ॥

" भुवः प्रदक्षिणं कृत्वा नवलक्षं जपेद्बुधः । केशानां वपनं कृत्वा पुनःसंस्कारमर्हति " ॥

राजविषये—

" सहस्रधेनुदाने तु आचार्यत्वं यदि व्रजेत् । तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति नवलक्षजपादृते ॥ १०

" भूमेः प्रदक्षिणं कृत्वा केशानां वपनं पुनः । प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनःसंस्कारमर्हति " ॥

कूर्मपुराणे—

" सहस्रधेनुदाने तु आचार्यो यदि लोभतः । भूमेः प्रदक्षिणं कृत्वा नवलक्षं जपेद् द्विजः ॥

" तदशक्तो महाशम्भोर्नमकैश्चमकैः शुभैः । कृत्वाऽभिषेकं विधिवत् अयुतं प्रयुतं तु वा ॥

" सर्वव्ययं च यागे वा कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् " ॥ १५

नागरखण्डे—" ब्रह्मा सदस्यः पूर्वोक्तप्रायश्चित्तार्धमर्हति ।

" तदर्धं द्वारपालानां पाठकानां तथैव च । होतॄणां जापकानां च पूर्ववन्मुनिभिः स्मृतम् " ॥

लिङ्गपुराणे—

" तुलायां गोसहस्रे च आचार्यो यद्धनं हरेत् । अकृत्वा तद्व्ययं धर्म्यं पत्नीपुत्रपरिष्कृतः ॥

" तत्पत्नीनां च पुत्राणां मनुजानां जनाधिप । हव्यकव्येषु यो भोक्ता ये वा संबन्धिबान्धवाः ॥ २०

" ते वै कृच्छ्रद्वयं कुर्युः निष्कृतिः कथितोत्तमैः " ॥

हिरण्यकामधेनुप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । हिरण्यकामधेनुविषये **महाभारते**—

" राज्ञां पापनिबद्धानां सर्वदा पापचेतसाम् । पापनिर्मोचनी तेषां कामधुक् पुण्यवर्धनी ॥

" एतादृशीं पुण्यरूपां स्वर्णकामदुहं द्विजः । प्रतिगृह्णाति यो लोभात् स सद्यः पतितो भवेत् ॥

" अष्टलक्षजपाद्राजन् व्ययाद्वा अष्टभागतः । अभिषेकेण वा शम्भोः यज्ञाद्वा सर्वदक्षिणात् ॥ २५

" एतैः शुद्धिमवाप्नोति ह्युभयोर्लोकयोरपि " ॥

कौर्मे—"स्वर्णकामदुहं राज्ञा स्वर्चितां शास्त्रवर्त्मना । प्रत्यगृह्णाद् द्विजो यस्तु स सदा सूतकी भवेत् ॥

" प्रायश्चित्ती भवेत्सद्यः पुनर्ब्रह्मोपदेशतः । अष्टलक्षं जपं कृत्वा प्रत्यहं विधिपूर्वकम् ॥

" धनस्याष्टमभागेन प्रायश्चित्तिं समाचरेत् । अभिषेकेण वा विप्रो यज्ञात्सर्वस्वदक्षिणात् ॥

" एतेषूक्तेषु राजेन्द्र प्रायश्चित्तेन बुद्धिमान् । इह लोके परत्रापि शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् " ॥ ३०

हिरण्याश्वप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । हिरण्याश्वप्रतिग्रहे **कौर्मे**—

" हिरण्यवाजिनं गृह्णन् द्विजो लोभपरायणः । जन्मत्रये राक्षसत्वमनुभूय पिशाचताम् ॥

" तदन्ते भुवमासाद्य रासभत्वमवाप्नुयात् । तदन्ते रोगवान् भूत्वा नरकं याति पाण्डव " ॥ इति

---

१ **गध**–ष्टम ।

वामनपुराणे—

" हिरण्याश्वं द्विजो लोभात् राज्ञः पुण्यदिनेष्विह । प्रतिगृह्यात्मभोगार्थं स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ।
" ततः खरत्वमासाद्य रोगवान् जन्मनां त्रये । ततो नरकमासाद्य तिष्ठत्या चन्द्रतारकम् ॥
" तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति ह्यष्टलक्षजपादृते " ॥ इति ।

५ **ब्रह्मकैवर्ते**—"हिरण्याश्वं द्विजो धृत्वा तस्य निष्कृतिरीरिता । अष्टलक्षजपाद्वापि नियुताद्वाभिषेकतः ॥
" अष्टमांशव्ययेनापि यागैर्वा सर्वदक्षिणैः । ततः शुद्धिमवाप्नोति पुनर्मौञ्जीविधानतः ॥
" तद्ब्रह्मा च सदस्यश्च प्रायश्चित्तार्धमर्हतः । द्वाःस्थास्तज्जापका राजन्नर्हन्त्यर्धार्धमंशतः ॥
"अन्यथा दोषवन्तस्ते न संभाष्याः कदाचन । न संस्पृश्यास्त्वपाङ्क्तेया नालपेत्तानिह द्विजान्" ॥

हिरण्याश्वरथप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । हिण्याश्वरथप्रतिग्रहे **ब्रह्मकैवर्ते**—

१० " हिरण्याश्वरथं यस्तु द्विजो गृह्णन्नराधिपात् । सोऽरण्ये निर्जले देशे ऋत्विग्भिः सह राक्षसः ॥
" तस्यैषा निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । नवलक्षजपाद्वापि नियुताद्वाभिषेकतः ॥
" अष्टमांशव्ययेनापि प्रायश्चित्तविधानतः । तदन्ते वपनं कृत्वा पुनःसंस्कारमर्हति ॥
" एवं चेच्छुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्तेन भूयसा । अन्यथा तु न शुद्धः स्यान्न संभाष्यः कदाचन ॥
" ब्रह्मादीनां तदर्धांशन्यायः पूर्वोक्त इष्यते " ॥ इति ।

१५ **हिरण्यहस्तिप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्** । हिरण्यहस्तिप्रतिग्रहे **ब्रह्माण्डपुराणे**—

" हिरण्यहस्तिनं धृत्वा पुण्यकालेषु पर्वसु । यो विप्रो लोभमोहेन राज्ञो दानार्थिनो नृप ॥
" न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा दशलक्षजपादृते । लक्षहोमेन कूष्माण्डैः शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् " ॥ इति ।

ब्रह्मकैवर्ते—

" हिरण्यहस्तिनं भूपात् द्विजो लोभविमोहितः । पुण्यकालेषु पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ॥
२० " प्रतिगृह्य ततो लोभादकृत्वा निष्कृतिं नृप । सोऽरण्ये निर्जले देशे राक्षसोऽम्बरचारवान् ॥
" तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति नवलक्षजपाद्विना । लक्षहोमेन कूश्माण्डैः शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ।
" अष्टमांशव्ययेनापि प्रायश्चित्तविधानतः । केशानां वपनं कृत्वा पुनःसंस्कारमाचरेत् ॥
" तदर्धं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदसस्पतेः । तदर्धं द्वारपालानां जापकानां तदर्धतः ॥
" प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं हेमहस्तिप्रतिग्रहे " ॥ इति ।

२५ **पञ्चलाङ्गलप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्** । पञ्चलाङ्गलप्रतिग्रहे **वसिष्ठसंहितायाम्**

" लाङ्गलं मुखजो धृत्वा पञ्च वाप्येकमेव वा । तस्यैव निष्कृतीर्वक्ष्ये शृणु नान्यमनाः प्रभो ॥
" दशलक्षजपं वाथ प्रयुतं वाभिषेचनम् । चतुर्भोगव्ययं कुर्याद्यज्ञं वा सर्वदक्षिणम् ॥
" एतत्पापविशुद्ध्यर्थं परेद्युर्वाप्यन्यतोऽपि वा । मार्तण्डस्योदयादर्वाक् स्नानं कृत्वा यथार्हतः ॥
" नित्यकर्म समाप्याशु यावत्सूर्योदयो भवेत् । तावद्गत्वा जलाधारं नदीं पुष्करिणीमपि ॥
३० " कण्ठदघ्नजले स्थित्वा स्मरन्नारायणं विभुम् । मुखमुद्धृत्य मार्तण्डं पश्यन्नुत्तानपाणिकः ॥
" अघमर्षणसूक्तं च जपन् पापविमुक्तये । यावदस्तं गतो भानुस्तावत्कालं जपेत्सुधीः ॥
" मध्ये माध्याह्निकं कृत्वा ब्रह्मयज्ञं च तर्पणम् । मनसा देवमाराध्य पुनर्गत्वा जलं जपेत् ॥
" सायं सन्ध्यामुपासित्वा सायं होममनन्तरम् । मौनं त्यक्त्वा तदा राजन् मिताहारं समाचरेत् ॥
" ओदनं यावकं भक्षेदथवा मुद्गभक्षणम् । अधःशायी भवेत्तत्र पापं कृतमनुस्मरन् ॥
३५ " प्रभातायां तु शर्वर्यां पूर्ववद्व्रतमाचरेत् ॥

---

१ **गघ**–वैदिकीम् ।

" एवं तु मण्डले पूर्णे विरजाहोममाचरेत् । उपोष्य दिनमेकं च पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।
"ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् । पश्चात्स्वयं प्रभुञ्जीयात् तद्विप्रानुज्ञया सह"॥इति।
एतत् प्रायश्चित्तमाचार्यस्य । सर्वेषां प्रायश्चित्तमुक्तं **मात्स्ये**—
" ब्रह्मा सदस्पतिश्चैव तदर्धं भागमर्हतः । द्वारस्थानां तदर्धं स्यात्तदर्धमितरेषु वै ॥
" प्रायश्चित्तविधिश्चैष नान्यथा गतिरस्ति हि " ॥ इति । ५

धराप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । धराप्रतिग्रहे **शिवपुराणे**—

" धरामभ्यर्च्य गन्धाद्यैर्यो राजा पुण्यकालतः । विप्रसात्कुरुते तत्र पुण्यस्यान्तो न विद्यते ।
" गृह्णीयाद्यो धरामेनां पुण्यकालेषु पर्वसु । तस्य विप्रस्य चास्तीह न पुनर्जन्म राक्षसात् ॥
" ब्रह्मोपदेशः कर्तव्यः सावित्रीदानमेव च । ततः परं जपेद्देव्या दशलक्षमतन्द्रितः " ॥ इति ।
पाद्मे—" धरामभ्यर्चितां राज्ञा धर्मशास्त्रानुसारतः । यो विप्रः प्रतिगृह्णीयात् द्रव्यलोभपरायणः ॥ १०
" यज्ञादिकमकृत्वा चेत् भवति ब्रह्मराक्षसः । दशलक्षजपाद्देव्यास्तस्य निष्कृतिरीरिता ॥
" सदस्यब्रह्मणोरर्धं द्वारपानां तदर्धकम् । तदर्धं जापकानां च होतॄणां च तथैव च ॥
" मार्जनं सर्वदानानामाचार्याणां स्वयंभुवा । उक्तं पुरा देवमध्ये लोकस्यास्य हितैषिणा ॥
" अन्यथा मृत्युमाप्नोति कुर्यादेतत्प्रयत्नतः " ॥ इति ।

विश्वचक्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । विश्वचक्रप्रतिग्रहे **मार्कण्डेयः**— १५
" विश्वचक्रं द्विजो धृत्वा निर्निमित्तेन लोभतः । अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
" न तस्य पुनरावृत्तिः सहस्राब्दं महाभयात् । एषा वै निष्कृतिर्दृष्टा वसिष्ठेन महात्मना ।
" चतुर्भागव्ययं कृत्वा प्रायश्चित्तविधानतः । पुनःसंकारविधिना पुनःसंस्कारमाचरेत् ॥
" ब्रह्मोपदेशं सावित्रीमभ्यसेद् द्विजपुङ्गवात् । प्रयुतेनाभिषेकस्य निष्कृतिस्तस्य नान्यथा ॥
" तदर्धं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदस्पतेः । द्वारपानां जापकानां तयोरर्धं प्रकल्पयेत् " ॥ इति । २०

कल्पलताप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । कल्पलताप्रतिग्रहे **लिङ्गपुराणे**[1]—
" दत्तामिमां कल्पलतां राजभिः पूजितां शुभाम् । यो गृह्णीयात् द्विजः कामात् स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥
" यावज्ज्योतींषि तिष्ठन्ति तावत्तिष्ठति राक्षसः । तद्ब्रह्मा च सदस्यश्च द्वारपा जापका अपि ॥
" राक्षसाः क्रूरकर्माणो भवन्त्येव न संशयः । सहस्राब्दं तदर्धं च तदर्धं च यथाक्रमम् ॥
" प्रायश्चित्तं कल्पतरोर्यत्तदेव समाचरेत् " ॥ इति । २५

सप्तसागरप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । सप्तसागरप्रतिग्रहे **लिङ्गपुराणे**—
" मुखजो धनलोभेन गृह्णीयात्सप्तसागरम् । कुलेन सह संयुक्तो राक्षसो निर्जले भवेत् ॥
" यागार्थं दक्षिणां गृह्णन् प्रधानत्यागमाचरेत् । योगे सर्वव्ययं कृत्वा नास्ति तस्य पिशाचता ।
" प्रायश्चित्तेन पूतात्मा इह लोके परत्र च । चतुर्भागव्ययं वापि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
" तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ॥ ३०
" ब्रह्मा सदस्यस्तस्यार्धं प्रायश्चित्तमिहार्हतः । द्वारस्थानां तयोरर्धं जापकानां यथाक्रमम् " ॥ इति ।

चर्मधेनुप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । चर्मधेनुप्रतिग्रहे **वामनपुराणे**—
" धृत्वा चर्ममयीधेनुं धनलोभपरायणः । सप्तजन्मसु राजेन्द्र विपिने निर्जनेऽजले ॥
" कृतं पापमनुस्मृत्य स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ।
" तस्यैषा निष्कृतिर्दृष्टा देव्या द्वादशलक्षतः । तस्योपनयनं भूयः पुनःसंस्कारकर्मणा " ॥ इति । ३५

---

१ **गरुड**–गारुड ।

पराशरः—

" मुखजो यस्तु गृह्णीयात् चर्मधेनुं नृपात्मजात् । ग्रहणादिषु कालेषु पुण्यतीर्थेषु येषु च ॥
" चतुर्भागव्ययं कुर्यात् प्रायश्चित्तविधानतः । देव्या द्वादशलक्षेण नियुतेनाभिषेकतः ॥
" एषामन्यतमेनैव पुनःसंस्कारतः शुचिः । सदस्यब्रह्मणोरर्धमृत्विजामपि पूर्ववत् " ॥ इति ।

५ **गारुडराणे**—"तुलायां गोसहस्रे च लाङ्गले सप्तसागरे । विश्वचक्रे चर्मधेनौ महाभूतघटे तथा ॥
" हेमहस्तिरथे चैव आचार्यं मृत्युराविशेत् । तस्मात्तन्मार्जनं कर्म मृत्यूत्तरणहेतवे ॥
" तदान्नीं वा परेद्युर्वा पक्षे वा पञ्चमे दिने । मासमात्रे त्रिमासे वा वत्सरे पूर्णतां गते ॥
" प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनःसंस्कारमर्हति ॥
" व्यवहारक्षमो भूयादुभयोर्लोकयोरपि । अन्यथा दोषमाप्नोति न मुक्तिर्ब्रह्मराक्षसात् " ॥ इति ।

१० **महाभूतघटप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्** । महाभूतघटप्रतिग्रहे **देवलः**—
" पञ्चभूतघटं गृह्णन् विप्रो भवति राक्षसः । सहस्राब्दं वने घोरे निर्जले निर्जने वसेत् ॥
" पक्षमात्रं जपेद्वेदीं द्विजः पापविशुद्धये । तस्योपनयनं भूयः पुनःसंस्कारकर्मणा ॥
" नियुतेनाभिषेकेण चतुर्भागव्ययेन च । नान्यथा शुद्धिमाप्नोति ब्रह्मराक्षसदेहतः ॥
" तदर्धं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदस्पतेः । द्वाःस्थानां जापकानां च तयोरर्धं प्रकल्पयेत् " ॥ इति ।

१५ **स्कान्दे** तु—"प्रतिगृह्य तुलादीनि राज्ञः पापपरायणात् । प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनःसंस्कारमर्हति ॥
"गङ्गायां मौसलस्नानाच्छुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् । रेवायां तु तथा स्नात्वा शुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम् ॥
" प्रातरारभ्य गण्डक्यामा सायं स्नानमाचरेत् । वर्षद्वयेन पूतात्मा ह्युभयोर्लोकयोः शुचिः ॥
" तथैव शोणभद्रायां पूर्वजः शुद्धिमाप्नुयात् । गौतम्यां नियतः स्नात्वा नित्यकर्मपरायणः ॥
" विंशत्या मौसलस्नानैरब्दमात्रेण शुध्यति । भीमरथ्यां महानद्यामर्धरात्रे जितेन्द्रियः ॥
२० " जानुदघ्ने जले स्थित्वा जपेन्मन्त्रं त्रियम्बकम् । सहस्रं पूर्णतां याति यावत्तावद्विरम्यते ॥
" एवं मासत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम् । अखण्डायां तु कावेर्यां प्रातः स्नात्वा यथाविधि ॥
" नित्यकर्म समाप्याशु कण्ठदघ्ने जले वसन् । जपेच्च पौरुषं सूक्तमष्टोत्तरशतं द्विजः ॥
" यदा समाप्तिर्भवति तदा मौनं परित्यजेत् । एवं कुर्यात्प्रतिदिनं शुद्धः स्याद्दतुमात्रतः ॥
" ताम्रपर्णीनदीतोये अवगाह्य दिनत्रयम् । त्रियम्बकं जपेन्नित्यं संख्यामनुपधारयन् ॥
२५ " दिनत्रये तु पूर्णेऽस्मिन् निर्विघ्नेन जनाधिप । पूतो भवति विप्रोऽसौ तुलादीनां प्रतिग्रहात् ॥
" धनुष्कोट्यां तुलादीनां ग्रहीता धनलोभतः । स्नात्वा मध्याह्नवेलायां गत्वा रामेश्वरालयम् ॥
" औपासनाग्नौ जुहुयाद्विरजाहोममादितः । अधःशायी भवेन्नित्यं मासमेकं निरन्तरम् ॥
" दुग्धाहारं फलाहारं द्वयोरेकं समाचरेत् । सेतुदर्शनमात्रेण ब्रह्महत्या विनश्यति ॥
" अर्वाचीनानि पापानि नश्यन्तीत्यत्र का कथा " ॥ इति । आहिताग्निः संपूर्णदक्षिणेन पुनः
३० स्तोमेन वा यजेत । 'यो वा बहु प्रतिगृह्य गरगीर्णमिव मन्येत पुनःस्तोमेन यजेत' इति **श्रुतेः** ।
'उशनसः स्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो यजेत' **इत्याश्वलायन**सूत्रम् । (श्रौतसू. उ.५।१)
उशनसस्तोमो नाम एकाहः पुनःस्तोम इति चास्यैव संज्ञा । गरः विषं गरो गीर्णो येन स
गरगीर्णः । यो बहुप्रतिग्रहादिना पापादिभयादात्मानं गरगीर्णमिव मन्येत स एतेन यजेतेति
नारायणीयवृत्तिः ।

इति **प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्** ।

यत्र प्रतिपदं प्रायश्चित्तं नोक्तं नोपलभ्यते वा तत्र **साधारणं प्रायश्चित्तमुच्यते** ।

अतिपातकिप्रायश्चित्तम् । तत्रानुपातकप्रायश्चित्तं **विष्णुराह** (३६।८)—

" अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा । अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा " ॥ इति । तत्राश्वमेधः सार्वभौमराजविषयः " राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत " इति **श्रुतेः** (आप. श्रौ. सू. २०।२; सत्पाषाढसू. १४।१) । तीर्थस्नानमितरविषयम् । ५

उपपातकिप्रायश्चित्तम् । उपपातकप्रायश्चित्तमाह **स** एव (३७।३६)

" उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः । पराकमथवा कुर्युर्यजेयुर्गोसवेन वा " ॥ इति ।

याज्ञवल्योऽपि (प्रा. २६५)—

" उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा । पयसा वापि मासेन पराकेणाथ वा पुनः" ॥ इति ।

संकरीकरणादिप्रायश्चित्तम् । संकरीकरणादेः प्रायश्चित्तमाह **विष्णुः** (३९।२२–४०।२)— १०

" संकरीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं तु कारयेत् ॥

" अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिः महासान्तपनेन वा । (४१।५)–

" मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ " इति ।

मनुः (११।१२५)—

" संकरापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् । मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकं ऽयहम् " ॥ इति । १५

अनुक्तानां सर्वेषां पापानां साधारणं प्रायश्चित्तमाह **पराशरः** (१२।७२)—

" चान्द्रायणं यावकं च तुलापुरुष एव च । गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् " ॥ इति । तुलापुरुषः कृच्छ्रविशेषः। पापगौरवलाघवानुसारेण चान्द्रायणादीन्यावृत्तान्यनावृत्तानि वा अनुष्ठेयानि।

स एव (११।५३)—

" सर्वेषामेव पापानां संकरे समुपस्थिते । दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनी परम् " ॥ इति । २०

शङ्खलिखितौ—" क्रयविक्रयदुष्टभोजनप्रतिग्रहेष्वनादिष्टप्रायश्चित्तेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं वा " ॥ इति ।

शातातपः—"अनुक्तेषु विधिं ज्ञात्वा प्राजापत्यं समाचरेत् । सर्वत्र सर्वपापेषु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्"॥

उशनाः—

" यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुध्यते नात्र संशयः " ॥ इति । २५

मनुविष्णुविश्वामित्राः (११।२०९)—

" अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये । शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्" ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (प्रा. २७५)—

" देशं कालं वयः शक्तिं पापञ्चावेक्ष्य यत्नतः । प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः "॥

स एव— ३०

" यदा यदा तु संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तदा तदा तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं तथा"॥ इति ।

गौतमः (१९।१७–२०)—" संवत्सरं षण्मासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावैकश्चतुर्विंशत्यहो द्वाविंशाहाः षडहस्त्र्यहोहोरात्रः " इति कालाः । एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नेनःसु गुरुषु गुरूणि लघुषु लघूनि कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तम् " ॥ इति ।

---

१ **गघ**–तिपातकसमपातकयोः । २ **घ**–दशा । ३ **गघ**–षडहस्त्रहः अहोरात्र ।

स्मृत्यन्तरे—"सर्वजन्मार्जितानीह भ्रूणहत्यादिकान्यपि । सर्वपापानि नश्यन्ति कृच्छ्रैर्द्वादशवार्षिकैः॥
" जन्मप्रभृति यत् किंचित्पातकं चोपपातकम् । अर्वाक्तु भ्रूणहत्यायाः षडब्दान्नश्यति ध्रुवम् ॥
" अब्दात्तु सकृदभ्यस्तं बुद्धिपूर्वमसन्महत् । तच्छुध्यत्यब्दकृच्छ्रेण महतः पातकादृते " ॥ इति ।
त्रिंशत्कृच्छ्रा अब्दकृच्छ्रः कृच्छ्रः प्राजापत्यः । स च प्रतिनिधिना कार्यः ।

५ **रहस्यपापप्रायश्चित्तानि** । अथ रहस्यप्रायश्चित्तानि । यत्पापं कर्तुर्व्यतिरिक्तेनान्येन केनापि न ज्ञातं तद्रहस्यम् । तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्तव्यम् । तथा च **यमहारीतौ**—
' रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम् ' इति । रहस्यत्वादेव नास्ति तत्र परिषदनुमत्यपेक्षा । तदाहतुर्बृहस्पतियाज्ञवल्क्यौ (प्रा. ३०१)—
" प्रख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम् । अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् " ॥ इति ।
१० न च विना परिषदं व्रतज्ञानाभाव इति शङ्कनीयम् । शास्त्रज्ञस्य तद्विज्ञानसंभवात् । इतरेणापि बुद्धिमता विद्वद्गोष्ठ्यां केनचित् व्याजेनावगन्तुं शक्यत्वात् । रहस्यकृतं पापं स्वल्पेनापि जपादिना निवर्तते । अत एव प्राजापत्यादिव्रतानां जपादीनां च व्यवस्थामाह **मनुः** (११–२२६)—
" एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैरापिष्कृतैनसः । अनापिष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् " ॥ इति ।
तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तमाह स एव (११।२४५–२४६, २४८)—
१५ " वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा । नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥
" यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् । तथा ज्ञानाग्निना पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥
" सव्याहृतिकाः सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः " ॥
बोधायनः (२।४।१८)—
"यदुपस्थकृतं पापं पभ्यां वा यत्कृतं भवेत् । बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्रघ्राणेन[1] चक्षुषा ॥
२० " सर्वं दहति निःशेषं प्राणायामैस्त्रिभिः कृतैः " ॥
गौतमः (२५।७–१०) " अनार्जवपैशुनप्रतिसिद्धाचारानाद्यप्राशनेषु शूद्रायां च रेतः सिक्त्वा अयोनौ च दोषवति च कर्मणि अभिसन्धिपूर्वेऽपि अब्लिङ्गाभिरप उपस्पृशेत् । वारुणीभिरन्यैर्वा पवित्रैः । प्रतिषिद्धवाङ्मनसापचारे व्याहृतयः पञ्च । सर्वास्वपो वा आचामेदह्नश्च माऽऽदित्यश्च पुनात्विति । प्राता रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति सायमष्टौ वा समिध आदध्यात् । देवकृतस्येति हुत्वैवं
२५ सर्वस्मादेनसो मुच्यते मुच्यत" इति । अनार्जवमनृजुत्वं मानसं कर्मशाठ्यं वा । पैशुनं परपरिवादः । वाचिकं प्रतिसिद्धाचारः । नियमलोपः कायिकं अनाद्यस्यानेकविधस्योपभोगः अनाद्यप्राशनम् । एतदादौ दोषवति कर्मणि च ।

आपस्तम्बः (१।९।२६।७)—" अनाद्यानपयःप्रतिषिद्धभोजनेषु दोषवच्च कर्माभिसन्धिपूर्वकं कृत्वाऽनभिसन्धिपूर्वं वा शूद्रायां च रेतः सिक्त्वा योनौ चाब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिश्चोपस्पृश्य प्रयतो
३० भवति । ओंपूर्वाभिर्व्याहृतिभिः सर्वाभिः सर्वपापेष्वाचामेत् । आचमनादेव सर्वस्मात्पापात् प्रमुच्यते । अष्टौ वा समिध आदध्यात् । देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । यद्दिवा च नक्तं चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत् स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकृमतस्यावयजनमसि स्वाहा । यद्द्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चैनश्चकृमतमस्यावयजनमसि स्वाहा । एनस

[1] **घ**–त्वग्घ्राणचक्षुषा ।

एनसोऽवयजनमसि स्वाहा । इत्येतैरष्टाभिर्हुत्वा सर्वस्मात् पापात्प्रमुच्यते । ऋतं च सत्यं चेत्यघमर्षणं त्रिरन्तर्जले पठेत् । सर्वस्मात्पापात् प्रमुच्यते । आयंगौः पृश्निरक्रमीदिति तृचं च त्रिरन्तर्जले पठेत् । सर्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते । द्रुपदादिवेन्मुमुचान इति एनामृचं त्रिरन्तर्जले पठेत् । सर्वपापात् प्रमुच्यते । हंसः शुचिषदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठेत् । सर्वपापैः प्रमुच्यते । अपि वा सावित्रीं गायत्रीं पच्छोऽर्धर्चशः समस्तामिति त्रिरन्तर्जले पठेत् । सर्वपापैः प्रमुच्यते । अपि वा व्याहृतीर्व्यस्ताः समस्ताश्चेति त्रिरन्तर्जले पठेत् । सर्वस्मात्पापात् प्रमुच्यते । अपि वा प्रणवमेव त्रिरन्तर्जले पठेत् । सर्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते । पवित्रैर्मार्जनं कुर्वन् रुद्रैकादशिनीं जपन् । मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतःपातकाद्दते" ॥ इति । ५

आपस्तम्बः (१।९।२६।७)—" अनार्जवपैशुनप्रतिषिद्धाचारेषु अभक्ष्याभोज्यापेयप्राशने शूद्रायां च रेतः सिक्त्वायोनौ च दोषवत्कर्माभिसन्धिपूर्वं कृत्वानभिसन्धिपूर्वं वा अब्लिङ्गाभिरप उपस्पृशेत् वारुणीभिर्वान्यैर्वा पवित्रैर्यथाकर्माभ्यासः " इति । १०

यमः—" विरजाद्विगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुध्यति । पौरुषं सूक्तमावृत्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥

" ऋषभं शतशो जप्त्वा तदह्नैव विशुध्यति । वेदमेकगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुध्यति ॥

" रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदह्नैव विशुध्यति । जपेद्वाप्यस्य वामीयं पावमानीरथापि वा ॥

"कुन्तापं वालखिल्यांश्च निर्विदंप्रेषं वृषाकपिम् । होतॄन् रुद्रान् पितॄन् जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैः"॥ इति। १५

होतॄन् चित्तिः स्रुगादीन् । पितॄन् परे युवांसमित्यादीन् । **चतुर्विंशतिमते**—

" पावमानीस्तथा काष्ठं पौरुषं सूक्तमेव च । सपुत्रं माधुच्छन्दसं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ।

" मण्डूकं ब्राह्मणं रुद्रं शुक्रियं मोक्षकं तथा । वामदेव्यं बृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥

" यज्ञायज्ञियमादित्यज्येष्ठसाम च राजनम् । पौरुच्छेषं च सामानि जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥

" अथर्वशिरसं चैव पौरुषं सूक्तमेव च । नीलरुद्रांस्तथैवेन्द्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥

" आथर्वणाश्च ये केचित् मन्त्राः कामविवर्जिताः । ते सर्वे पापहन्तारो याज्ञवल्क्यवचो यथा ॥ २०

" अग्नेर्मन्वेऽनुवाकं तु जपेदेनमनुत्तमम् । सिंहे मे मन्युरित्येतमनुवाकं जपेद् द्विजः ॥

" जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत बोधायनवचो यथा ।

" ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापि वा । सामानि सरहस्यानि अथर्वाङ्गिरसस्तथा ॥

" यत्किंचित्पातकं कुर्यात् किंचेत्तमाता च तं जपेत् । हंसः शुचिषदित्येतां जपेद्वापि त्रियम्बकम् ॥

" ब्राह्मणानि च कल्पांश्च षडङ्गानि तथैव च । आख्यानानि तथान्यानि जप्त्वा पापात्प्रमुच्यते ॥ २५

" इतिहासपुराणानि देवतास्तवनानि च । जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथापरैः " ॥ इति ।

विष्णुः (५६।१–२७)—"अथातः सर्वदैवपित्र्याणि भवन्ति । येषां जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पापैश्च पूयन्तेऽघमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समन्दीधावति कूश्माण्डाः पावमान्यः दुर्गा सावित्री अतिषड्ग्यः पदस्तोभा व्याहृतयो भारुण्डानीन्द्रसामं पुरुषव्रतं दैवतं भासमब्लिङ्गं बार्हस्पत्यं वाक्सूक्तं गोसूक्तं अश्वसूक्तं मध्वृचः सामानि चेन्द्रशुद्ध शतरुद्रीयमथर्वशिरः त्रिसुपर्णो महाव्रतं ३० नारायणीयं पुरुषसूक्तम् । " त्रीण्याज्यस्तोमानि रथंतरं चाग्नेर्व्रतं वामदेव्यं बृहच्च ।

" तानि जपत्वा पुनन्ति जन्तून् जातिस्मरत्वं लभते य इच्छेत् " इति । **पैठीनसिः**—

" सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः " ॥

---

१ क्ष-व । २ घ-या । ३ गघ-यत्किंचेदमृतं ।

वसिष्ठः—
" हित्वा सकलपापानि लब्ध्वा सुकृतसंचयम् । स पूतो जायते धीमान्मुरजिन्नामकीर्तनात् " इति ।
भृगुः—"कोटिशो मनुजानां वै भीतिदं समुपस्थितम् । रामरामेति संकीर्त्य तं नाशयति मानवः ॥
" सर्वेषामेव पापानां प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् । नातः परतरं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते " ॥ इति ।
५ **योगयाज्ञवल्क्यः**—
" न तावत्पापमेधेत यन्नाम्ना न हतं हरेः । अतिरेकभयादाहुः प्रायश्चित्तान्तरं वृथा " ॥ इति ।
ब्रह्मकैवर्ते—
" सर्वपापयुतो वापि कीर्तयन्ननिशं हरिम् । शुद्धान्तःकरणो भूत्वा जायते पङ्क्तिपावनः " ॥

रहस्यब्रह्महत्यादिपापानां प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तम् । अथ प्रतिपदोक्तानि ।

१० **व्यासः**–"योऽनूचानं द्विजं मर्त्यो हतवानर्थलोभतः । स जपेत्पौरुषं सूक्तं जलस्थश्चिन्तयन् हरिम् ॥
" तथैव ब्रह्महत्याया मुच्यते नात्र संशयः " ॥ इति ।
यमः—" ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः श्रौताघमर्षणं जपेत् " ॥ इति ।
याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३०२)—
" त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् । अन्तर्जले विशुध्येत गां दत्वा तु पयस्विनीम् " ॥
१५ **शङ्खलिखितौ**—" त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्तयेत् " ॥ इति । **चतुर्विंशतिमते**—
" त्रिमधुत्रिसुपर्णं च नाचिकेतत्रयं तथा । नारायणं जपेत्सर्वं मुच्यते ब्रह्महत्यया " ॥ इति ।
बोधायनः (३।९।४)—" ग्रामात् प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिः शुचिवासा उदक्तान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य सकृत्क्लिन्नवासा गोशकृत्पूतेन पाणिनादित्याभिमुखोऽघमर्षणं स्वाध्यायमधीयीत प्रातःशतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतमपरिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकं प्राश्नी-
२० यात् । ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात् प्रमुच्यते । द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यः ब्रह्महननं गुरुतल्पगमनं स्वर्णस्तैन्यं[1] सुरापानमिति च वर्जयित्वा एकविंशतिरात्रात् तान्यतितरति " ॥ इति । **बृहद्विष्णुः**—" ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणेनाष्टसहस्रमाज्यैर्जुहुयात् । तेनैव तस्मात् पूतो भवति " ॥ इति ।
मनुः (२१।२४९–२५१)—
२५ " कौत्सं जप्त्वाऽपनोत्येतद्वासिष्ठं च तृचं प्रति । माहित्रं शुद्धगङ्गं[2] च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥
" सकृज्जप्त्वास्य वामीयं शिवसंकल्पमेव च । सुवर्णमपहृत्यापि क्षणात् भवति निर्मलः ॥
" हविष्मन्तीयमभ्यस्य न तमं ह इतीति च । जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥
" मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः । सर्वमप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वाँमन इत्यृचौ[3] । (२५६)
"महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद् गाः समाहितः । अभ्यस्याब्दं पावमानीः भैक्षाहारो विशुध्यति । (२५७)
३० " अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् । मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः । (२५८)
" त्र्यहं तुपवसेद्युक्तः त्र्यहं तूपनयन्नपः । मुच्यते पातकैः सर्वैः त्रिर्जप्त्वा वाघमर्षणम् " ॥
यमः(२-५)–"सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात् प्रसृतिमादाय ओंकारेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । ततोऽप्सु निमग्नो मानस्तोकीयं जपेत् । ब्राह्मणः स्वर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यशालायां प्रक्षिप्याप्सु निष्णातो ग्रीवामात्र उदके हिरण्यवर्णाभिश्चतसृभिरात्मानमभ्युक्ष्य त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा
३५ तदेतस्मात् पूतो भवति । गुरुतल्पगमनं कृत्वाऽघमर्षणमन्त्रं जले त्रिरावृत्य तदेतस्मात् पूतो भवति" ॥

---

१ घ–स्तेयं । २ घ–प्रतीत्यृचं । ३ **गघ**–वत्यश्च । ४ घ–ष्या । ५ घ–नम । ६ घ–चम् ।

रहस्यसुरापानादिप्रायश्चित्तम् । सुरापानादौ **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. ३०४–३०५)—
" त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूश्माण्डीभिर्घृतं शुचिः । ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ॥
" सहस्रशीर्षा जापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः । गोदैया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेव पयस्विनी " ॥ इति ।
शातातपः—" मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ॥
" भस्मच्छन्नो[1] भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः " ॥ इति । ५

जपश्चैकादशकृत्वः कार्यः । तदाहात्रिः—
" एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः " ॥ इति ।
बोधायनः—
" अघमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः । कूश्माण्डः पावमान्यश्च विरजामृत्युलाङ्गलम् ।
" दुर्गयाहुतयो रुद्रा महापातकनाशनाः " ॥ इति । **आश्वलायनः**— १०
" कुन्तापं वालखिल्यांश्च जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते । ब्रह्महत्यादिपापेभ्यः पावमानात्प्रमुच्यते " ॥
संवर्तः—
" षण्मासं पञ्चमासं वा नियतो नियताशनः । जप्त्वा तु पौरुषं सूक्तं मुच्यते सर्वपातकैः " ॥ इति।
बोधायनः—" मातृदुहितृस्नुषास्वसृसवर्णाविधवागमनं कृत्वा यः पुरुषसूक्तं त्रिरुच्चारयेत् तदानीमेव पूतो भवति " इति । **कूर्मपुराणे**— १५
" जपस्तपस्तीर्थसेवा दानं ब्राह्मणपूजनम् । ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥
" उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ।
" यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
"प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन् । स्नात्वा नद्यां तु पूर्वाह्णे मुच्यते सर्वपातकैः"॥ इति।
अत्र ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्व्यवस्था द्रष्टव्या । संसर्गी तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । २०
' स तस्यैव व्रतं कुर्यात् ' इत्यादिना पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

उपपातकरहस्यप्रायश्चित्तम् । उपपातकरहस्यप्रायश्चित्तमाह **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. ३०६)—
" प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि " ॥ इति ।
स्मृत्यन्तरेऽपि—
" दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः । मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः " ॥ इति । २५
प्राजापत्यकृच्छ्रलक्षणम् । अथ कृच्छ्रलक्षणम् । तत्र प्राजापत्यस्य **बोधायनः** (४।५।६)—
" प्राजापत्यो भवेत्कृच्छ्रो दिवा रात्रावयाचितम् । क्रमशो वायुभक्षश्च द्वादशाहं त्र्यहं त्र्यहम् " ॥
आपस्तम्बः (१।९।२७।७)—" त्र्यहमनक्ताशी अदिवाशी ततस्त्र्यहं त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्नाति किं च नेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः " ॥ इति ।

मनुः (११।२१–१)— ३०
" त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् । त्र्यहं परं तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन्व्रतम्" ॥ इति।

---

१ क्ष–हस्तच्छन्नो । २ **गध**–देव ।

अस्यैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह **वसिष्ठः** (७०।४२)—

" अहःप्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् । अहः परं चोपवास एवं चतुरहौ परौ ॥

" अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः । बालवृद्धातुराणां च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह " ॥

बोधायनः (४।५।७)—

" अहरेकं तथा नक्तमज्ञातं वायुभक्षितम् । त्रिवृदेष परावृत्तो बालानां कृच्छ्र उच्यते " ॥

याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३१९।३२०)—

" एकभुक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन वा । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ।

" यथाकथंचित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते " ॥ इति । एकभुक्तेन दिवा सकृद्भोजनेन नक्तेन रात्रौ सकृद्भोजनेन अयाचितेन न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तेनात्र कालविशेषाप्रतीतेः दिवा रात्रौ वा सकृद्भोजनेनायाचितेनोपवासेनानाशनेन पादकृच्छ्रो भवति । अयमेव पादकृच्छ्रः स्वस्यावृत्त्या स्वस्थानविवृद्ध्या वा यथाकथंचित् त्रिगुणः त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्य इत्युच्यत इत्यर्थः ।

एकभुक्तादिषु ग्राससंख्यां परिमाणं **चापस्तम्बो** दर्शितवान्—

" सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः । चतुर्विंशतिरयाचिते परं निरशनं स्मृतम् ॥

" कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु यथावास्यं विशेत्स्वयम् " ॥ **चतुर्विंशतिमते**—

" प्रातस्तु द्वादशग्रासाः सायं पञ्चदशैव तु । अयाचितेन द्वावष्टौ त्रिदिनं मारुताशनः " ॥ इति । अत्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या ।

पादकृच्छ्राणां वर्णभेदेन व्यवस्था ।

आपस्तम्बः चतुरः पादकृच्छ्रानुक्त्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाह—

" त्र्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्र्यहम् । सायं त्र्यहं तथा पादः प्रातः पादस्तथा त्र्यहम् ॥

" प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् । अयाचितं तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम् " ॥

अर्धकृच्छ्रपादोनकृच्छ्रयोः स्वरूपमाह **स** एव—

" सायंप्रातर्विनार्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम् " ॥ अयमर्थः—अयाचितोपवासयोः त्र्यहद्वयानुष्ठानेनार्धकृच्छ्रो भवति । नक्तत्रयव्यतिरिक्तत्र्यहत्रयानुष्ठानेन पादोनकृच्छ्रो भवतीति । अन्यथा अर्धकृच्छ्रस्तैनैवोक्तः—

" सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचितम् । दिनद्वयं तु नाश्नीयात् कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते" ॥ इति । यत्तु जपहोमादिबाह्याङ्गविहितं प्राजापत्यकृच्छ्रं **गौतमेना**भिहितं (२६।१–१७)—" हविष्यान्नातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयात् । अथापरं त्र्यहं नक्तं भुञ्जीताथापरं त्र्यहं न[3]किंचन याचयेत् । अथापरं त्र्यहमुपवसेत् । तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः । सत्यं वदेदनार्यैर्न संभाषेत । रौरवयौधाजपे नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापो हि ष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयीत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिरथोदकतर्पणं नमोऽहमाय मोहमाय मंहमाय [4]विधून्वते तापसाय पुनर्वसवे नमो नमो मौञ्ज्यायोर्म्याय वसुविन्दाय सार्वविन्दाय नमो नमः पाराय सुपाराय महापाराय पारयिष्णवे नमो नमो रुद्राय पशुपतये महते दैवताय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये हराय शर्वायेशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने नमो नमः सूर्यायादित्याय नमोनमो नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय नमो नमः कृष्णाय पिङ्गलाय नमो नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे नमो नमः सत्याय पावकाय पावकवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमो नमो दीप्ताय

---

१ घ-क्षता । २ घ-भ । ३ घ-कं । ४ घ-धू । ५ घ-देवाय ।

दीप्तरूपिणे नमो नमस्तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमो नमः सोभ्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमो नमश्चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नमः। इत्येतदेवादित्योपस्थानमेता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यन्ते ब्राह्मणभोजनम्" इति। हविष्यानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्वरूपमुक्तम्। तिष्ठेदित्यादिना तस्येतिकर्तव्यतोच्यते। क्षिप्रकामः शीघ्रं शुद्धिकामः। भोजनाद्यविरुद्धकालेषु अहनि तिष्ठेत् रात्रौ निद्रामप्यासीन एव सेवेत। एवं सत्यं वदेदित्याद्यङ्गकलापे क्षिप्रकाम इत्यधिकारिविशेषणमनुषञ्जनीयम्। अनेन यः शनैः शुद्धो भवामीति मन्यते तस्य नायं नियम इति गम्यते। रौरवयौधाजये सामनी नमोऽहमायेत्यादयस्त्रयोदशमन्त्रास्तर्पणसूर्योपस्थानाज्यहोमेषु द्रष्टव्याः। अथवा संप्रदानविभक्त्यन्ताः षट्पञ्चाशन्मन्त्राः। एतन्मन्त्राद्युक्तजपहोमाद्यङ्गरहितप्राजापत्यद्वयस्थाने वेदितव्यमिति **माधवीये**।

अतिकृच्छ्रलक्षणम्। अतिकृच्छ्रस्य **मनुः** (११।२१३)—

"एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्वतः। त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः"॥ इति। एकभुक्तनक्तायाचितदिवसेषु नवस्वेकैकं ग्रासमश्नीयात्। त्र्यहं चोपवसेत्। अयमतिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः। **यमः**—"एकैकं पिण्डमश्नीयात् त्र्यहं काले त्र्यहं निशि। अयाचितं त्र्यहं चैव वायुभक्षः परे त्र्यहम्॥

" अतिकृच्छ्रं चरेदेतत्पवित्रं पापनाशनम्"॥ **बोधायनः** (४।५।८)—

" एकैकं ग्रासमश्नीयात् पूर्वोक्तेन त्र्यहं त्र्यहम्। वायुभक्षस्त्र्यहं चान्यदतिकृच्छ्रोऽघनाशनः"॥

यत्तु **याज्ञवल्क्येनोक्तम्** (प्रा.–३२०)—" अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजने" इति अयमेव प्राजापत्यकृच्छ्र एव एकभुक्तनक्तायाचितदिवसेषु नवसु पाणिपूरान्नभोजनयुक्तोऽतिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः। तथा च **पराशरः** (११।५२)—

"नवाहमतिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः। त्रिरात्रमुपवासः स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते"॥ इति तदेतदशक्तविषयम्। पाणिपूरान्नस्य ग्रासपरिमितान्नादधिकपरिमाणत्वात्।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रलक्षणम्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्य **बोधायनः** (४।५।९)—

" अब्भक्षस्त्र्यहानेतान्वायुभक्षस्ततः परम्। एष कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्तु विज्ञेयः सोऽतिपावनः"॥ एकभुक्तनक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेनैव वर्तनं त्रिरात्रमुपवासश्च कृच्छ्रातिकृच्छ्र इत्यर्थः। यत्तु एकविंशतिदिनपर्यन्तं क्षीरेणैव वर्तनमुक्तं **याज्ञवल्क्येन** (प्रा. ३२१)

" कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्" इति तदशक्तविषयम्।

तप्तकृच्छ्रलक्षणम्। तप्तकृच्छ्रस्य **मनुः** (११।२१४)—

" तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्। प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः"॥

बोधायनः (४।५।१०)—

" त्र्यहं त्र्यहं पिबेदुष्णं पयः सर्पिः कुशोदकम्। वायुभक्षस्त्र्यहं चान्यत् तप्तकृच्छ्रः स उच्यते"॥

सांतपनकृच्छ्रलक्षणम्। सांतपनस्य **मनुबोधायनौ** (११।२१२; ४।५।११)—

" गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्। एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सांतपनः स्मृतः"॥ इति।

एतस्य द्विरात्रसाध्यत्वमाह **याज्ञवल्क्यः** (३१५)—

"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । जग्ध्वा परेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सांतपनं चरन्" ॥ इति ।

महासांतपनलक्षणम् । महासांतपनं त्रिविधं सप्तरात्रं पञ्चदशरात्रमेकविंशतिरात्रं चेति । तत्र सप्तरात्रस्य स्वरूपमाह **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. ३१६)—

"पृथक् सांतपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः । सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासांतपनः स्मृतः" ॥ इति ।

यमः पञ्चदशाहमाह—

"त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् । त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरं त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ॥

"महासांतपनं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम्" ॥ इति । **जाबालिस्त्वाह**—

"षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् । त्र्यहं चोपवसेदन्ते महासांतपनं विदुः" ॥ इति ।

एतत् त्रयं पापतारतम्यविषयं द्रष्टव्यम् । **पराकलक्षणम्** । पराकस्य **मनुः** (११।२१५)—

"यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः" ॥ इत ।

पर्णकृच्छ्रलक्षणम् । पर्णकृच्छ्रस्य **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. ३१७)—

"पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः । प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः" ॥ इति ।

पलाशोदुम्बरारविन्दबिल्वपर्णानामेकैकेन क्वाथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः । पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह **यमः**—

"एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । क्वाथयित्वा पिबेद्विद्वान् पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणम्" ॥ इति । पलाशपर्णान्येकीकृत्याम्भसा क्वाथयित्वा त्रिरात्रोपवासान्ते क्वाथितं तत्पयः पिबेत् । अयं पर्णकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।

फलकृच्छ्रादिलक्षणम् । फलकृच्छ्रादीनां स्वरूपमाह **मार्कण्डेयः**—

"फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ॥

"मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रः परमः स्मृतः । पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते ॥

"मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु" ॥ इति । यदा बिल्वादिफलान्यम्भसा क्वाथयित्वा मासमेकं तदम्भः पिबति तदा फलकृच्छ्रो भवति । यदा बिल्वपद्माक्षामलकानामन्यतमस्य क्वाथं मासमेकं पिबेत् तदा श्रीकृच्छ्रो भवति । यदा त्वेषां पत्रपुष्पमूलानां क्वाथं पिबेत् तदा पत्रपुष्पमूलकृच्छ्राणि भवन्ति ।

वारुणस्त्रीसौम्यकृच्छ्रलक्षणम् । वारुणस्त्रीकृच्छ्रयोर्लक्षणमाह **यमः**—

"ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् । पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते ॥

"त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् । त्र्यहं वै यावकेनैव स्त्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते" ॥ इति ।

सौम्यकृच्छ्रस्य **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. ३२२)—

"पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" ॥ इति ।

आचामः ओदननिष्यावः । पिण्याकादीनां पञ्चानां एकैकं प्रतिदिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । स एष सौम्यकृच्छ्रः । यत्तु **जाबालेन** चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र उक्तः—

"पिण्याकं सक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् । वासो वै दक्षिणां दद्यात् सौम्यो वै कृच्छ्र उच्यते" ॥ इति तदेतदशक्तविषयम् ।

तुलापुरुषकृच्छ्रलक्षणम् । अथ तुलापुरुषकृच्छ्रमाह **जाबालिः**—

" पिण्याकं च तथाचामस्तक्रं चोदकसक्तवः । त्रिरात्रमुपवासश्च तुलापुरुष उच्यते " ॥ इति सोऽयमष्टदिवससाध्यः । **याज्ञवल्क्यः** पञ्चदशाहसाध्यमाह (प्रा. ३२३)—

" एषां त्रिरात्रमभ्यासात् एकैकस्य यथाक्रमम् । तुलापुरुष इत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः " ॥ इति । एषां पिण्याकादीनां पञ्चानाम् । **यम**स्तु एकविंशतिदिनसाध्यमाह— ५

" आचामाँचितपिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् । त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् ॥
"एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते"॥ इति । तदेतत् त्रयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनीयम् ।

अघमर्षणकृच्छ्रलक्षणम् । अघमर्षणकृच्छ्रस्य **शङ्खः**—

" त्र्यहं त्रिषवणस्नायी मुनिः स्नात्वाऽघमर्षणम् । मनसा त्रिः पठेदप्सु न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥
" अघमर्षणमित्येतद्व्रतं सर्वाघसूदनम् " ॥ इति । प्रकारान्तरमाह **विष्णुः** (४६।२-९)— १०
" त्र्यहं नाश्नीयात् त्र्यहं त्रिषवणस्नानमाचरेदप्सु त्रिरघमर्षणं जपेत् । दिवा तिष्ठेद्रात्रावासीत कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं गां दद्यादित्यघमर्षणम् " इति ।

दैवतकृच्छ्रलक्षणम् । दैवतकृच्छ्रमाह **यमः**—

" यवागूं यावकं शाकं क्षीरं दधि घृतं तथा । त्र्यहं त्र्यहं तु प्राश्नीयात् वायुभक्षः परं त्रयम् ॥
" कृच्छ्रं दैवं तु तन्नाम सर्वकल्मषनाशनम् " ॥ इति । १५

यज्ञकृच्छ्रम् । यज्ञकृच्छ्रस्याङ्गिराः—

" युक्तस्त्रिषवणस्नायी संयतो मौनमास्थितः । प्रातः स्नानं समारभ्य कुर्याज्जप्यं च नित्यशः ॥
" सावित्रीं व्याहृतीश्चैव जपेदष्टसहस्रकम् । ओंकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथादितः ॥
" भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जप्यं तु संयतः । आसीनश्च स्थितो वापि पिबेद् गव्यं पयः सकृत् ॥
" गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद् दधि । दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्रालाभे तु यावकम् ॥ २०
" एषामन्यतमं यत्तु उपपद्येत तत् पिबेत् । गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत् ।
" सर्वपापहरो दिव्यो नाम्ना यज्ञ इति स्मृतः । एकाहेन तु कृच्छ्रोयमुक्तस्त्वङ्गिरसा स्वयम् ॥
" एतत्पातकयुक्तानां तथा चाप्युपपातकैः । महद्भिश्चापि युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं शुभम् " ॥ इति ।

यावककृच्छ्रलक्षणम् ।

यावककृच्छ्रस्य **देवलः**—" यावकानामप्सु साधितानां सप्तरात्रं पक्षं मासं वा प्राशनं यावकम् । २५
एतेन यावकपायसोदकानि व्याख्यातानि " । **शङ्खः**—

" गोपुरीषं यवाभ्यासो मासमेकं समाहितः । व्रतं तु यावकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये " ॥ इति ।

प्रसृतियावककृच्छ्रलक्षणम् । प्रसृतियावककृच्छ्रमाह **हारीतः**—"य आत्मकृतैः कर्मभिः गुरुमात्मानं पश्येत् । आत्मार्थं प्रसृतियावकं श्रपयेत् । ततोऽग्नौ जुहुयात् । तेन दैवबलिकर्म । श्रुतमभिमन्त्रयेत । ३०

" यवोऽसि धान्यराजोऽसि वारुणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतम् ॥
" घृतं यवा मधु यवा आपोहिष्ठामृतं यवाः । सर्वं पुनन्तु मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥
" वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम् । अलक्ष्मीं कालकण्ठीं च सर्व पुनीतँ मे यवाः " ॥

---

१ **घ**–मंत । २ **गघ**–ममथ । ३ **घग**–यवा । ४ **क्ष**–खण्डन् । ५ **क्ष**–न ।

श्रप्यमाणं रक्षां कुर्यात् । नमो रुद्राय भूतपतये सावित्री मानस्तोकेति पात्रे त्रिः निषिच्य ये देवा मनोजातो मनायुजः सुदक्षा दक्षपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमः स्वाहेति आत्मनि जुहुयात् । त्रिरात्रमेवात्रातिपापकृत् षड्रात्रं पीत्वा पूतो भवति सप्तरात्रं महापातकी द्वादशरात्रं पीत्वा सर्वं पुरुषकृतं पापं निर्दहति । निर्वृत्तानां यवानामेकं विंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति गणाधिपं पश्यति विद्यां पश्यति विद्याधिपं पश्यति योऽश्नीयाद्यावकं पक्वं गोमूत्रेष्वसकृत् दधिक्षीरसर्पिःषु मुच्यते सोंहसः क्षणात् इत्याह भगवान् मैत्रायणिः " इति ।

चान्द्रायणकृच्छ्रलक्षणम् । अथ चान्द्रायणस्य प्रकार उच्यते । तच्च द्विविधं पिपीलिकामध्यं यवमध्यं चेति । यथा पिपीलिकायाः शिरःपृष्ठभागौ स्थूलौ मध्यं शून्यं तथा यस्य चान्द्रायणस्य मध्ये अमावास्यादिने सर्वग्रासह्रासः तस्य मध्यमभागसौक्ष्म्यात् पिपीलिकामध्यत्वम् । तद्यथा कृष्णप्रतिपदि व्रतं संकल्प्य चतुर्दश ग्रासान् भुञ्जीत । ततो द्वितीयामारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासस्य ह्रासे सति अमावास्यायामुपवासः संपद्यते । पुनः शुक्लप्रतिपदि ग्रासमेकमुपक्रम्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदशग्रासाः संपद्यन्ते । स एष पिपीलिकामध्यचान्द्रायणस्यानुष्ठानप्रकारः । तथा यवं मध्यस्थूलमुभावन्तौ शून्यौ । तथाहि—शुक्लप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदशग्रासाः संपद्यन्ते । कृष्णप्रतिपदमारभ्यैकैकग्रासह्रासे सति अमावास्यायामुपवासः इति मध्यभागस्थौल्याद्यवमध्यत्वम् ।

तत्र पिपीलिकामध्यमाह **वसिष्ठः** (प. ७०।४५)—

" मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानष्टावथोद्धरेत् । ग्रासापचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् ॥

" तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् । ग्रासोपचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् " ॥

पराशरः (१०।२)—

"एकैकं ह्रासयेद् ग्रासं कृष्णे शुक्ले तु वर्धयेत् । अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष चान्द्रायणो विधिः" ॥ इति ।

चान्द्रायणद्वयमाह **देवलः**—"चान्द्रायणं द्विविधं यवमध्यं पिपीलिकामध्यं चेति । एकग्राससमावास्यादि यवमध्यं पञ्चदशग्रासं पौर्णमास्यादि पिपीलिकामध्यम् " इति ।

मनुरपि (११।२१६–२१७)—

" एकैकं ह्रासयेद् ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणव्रतम् ॥

" एवमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे । शुक्लपक्षादिनियतश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् " ॥ इति ।

वपनादिक्रमः । वपनादीतिकर्तव्यतामाह **गौतमः** (२७।३–१५)—"वपनाद्व्रतं चरेत् । श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेदाप्यायस्व सं ते पयांसि नवो नव इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषां चानुमन्त्रणमुपस्थानं चन्द्रमसो यद्देवा देवहेलनमिति चतसृभिराज्यं जुहुयात् । देवकृतस्येति चान्ते समिद्धिः । ओं भूर्भुवः सुवर्महर्जनस्तपः सत्यं यशः श्रीरूर्गिडौजास्तेजः पुरुषो धर्मः शिव इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा । नमः स्वाहेति वा सर्वानेतैरेव ग्रासाननुभुञ्जीत । ग्रासप्रमाणमास्याविकारेण । चरुर्भैक्षसक्तुकणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकादीनि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि । द्वादशैतानि पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासान् भुक्त्वा एकैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् । अमावास्यायामुपोष्यैकैकोपचयेन पूर्वपक्षं विपरीतमेकेषामेष चान्द्रायणो मासः " इति ।

---

१ घ–नं । २ क्ष–र्कवि ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण त्रिविधं ऋषिचान्द्रायणं शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणं चेति। तेषां स्वरूपमाह **यमः**—

"त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयात् नियतात्मा दृढव्रतः। हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम्॥
" चतुरः प्रातरश्नीयात् चतुरः सायमेव च। पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्॥
"पिण्डानष्ट समश्नीयात् मासं मध्यंदिने रवौ। यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्वकल्मषनाशनम्"॥ इति। ५

विष्णुः पञ्चविधमाह (४७।१–९)—" अथातश्चान्द्रायणं ग्रासानास्याविकारमश्नीयात्। तांश्च कलाभिवृद्धौ क्रमेण वर्धयेत्। हानौ च ह्रासयेत्। अमावास्यायां च नाश्नीयात्।"

दक्षः–"चान्द्रायणो यवमध्यः पिपीलिकामध्यो वा यस्यामावास्या मध्या भवति स पिपीलिकामध्यः।
" यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः। अष्टौ ग्रासान् प्रतिदिनमश्नीयात् स यतिचान्द्रायणः। सायं
" प्रातश्चतुरश्चतुरः स शिशुचान्द्रायणः। यथाकथंचित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीर्वा समश्नीयात् १०
" ससामान्यचान्द्रायणः" इति।

चान्द्रायणे ग्रासपरिमाणम्। चान्द्रायणेऽभिहितस्य पिण्डस्य परिमाणमाह **पराशरः** (१०।३)—

" कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु ग्रासं वै परिकल्पयेत्। अन्यथाभावदोषेण न धर्मो न च शुध्यति"॥
व्रताचरणानन्तरं कर्तव्यमाह **स** एव (८।४८)— १५
"प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम्। गोद्वयं वत्ससंयुक्तं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्"॥ इति।
संख्याविशेषानुपादानात् शक्त्यनुसारेण ब्राह्मणभोजनम्।

चान्द्रायणफलनिरूपणम्। चान्द्रायणस्य फलं दर्शयति **यमः**—

"यत् किंचित् क्रियते पापं कर्मणा मनसा गिरा। द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात् प्रमुच्यते॥
"एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मासैर्हविष्यभुक्। व्यपेतकल्मषो विप्रश्चन्द्रस्यैति सलोकताम्"॥ २०

व्रतग्रहणप्रकारः। व्रतग्रहणप्रकारमाह **विष्णुः**—

" सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम्। ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते॥
" दिनान्ते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत्। भस्मगोमयमृद्वारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः॥
" मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये"॥ इति। **जाबालिः**—
"आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः। आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयाद् व्याहृतीः पृथक्॥ २५
"कायाभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम्। व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यत् बलरागकृत्"॥ इति।
गृही तस्य व्रतस्यासमापने प्रत्यवायमाह **छागलेयः**—
"पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत् कामतो हि यः। जीवन् भवति चण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते"॥

ब्रह्मकूर्चस्वरूपं तत्परिमाणं च। ब्रह्मकूर्चस्य स्वरूपमाह **पराशरः** (११।२७-३७)–
" गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्। निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापनाशनम्॥ ३०
" गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम्। पयश्च ताम्रवर्णाया रक्तायाः गृह्यते दधि॥
" कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा। मूत्रमेकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम्॥

---

१ **घ**–दृढव्रतः। २ **क्ष**–दाहुतिः।

" क्षीरं सप्तपलं दद्यात् दधि त्रिपलमुच्यते । घृतमेकपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥
" गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्रावृणस्तथा दधि ॥
" तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् । पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्निसंनिधौ ॥
" आपो हि ष्ठेत्यृचालोड्य मानस्तोकेति मन्त्रयेत् । सप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः ॥
५ " एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि । इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोकेति शर्वति ॥
" एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद् द्विजः । आलोड्य प्रणवेनैव निर्मथ्यं प्रणवेन तु ॥
" उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु । मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् ॥
" स्वर्णपात्रेण रौप्येण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः । यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥
" ब्रह्मकुर्चो दहेत्सर्वं प्रदीप्तोऽग्निरिवेन्धनम् । पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥
१० " वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हंसवाहनः । दध्नि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः " ॥

यथोक्तपरिमाणानि द्रव्याणि पलाशादि पात्रे गायत्र्याभिः संयोज्य स्थापयित्वा आपो हि ष्ठेति ऋचेनालोड्य मानस्तोकेत्यभिमन्त्र्य सप्तावरैः हरितवर्णैः दर्भैराँदाय इरावति इदं विष्णुर्मानस्तोके शंनो देवीरिति चतसृभिरग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा ओं स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इति प्राजापत्योक्तैर्मन्त्रैश्च पलाशपत्रेण हुत्वा हुतशेषं हस्तेन काष्ठेन वा निर्मन्थ्य
१५ पिबेत् । गोमूत्रादीनां परिमाणान्तरमाह **प्रजापतिः**—

" गोमयात् द्विगुणं मूत्रं सर्पिर्दध्याच्चतुर्गुणम् । क्षीरमष्टगुणं देयं दधि पञ्चगुणं तथा " ॥ इति ।

अत्र गोमयस्य परिमाणविशेषानभिधानात् वचनान्तरादङ्गुष्ठार्धपरिमितं ग्राह्यम् । पर्वद्वयोपेतमङ्गुष्ठ तत्रोपरितनपर्वणा समानपरिमाणं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तोत्तराभिवृध्या गोमूत्रादीनि योजयेत् । एतच्च पूर्वोक्तपरिमाणेन सह विकल्प्यते । **स** एव—

२० " पालाशं पद्मपात्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्मयम् । गृहीत्वा सादयित्वा तु ततः कर्म समारभेत् ॥
" स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशैः पत्रकैरथ । तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम् ॥
" अग्नये चैव सोमाय सवित्रे च तथैव च । प्रणवेन तथा हुत्वा स्विष्टकृत्वा तथैव च " ॥ इति ।

ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषमाह **स** एव—" चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेत् " ॥ इति ।

जाबालिरपि—

२५ " अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पञ्चगव्यं पिबेत्प्रातर्ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतम् " ॥

देशविशेषमाह **शातातपः**—

" नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु वा । तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत् " ॥ इति ।

प्राजापत्यादिप्रत्याम्नायः । अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तौ यथायोगं प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यप्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः—

३० " कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च । धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥
" तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा । विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ॥
" अन्या वा पावमानेष्टिः समान्याहुर्मनीषिणः " ॥ तिलहोमसहस्रं गायत्र्या ।

---

१ **गघ**–शंवती । २ **घ**–प्रणवेनाभिमन्त्रयेत् । ३ **घ**–रव ।

पराशरः (१२।५६–५७)—

" कृच्छ्रे देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् । पुण्यतीर्थेनार्द्रशिरः स्नानं द्वादशसंख्यया ॥

" द्वियोजनं तीर्थयात्राकृच्छ्रमेकं प्रकल्पितम् " ॥ इति । अनार्द्रं शिरो यस्यासावनार्द्रशिराः तस्य स्नानमनार्द्रशिरःस्नानम् । सकृत् स्नात्वा तदङ्गानुष्ठानं च कृत्वा केशान् शोषयित्वा ततो द्वितीयस्नानमाचरेत् । एवंविधस्नानद्वादशकं पुण्यतीर्थे कृतमित्यर्थः । **हेमाद्रौ**— ५

" कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या विप्रद्वादशभोजनम् । तिलहोमसहस्रं वा सममेतच्चतुष्टयम् " ॥ इति । द्वादशब्राह्मणभोजनं निर्धनविषयम् । धनिकस्य प्रतिदिनं पञ्चपञ्चेति द्वादशसु दिवसेषु षष्टिब्राह्मणा भोजनीयाः । अत एव **स्मृत्यन्तरम्**—

" प्राजापत्यं चरन् विप्रो यद्यशक्तः कथंचन । प्रत्यहं पञ्च विप्राग्र्यान् भोजयेत्सम्यगीप्सितान्" ॥

अन्यत्रापि— १०

" षष्टिश्चतुर्विंशतिर्वा भोज्या द्वादश वा द्विजाः । तावद्भोजनपर्याप्तं धान्यं तन्मूल्यमेव वा ॥

" तत्समृद्ध्यसमृद्धिभ्यां संख्यावैषम्यभाषणम् " ॥ इति । **माधवीये**—

" प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्यात् द्विजोत्तमः । धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं न संशयः " ॥ इति । मूल्यं च यथाशक्ति देयम् ।

" गवामभावे निष्कं स्यात् तदर्धं पादमेव वा । पादहीनं न कर्तव्यमिति **शातातपो**ऽब्रवीत् " ॥ इति १५

स्मरणात् । **स्मृत्यन्तरेऽपि**—

" कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च । समुद्रगानदीस्नानं सममेतच्चतुष्टयम् " ॥ इति । नदीस्नानं मृत्तिकास्नानम् ।

चान्द्रायणादीनां प्रत्याम्नायाः । चान्द्रायणादीनां प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः–

" चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च । मित्रविन्दाकृतिश्चैव कृच्छ्रं मासत्रयं तथा ॥ २०

" तिलहोमायुतं चैव पराकद्वयमेव च । गायत्र्या लक्षजप्यं च समान्याह प्रजापतिः ॥

" नित्यनैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम् । इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः ॥

"पराकतप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् । व्रतहोमादिकान्वापि कल्पयेत् पूर्वकल्पवत्"॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे—

" चान्द्रायणं त्रयः कृच्छ्रा गायत्र्या अयुतत्रयम् । तथा महानदीस्नानं सममेतच्चतुष्टयम् " ॥ इति । २५

महानदीपरिगणनम् । महानद्यः परिगणिताः

देवलः—" अथ गङ्गा सरस्वती यमुना नर्मदा विपाशा वितस्ता कौशिकी नन्दा विरजा चन्द्रभागा सरयूः शरावती सिन्धुः कृष्णवेणी शोणा तापिनी पाषाणगा गोमती गण्डकी बाहुदा पम्पा देविका कावेरी ताम्रपर्णी चर्मण्वती वेत्रवती गोदावरी तुङ्गभद्रा सुचक्षुररुणा चेति महानद्यः पुण्यतमाः " ॥ इति । **चतुर्विंशतिमते**— ३०

" प्राजापत्ये तु गामेकं दद्यात् सांतपने द्वयम् । पराकतप्तकृच्छ्रेषु तिस्रस्तिस्रस्तु गाः स्मृताः ॥

" अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ सदा । यथावित्तानुसारेण दानं दद्याद्विशुद्धये " ॥ इति ।

---

१ **घ**–पशु । २ **घ**–बृहस्पति ।

यत्तु **स्मृत्यन्तरे** चान्द्रायणस्य गोदानत्रयमभिहितम्

" प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वयं स्मृतम् । चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्ता दक्षिणास्तथा "॥ इति तन्निर्धनविषयम् । गोदानादावशक्तो गोभ्यस्तृणं दद्यात् । तदाह **कण्वः**—

" एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमथापि वा । दद्यात् द्वादशसाहस्रं गवां मुष्टिं विचक्षणः " ॥ इति ।

५ **चतुर्विंशतिमते**—" कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये ।

" चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणनगुणिता विंशति स्यात्पराके ॥

" कृच्छ्रे संतापनाख्ये भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना ।

" द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुख्यान् " ॥ इति । अहरहरिति सर्वत्र संबध्यते । तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अध्ययनजपादीनां पुरुषविशेषेण व्यवस्था **तत्रैव** दर्शिता—

१० " धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित्पापमागताः । जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेणाभिधीयते ॥

" नामधारकविप्रा ये मूर्खा धर्मविवर्जिताः । कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥

" धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या । एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि पातयेत् " ॥ इति । यत्र यावत्संख्यया प्राजापत्यान्यावर्तनीयानि भवन्ति तत्र तावत्संख्यया गोदानादीन्यावर्तनीयानि। तदपि **चतुर्विंशतिमते दर्शितम्**—

१५ " जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च । अर्वाक्तु भ्रूणहत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

" प्रत्याम्नाये गवां देयं साशीति धनिना शतम् । तथाष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः "॥ इति।

इति श्रीवाधूलवंशमुक्ताफलवैद्यनाथदीक्षितविरचिते **स्मृतिमुक्ताफले**
प्रायश्चित्तनिरूपणं नाम **षष्ठः** परिच्छेदः ॥

---

१ **घ**–शीर्षं । २ **घ**–णवि । ३ **घ**–दाप । ४ **घ**–कृत्वार्वाक् ।

स्मृतिमुक्ताफलपुस्तकोद्धृतऋषिवचनानाम् अकारादिवर्णतः सूचिः ।

ऋषिः	पृष्ठम्
अखण्डादर्शः	
अत्रोदकपिण्ड	६११
अनुप्रकेशो यः	५८७
अप्रायत्यं निहन्त्येव	२४६
अष्टरात्रे वाथ	४८९
अष्टमांशे चतुर्दश्याः	६१३
असपिण्डो यदि	५९९
उच्छिष्टेन तु संयुक्ता	२७८
एकस्मिन्मासे	७०५
कूटस्थमन्तराले	१२६
जननमरणयोः	५३३
ज्ञातीनां स्नानमेव	५१०
ततो गृहं समागम्य	६००
त्रीनतीत्य मातृतः	१२८
दम्पती शिशुना	५९०
दायप्राप्तेः स्वरुष्या	२३
दाहं विनालंकरणं	५४४
न तिथिर्न च	६०५
पित्रोः सपिण्डीकरणं	६८४
भुक्त्वा तु सुखमासीनः	४५५
रजस्वलाया भोजनं	२७९
वाग्यतः प्राङ्मुख	३३७
सायमासीनः	३२३
शूर्पवायुर्नखा	२५६
सोदकवाससो	५९६
– १२९,४९९,५०१,५०६,५११	
अगस्त्यः	
अथाचान्तेषु	८१३
एकादशेऽन्हि	६४७
चैत्रशुद्धा तु	८३६
नित्यमेव तु	८३६

ऋषिः	पृष्ठम्
यो देवः सविता	३२७
राजकार्यनियुक्तानां	६०३
श्रीरामनवमी	८३६
अग्निः	
एकचित्यां समारूढ्य	६९६
अग्निवेश्यः	
बोधायनमापस्तम्बं	९
अग्निवैश्वायनिः	
त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो	२९३
अग्निस्मृतिः	
त्र्याहादेकोदकानां	४९८
पुंजन्मनि सपिण्डानां	४९८
स्त्रीषु त्रिपुरुषं	४९८
अङ्गिराः	
अतिक्रान्ते दशाहे	५४०
अनग्निमत उत्क्रान्ते	५३९
अनिर्दशाहे जनने	५०४
अनुजातस्य तावत्	५०७
अन्नसत्रप्रवृत्तानां	४८०
अयुजो भोजयेत्	७७७
अविशेषेण वर्णानां	५११
आतुराणां विशेषो	३७५
आ द्वादशाहात्	२७७
आममेवाददीत	९६
आम्रपुंनागबिल्वानां	२४१
आर्तानां मार्गमाणानां	८७०
आशौचं यस्य	५४०
उत्थाय पश्चिमे यामे	२११
उत्पन्ने संकटे	१७४
उद्वाह्य पुत्रीं	१४५

ऋषिः	पृष्ठम्
उपस्थानं व्रतादेशः	८७०
एकमातृप्रसूतानां	१४५
एकादशगुणान्	३४९
कामतो मरणं	४८९
कृत्वा मूत्रपुरीषं वा २१३,	२६७
कृत्वा यज्ञोपवीतं तु	२१२
गृहे यस्य मृतः	५२५
चण्डालपतितादीनां	४३२
चित्रकर्म यथा	७३
जनने मरणे चैव	४८१
जाबालिर्नाचिकेतश्च	८
तिस्रः कोट्यर्धं	१६१
त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे	७४८
दम्पत्योः सह	६३८
दासी दासश्च सर्वे	४८६
दाहकस्तु दशाहान्तः	५३३
दाहकस्त्वा दशाहात्तु	६३५
दाहयित्वा तथा	५१४
द्वादशाहे त्रिपक्षे	६६५
द्विविधं गर्हितं	४३३
धर्मस्य संपदश्चैव	८६९
न जातिकुसुमानि	७८९
नारायणबलिः कार्यो	४९०
नाशौचं सूतके	५०२
नाश्नीयुस्तद्दिने	६०६
पातके तु शतं	८७०
पिण्डं काकादिपक्षिभ्यो	६०३
पुराणश्रवणात्	२०४
प्रच्छन्नानि	३२१
प्रथमा प्रसूतिर्ज्ञेया	२१८
प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः	२

ऋषिः	पृष्ठम्
अंगिराः	
प्राक् स्नानात्	४९९
प्राप्ते वेदानुवचने	११३
प्रायो नाम तपः	८५९
प्रथमेऽह्नि तृतीये	६०५
बहिः पिण्डप्रदानं	६०१
ब्रह्मचारी शुना	२७१,९०४
ब्रह्मवर्चसकामस्य	८७
ब्राह्मणी तु शुना	९०५
भूमिप्रदानं	८७९
मातामहमातुल-	५२६
मौंजीनिबन्धव्रत	१४७
यज्ञोपवीतं कर्णे च	२१२
यत्तु क्षेत्रगतं	४८०
यत्तु राशीकृतं	५६
यत्पूर्वं मनुना	६
यदा मनसि	१७३
यदि कश्चित्प्रमादेन	४८७
यद्यप्यकृतचूडो	५०९
यस्तु छायां श्वपाकस्य	२६६
यस्य संवत्सरात्	६५२
या स्त्री ब्राह्मणजातीया	१६२
युक्तखिषवण	९३९
यो दद्यात्कांचनं	३६६
यः कश्चिन्निर्हरेत्	५४६
रजश्चतुर्विधं ज्ञेयं	२७७
लौकिके वैदिके	३९६
वयोधिकां नोपयच्छेत्	१२५
विप्रे न्यूने	५०९
विरक्तः संन्यसेत्	१७३
शयनासनयानानि	४६९
शवस्पर्शमथोदक्याम्	२६४
शालाग्नौ तु पचेत्	३९६
शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि	२७७
शूद्रस्य प्रेतस्य	५४२
षष्टिं कुलान्यतीतानि	१७५
षष्ठे तथा द्वादशे	८७
संन्यसेद् ब्रह्म	१७२

ऋषिः	पृष्ठम्
संन्यासं चैव	२०७, ९१९
संपूर्णा दशमी	८३७
सतिलं दर्भेष्वसावेतत्	५९७
सद्यःशौचे तु	४८१
सर्वे वर्णाः सूतके	२७२, ४८५
सर्वेषामेव वर्णानां	४९५
सर्वो वर्णः सूतके	७१७
साध्वाचारा न तावत्	२७७
साध्वीनामेव	१६२
सायं सगोपनार्थं	८७६
सायमाद्यन्तयो	८३८
सूतके मृतकं चेत्	५३०
सूतके सूतिकावर्जं	४९९
सूत्रांतरेण यत्	५७८
स्नानं रजस्वलायास्तु	२७६
स्वपात्रे यत्तु	४४६
स्वसूत्रे विद्यमाने	५७८
स्वाभिप्रायकृतं	३६४
—	५०९, ५५४
अङ्गिरा स्मृतिः	८६८
अत्रिः	
अंगुलीमूलदेशे तु	२३०
अंगुल्या दन्तकाष्ठं च	२४१
अगोधूमं च	७८१
अनित्यं वै	२०२
अपसव्यं ततः	७९९
अपः पाणिनखाग्रेभ्यः	२२३
अविकोष्ट्यूयोश्च	४३८
अविकोष्ट्याश्च	८८२
अशुद्धः स्वयमप्यन्नं	४२८
असति प्रतिबन्धे	२०६
अस्नाताशी मलं भुंक्ते	२४५
अहिंसा सत्यम्	१९०
आकेशाग्रान्	३२४
आचांतोऽप्यशुचिः	४५३
आर्त्तवा यदि	२७९
आस्येन न पिबेत्	४२९
उभाभ्यामेव पाणिभ्यां	२३०

ऋषिः	पृष्ठम्
उभाभ्यामेव हस्ताभ्यां	२३०
ऊर्ध्वपुंड्रं विहीनं	२९३
एकादशगुणान्	३४९,९३५
एकोद्दिष्टे सपिण्डे	७९१
कौपीनयुगुलं	१८५
क्षमं पात्रं च	२०३
क्षीरं लवणसंयुक्तं	४२७
गोत्रसंबंध	८०५
घृतं वा यदि वा	४३०
चतुरोऽयं वसेत्	२०५
जन्मभे जन्मदिवसे	१४७
ते तं तथेत्य	७७८
तोयं पाणि	८६५
दत्ते वाऽप्यथवा	८०६
दिवा स्वापं न	४५४
दैवमार्षे ततो	१७७
न तावन्मुच्यते	१७६
न मृन्मयानि	७८९
न व्रतेनोपवासेन	१५८
नोपतिष्ठन्ति ये	३१४
पार्वणं च यथा	१७७
पिता पितामहो	७६९
पिता भ्राता स्वसा	२०६
पुत्रो भ्राताथ	३९९
प्रथमेह्नि निवास	७७८
प्राणाहुतौ घृताभावे	४२७
प्रेतार्थं सूतकान्ते	६४८
भिन्नमातृष्वसुः	५२८
भूम्यां पादौ प्रतिष्ठाप्य	४१८
मधुपर्के च सोमे	२३९
मातामहपितृव्याणां	५८९
मासप्रोक्तेषु	७३४
मासप्रोक्तेषु कार्येषु	६९२
मुखे पर्युषिते	२४०
मौनव्रतं महाकष्टं	४२३
यदि कर्ता व्रतस्थः	५९४
रजस्वलायां स्नातायां	२७७
वपनानंतरं	२०५

ऋषिः	पृष्ठम्
विवाहे वितते	१३७
शब्देनापः पयः	४२२
शाकभक्षाः पयोभक्षा	९६
शिखिनस्तु श्रुतः	१८४
शुचौ देशे तथा	१९१
शूद्रान्नं सूतकान्नं	४४८
षड्भिस्तु परतो	७६९
षोडशोद्वाहगर्भाब्दे	५९३
संख्यात्रयं तु	३१२, ३१५
संपर्काज्जायते	५००
साग्निकः पितृयज्ञान्तं	३९८
सिंहकर्कटयोर्मध्ये	२८७
सुहृदन्नं गुरोरन्नं	७८१
स्नानं त्रिषवणं	१९३
हस्तदत्ता तु	९७
हस्तेन मुक्तं	८०५
हितं मितं सदा	२०२
हुंकारेणापि	८०९,
—	३२, ४७५, ५२८

अथर्वशिरस्

—	३०१

अनुमृतिविषयः

पितुरूर्ध्वविधिं	६४६

अन्नगीतिः

यो मामदत्त्वा	४०९

अपरार्कः

अधिमासमृतानां	७३१
अनार्यता निष्ठुरता	१३५
अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं	४४५
अष्टाक्षरेण देवेशं	३८७
आचार्यो ब्रह्मलोकेशो	४१७
कांसिकस्य तु	४१९
गर्भिण्यौ यस्य भार्ये	५९२
छाया स्याद्वासवर्गः	४६४
जातिदुष्टं क्रियादुष्टं	४३३
दिवा कपित्थ–	४३८
दुर्मृतौ सत्य एव	४९०

ऋषिः	पृष्ठम्
देशांतरमृते	१६२
नष्टे चन्द्रेऽष्टमे	८८
न स्वपद्येषु	७७
निन्दा मृत्युपदं	४६४
मंत्रवत्संस्कृतस्यापि	६२६
विभवे चाग्निहीनस्य	४४३
शुचिं देवाश्च रक्षन्ति	२२०
—	६६२

अमरसिंहः (अमरकोशः)

१।४।१	७०२
१।४।५	५२६
२।४।१३	१०
२।४।९३	७८१
२।७।३१	७८६
२।७।४०	७६९
व्रतीनामासनं	७८८

अमृतबिन्दूपनिषद्

मनो हि द्विविधं	१९३
तदेव निष्फलं	१९५

अर्णलः

अन्नप्राशनवैवाहे	१४७

अर्णवः

अशक्तौ वा जलाभावे	२३६

आगमः

वैदिकं तु पुरा	६२७
सर्वेषामेव वर्णानां	६२७

आचारसारः

प्रातस्तीर्थावगाहन–	२४६
मालती मल्लिका	३८७
शुचिं देशं विविक्तं	४५७

आत्रेयः

अंतःशवौ यदा	५४१
अभिषेकेऽपि नाक्षत्रं	७०२
कालेऽल्पदोषे	६१०
मृन्मयान्यश्ममयानि	१७९
—	३४

ऋषिः	पृष्ठम्
आथर्वणम्	
प्रणवं देवा	२९
यस्याग्निहोत्र	२१
हरेः पादाकृति–	२९२

आथर्वणिकम्

यस्याग्निहोत्रं	७३३

आथर्वणी श्रुतिः

ब्रह्मसूत्रमहम्	१७९
सखा मा गोपाय	१८०

आथर्वसंहिता

४।३९।९	१४३

आदित्यपुराणम्

अटवीं पर्वताः	७५८
आमंत्रितश्चिरन्	७८०
चापं गते ततः	३९१
त्रिपुंड्रधारी सततं	३०३
दुर्वाससो मुनेः	३०५
पक्षान्तरेऽपि कन्यास्थे	७१६
पितॄन्संतर्प्य	४०७
प्रावृड्ऋतौ यमः	७४७
ब्राह्मण्या भार्यया	४२६
भगिन्यो बांधवाः	४४०
मधुकं रामठं	७८१
लिंगे स्वायंभुवे	४४०
वसन्ति पितरः	८२२
सौराष्ट्रसिन्धु	११७
स्त्रीशूद्रयोरधर्मानं	२१९

आदिपुराणम्

अधर्मदेश	९
जातश्राद्धे न दद्यात्	७९
संक्रान्तावुपवासेन	७५०
सूतके तु मुखं	४९९

आनुशासनिकम्

आचाराल्लभते	५
कल्मषं गुरुशुश्रूषा	७७
गृहानाश्रयमाणस्य	४२६
यदा श्राद्धं पितृभ्यः	८१९

ऋषिः	पृष्ठम्
आनुशासनिके	
अ. १०१।६४	४४
अ. १०२।१९	५०
आपस्तम्बः (ध. सू.)	
१।१।३।२६	४११
१।१।४–५	६९
१।१।४।१२	४२६
१।१।६	१०१
१।१।६–८	६८
१।१।९–१०	१००
१।१।११	६९२
१।१।११–१२	९६
१।१।१४–१५	१०४
१।१।१६–१८	८८
१।१।२७	८९
१।१।२७–३१	८९
१।१।३३	२८
१।२–३	२
१।२।१०	९४
१।२।११–१६	११९
१।२।१२	१४८
१।२।१६–२४	११५
१।२।३०	११३
१।२।३८	९३
१।२।४०–४१	९४
१।३।१–२	९४
१।३।९।१४–१५	५४३
१।३।१०।५	५८५
१।३।११–२१	११५
१।३।११।२३–२४	३६८, ३७०
१।३।१२	१३७
१।३।१५–१८	१४४
१।३।२५–२६	९७
१।३।३१–३६	९७
१।४।१२।१–२	३७०
१।४।१२।३–७	३७१
१।४।१२।९	३७२
१।४।१३।५	४०३
१।४।१३।१	४०३, ४०५

ऋषिः	पृष्ठम्
१।४।१४।१८–२०	५४७
१।४।१५	९८
१।४।१६–१७	९८
१।४।२०–२१	२२४
१।४।२१	११४
१।५।१–४	११६
१।५।१२–१६	१०८
१।५।१५।२–६	२२४
१।५।१५।८	२८०
१।५।१५।११	२३५
१।५।१५।१३–१४	२६६
१।५।१५–१२	३६०
१।५।१५।१६–१७	२६७
१।५।१६।२–८	२२६
१।५।१६।८	२२६
१।५।१६।८–१५	२३६
१।५।१६।९	२३६
१।५।१६।१०	२३७
१।५।१६।११	२३८
१।५।१६।१२–१३	२३८
१।५।१६।१४	२३५
१।५।१६।१९–२०	५०३
१।५।१७।११–१३	४६८
१।५।१७	११२
१।५।१७।१४–१९	४३७
१।५।१७।२०	४३७
१।५।१६।९	४१८
१।५।१७।२१–२५	४३७
१।५।१८–१९	१११
१।५।२१–२२	१११
१।६।१८।१०–१३	४४३
१।६।१९।२–१०	४४२
१।६।१९।१४–१५	४४४
१।६।३५	१११
१।७।११।१२–१७	९०१
१।७।२।१२०	८६४
१।८।१९–२०	१११
१।९।१–३	३२
१।९।४	३८
१।९।६–८	३८

ऋषिः	पृष्ठम्
१।९।१०।११	९००
१।९।२०।२१	३८
१।९।२२	३८
१।९।२३–२४	३८
१।९।२४।२०	८७२
१।९।२४।२४	८७३
१।९।२४।२५	८६८
१।९।२५।१	८८७
१।९।२५।३	८७९
१।९।२५।४	८८३
१।९।२५।१३	८७७
१।९।२६।४–५	४३१
१।९।२६।७	८६८, ९३२, ९३३
१।९।२७।३–४	९०७
१।९।२७।७	९३५
१।९।३४।२३	८६३
१।१०।२७।१०	८९१
१।१०।२८।१–५	८८६
१।१०।१९।१५–१६	९०१
१।१०।२८।१६–१७	८६८
१।१०।२८।१९–२०	८९४
१।१०।२९।६	८७४
१।१०।२९।७	८७४
१।१०।२९।१७–१८	९०१
१।११।३०।७	४६२
१।११।३०।८	३३६
१।११।३०।८–९	३१५
१।११।३०।९	३३८
१।११।३०।१०	२५१
१।११।३०।१०–१४	४६२
१।११।३१।९–१७	४६२
१।११।३१।१९–२१	४६३
१।११।३१–३२	४३१
१।११।३।१७	४१९
१।११।३१।४	४२३, ४७८
१।११।३२।९	२४३
१।११।३२।२१–२७	४६२
१।११।३२।७	२५६
१।१२।९	३८

ऋषिः	पृष्ठम्
आपस्तंबः	
१।१३–२२	२१
१।१३।६–७	२९
१।१४।१–२	२१
१।१४।१४–२२	१०८
१।१४।२१	५८९
१।१४।२६–३१	११०
१।१५।१	९२
१।१५।१२	९८
१।१५।२२	९
१।१५।२३	२१७
१।१८।१	५७
१।१९।६	५५३
१।२०।६–७	३
१।२०।८–९	३
१।२०।१०–११	६१
१।२०।१२–१३	२८६
१।२०।१२–१६	६१
१।२१।१–४	६१
१।२१।२७, २९	३८
१।२१।५	२८, १५३
१।२५।१०	८८३
१।२६।८–९	१२२
१।२७।११	६९
१।२८।३–५	५८
१।२८।१९–२	१६४
१।२९।८–१८	१५३
१।३०।१५–२०	२१४
१।३०।२१	२१५
१।३१।२	२११
१।३१।३१	२१२
१।३२।२	७७
१।३७।४१	९७
२।१।१।२	४१७
२।१।४–६	३४९
२।१।१।१३–१४	३५४
२।१।२।२–३	३
२।१।१५	४६२
२।१।२३	७७
२।२।३१	३९९

ऋषिः	पृष्ठम्
२।२।३।४	३९९
२।२।३।१०।१३–१४	३९९
२।२।३।१२–१४	३९८
२।२।३।१५	४००
२।२।३।१६–१७	३९७
२।२।३।१९	४००
२।२।३।२०–२३	३९९
२।२।४।१–९	३९९
२।२।४–१४	४१५
२।२।४।८	३९७
२।२।४।११–१२	४०८
२।२।४।१६–१९	४०९
२।२।४।२१–२२	२५३
२।४।४।२३	४५४
२।२।८–९	२६५
२।३।६।३	४१२
२।३।६।५	४१२
२।३।६।७–८	४१४
२।३।६।१४–१५	४१४
२।३।७।१–३	४१६
२।३।७।१७	४१३
२।४।८।५–९	४१५
२।४।९।५–६	४१२
२।४।९।१०–१३	४१२
२।४।९।१३	४२४
२।४।९।७	४२६
३।४।२।१–२२	९२
२।५।१८	३१
२।६।१५।२	५२९
२।६।१५।१३	४०५
२।७।१७।११–१२	७७६
२।७।१७।१६	८२०
२।८।१८।१–२	४३६
२।८।१९।७–८	४२४
२।८।१९।३–४	४२०
२।८।१९।५–६,	४२४
२।८।१९।९–११	४२४
२।९।८–९	४३
२।९।२३।१०–१२	१६७

ऋषिः	पृष्ठम्
२।९।२३।११	५७९
२।९।२४।१–८	१६७
२।१०।१–२	४३
२।१०।३	४४
२।१०।४	१८
२।१०।१८–१९	५०
२।१०।२७।८	८९१
२।१०।२७।९	८९३
२।१०।२७।११–१३	८८७
२।१०।२७।१६–१७	८८५
२।११।५–९	१०७
२।११।१५–१६	१२७
२।११।१७	१३४
२।११।२९।१–२	८६३
२।१२।१३–१५	२१०
२।१३।१	१८
२।१३।७–९	५
२।१३।१०	४८,१०३
२।१३।११	१४२
२।१५।१२	४८
२।१५।१४–१८	३९८
२।१५।१९–२५	८५, ८६,
२।२०।२२	७६
२।२१।२	१७२
२।२१।६	१२१
२।२१।१०–१७	१९१
२।२१।१२–१३	१५१
२।२४।२	१२४
२।२५।१५	६५
२।२६।१–४	६५
२।२७।२–६	१४
२।२७।१५	६८
३।७।१७–१८	१५०
३।७।१९–२२	३५४
३।९।१	७४
४।१०।२–४	८७
५।१६।१	८२
६।१५।८	८१
६।१५।९–१०	८२

ऋषिः	पृष्ठम्
आपस्तंबः	
६।१५।११	८२
६।१६।६–७	८३
८।२।९	८१५
अग्नीनग्निभाण्ड	५८१
अग्नीनाधायैतस्मिन्	२४
अचूडायां तु	५१४
अजिनं मेखला	११७
अटव्यां ये	७१८
अथास्य दक्षिणेन	५८०
अर्थेनं चितावुपर्य-	५८३
अर्थेनमुपोषति	५८३
अध्वर्युरुप	४८२
अनशनान–	६०६
अनुपेतान् कन्याश्च	५१३
अन्नदाने न	५२
अपरपक्षे पित्र्याणि	८०३
अपरेद्युस्तृतीयस्यां	६०७
अपाङ्क्तेयैर्हृता	३४८
अपि वृक्षसूर्यं	३५७
अष्टवर्षा भवेद्गौरी	१३५
अस्पृश्यस्पर्शने	२४७
अहरहर्यजमानः	३५५
अन्हि शौचं तु	२१८
आकाशं गनयेत्	६०२
आब्दिके मासिके	७०४
आत्मारूढेष्वग्निषु	५७३
आहिताग्निं विजने	५७५
आहिताग्निनर–	८४७
आहिताग्निरनड्वान्	९७
उत्तरं पितृमेधं	५७९
उपर्यग्नावरणी	३६५
उषस्युपोदयं	३५७
ऊर्ध्वं प्राणा	१०८
ऋत्विक् श्वशुर	११०
एकशाखां समारूढ	२६६
एवं गोदान–	११९
एवमहरहरञ्जलि	५९७
औदुंबर्यामासंद्यां	५८१
औपसनेनाहिताग्निं	५६९

ऋषिः	पृष्ठम्
किञ्चिदेव तु	८७७
कृष्णपक्षेऽष्टमी	८५१
केशान्प्रकीर्य	५९७
क्षत्रविट् क्षत्रियाणां	४९५
घृतं तैलं च	४३०
छन्दसां साधनार्थं	११७
तमश्रुधा कृत्वा	७४४
तयोर्यः पूर्वं	५७२
तृतीयेह्नि नवं	५१३
तेषामुत्सन्नाः	१
त्र्यहः निरशनं	९३६
दहनदोषं जोषयते	५८२
दारकर्मणि .	२५
दुहितृमते आधिरथं	६८१
द्वादशगृहीतेन	५७६
द्वावेवाश्रमिणौ	४४१
द्वेधा दक्षिणाया्न्	६७७
धून्वने अन्वारंभणे	५८४
न ग्राममध्यात्	२४
नापितकर्माणि च	५८६, ५९१
नालिकाभिर्न	३५३
निर्मंत्रयेत ज्यवरान्	७१८
निर्मथ्येन पत्नीम्	५६९
नीलकर्षणकारी	७७५
नीलीरक्तं यदा	९१३
नोर्ध्वं नाधो न तिर्यक् च	२१२
पयसा पशुकामस्य	३६०
पर्वणि केशश्मश्रूणि	५९४
पितृपितामह	७५१
पुंसवनं व्यक्ते	७८
पुमांसं जनयति	७८
पौर्णमास्यां तु	८५५
प्रतिपत्सद्वितीया	८२६
प्राजापत्यं सौम्य	११७
ब्रह्मविदाप्नोति	५५२
ब्राह्मणान्भोजयेत्	७६७
भस्म स्यादग्नि	२९०
भुक्तवतोऽनुव्रज्य	६७७
भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यं	२४०

ऋषिः	पृष्ठम्
भोजयेद्ब्राह्मणान्	७७०
मासि मासि कार्यं	७५१
यत्नेन धारयेत्	४१९
यदंगारेषु व्यवशांतेषु	३६३
यदि जीवपिता	७४२
यदि पत्नी विदेशस्था	८१७
यदीष्ट्या यदी	८५६
यदुदिते जुहोति	३५८
यद्याहिताग्निः ५५६, ५७०, ५७४	
यद्येतस्मिन्कुले	६३३
यश्चार्थहरः ५६३, ६७०	
यादृच्छिकं तु	२८३
या माघ्याः पौर्णमास्या	७४४
यायावरा ह	३५९
यावज्जीवं	१६१
येषां परंपरा	१३१
लौकिकानां पाक	६८
विना तु सततस्नानं	२८३
व्यापादयेद्य	४८९
शरीरगारा अध्यूहंते	३६३
शूद्राणां हीनजातीनाम्	६६७
शिरः परिवेष्टनं प्रथमं	२१३
श्वोभूतेन्वष्टकां	७४४
संकल्पश्चाद्धे	७३८
स न मन्येत	३५८
सप्तमात्परतो यस्तु	७११
समानप्रवरां कन्यां	१२७
समित्पुष्पकुशा	१०९
समुद्रो वा एष	३५७
सर्वान्लोकान्	७०२
सर्वेषामनु	४९६
सायं द्वाविंशतिः	९३६
सायं प्रातर्विनार्धं	९३६
सायं प्रातस्तयोर्वोक्तं	९३६
सीमंतोन्नयनं	७८
सौम्यव्रतं प्रकुर्वीत	११७
हवींषि च ५८१ – ८७,१२१,५०४,५६९,५७०, ५७२, ५७३, ५७६, ५७८	

ऋषिः	पृष्ठम्
आपस्तम्बः	
५८४, ६२७, ६५०, ६८४, ६८७, ६८९, ७१०, ८०५,	
आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्	
२।५।१५–१८	३६४
३।७।१९	१५०
४।१०।१०	९४
१६।३	८३
आपस्तम्बपरिशिष्टम्	
वैश्वदेवबलि	४०३
आपस्तम्बस्मृतिः	
अथ वक्ष्ये ह्याचमनं	२२१
आयुर्वेदः	
सौरबृहस्पति	७०१
आरण्यकोपनिषद्	
उपवीतं भूमा	१७९
गृहस्थो ब्रह्मचारी	१७२
आरण्युपनिषद्	
अरणि प्राजापत्यः	१८६
ब्रह्मचर्यमहिंसा	१९२
आरुणिश्रुतिः	
काममेकं वैणवं	१८०
यतयो भिक्षार्थं	२०१
वर्षासु ध्रुव	१९१
दाने स्रुतोदये	४८१
आश्वमेधिकम्	
अर्कपुष्पाणि	३७४
उत्थाय च पुनः	४२६
उदक्यामपि चण्डालं	४२८
उपस्पृवे चन्द्रमसो	७१७
दूराध्वगं श्रान्तम्	४१२
पचनाग्निं न गृह्णीयात्	४६६
पाणिना जलमुद्धृत्य	४२१
पादाभ्यंगाम्बु	४१४

ऋषिः	पृष्ठम्
वेदमादौ समारभ्य	३६९
शृणु पाण्डव	३८६
श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा	४
सांगोपांगान् तथा	४१६
स्नातः शुचिः शुचौ	४१८
हरिरचिन्त्यात्मा	२८७
आश्वलायनसूत्रम्	
१।२।१	४०५
१।२।१–२	३९७
१।२।८–९	४००
१।५।४–६	१४८
१।१९।१	६७१
३।१।४	४०५
३।४।१	३६७
३।११	६६४
४।१।६	५८२
४।२।१–३	५८१
४।२।९	५८४
४।२।९–१०	५८१
४।४।९	५९८
४।४।१४–१६	६०६
४।४।६	५२९
४।४।२६–२७	५२९
४।४।२६–२७	५२९
४।५।१	६०८
४।७।२–५	८०१
४४।१९	५२५
अथाभ्युदयिके	७५५
अदंतजाते पर्याते	५०८
अनवेक्षमाणा	५८४
अपराह्णे प्रातः	३५७
अभ्यनुद्रुहो	७४५
आ दन्तजाते च	५१०
आपन्नश्चाशुचिः	४७८
अविप्लुतब्रह्म	७६७
अस्थ्नां संचयनात्	५०२
आपन्नश्चाशुचिः	३३८
आहार्येणानाहिताग्निः	२५

ऋषिः	पृष्ठम्
उपभोगादन्यत्र	२१४
उपेतपूर्वस्य	६३३
एकत्रैव दिने	६९५
एकरात्रं वसेत्	१९१
कुलमग्रे परीक्षेत	१३४
कुन्तापं वालखिल्यं	३८८
हुतसायमाग्नि	७७६
क्षत्रवृत्त्या वैश्यवृत्तिः	६०
गंगा गोदावरी	७५८
चतुर्थे पञ्चमे	६०७
चत्वारि वेदव्रतानि	११७
जपेच्च रुद्रवत्	१६१
तांबूलरुसरा	७८७
त्यक्तसंगं मुनिं	७६८
त्यागान्मूत्रपुरीषस्य	२१५
ज्ञानाध्ययन	८१९
देवपूर्वं तु यच्छ्राद्धं	६६३
दौहित्रस्तु गुणैः	७७०
नक्षत्रे क्षत्रियाणां	६३१
नवमिश्रं षडुत्तरम्	६६१
न शूद्रं भोजयेत्	८१८
नैकत्रदिवसे	६९६
पत्न्यां रजस्वलायां च	६७७
पयसा नित्यहोमो	३६०
पिण्डान्निर्वृणुयात्	७४२
पितुरेव पितुः	७२१
पितृनावाह	७१७
प्रदोषान्तो होमकालः	३५८
प्रधानस्य क्रियायां	१५
प्राग्गंडूषजलात्	८१३
प्राग्वोदङ्मुख आसीनः	२४३
प्राचीनाग्रान्	७५६
प्राचीनावीती	८०२
प्रातर्मुहूर्त्तादर्वाक्	५९५
बांधवानां स्वजातीनां	१५६
भुक्तवत्स्वना	६७७
भुक्तवत्स्वाचांतेषु	८१६
भोक्ता भोजयिता	८१०

ऋषिः	पृष्ठम्
मन्वादिभ्यो युगादिस्तु	७०६
मासे त्वज्ञायमाने	६३१
मृते भर्तर्यपुत्रा	१६०
यन्मास्येवाब्दिकं	६९३, ६९५
यत्र स्युर्बहवः	६०१
यया कयाऽपि	५७
लाक्षां लशुनं	२०३
वरस्योदक् स्थितां	१४९
वामं वामेन	१०८
विप्राणां दासवृत्तिः	६४
शर्मांतं ब्राह्मणस्योक्तं	८१
शेषयेद्भोजने	८१०
श्रौतं वा यत्र	१५
सकृन्निमज्ज्य	५९७
सतिलं तण्डुलं	५८३
सत्पात्राणामलाभे	७६९
समानो मन्त्रः	६७७
सर्वाश्चेदनुगता	२४
सहैवाभ्युदय	७५३
साग्राभ्यामृजु	२३३
सार्वकालिकं	१४८
स्मार्तार्धेनाग्निभिः	५६९
स्वयं पर्वणि	३५६
हेमन्तशिशिरतौ	७४४
—	६२, ७८, ४००, ५२९, ५८२, ५९१, ६०५, ६८०, ६८९, ७९४, ८१२

आश्वलायनकारिका

आधायाश्मानमेकं	६०३
चरुमुद्धृत्याज्य	६४९
स्नातः पवित्रपाणिः	५७७

आश्वलायनपरिशिष्टम्

३।१८	६४५

आश्वलायनस्मृतिः

तिलोदकं प्रदातव्यं.	७४५

ईशानसंहिता

एवमेतत् व्रतं	८५२

ऋषिः	पृष्ठम्
पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा	८५२
शिवरात्रिव्रत	८५१

उज्वला

पृ. २७८	३७२
अपरेणाग्निं	४०३

उत्तररामायणम्

ये च मद्विषया	६०१

उपमन्युः

अनपत्या च	१६२
शिवलिंगं तु	४४

उपनिषद्

दश वा नव वा	४९४

उशनाः

अग्निसमीप	३९६
अत्यक्त्वा जुहुयात्	३९८
अनुगम्य मृतं	५८५
अपत्नीकः प्रवासी	७१५, ८२१
अर्धमण्डलसंप्राप्ते	३५८
आचार्येणाभ्य	१७२
आमन्त्रितस्तु यः	७७९
एकोद्दिष्टं न	६६३
कुसुंभं नालिकाशाकं	४३४
गमने तु व्रतं	८८८
गोमयोदकैः	७८१
ज्वराभिभूता या नारी	२७९
तेनोदकेन	३५३
दक्षिणाभिमुखो	२४२
दशरुत्वः पिबेत्	९१४
द्विचन्द्रदर्शनं	६१३
न वेष्टिताशिरः	२५२
नाङ्गुलीभिर्दन्तान्	२४१
नादत्वा मृष्टमश्नीयात्	४२७
नालिकाशाण	७८४
परान्नं परवस्त्रं	४४५
पितुः पितामहे	६८०
पृथक् चितिं समा	१६२
भोजनं तु न	८१०

ऋषिः	पृष्ठम्
माधूकरम्–	२००
माषमज्जनमात्रा	२२२
मूत्रपुरीषरेतः	४६७
यत्रोक्तं यत्र वा	९३१
यथाकथंचिदपि	७६८
यस्तु ब्राह्मणो	८९१
विड्वराह	७८६
व्यभिचारिणीं	१६३
व्यभिचारिणीं भार्यां	८९३
शयनस्य शिरस्थाने	४००
सच्छूद्रः स्नायात्	६८
स्नात्वाऽनुपहतं वस्त्रं	२५२
स्वल्पाशौचस्य	५३१
—	९०५

ऋग्विधानम्

इन्द्राय सोमसूक्तेन	८११
यदादीध्ये जपेत्	३१४

ऋग्वेदसंहिता

२।२।२४	३९०
२।२।२५	३९१
२।३।१४	३४७
४।३।२८	३००
५।१।२२	८३
७।४।९	३००
७।६।१४	३४७
७।८।३	३१४
१०।११७–६	४०९

ऋतुः

श्राद्धं कृत्वा पुनः	६९४

ऋष्यशृंगः

आब्दिके चैव	७१६
आशौचमन्तरा	६१२
एकादशी न	८३८
एकोद्दिष्टे तु	६५४
कृत्वा पूर्वं मृतस्यादौ	६९७
कृत्वा पूर्वमृतस्यादौ	६३९
जातकर्मणि	६९२

ऋषिः पृष्ठम्

ऋष्यशृंगः
धाराशौचं न कर्त्तव्यं २१६
पत्न्याः पुत्रस्य ६४०
पारणाय न लभ्येत ८४३
पुत्राणां मध्यमो वाऽपि ५५६
पुत्रेषु विद्यमानेषु ५५८
प्रथमेऽह्नि यत् ६०४
भवेद्यदि सपिण्डानां ६३८,६९६
यत्र त्रिरात्रं ५११
यस्मिन् स्थाने कृतं २१६
वाससा यज्ञोपवीतार्थान् ९२
शुचीभूतेन दातव्यं ७१६
संवत्सराति ७३२
सपिण्डीकरणं येन ६६६
सर्वत्रैकादशी ८४३
स्त्रीणामाद्यस्य वै ६८२
— ६४०, ७३२

ऐतरेयब्राह्मणम्
७।५।५ ९३

और्वः
आस्यं प्रक्षाल्य ४५३
बालापत्याश्च १६२
बालापत्याश्च गर्भिण्यो ६४१

कठवल्ली
अशरीरं शरीरेषु १९५

कठशाखा
धृतोर्ध्वपुंड्रो २९२

कठश्रुतिः
त्रिगुप्तातमश्नीयात् ४४०

कण्वः
अग्निमतोपि ३९६
अग्निहोत्रहवं ४७९
अथ वेदेतिहास- २२६
उदयोपरिविद्धा ८३९
एकमध्ययनं ९४४
एकमुद्दिश्य यत् ६५८
एकमुद्दिश्य ७५७

ऋषिः पृष्ठम्
एकरात्रं वसेत् १९०
एकादशीमुपवसेत् ४४९, ८३८
तृतीयात्क्षत्रियो १२८
त्रीनुद्दिश्य तु ७३६
नमस्कृत्य तथा २०२
नवश्राद्धं मासिकं ६५४
नवश्राद्धे मासिके ६०५
यज्ञेषु पशु ९०९
यत्नोत्सर्गं गृहीत्वा ८९२
शौचमाचमनं ४७९
श्लेष्माद्युपहतानां ४६७

कपर्दिः
अधोभागस्य ५९१
अपत्नीको २५
आधारदार्वाग्नि ७९३
अस्ति स्वामित्व २६
आहिताग्निः पूर्वमृतां ५६९
नष्टोत्सृष्टानल ५७१
पत्नीदाहोपयुक्ता २६
प्रजापतिमुखान् ३५
यदि त्वनेक २५

कपर्दिभाष्यम्
ब्रह्मविद्भ्यः कर्तव्यो ५७९
नष्टोत्सृष्टा २५
विच्छिन्नाग्नेः २५

कपिलः
अद्भ्यः स्वाहा १७९

कर्मप्रदीपः
देवार्चने जपे ३२३
वामहस्तेन गणयन् ३२३

कर्मप्रदीपिका
अनन्तरमसा ६६८
कन्याबालकयोः ५०८

कल्पकारिका
पत्युर्वेदाग्निसंस्कारे ६४४
लोकाग्नावितरौ ५७२

ऋषिः पृष्ठम्

कल्पपरिशिष्टम्
मृताहिताग्नेः ५७०

कल्पसारः
अमत्योढा सगोत्रा १२७,९०२

कल्पसूत्रकाराः ३००

कवषः
प्रवेशनादिकं ५८५
पित्रोः प्रत्याब्दिकं ३८२
मनुष्यवर्जे विप्राणां ४९०
अनुगम्य शवं ५४२

काठकम्
यज्ञोपवीतं १८६

काठकगृह्यम्
प्रवृत्तं मलमासात् ७३३
मलेऽनन्यगतिं ७३३
महालयाष्टका ७३२
यस्मिन्मासे न ७२४
रविसंक्रमहीने ७३५
विवाहद्विवसात् १२३
सोमयागादि ७३३,७९६

काठकब्राह्मणम्
चतुर्वर्णेषु २०१

काठकश्रुतिः
एताद्धि देवपितॄणां ७६०
सशिखान् केशान् १७९

कात्यायनः
अकाले चेत्कृतं ६९१
अक्रिया त्रिविधा ५७८
अग्निहोत्रादि १५७
अथ सपिण्डीकरणं ६६४
अथानवेक्ष ५८४
अनन्तर्गर्भितं २३३
अनिर्येनामंत्रितो ७७९
अनिवृत्ते दशाहे ५०३,५०६
अनुजा वाऽग्रजा वापि ५६६
अन्वाधानं भूततिथ्यां ८५७

ऋषिः	पृष्ठम्
कात्यायनः	
अपत्नीको यदा	६८६
अपत्नीकः प्रवासी	६८८
अपत्यार्थं स्त्रियः	१३४
अपरपक्षे श्राद्धं	७४६
अपरेद्युस्तृतीये	६०७
अपुत्रस्याथ कुलजा	५६३,५६६
अपुत्रोऽहं प्रदास्यामि	६८१
अभावे शिष्यान्	७७०
अर्थवादं हरेः	३५१
अल्पत्वाद्धोम	२४६
अव्यक्तलिंगा	१९३
अश्नत्सु जपेत्	८०७
अष्टवर्षाधिको	४४९,८४७
असंस्कृतोऽनपत्यश्च	५५९
असमक्षं तु	३५६
आधाने होमयोः	७५५
आपद्यनग्नौ	७१५
आपोहिष्ठादिभिः	२९०
आमंत्रितोऽन्यन्न	७७९
आमपात्रेऽन्नमादाय	५८२
आवर्तनात्प्राक्	८५५
उत्थायार्कं प्रतिप्राप्य	३२०
उद्धृत्य घृताक्त	८०१
उद्धृत्य हविरासिच्य	३९९
उन्मत्तः पतितः	१३५
उपन्यस्तेन	५५
उपवासेत्व शक्ता	८४८
उपवासे यदा नित्यः	७२३
उपवासो यदा	८४८
उपाकर्मणि चोत्सर्गे	२८९
ऋतुस्नातां द्विजो	८९३
ऋत्विजां च	९०९
एकदण्डधरा	१८६
एकादशाहं निर्वर्त्य	६६८
एकादशीषु रुष्णासु	८४५
एकादश्यामुष	८३८
एवं कृतोदकान्	६०४
कर्कटादौ रजोदुष्टा	२८८

ऋषिः	पृष्ठम्
कात्यायनः	
कर्मादिषु च	७५३
कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा	५६२,७१८
कालातीतेषु	९९
कुशवत्यां भूमा	७९९
कृच्छ्रांस्तु चतुरः	१७६
गणशः क्रियमाणेषु	७५३
गन्धान् ब्राह्मण	८०१
गायत्रीं मधुमतीं	८१२
गृहीत्वोदुंबरं	८४९
ग्राम्याभिरोषधीः	७८३
घृतेनाभ्यक्त	५८०
चंडालपतितो	४२८
चण्डालसूतिको	२६५
चतुर्दशी दिनान्ते तु	८५६
चत्वारि पात्राणि	६७४
चेतोवद्भिर्हते	४९०
छायां यथेच्छेच्छ	३८०
जान्हव्यादित्यसम्भूता	२८८
जुहूषुश्च हुते	३६२
तत्प्रयुक्तोपवासस्य	८४४
तथानवेक्षमेत्याप	५९७
तर्जन्याद्विभृयाद्दौष्यं	२३२
तेषामभावे तु	५६४
तैलमुद्वर्तनं	७८७
त्रिकालमेक	१९८
त्रिवृतं चोपवीतं	९०
त्रिवृदूर्ध्वं वृतं	९०
दक्षिणं पातयेत्	७९४
दक्षिणाशिरसं	५८३
दत्तानूढा च	१०३
दुर्बलं स्नापयित्वा	५५३
देशान्तरस्थक्लीबे	१५२
द्वे बहूनि निमित्तानि	६९४
धनुः सहस्राण्यष्टौ	२५५
ध्वजाकारं निराकारं	४०१
नभो नभस्ययोर्मध्ये	२८७
न यज्ञ्यं चतुर्थेऽशे	८५४
नांगुष्ठादधिका	९८

ऋषिः	पृष्ठम्
कात्यायनः	
नानिष्ट्वा तु	७५५
नान्दीमुखान्	७५६
नाष्टकादौ भवेत्	७५५
निक्षिप्याग्निं	३५६
नित्योपवासी	८५०
निर्वर्त्य वृद्धितंत्रं	६५७
नृणां भोजनकाले	४३०
परेऽह्नि घटिका	८५६
पालाशः समिधः	३६०
पिंडान्वाहार्यकं	७४१
पितृमातृस्वसृ	८४८
पितृवंश्या मातृवंश्या	३८०
पित्रा श्राद्धं न	५६६
पित्र्ये यः पङ्क्ति	६८६
पुत्रः शिष्योऽथवा	५६७
पुत्रोत्पत्तिप्रतिष्ठासु	७५५
पुरोहितस्य गोत्रेण	६८२
पूर्वं मृतस्य	५७०
पूर्वदत्ता तु या	१३८
पूर्वामुखो धृतिं	२४३
पैतृकं प्रथमं	७९६
प्रत्यब्दं यो यथा	६९९
प्रथमेऽह्नि तृतीये वा	६१३
प्रधानस्याक्रियायां	६५६
प्रवृत्ते श्रावणे	२८८
प्रवेशाद्गुरुणस्याप्सु	२७१
प्रत्यक्षशवसंस्कारे	५५५
प्रत्यब्दं यदुपाकर्म	३५
प्रवरैरेषामविवाहः	१२७
प्रव्रज्यावसिता	९१९
प्रातः स्नात्वा	८५०
प्रावृट्काले महानद्य	२८८
ब्रह्मचर्याद्गृहात्	१७२
भार्यां भर्तुर्मतेनैव	१५६
भार्यां भर्तुर्मते–	८४७
महापापं चातिपापं	८६७
मातृयागक्रिया–	७५३
मुखे वस्त्रं	५८०

ऋषिः	पृष्ठम्
कात्यायनः	
यजनीयेऽन्हि	८५८
यत्र दिङ्नियमो	१५
यथाह्नि तथा	२४६
यन्नाम्नातं स्व-	१५
यवास्तिलार्थः	७५५
यस्त्वाधायाग्नि	७७३
यावत्सम्यङ्न	३५७
याः शोषमुपगच्छन्ति	२५८
रजस्वलां चतुर्थेऽह्नि	७४
रजस्वला चतुर्थेऽन्हि	२७७
रात्रौ दग्ध्वा तु	५९६
वरयित्वा तु यः	१३८
वर्णत्रयस्य विप्राणां	८९३
वस्त्रं संशोधयेत्	५८४
विदध्यादौरसः	५६४
विधिवत्केतनं	७७९
विप्रादीनां तु	८८४
विश्वान् देवान्	७९७
विश्वेषां देवानां	७९८
विष्णुधर्मोत्तरे चाप्सु	६८६
विहायाग्निं सभार्यः	२४
वैष्णव्यर्चा	८०४
व्युत्क्रमाच्च मृते	६७०
शमीपलाश	६०९
शिरसो मार्जनं	३१९
शिरः प्रावृत्य कुर्वीत	२११
शेषस्य कर्मणः	१७८
श्राद्धं वा पितृयज्ञः	४०२
श्राद्धे यज्ञे जपे	३०२
श्रोत्रियं सुभगं गां च	२११
षष्टिप्रस्थमितं	३५६
संधिश्चेत्संगवात्	८५५
संध्यादिकं भवेत्	८४७
संप्राप्ते श्रावणे मासि	२८७
संबंधिबान्धवा	६६१
संस्कारा अतिपद्येरन्	८४
स तु यद्यन्यजातीयः	१३८

ऋषिः	पृष्ठम्
सपवित्रेषु	७९९
सपितुः पितृरुत्येषु	७३७, ७४२
सप्त दर्भाः शुभा	२३१
सर्वप्रायश्चित्तं च	८४
सर्वेषामेव वर्णानां	६६७
सव्यान्वारब्धेन	७३७
सशिखं वपनं	११५
सायं प्रातर्	४०५
सायंप्रातर्वैश्वदेवः	३९७
सिनीवाल्यपराह्णे	८५६
सुरूपाः सुताः	७६३
सूतके च प्रवासे	८२०
सूतके प्रेतके च	४७७
सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते	३५७
सौवर्णराज	७८९
स्त्रीधर्मचारिणी	२५
स्पृष्टमुद्धृत	७९९
स्मृतेर्वेदविरोधे तु	१२८
स्वपितृभ्यः पिता	७५२
स्वशाखाविधिं	५७८
स्वाहाकारवषट्	४०४
स्वाहाकारैर्जुहुयात्	३९७
स्वाहा स्वधा नमः	८०२
हरिता यज्ञिया दर्भाः	२३१
हविष्येषु यवा	३६१
हविस्तु त्रिविधं	३६०
हस्ते हुतं यदश्नीयात्	६८६ –५१०, ५७०, ५७७, ६८०, ७३१, ७७७
कात्यायनस्मृतिः	
ततः संवत्सरे पूर्णे	६६४
मृतं दग्ध्वा त्रिरात्रेण	५१२
कामिकः	
आदित्यासामये	८५२
माघमास्यसिते	८५१
उपायनाग्नौ	६११
कारिकाकारः	
अग्ने भिक्षेत	९६

ऋषिः	पृष्ठम्
कारिकारत्नम्	
अद्याहात् द्वादशाहात्	६९०
अनग्निं गर्भिणीनाथं	७७१
मातुः पित्रोर्मासिकादीन्	७२२
कार्ष्णाजिनिः	
अत ऊर्ध्वं न	६५९
अपसव्येन कर्त्तव्यं	८०३
अर्वाग्वद्दाद्यत्र	६५१
अशक्तानुग्रहार्थं	७६९
आदौ मध्येऽवसाने	७४६
आपन्नोऽप्याब्दिकं	७१६
ऊनान्यूनेषु	६५५
ऊषरे तु यथा	७०६
ऋते नैमित्तिकं	७४८
कन्यापुत्रविवाहेषु	७५५
दर्शे स्नात्वा	७३५
देवानां च पितॄणां	३७७
नभस्यकृष्णपक्षे	७४७
नाभिमात्रजले स्थित्वा	२४८
नाभिमात्रे जले	२४८
पित्रोः श्राद्धे समं	६३८, ६९५
पुत्रमुत्पाद्य	१९
प्रत्ताप्रत्तासु	५१५
प्रादुर्भावे पुत्र	७५४
भक्ष्यभोज्यानि	८०८
भिक्षां वा पुष्कलं	४०४
भूतविद्धाममा	७३९
मृताहेऽहर	७५२, ७५७
मौञ्जीबन्धाद्विवाहाच्च	६७०
ये के चास्मत्कुले	२५०
श्राद्धं तु नैक	७४९
श्राद्धे विवाहकाले	२४७
सपिण्डीकरणं कुर्यात्	६६७
हस्तर्क्षस्थे दिनकरे	७४७
कालदीपे	
आरवारे च सौरे	६१२
भ्रातृद्वये स्वसृयुगे	१४६

ऋषिः	पृष्ठम्
कालनिर्णयः	
अस्तमयादर्वाक्	८५६
आदित्यगतिं	७०१
उपवासे निषिद्धे तु	८४५
एकादशीमात्र	८४२
ग्रस्यमाने भवेत्	२७३
तत्र पञ्चधा	७०७
तिथ्यर्धे प्रथमे	७२६
दिवा श्राद्धक्रियाया	७१०
द्वादशीमात्रवृद्धौ	८४२
नित्यं सदा यावत्	८३६
नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं	२७२
पूर्वेद्युरसती	८३०
यस्मिन्वर्षे	८३३
रात्रौ संक्रमणे	२७६
वसंतादृतवो	७०१
शरीरमंतःकरण–	८४९
शुद्धाविद्धयो	८४३
शुद्धा विद्धा तिथिः	८२७
श्राद्धेऽपराह्ण	७४०
सप्तमी पूर्वविद्धैव	८३१
सूर्यग्रहो यदा	२७३
सूर्योदयस्योपरि	८५४
—	७०८,
७१२, ७२६, ७३२, ७४१	
कालनिर्णयसंग्रहः	
अभावेऽपि प्रतिपदः	८२८
कुतपाद्यपरा–	७१४
कालाग्निरुद्रोपनिषद्	३०१
कालादर्शः	
अध्यायानाम्	३२
अनाकर्णितवार्तस्य	६३१
अनुव्रज्य च	२७०
अपुत्रो भ्राता	१०२
अमावास्या द्विधा	७४०

ऋषिः	पृष्ठम्
अलाभे वा निषिद्धे वा	२४४
अशक्त्या पार्वणं	७३८
अष्टकापरपक्षा	७०३
अस्मिन्या भरणी	७४८
आद्यगर्भोऽत्थ	१४७
आद्वादशाहात्	६०५
आपदाद्यकृतं	६५४
आपद्यपि च	७१६
आब्दोदकुम्भ	७३१
आद्यश्राद्धं द्विजेऽग्नौ	६५१
आवर्तनादधः	८५४
आश्रमस्वीकृतिः	७२८
उपोष्यैकादशीं	८४५
एकादशे द्वादशे	६६५
एकादशेऽन्हि	६५२
एकोद्दिष्टं तु	७०६
कुर्यान्मातामह	६८१
गुरोरज्येष्ठ	६६१
चतुर्थः पर्वणो	८५५
चोदनादपराण्हस्य	७०९
जह्याद्भक्तं द्वयं	८५०
तिथिवारसमायोगे	२८४
तृतीये वा चतुर्थे	७८
त्रिपक्षात्पूर्वतः	६४७
त्रिपुष्करे च नन्दासु	६५५
त्रिभिर्द्वाभ्यां	६५५
त्रिमुहूर्तास्तमानात्	८२९
दर्शो दशाहमध्ये	६१४
दाहात् दशाहपर्यन्ताः	५६२
दाहादि मंत्रवत्	५६०
दैवतैक्ये काम्या	६९८
दैवार्थे पाणौ	६८६
द्वादशाहत्रिपक्षाद्यौ	६९०
द्वादशाहसपिण्डयन्तं	७२७
द्वितीया त्रिमुहूर्ता	८५७
न जीवपितृकः	७३७
न तत्संन्यासिनां	६६२,६६३

ऋषिः	पृष्ठम्
न नन्दासु भृगोर्वारे	७४८
नभस्यस्यापरः	७४५
नित्यदार्शिकयोः	६९४
नित्यस्य सोदकुम्भस्य	६९५
निमित्ततोऽपि	२७१
नैकः श्राद्धद्वयं	६९४
नैमित्तिकं तु	७५४
पंचधा पंचदशधा	७०७
पक्षाद्यादि च	७४६
पक्षाद्यायासु	७६४
पत्नीभ्रातृसुता–	६३९
पत्न्यादीनां च पित्रोश्च	६४०
पर्वणि क्षयगे वृद्धौ	८५६
पितुर्मृतस्य	६७२
पित्रोस्तु पितृपूर्वत्वं	६९५
पित्रोः संघातमरणे	६३७
पूर्णिमा प्रतिपत्सन्धिः	८५५
पूर्वं चोर्ध्वमन–	३९
पूर्वप्रातिपदोः	८५४
पूर्वमासस्थ	७२८
प्रत्याब्दिकस्य	७१७
प्रत्याब्दिकादि	८२७
प्रत्याब्दिकेष्वेव	७१४
प्रत्यूष आश्वयुक्	२८४
प्रमादाद्रुते	६६९
प्रातर्मध्यंदिनं	३६८
बलीनां वैश्वदेवस्य	४०३
भौमार्कशुक्रवारेषु	२८४
भ्रातृद्वये स्वसृद्वये	१००
मन्वाद्यासु युगाद्यासु	३८१, ७६२
मलमासे द्विसंक्रान्तौ	७३५
मल्लिम्लुचान्य	७३१
मार्गशीर्षे च पौषे	७४४
मासाज्ञाने दिनज्ञाने	६३१
मिहिरेण सहात्यन्तं	७३४
मुक्त्वाद्यपक्षं	७४७
मैत्रेद्राग्निस्वाति	७४४
मौंजीबन्धाद्वत्सरार्धं	६७०

ऋषिः	पृष्ठम्
कालादर्शः	
यद्यागच्छत्	६३३
रजस्वलांगनो	७१५
रजो दृष्टेश्चतुर्थ्यांद्या	७७
रवीन्द्वोर्यो	८२५
रवेः कन्यागतत्वेन	७४६
वर्गद्वयं समुद्दिश्य	७५१
विवाहपुत्रभेदेन	६८१
वृद्धौ तान्यप	६५७
वैश्वदेवे बलिहृता	४०४
शुद्धा विद्धा द्विधा	८४१
श्राद्धं दर्शेऽप्यह	७३०
श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव	७५०
श्राद्धद्वयं तथोद्दिष्टं	७५७
संक्रातिरहितो	७२५
संक्रांत्यादिनिषेधश्च	८४४
सप्तमी नवमी दर्शं	२८३
सर्वस्मृतिपुराणोक्ति–	८३८
साग्नौ कर्तर्युभावादौ	६६८
सिंहकर्कटयोर्नेद्यः	२८८
सीमन्तव्रत	७५४
सीमन्तोन्नयनं	७८
स्नेहाद्विप्रादिकैः	५६७
—	२७६, ५६०, ५६१, ६१४, ६३६, ६७०, ७२६, ७४९, ८४३,
कालादर्शटीका	
एकोद्दिष्टपदम्	६५४
—	६३९
कालिकापुराणम्	
एकादशी तु	८४२
एकोद्दिष्टे तु	६५०
कुलशीलविहीनस्य	१३८
कुविवाहैः क्रियालोपैः	१४४
काश्यपः	
गर्भधारणमारभ्य	१५९
नीलं वाऽप्यथ	६४५
बालानामदन्त–	५०९
बालानामदन्तजातानां	५१०
ब्रह्मणो हृदयं	३१०
योजयेन्मातुरूर्ध्वं	६७८
व्युत्क्रमेण प्रमीतानां	६७३
षष्ठे वा सप्तमे	७८
संत्यज्य विधिवत्	५८५
सप्तपौनर्भवाः	१३७
सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं	८९२
कुण्डिन्यः	
दीक्षितोऽप्येकपुत्रश्चेत्	५६०
कुत्सः	
आचांतो नाभिदेशं	४३३
कूर्मपुराणम्	
उ ११।१५	९३
अ. उ. १४।८२–८३	३९
१४।८४–८७	२९
उ. १५।११	७६
उ. १५।१२	७८
उ. १८।५२–५४	३७४
उ. १८।८८–८९	३८३
उत्त. १९।१९	४२५
उ. २६।४–८	४०
३।१८।२०–२२	४२६
अकृत्वा तु द्विजः	४०६
अथवा देवमीशानं	३९१
अप्रायत्ये समुत्पन्ने	२९१
अश्वधेनुमनुष्याः	९१७
आदित्यवारे	७६३
उच्छिष्टोऽद्भिरनाचान्त	२६८
गोदोहमात्रकालं	४०८
गोपीचन्दनधारी	२९६
चण्डालसूतिका	२६५
जपस्तपस्तीर्थं	९३५
तस्मात्तु वेदबाह्यानां	२९७
न विष्णवाराधनात्	३९१
नैमित्तिकं तु	७६२
प्रक्षाल्य पाणी पादौ	२३७
प्राणस्तु देहजो	२०७
प्रातस्तु दन्तकाष्ठं वै	२४५
यथोत्तरे दक्षिणे	८४५
राजानः शूद्रभूयिष्ठा	१२
विनिन्दन्ति महादेवं	३१०
सङ्गं कृत्वार्ध	८९८
सृष्टासृष्टिच्छलेनाह	३०४
केशवीयम्	
यस्मिन्मासि न	७२५
कैवल्यश्रुतिः	
२४	३४९
उमासहायं	१९५
कौटिल्यअर्थशास्त्रम्	
२।२५	१०७
कौत्सः	
उत्तराहस्त	७४६
कौर्मे	
अंकितो यः	२९९
अथैव सात्वता	२९७
अन्यानि चैव	२९७
एकादशी द्वादशी	८४४
एकादश्यां न	८४५
एकादश्यां न भुंजीत	८४५
कापालिकाः पाशुपताः	३०६
काम्योपवासे	८४८
द्विस्पृगेकादशी	८४४
नैमित्तिकं तु	७०६
प्रदोषव्यापिनी	८२९
बुद्धश्रावक	२९९
भद्रकः शंकरद्वेषी	३१०
यदीच्छेद्विष्णु	८३८
वदन्तीह पुराणानि	८३८
सर्वागमेषु निष्ठानां	२९६
सृष्ट्वा तानूचतुः	२९८
स्वर्णकामदुहं	९२७
हिरण्यवाजिनं	९२७

ऋषिः	पृष्ठम्
कौशिकः	
कुशासनं परं पूतं	२३०
गवां बालपवित्रेण	२३३
न ब्रह्मग्रन्थिनाचामेत्	२३१
नैष्ठिकानां व्रतस्थानां	८९२
प्रातःस्नाने विशेषो	२४९
भिन्नासनं योगपदं	४१९
वामहस्ते स्थिते	२३२
विधिदृष्टं तु यत्कर्म	२५४
क्रतुः	
अन्वष्टकासु	७३७
असुराणां कुले	७८९
अहमेवाक्षरं	१७३
तेषामारक्षभूतं	७९२
दर्भपाणिर्द्विं	७९४
देवरान्न सुतोत्पत्तिः	१३९
पंचसप्त	२०४
पूर्वसंकल्पितद्रव्यं	४८४
ललाटे वर्तुलं	८००
विवाहोत्सव	४८४
संप्रार्थितम्	२०१
क्रमदीपिका	
रजस्वला च या	७७१
क्रियाकल्पकारिका	
पतिव्रता त्वन्यदिने	६४३
क्रियासारः	
मध्यांगुलित्रयेणैव	३०३
शूद्रहस्तस्थितं	३०५
गणकारिका	
प्रत्यक्षमितरान्	७४२
गभस्तिः	
एकोद्दिष्टं तु	७२९
न कुर्यान्मल	७२९
गर्गः	
अतीतेऽब्दे तु	५३८

ऋषिः	पृष्ठम्
अथवा त्वकृतं	६६५
अन्तर्दशाहे संप्राप्ते	६०८
एकमातृप्रसूतानां	१४५
कुशं काशं पलाशं	२४२
कृतदारो न वै	३५६
कृष्णपक्षे तु	६५६,६६६
गुरौ सिंहस्थिते	१४७
गृही स्यादेकपत्नीकः	१५३
चतुर्दश्यां तु	६६२
जन्मनः षोडशे	११९
ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्यया	१४७
तैलस्नानं सदा	२८३
त्रिसंध्यं वाग्यतो	३५३
दशांगुलं तु विप्राणां	२४२
दिव्यं वायव्यमाग्नेयं	२८९
न च स्पृश्या	२८२
परेद्यि संगवात्	३३
पुत्रचूडाकृतौ	८३
पुत्रजन्मनि संक्रान्तौ	२८३
पुत्रीपरिणयात्	१४६
प्रतिपद्यप्रविष्टायां	८५५
प्रत्यावृत्तेऽभसि	२५८
प्रधानं वैदिकं	१९
मलव्यपोहनफलं	२८३
यो वैदिकमनादृत्य	३५५
व्रतं कुर्यात्तु	११७
षष्ट्यब्दाब्दिकं	११९
सर्जे धैर्ये वटे	२४२
सापिण्ड्यात् प्राक्	६५१
सोदर्यो तिष्ठति	१५२
—	२८२, २८३, ३१३,
गर्भोपनिषद्	
ऋतुकाले प्रयोग	१५९
एतत्षाट्कौशीकं	१२४
गायत्रीसारः	
तत्सवितुर्ब्रह्मा	३३१

ऋषिः	पृष्ठम्
गारुडपुराणम्	
उपोष्यैकादशी	८३७
तुलायां गोसहस्रे	९३०
दशमीशेषसंयुक्तो	८३९
न द्विजः क्वापि	९२६
पुनः प्रभातसमये	८४१
भस्मना तूर्ध्वपुंड्रं	२९५
यदा त्वल्पा	८४७
श्रीशैले हेमकूटे	९२४
श्रुतयः स्मृतयः	३०४
—	९२९ टीप
गार्ग्यः	
आक्षिपक्ष्म	८२५
अधिमासः स	७२३
अनादिदेवता	७३४
अनूराधे च मूले	६३४
अपुत्रा ये मृताः	६६१
अर्धरात्रादधः	३३
कुर्यान्नैमित्तिकं	२६४
कुर्यानैमित्तिकं स्नानं	२८५
कृतक्रियेऽपि पितरि	६२०
खर्वा दर्पा तथा	८२५
चतुर्दश्यां तु	७५०
चित्रा श्रविष्ठा	६३४
तिथिनक्षत्र	८२५
त्रयोदश्यां तृतीयायां	२८२
त्रिरात्रमेक	९२१
दृष्ट्वा हस्ते	७९९
दन्तकाष्ठे त्वमावास्या	२४४
दृश्विकित्सैर्महारोगैः	४८८
नन्दायां भार्गवदिने	६०५,६५५, ७४८
नामकर्म च	७३४
पंचविंशघटी	५५५
पर्वण्योदयिके	३२
प्राप्तकालमतिक्रम्य	६३४
भद्रे त्रिपदनक्षत्रे	६१०
भद्रे भूमिप्रदानं स्यात्	५५३
भार्यान्तरविवाहः	१५२

ऋषिः	पृष्ठम्
मघासु कुर्वतः	७४८
मातृश्राद्धं तु	७५४
माससंज्ञे यथा	७६४
मेषराशौ यदा	७६४
मैत्रर्क्षात्षोडश	३७
यदि सीमंततः	७९
यो यस्य विहितः	७०६,८३०
रवौ चापगते	६३३
ललाटसंमिते	७५४
विवाहादौ स्मृतः	७०२
वृषे वा मिथुने	७६४
शुक्रादिशुभवाराश्च	६१०
शौक्रे च बुधवारे	६०६
शौक्रे वारे निशायां	५८६
सुखानुकूले	४५७
स्पर्शे स्पर्शे भवेत्	७९५
स्वाहेति चैव	७९८
गार्ग्यायणिः	
अन्तरेणैव यो	६५७
सोपानत्कः	३५३
गालवः	
आमश्राद्धं तु	७५४
ऊनषाण्मासिकं	६५२,६५५
एकचित्यां समारूढौ	६५३,६७८
एकयाने समारोहम्	९१३
ओदनान्निर्मितं	९०९
कृतोदके तु	६२३
कृतोदके तु षण्मासात्	५३६
तिथ्यादिषु च	७६२
तीर्थेऽनम्नावापादि	७१५,७५६
त्रिपक्षादिषु कालेषु	६५२
त्रिभिर्वा दिवसैः	६५५
दौहित्रः पुत्रिकापुत्रो	५२२
पित्रोराशौचमध्ये	६१४
पुरोहिते मृते	५२६
प्रेतश्राद्धं सपिण्ड्यन्तं	७५२
ब्रह्माण्डं यो	९२६

ऋषिः	पृष्ठम्
मध्ये विषुवति दानं	२७६
मिथ्यापापेन वा	८९९
वधे प्राथमिकात्	८७२
वर्षे वर्षे तु	७३१
सपिण्डीकरणं	६७४
सपिण्डीकरण	६६६
सपिण्डीकरणात्	६६७
सर्वक्लेशयुतो	३५१
स्थिरभे विष्णुपदं	२७४
स्वर्णपात्रं तथा	९११
–	९१३ टीप
गीता	
३।१३	४०८
२।२०	१६७
गुरुः	
संपूर्णैकादशी	८४०
गृह्यकारः	
अन्वष्टक्यं च	६८५
शूद्रस्यापि निषेक	६७
गृह्यपरिशिष्टम्	
१।५	३३१
१।५	३३७
१।६	३३३
१।१०	२५९
१।१२	३९६,३९७
१।२१	२९१
३।७	६०८
अथ गृहस्थो	३८४
अथ संवत्सरे	६६४
अनस्तमित	३५७
अवषट्कारहोमश्च	७३३
अष्टमाद्वत्सरात्	५१४
असगोत्रः सगोत्रो	६०२,६१८
उत्तानेन तु	३६२
उपवीतमयुग्मम्	९०
ऋतुमत्स्वपि	६८७
एतद्वपनं संस्कर्तृ	५८६

ऋषिः	पृष्ठम्
गान्धर्वासुरपैशाच	१४५
धर्म्येष्वेव विवाहेषु	१४८
पितामहस्य तत्पत्न्या	५६२
प्रोषितोप्यात्म	४०५
मलं वदन्ति कालस्य	७२३
य एवाहिताग्नेः	६३३
यच्च पाणितले	६८६
यज्ञोपवीतं परमं	९०
येन सायं	३६०
शाकं वा यदि	१९८
संप्राप्ते पार्वणश्राद्धे	४०७
स्वगृह्योक्तेन विधिना	३६३
गृह्यरत्नम्	
अंगवंगकलिङ्ग	११८
गृह्यवृत्तिः	
पवित्रपाणिर्नव	३७८
गृह्यसंग्रहकारः	
अथातः प्रेताधान	५७६
गोपालभाष्यम्	
उपोषणं दहनं	५८३
औपासनं हि	५८०
गोभिलः	
१।३।१६	३५५
१।४।२२–४४	४०५
१।९।१२–१३	३५८
अंतश्चरसि भूतेषु	४२२
अगस्तिर्माधव	४५७
अग्निहोत्रे तु	४७८
अनुक्तकालेष्वपि	६७३
अरुणोदयवेलायां	८३९
आयातु वरदा	३२६
आवर्तने यदा	८५४
उपमूलं लूनाः	२३१
उभयत्र स्थितैर्दर्भैः	२३२
एकचित्यां समारूढौ	५३२
एकपंक्त्युपविष्टानां	४२७

ऋषिः	पृष्ठम्
गोभिलः	
एकवस्त्रो न भुञ्जीत	२५३
कुशमूले स्थितो ब्रह्मा	२२९
खर्वां दर्पां तथा	८२६
खर्वां दर्वां तथा	७१४
छांदोगाभिहिताः	३३
तूष्णीमेताः क्रियाः	८४
दशरात्राच्छत–	८१
द्वादशाहादिकालेषु	६६९
न शंखेन पिबेत्	८३८
नागन्धां स्रजं	१२३
नित्यं सततनिर्वर्त्यं	२५४
नोदकेषु न पात्रेषु	३७६
न्युब्जं कुर्यात्	७६६
पक्षांता उपवस्तव्याः	८५४
पर्वण्यौदचिके	३३
पिबन्ति शिरसो	२५०
पूर्वाण्हः प्रहरः	७०७
प्राङ्मुखावस्थितो	४१८
प्राणाहुतौ हुतायां	४२४
प्रातर्गायत्री	३३३
ब्राह्मणं भोजयेत्	६५१
मतिमान्न कदाचित्तु	३४१
यज्ञोपवीतं कुरुते	९१
यस्य संवत्सरात्	६५२
वज्रो यथा सुरेन्द्रस्य	२२९
विरिंचेन सहोत्पन्न	२३४
व्याहृतीभिर्गायत्र्या	४२१
शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा	२३४
श्रौतस्मार्तक्रियो	२९८
संध्या येन न	३११
साग्निकस्तु यदा	६६८
— ४८३, ७०७,	८२०
	८५४
गोविन्दस्वामी	१४२
गौणकारिका ७४२ टिप्प.७४३	

ऋषिः	पृष्ठम्
गौतमः	
१।१	२
१।३–४	५
१।५	७, ७०३
१।६।८	८७
१।७	८७
१।१३	८९
१।१५	९५
१।१६	९३
१।१७–१८	९४
१।१९–२०	९४
१।२१	९३
१।२४–२५	९३
१।२८–३३	४७०
१।३४	२१५
१।३५–३९	२२६
१।४१–४३	२३८
१।४४	२३७
१।४५	४६८
१।४६	४६८
१।५३	१११
१।६०	३६
२।१	१०१
२।१।२	८४
२।१–१०	८५
२।७	८६
२।८	८६
२।१२	९८
२।१५	१२५
२।१७	३३६
२।१९–२१	११४
२।२५	८५
२।३८	११४
२।४१	९६
२।४२	९५
—	७४२ टीप
२।४६	९७

ऋषिः	पृष्ठम्
२।५६	१०५
३।१	१७२
३।३	१६७
३।४–८	१२१
३।१०–१२	१९१
३।१७–२४	१९१
३।२०	१९१
३।२१	१८५
३।४८	११६
३।४९	११६
३।५१–५३	११९
३।५४–५५	१२०
४।१।३	१२५
४।२–३	१२९
४।४	१३४
४।४–१३	१४२
४।९	१४३
४।१३	६८१
५।१-२	७६
५।४-५	३६७
५।६–७	३५४
५।९	३९७
५।१०–१५	४००
५।१६	४१०
५।१८	४९
५।१९–२२	४४
५।२१	१३७
५।२३	४०८
५।२५–२९	४१५
५।२७	२४०
५।३०–३३	४१४
५।३४–३५	४१४
५।३६	४१२
५।३९–४२	४१२
६।५	१०८
६।९	११०
७।१	३१
७।६–७	६०
७।८–२३	६२

ऋषिः	पृष्ठम्
गौतमः	
७।१८–२०	१०७
७।२१–२२	१०७
८।१४–२४	७३
८।१५	१४४
८।१८–२४	१९
८।२५	७३,८७४
९।२–३	१२३
९।४	२५२
अ. ९ पं. ५	२५२
९।८, ९, १५–२५	४६३
९।१५	२१५
९।१७–१९	९२२
९।२६	७७
९।४५–५५,	४६३
९।६३–६४	३७५
९।६५	१०,४६३
९।६८	३१
१०।१–३	१८
१०।२–९	८६८
१०।५	६२
१०।७–१८	६५
१०।४३–४४	६५
१०।५१–५८	६७
१०।६०–६७	६७
११।२०	१२८
१२।१	८७३
१२।५–५	६८
१२।२–३	८९३
१२।४	९२३
१२।२५	५९,८८६
१४।५–६	५३०
१४।५–७	५०४
१४।८–११	४८७
१४।१२	४९७
१४।१७–१८	५२७
१४।२५	५२५
१४।२६	५४५

ऋषिः	पृष्ठम्
१४।२७	८६,२६४,२६७
१४।३१	५२१
१४।३१–३३	५१६
१४।३४	५४७
१४।३४–३९	६०६
१४।३६	५९८
१४।३७	२६४,५८७
१४।१०२	७३५
१५।७–८	७७७
१५।१३–१४	५६३
१५।२१–२२	७६९
१५।२३	७७९
१५।२९	३४८
१६।१	३२
१६।५–१३, १४	३८
१६।३७–३८	३९
१७।१	४४२
अ. १७ सू. १–५	५७
१७।८–९	४३३
१७।१२–१४	४३७
१७।१८–२१	४३७
१७।२५	४३६
१७।२७	४५१
१८।१७–१८	१५२
१९।७–२०	९३१
२१।१–२	१२७,८६३
२१।१०	८६४
२१।१७–१९	८९८
२३।१–३	८७९
२३।१७–१९	१२२
२३।२३–२४	९०७
२५।७–१०	९३२
गौतम धर्मसूत्रः	
२५।९	३१८
२६।१–१७	९३६
२७।३–१५	९४०
२८।१७	१२६
५९।११	२२८

ऋषिः	पृष्ठम्
अंगुल्या जपसंख्यानं	३४२
अंगुष्ठं मोक्षदं	३४३
अग्निपूतो गृहस्थः	९०२
अग्रजो वाऽनुजो	६६९
अग्रे भिक्षेत	९६
अदैवं पार्वणश्राद्धं	६९०
अनेन विधिना	३४३
अपरपक्षे श्राद्धं	७४६
अपुत्रस्य पितृव्यस्य	५५८,५८९
अमावास्योदये	७४१
अस्नात्वा भोजनं	९०९
आग्नेय्यां वाथ	५८२
आचांतः पुनराचामेत्	४५३
आदित्येऽहनि	८४५
आस्ये चक्षुषोः	५८३
उद्धृतस्नेह–	४३६
एकचित्यां समारूढौ	६४३
एकजातीयपर्णेषु	९११
एकद्वित्रिदिनैः	६५५
काहलभ्रामण	४३१
क्रिया ह्यर्थकारिता	७४२
गच्छतस्तिष्ठतो	३४२
गण्डूषस्याथ समये	२२१,४५३
गायत्रीं पच्छोर्धर्चशः	२६१
गायत्रीं यस्य यो	१२९
ज्येष्ठस्य चानपत्यस्य	५५८
त्रसरेणुसमं	८८३
दक्षिणाग्रेषु	६५०
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु	६५०
दातृगोत्रसमुद्भूतां	१४६
दिवोत्तरायणे शुक्ल	५५३
देशकालादि	६५३
द्वादशीं श्रवणर्क्षे	८४६
द्विजो रणविमुक्त्यर्थं	९२६
द्विजः कामातुरो	८८८
धनुर्मासे गृहे	९१०
नीलीमयं पटं	९१३
पश्चमाद्भूत्तरात्	५१२

ऋषिः	पृष्ठम्
गौतमः	
पञ्चाशद्वत्सरात्	९०२
पत्नी जुहुयात्	३५५
पाकयज्ञस्य	१५०
पितानुजस्य पुत्रस्य	९१३
पितृपत्न्याः सर्वा	५६५
प्रथमेऽह्नि तृतीये	५९८
प्राङ्नाभिवर्धनात्	८०
प्राणानां ग्रंथिरसि	४५३
प्राधान्येन विधानाच्च	३४
बलाद्वृन्दीकृतो	९०३
ब्रह्मस्वं यस्तु	८८४
ब्राह्मणान्नं ददत्	४४५
मन्त्रब्राह्मण उच्चारयतो	२३८
मातामहे च तत्पत्न्याः	५८९
मृतं दग्ध्वा	५१३
मुसलं दृषदं चैव	८८५
यदा रहः पुष्पवतीं	८९०
ये समाना इत्यर्घ्यं	६७७
शशाप तान्	३०६
शिखां विना द्विज	९१२
शिवलिंगसमीपे तु	२५९
श्वश्रूश्वशुर–	५२६
सङ्घीभूय द्विजा	९०८
सर्वस्मिन्वा द्रव्य–	७४६
सीमन्ते पुंसवे	९१५
सूत्वा नारी मृता	५५४
स्नापयित्वाऽलंकृत्य	५८०
हंविः प्राश्य यथा	२०१
— ५२, ६९, १३१, १७२, २६५, ३०१, ४०० , ५०९, ५२७, ५५४, ६५१ टीप, ७४३, ७७७	
गौतमसूत्रम्	
४।२०	४९६
चक्रोपनिषद्	
तस्माच्छूद्रां मामेव	२९९
चतुर्विंशतिमतम्	
अग्नेर्मन्वेनुवाकं	३४८

ऋषिः	पृष्ठम्
अधस्तान्नवमात्	४९४
अर्हंचार्वाक	७
अलाभे येन	३९८
आचार्यं गुरु	७५२
आमश्राद्धं यदा	७५६
आरनालं तथा	४४६
उपव्युषसि यत्स्नानं	२४७
एकं नाम्नापरं	७५६
कंदमूलफलादीनि	४३५
कांस्यपित्तल	८८४
कृच्छ्रे पञ्चाति	९४४
कृच्छ्रोऽयुतं	९४२
कृष्णसर्प द्विजं	४६४
केचिदिच्छन्ति	७१९
कोद्रवान् राजमाषांश्च	७८१
गर्भपाते समुद्दिष्टं	८९४
चतस्र एव	८९४
चान्द्रायणं नव	८१४
चान्द्रायणं मृगारेष्टिः	९४३
जन्मप्रभृति पापानि	९४४
जीवे पितरि	२३
ज्येष्ठभ्रात्रा	२३
तिस्रस्तिस्रः शलाका	७९८
तृतीयां वा चतुर्थीं	१३०
त्रिमधु त्रिसुपर्णं	९३४
दीर्घं तक्रमपेयं	४३७
द्वे द्वे शलाके	७९८
धर्मनिष्ठास्तपो	९४४
पात्रालंभं द्विजः	८०५
पावमानीस्तथा	३५०,९३३
प्रतिषिद्धेषु दानेषु	९२३
प्राजापत्यं नव	४४८,९१४
प्राजापत्ये तु	५५५,९४३
प्रातस्तु द्वादशग्रासाः	९३६
बौद्धान्पाशुपतान्	२६७,३०६
ब्राह्मणीगमने	८८८
भ्राता वा भ्रातृपुत्रो	६५८,६६९,६९२

ऋषिः	पृष्ठम्
मृतजातकयोः	५३०
यद्विद्वा विहितं	२१८
यस्य धान्यसमृद्धिः स	५५५
रजसा शुध्यते	४७५, ८९३
विण्मूत्रभक्षणे	४४८,८८१
विधवागमने कृच्छ्र	८९१
शूद्रस्य तु नवश्राद्धे	४४८
श्वकाकोच्छिष्ट	४३२
सम्बन्धिनः स्त्रियं	८८८
सावित्र्यास्तु	३३५
सीदंश्चेत्प्रति	५६
सुराया विक्रयं	९१६
स्त्रीक्षीरं च	४३८
स्त्रीक्षीरं तु	८८२
स्त्रीणां नास्ति परित्यागो	८९४
स्नानमब्दैव	२४६
स्नानादनन्तरं तावत्	२४७,२५०
स्मृतेर्वेदविरोधेन	७
चन्द्रिका	
पृ. २४ पं. ७	८४
पृ. ९८ पं. ३०	२३५
पृ. ९९ पं. १	२३५
पृ. १०५ पं. ७	२४३
पृ. १०६।१९	२४२
पृ. १११ पं. २६	२८२
पृ. ११२	२५१
पृ. ११३ पं. ४	२५०
पृ. ११३ पं. २९	२५२
पृ. ११४ पं. २८	२५३
पृ. ११६ पं. १३	२६५
पृ. ११७ पं. २०	२६६
पृ. ११८ पं. १	२७७
पृ. ११८ पं. २०	२६७
पृ. १२३ पं. ७	२८०
पृ. १२५ पं. १०	२८३,२८४
पृ. १२५ पं. १४	२८३
पृ. १२६ पं. २	२८०

ऋषिः	पृष्ठम्
पृ. १२९ पं. २	२५९
पृ. १२९ पं. १२	२५६
पृ. १२९ पं. ३०	२५६
पृ. १३२ पं. २९	२५७
पृ. १३५ पं. १०	३३७
पृ. १३९ पं. ८	३४४
पृ. १३९ पं. १३	३४५
पृ. १४० पं. १–१२	४७८
पृ. १४३ पं. २३	२३४
पृ. १४४	३३०
पृ. १४४ पं. २०	३२९
पृ. १४५	३३१
पृ. १४९ पं. २०	३३९
पृ. १५१ पं. ४	३३८
पृ. १५२ पं. १९	३४२
पृ. १६३ पं. १	३६०
पृ. १६४ पं. १,४,६	३६५
पृ. १६८ पं. १५	३६६
पृ. १९४ पं. ६	३८२
पृ. १९४ पं. २४	३८१
पृ. २०१ पं. २६	३८८
पृ. २०९ पं. २१६	४०४
पृ. २२१ पं. १८	४१८
पृ. २२३ पं. २१	४२४
पृ. २२६ पं. १९	४२५
पृ. ३३८ पं. ३	५६१
पृ. ४८७ पं. २२	४०६
पृ. ४८७ पं. २५	४०७
पृ. ४८८ पं. ८–११	४०६
आ. ६७२ पं. १८	१२७
अंगुष्ठे चैव	३३१
अक्षय्यासनयोः	७९६
अग्नौकरणानन्तरं	४०७
अचिरगर्भस्रावे	४९२
अजीर्णेऽभ्युदिते	५८५
अतीते सूतके	५३४
अथ देवप्रतिष्ठायां	४८१
अदत्त्वा कर्षको	६३

ऋषिः	पृष्ठम्
चंद्रिका	
अद्य श्राद्धं करिष्य	४८३
अनतीतद्विवर्षः	५०९
अन्नमंगुष्ठ	८०५
अन्वष्टकासु वृद्धौ	७१९
अमावास्याद्वयं	७२३
अर्धं तु श्मशान	५८३
अस्पृश्यस्पृष्टमरणे	५५४
आच्छादनं तु	७९०
आत्मपितृष्वसुः	५२६
आब्दिकं प्रथमं	७३०
आर्यावर्त्तमतिक्रम्य	९
आशौचनिर्गमात्	६४८
आशौचमस–	५२९
आशौचान्ते ततः	६४७
आसनेष्वासनं	७९५
आहिताग्नेस्तु	६२७
आहिताग्नेस्तु विधिवत्	५३८
उत्सृजेत् वृषभं	६४५
उन्मत्तः किल्बिषी	१५३
उपमूलं तथा लूनाः	२३१
उपरागसहस्राणि	५५४
उपास्य पश्चिमां	३११
उरसा मनसा	३८९
उर्वारुकं कारवल्ली	७८२
ऋतुर्वसन्तः	८७
एकदेशं तु वेदस्य	५२९
एकोद्दिष्टे तु	६५०
एतत् सपिण्डीकरणात्	७२९
एतेषु सर्वेषु	६६२
एभिर्वचनैः	७१९
एवं देवान्	४४०
करकालाबुकांस्येन	२२४
करेण दक्षिणोर्ध्वं	९०
कर्तुरन्येषां च	५७८
कर्माण्यन्वादृशार्थानि	४९३
कामकालौ वैश्वदेवे	६७५
काणार्द्रान्भोजयेत्	७७६
काम्यश्राद्धं काम्यसिद्धिः	७६४

ऋषिः	पृष्ठम्
चंद्रिका	
कार्ताधिकारसिद्ध्यर्थं	५५४
कालशाकं महाशाकं	७८३
कुक्कुटो विड्वराहः	७८६
क्रीता द्रव्येण	१४४
क्षयाहं वर्जयित्वैकं	७१९
गायत्रीं चिन्तयेत्	३१३
गायत्रीमात्र	७००
गृहस्थानां सहस्रेण	७६८
गोदोहकालं कांक्षेत	४०८
चण्डालादीन्जपे	२३६
चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः	१४२
जनने मरणे चैव	५४७,५९०
जन्मनाम्नोर–	४९७
जानुमात्रजले तिष्ठन्	२२८
जैनान्पाशुपतान्	३०६
ज्यायानपि कनीयांसं	१०९
ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन	६२०,६२४
ततः तस्मात्	५१४
तीर्थायतनसंपूर्ण	३६२
त्रयोदशी भाद्रपदी	७४९
त्रिंशन्मासादूर्ध्वं	७२५
त्रिरात्राद्याशौचिनां	५३५
दग्ध्वा रात्रौ तु	५८६
दग्ध्वादियुक्तं	४३७
दर्शादर्शश्चान्द्र	६९९
दशाष्टद्वादशान्	६७८
दाने विशिष्ट	४८०
दिवा शौचस्य निश्यर्धं	२१८
दीक्षितस्य यज्ञ–	४८२
देवरेण सुतोत्पत्तिं	१३९
देशकालबला-	७७८
द्विजाते सूतिकाया	५०१
धर्मशास्त्रं तु	११६
धार्योऽनामिकया दर्भो	२३०
ध्रियमाणे तु	७२१
नम्रप्रच्छादन	५९६
न मातृषु पृथक्	७३६
नरेन्द्रसत्रिव्रतिनां	४८२

ऋषिः	पृष्ठम्
चंद्रिका	
नासनारूढपादस्तु	४२६
निमंत्रयीत	७७७
निमंत्रयीत पूर्वेद्युः	७७६
नीवीमध्ये तु	२३४
नैपालकम्बला	७८८
नोदन्वदंभसि	४६७
पंग्वादीनाम्	१२१
पत्नीभ्रातृसुतादीनां	६६१
पाणिपादमुखा	७९५
पिण्डालुकं च	७८५
पितामह्यादिभिः	६८०
पितृमात्रग्रजा	६६१
पुत्राचार्यः स	७७४
पुत्राभावे सपिण्डास्तु	५६६
पैतृकब्राह्मणेषु	८११
पौत्राभावे प्रपौत्रो	५८६
प्रत्यक्षे चाप्रतिहर्तौ	५५४
प्रेतस्य पुत्रौ दाहादि	५५६
ब्राह्मणान्भोजयित्वा	८१४
भक्ष्यं भोज्यं च	४३९
भर्तारमनुगच्छन्त्या	६४१
भोजनीयास्तथा	७६८
मलं वदन्ति कालस्य	७३३
मातापित्रोः	५१७
मातुले श्वशुरे	५२६
मातृष्वस्रादिषु	५२५
माधूकरं च आदाय	४११
मासपक्षतिथि	६९९
मासस्थितिर्वा	६३२
मासे त्रिंशत्तम	७२५
मृता चेद्गर्भिणी	६४४
मेखलामजिनं	११३
यज्ञादौ माससंवत्सर	७०२
यदा अतिथिः	८०९
यदि पुत्रो गयां	७७६
यदैकस्मिन्नहनि	७४७
यद्यपि नाशौचम्	४८१

ऋषिः	पृष्ठम्
यस्त्वासन्नम्	७७०
यस्मिन्देशे स्थितो	५७३
यस्मिन्नग्नौ भवेत्	३९६
याज्ञवल्क्येन कालस्तु	७२२
यान्युपरि पात्राणि	८०४
लिंगस्य दर्शनं	३९२
लोहे मृन्मये वा	९७
वर्णत्वमेक	४
वानप्रस्थाश्रम	५१९
विदेशस्थो गृही	६२८
विधिना देवपूर्वं	८०४
विप्रौ तु प्राङ्मुखे	७९४
विष्णोरायतनं	२६१
वृद्धौ समर्चयेत्	७५४
वैश्वदेविक	७९७
व्रात्यस्याऽऽहुत	८९
शस्त्रघातिनो यदा	७५०
शिष्ये दशरात्रा–	५२५
शुक्लप्रतिपदादि	७००
श्राद्धकृता गृहीत	७९६
श्राद्धे न देयाः	७८४
श्रुत्वेत्यत्र तु	५२३
श्रौतस्मार्तक्रियाः	३०८
श्रौतानामप्यग्नि	४७९
संभृतसंभार	४८३
सन्देहेषु च सर्वेषु	२३५
सन्ध्या सावित्री	३७४
सपिण्डस्य जनने	४९९
सपिण्डीकरणात्	७२९
सप्तपूर्वान्	७७०
समृद्ध्यपि यस्य	७७८
सव्यं जानु ततो	७३७
सार्धयामादूर्ध्वं	३७६
साशीति पण–	१४०
सौराष्ट्रं सिंधु–	१०
स्त्रीणां तु पतितो	५०७
स्वधाशब्दं धूपदीपौ	६७६
स्वशाखोक्तक्रियां	३८३
स्वशाखोक्तेन	३९९

ऋषिः	पृष्ठम्
हंसे हस्तस्थिते	७४९
हृदि रूपं मुखे	३८९
—	१२९,
१३१,१३३,१३८,३१३,३३७,	
४८५,४९२,४९४,४९९,५०४,	
५०५,५०६,५०९,५१०,५१५,	
५१६,५२४,५२५,५२६,५३०,	
५३१,५३५,५६०,५६१,५६३,	
५७०,५७८,६१४,६५४,६६२,	
७१९,७२६,७३२,७३६,७४९,	
७६१,७८३,७८४,७८५,७८७,	
७८९,७९८,८१२,८१६,८१९,	
८२१,९१५.	
चर्यापादः	
पादौ हस्तौ च	३१८
च्यवनः	
श्रुतिस्मृतिपुराणेषु	३५१
छागलेयः	
पूजयेच्छ्राद्ध	७६८
पूर्वं व्रतं गृहीत्वा	९४१
प्रख्यापनं प्राध्ययनं	३१
प्रायश्चित्तमकामानां	८६७
यः शूद्राद् द्विजो	२२
सर्वलक्षणसंयुक्तैः	७६५
छन्दोगब्राह्मणम्	
यो ह वा	२८
छान्दोग्यम्	
कस्माद्ब्रह्मणः	३३७
छान्दोग्यश्रुतिः	
अन्यैः शतहुता	३५६
आहारशुद्धौ	२०३
ब्रह्मवादिनो वदन्ति	३११
जमदग्निः	
अपसव्यं तु	८१४
अपसव्येन कर्त्तव्यं	८०७
अल्पं पुनरुत्सृष्ट	८१०

ऋषिः	पृष्ठम्
जमदग्निः	
आपाद्य सह	६५८
आब्दिकं श्रद्धया	८२१
कन्यां वामकरे	१४९
ज्येष्ठपुत्रेण कर्तव्या	५५७
दण्डात्मनोस्तु	१८६
दर्भमुष्टिं प्रदीप्यामौ	५६८
दीक्षितस्याहिताग्नेः	५६८
नदी वैतरणी नाम	६७७
न निन्देयुर्नाव	८१०
न भवेद्यस्य	८२१
पितुः पुत्रेण कर्तव्याः	५५६
पितृदेवक्रियां	४४४
मध्यंदिनऋतो	३६७
यो नामकरणात्	५०७
वैश्वदेवं दिवा रात्रा	४०३
शुद्धवत्योऽथ	७८७
सलिलं नाम-	८१४
जयन्तकारिका	
शरीराणि न	५७४
जातिनिर्णयसंग्रहः	
ब्राह्मणात् द्विजकन्यायां	३०७
जातुकर्णिः	
अग्न्यभावे तु	६८५
अत ऊर्ध्वं न	६५९
अतिकालं च	९२१
अन्वष्टक्यं तथा	७१९
अलाभे कन्यायाः	१३३
ऊर्ध्वं त्रिपक्षाच्छ्राद्धं	६४७
ऊर्ध्वं नाभेः	२६८
काषायं रक्तवस्त्रं	२५२
कुर्यात्तस्य च	६३१
खण्डितं व्रतिना	८९२
ग्रहोपरागे विषुवे	७६०
तिलोदकं तथा	५९६
द्वादश प्रतिमास्यानि	६५२
द्वितीये वा तृतीये	७८

ऋषिः	पृष्ठम्
नैयोगिकी तिथिर्येषा	७४६
पात्राणि चालयेत्	८१८
पितरि प्रोषिते	६३०
पितुः पितृगण	६५९,६९८
प्रत्यब्दं पार्वणेनैव	६५९
मूत्रपुरीषाद्	४७३
मृताशौचे समुत्पन्ने	८०
वस्त्रोत्तरीयाभावे	२५३
व्याममात्रं समुत्सृज्य	८१६
शंखं प्राद्धरमा	७६०
सूतके तु समुत्पन्ने	४७९
जाबालशाखा	
रुद्रेणात्तमश्नंति	४४०
जाबालश्रुतिः	
अथ परिव्राड्	१७६
अथ पुनरव्रती	१७३
अथ हैनं	३४९
ब्रह्मचर्यं समाप्य	१७२
जाबालिः	
अकामकृतपापानां	८६७
अजं बस्तं गृहे	८८५
अनर्थात्वे	८२९
अन्तर्दशाहे दर्शे	६१६
अपराह्णद्वय	७३९
अब्दं यो भृतकं	९०२
अशिरस्कं भवेत्	२९१
अशिरस्कं भवेत्स्नानं	२८९
अहोरात्रोषितो	९४२
आगतेऽपि रवौ	७४५
आचरेदुषसि स्नानं	२४७
आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां	९४१
एकराशौ स्थिते	७२८
एकस्मिन्नपि	७२५
कुर्यान्नैमित्तिकं	७९
कुशान्काशांश्च	२३४
चण्डालीं रूपसंपन्नां	८८९
तक्षा च तिलयन्त्री च	८९०

ऋषिः	पृष्ठम्
तुलायां मकरे	७४०
त्रयोदश्यां तृतीयायां	२८२
त्र्यहं समानो	५१८
दशाहेन सपिण्डानां	४९६
देवान्ब्रह्मऋषींश्चैव	२६४
द्विजः कामातुरो	८८९
न पारक्ये जले	२५६
न भाषेत स्त्रियं	१९२
नाधीयीत नरो	३७
नित्यं न हापयेत्	२८३
नित्यं नैमित्तिकं	७३३
निमन्त्रितस्तु	२०४
निष्पीडितं धौतवस्त्रं	२५०
पतितेऽनशने प्रेते	४८९
पतिव्रता सुशीला	६४६
पत्नी चैव सुतो	६४०
पिण्याकं च	९३९
पिण्याकं सक्तवस्तकं	९३८
पुर्वाह्णे चेदमावास्या	७१८
पुत्रस्वीकारमात्रेण	१०३
मासं शूद्रस्य	४९६
मृतं बालं च	५४२
यतिहस्तगतं	५८
यदि गृहमेव	१२१
यद्येकत्र भवेतां	६९७
रात्रावपि च शंसंति	७१०
वैतानासौ स्वयं	४७९
शिवे विष्णवादिभिः	९१२
श्राद्धं कृत्वा तु ६५१,६५३,६९४	
श्वशुरस्य गुरोः	९१५
षण्णामेकैक	९३८
संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु	२७३
संध्ययोरुभयोः	३३०
संध्या पंचमहा-	४७७
संन्यासनिश्चयं	१७४
सततं प्रातरुत्थाय	२४५
सदैव तिथ्योरुभयोः	८२९
सपिण्डीकरणं	६६७
समानोदकानां	४९७

ऋषिः	पृष्ठम्
स्नात्वा निरस्य	२५१
स्नानं कृत्वार्द्रवासा	२५०
हरेर्नामपरं	३५१
—	२८२,९२

जाबालोपनिषद्म्

अग्निरिति भस्म	३०१

जैमिनिः

१।१	१६७
अवश्यं तु त्यजेत्	३९८
आहिताग्निश्चेत्	२५
तन्निमित्तोप	८४४
नातिषोडश–	९०
यावद् ब्रह्मोप	९८
यावन्न छिद्यते	५०५
सेतुर्नापेक्षते कालं	२५७
—	५०६

ज्योतिषार्णवः

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां	८३२

ज्योतिःपराशरः

सिनीवाली माति	७३२

ज्योतिःशास्त्रम्

अब्दद्वयं चाष्टमासाः	७२४
अरुणः सूर्यो भानुः	७१४
तत्र दत्तमदत्तं	७३४
दर्शान्तः पूर्णिमान्तश्च	७००,७२७
माघादिषु तु	८८
संतापः कान्तिरल्पायुः	२८३
—	७२५

ज्योतिःसिद्धान्तः

असंक्रान्तिमासो	७२४
यदा कन्यागते	७२६

तन्त्रम्

चतुर्दश्यष्टमी	७८

तात्पर्यदर्शनम्

अत्र यद्यपि	७१९
अष्टधा कृत्वेति	७४४

ऋषिः	पृष्ठम्
ऋते महायज्ञेभ्यः	३९७
पंचमहायज्ञेभ्यः	४०४

तिथिदर्पणम्

औदयिके संगवस्पर्शे	३३

तुण्डीरमण्डलीयम्

त्रियामायास्तृतीयांशे	५४०

तैत्तिरीयक

अग्नये पथिकृते	७३३
वेदान्तविज्ञान	१७६

तैत्तिरीयकोपनिषद्

धर्म इति धर्मेण	३
धर्मो विश्वस्य	३

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

१।१।२	७००
१।१।३	९३
१।१।९	६६५
१।३।१०	७००
१।८।५	६६५
१।१२।२।७	२४
२।१।१०	३६३
२।२।९।३	२५७
२।८।३	४०८
२।८।८,	४०८
३।८।९	७००,७०१
३।९।७	३१७
३।९।७।५	३१७
हस्य हविर्निरुप्तं	८५८
—	९३ टीप

तैत्तिरीयश्रुतिः

ब्राह्मणोऽस्य	१७

तैत्तिरीयसंहिता

१।४।९	४१७
१।५।१	२४
१।५।२	७००
१।५।१०	८१
१।६।७	८५४
१।६।९	२०
२।२।१	५७९

ऋषिः	पृष्ठम्
२।१।८	९३
२।२।५	८०
२।३।१।५	९३
२।५।१	७४
२।५।१०।३	८७
२।५।११।१	९२
३।२।९	५५१
३।४।९।७	८७
३।४।१०	२५
४।४।२	७००
५।२–३	५८०
५।४।२	७००
५।४।७।७	९३
६।१।३	२१९
६।२।१	२६
६।५।२	७०१
७।१।१।४	८६
७।५।६	६९९

तैत्तिरीयारण्यकम्

१।११	३००
२।२।२	३१२
२।२	३१३
२।११	२२७,३६७
२।१३।१	३७०
९।१।४	३७०
१०।१	३४७
१०।१४	३२७
दाने सर्वं प्रतिष्ठितम्	५५३
न कंचन वसतौ	४१६
—	३६९
—	५८४ टीप

तैत्तिरीयाः

अथ यदि ते	८

तैत्तिर्यकश्रुतिः १९५

तौल्वलिः

क्रियागुणत्वात्	७४३
मतं दूषयति न	७४३

ऋषिः	पृष्ठम्
त्रिकाण्डी	
२।९।६९	६३६
अनाहिताग्निः	५६८
अपि दुष्कृत	१६१
चान्द्रो मासः श्रुति	७०३
तदेवं कुमारस्य	९४
नष्टेष्वग्निष्वथा-	५७३
मृते भर्तरि दाहात्	६३७
यस्मिन्नाशौ स्थिते	७०३
यस्य भार्या	२५
यस्य भार्या विदूरस्था	५७७,६८८
वैश्वदेवं दिवा	३९७
सपिण्डीकरणार्थं	५९५
—	५२२, ५५४
दक्षः	
अ. २	२४५
२।१०	२४३
२।२०	३५४
२।२१	३७५
२।२२	३६६
२।२५	३७४
२।२८	३७४
२।२९–३२	३७५
३।१–१९	१६४
३।२६	८७३
५।५	२१८
५।७	२१८
५।८	२१८
५।१२	१६५
५।१३	२१७
६।२	४८१
६।५	४८२
६।९	४८८
६।१८	४८३
६।१९	४८०
अनाश्रमी ध तिष्ठेत	१२३
अयने विषुवे	४५०

ऋषिः	पृष्ठम्
दक्षः	
अशिरस्कं भवेत्	२८९
अहोरात्रस्य यः	३१०
आग्नेयं वारुणं	२८९,२९०
आपद्यपि च कष्टायां	१०३
इतिहासपुराणाभ्यां	२०४,४५४
एकाहात्परतो	१९०
कुशपाणिः सदा	२९३
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां	३८१
ग्रन्थार्थतो विजानाति	५१८
ग्रहाश्रमात्परो	१५५
चतुर्थे तु तथा	२४९,३७५
चान्द्रायणो यवमध्यः	९४१
जातमात्रः शिशुः	८५
तस्मात्त्यक्त	१७४
तीर्थे शौचं न कुर्वीत	२१५
त्रिंशत्परान्	१७५
द्विविधो ब्रह्मचारी	१२०
ध्यायेन्नारायणं	२४६
नगरं हि न	१८८
न शौचं वर्षधारा	२१६
नामगोत्रे समुच्चार्य	१४९
नैकः श्राद्धद्वयं	६५३,६९३
पंचमे च तथा	३९५
पंचापाने दशैकस्मिन्	२१७
परिव्रज्यां गृहीत्वा	२०८
पारिव्राज्यं गृहीत्वा	९१९
पितामहं च	६७२
पितामहं च जीवन्तं	६७३
पितृगृहे तु	५१
पूर्वं प्रादेशिकां	३६०
पैशून्यममृतं	४६५
प्रथमा धर्मपत्नी	१५१
प्रदोषपश्चिमौ	४५७
प्रातर्माध्यान्हयोः	११३
बुधो ह्याभरणं	१८९
ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकश्च	२१०
महागुरुनिपाते	५२३

ऋषिः	पृष्ठम्
मातापित्रोर्गुरो	५०
मृताशौचनिमित्ते	५३३,६३५
मृद्गोमयादिभिः	२६०
मेखलाजिनदण्डेन	४६६
यज्ञोत्सवे व्रते	४८४
यद्विवा विहितं	१९६
यस्तु जापी सदा	५९
राक्षसासुर	१४८
राज्यंत्ययाम	३१०
वाग्दण्डो मौनमेव	१८४
वृत्तिभेदेन भिन्नाः	१८३
वेदस्वीकरणं	२९
शुध्येद्विप्रो दशाहेन	४९४
संध्यात्रयेऽपि	३२३
संहृत्यांगुष्ठमूलेन	२२६
सपिण्डीकरणात्	७९१
समं द्विगुण	४९
सर्वेऽपि क्रमशः	१७१
सूतकं तु प्रवक्ष्यामि	५३९
स्नात्वाऽऽचमेद्यदा	२४७
स्नात्वाऽऽचामेद्यदा	२२९
स्नानमूलाः क्रियाः	२४७
स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा	२४९
स्वकं कर्म परित्यज्य	१५
स्वीकरोति यदा	११९
होमे च फलं	३५५
—	२४७,३१३
दत्तात्रेयः	
निर्माल्यं भक्षयित्वैव	४४०
ब्रह्मरात्रौ ततो	१७९
भैक्षादन्यं न	२०४
वेदव्रतानि	११७
दशकम्	
अल्पात्पंचदिना	५३१
उत्पन्ने त्रिदिनं	५२६
जातमरणे पित्रोः	५१०
मातुर्गर्भविपत्स्वर्धं	४९१
—	४९४

ऋषिः	पृष्ठम्
दशकटीका	५१९
दीपिका	
अनुपेत उपेते	५१७
अष्टमात्प्राक्	४९७
गर्भनाशादि	४९१
जनकस्य जनन्याश्च	५३३,६३६
पक्षिण्यामुभया–	५२६
पितृगेहे मृतायां	५१६
पुत्री पौत्री तथा	४९८
पुरुषाणां सपिंडानां	४९१
मातापित्रोरधे	५३७
स्रावपातावप्रसवो	४९१
—	५६०
देवणभट्टः	१३२
देवरातः	
नाम्नो दन्तोद्गमात्	५०८
देवलः	
अंगुष्ठमूलदेशे	३७७
अंगारतुषकीटास्थि	२१६
अगारदाही	७७८
अग्नेर्वृषलभुक्तस्य	४६६
अघृतं भोजयेत्	४१४
अतः परामष्टा	१११
अथ गङ्गा सरस्वती	६४०
अधीतविस्मृते	७७३
अन्नपानक	८०८
अपुत्रकस्य स्वं	५६५
अप्स्वीक्षितासु	२२२
अभिसन्धिकृते	८६७
अभोज्यं प्राहुराहारं	४३६
अमायां पैतृक	९१५
अयुते वा सहस्रे	९०८
अरोगः प्रकृतिस्थश्च	८२२
अर्वाक् त्रिपक्षात्	५३५
अवलीढं श्वमार्जारं	४३१
असंभवे परेद्युः	७७७

ऋषिः	पृष्ठम्
अहः षोडशकं	७४५
आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यः	८१४
आचार्यं स्वमुपाध्यायं	५४५
आत्मानं न शपेत्	४६२
आ त्रिपक्षात्	५३५
आददीत प्रवृत्तेभ्यः	१८६
आद्यश्राद्धमशुद्धोऽपि	६३६
आमश्राद्धं गृहीत्वा	७७९
आशौचान्नोत्सृजेच्छिश्नं	२१५
आशौचाहः	५३४
आसनानि न कुर्वीत	२४३
आसन्नसंक्रमं	२७५
इत्येवमद्विराजानु	२२१
इष्टापूर्तमृताहेषु	७८५
उद्धृताश्चापि	२८५,४७३
उन्मादस्त्वक्	७७२
उपवासेषु सर्वेषु	८२८
उपाकर्म तथोत्सर्गं	३४
उपाध्यायः पिता	१०४
ऋणापकरणार्थं	६२४
एकां नदीं समासाद्य	२५७
एकाग्रमरणे पित्रोः	६०७
एकेन ग्रंथिना	६०
एतेन विधिना	७५२
ओंकारः प्रथमस्तंतु	६०
और्णकौशेय	४६९
कंडूरं श्वेतवृंताकं	४३४
कदली मातुलुङ्गं	८८५
कार्पासक्षौम	६१
कूपोदकेन सप्ताहं	६१२
क्लिन्नं भिन्नं	४७४
गान्धर्वादिविवाहेषु	१४५
गोपथे तु	७५
ग्रामणीः प्राड्विवाकश्च	८८६
चण्डालश्च तुलुष्कश्च	८८९
चण्डालाग्निः	५११
चत्वार्यधीत	५१८

ऋषिः	पृष्ठम्
चान्द्रायणं द्विविधं	९४०
चौलकर्मणि	९१५
ज्येष्ठायां यद्यनू	७७४
ततः कर्मणि	८१७
ततः सर्वाशनं	८१६
तथैव यंत्रितो	७८०
तद्दिने वा परदिने	६४३
तद्वैक्षं गृहीत्वा	२०२
तर्जन्यङ्गुष्ठ	३७७
तिलानवकिरेत्	७८१
तुलायां गोसहस्रेषु	९२७
तृतीया रोहिणी	७६१
तृतीये पञ्चमे	६०५
तेषां सवर्णजः	७०
तैलमुद्वर्त्तनं	७८८
दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो	८१४
दग्ध्वास्थि पित्रोः	५३७,६२८
दशमेऽहनि संप्राप्ते	५१०,६०६
दशम्यामेक	८३८
दिवाहृतैर्जलैः	२७१
देये प्रत्याब्दिके	७१६
देवार्चनपरो	७७३
देवार्थं ब्राह्मणार्थं	४०८
देवालयेषु मार्गेषु	९०८
द्वाद्यं नैव	७५१
देवोत्सवे प्रवृत्ते	१४८
द्विजः कामातुरो	९१३
द्वितीयां वै तु	५७१
द्विविधो गृहस्थो	६०
द्व्यामुष्यायणका	५६१
धमनीमन्तरे कृत्वा	३६२
धर्मविद्दक्षिणं हस्तं	२१६
धर्म्यं वै दक्षिणं	१९६
ध्रुवमजस्रकं	४०
नक्षत्रदर्शनात्	८२९
नाशौचं प्रसव–	५३६
नास्ति मातृसमं दैवं	१०६
निशुद्धमपि चाहारं	४३२

ऋषिः	पृष्ठम्
नीलवस्त्रं तु	९१३
पञ्चभूतघटं	९३०
परतः परतो	५३१
परदाराभिगो	७७३
परमान्नं च	९१०
परेद्युरनुयाने	६४३
पात्रालाभेऽपरं	८२०
पादौ प्रक्षाल्य	४१७
पापानां तारतम्येन	८६९
पितरौ प्रमीतौ	६९८
पितृकर्माणि सर्वाणि	७१०
पित्रोरुपरतौ पुत्रः	६३९
पिशुनश्च खलः	९००
पुनर्दहनमारभ्य	६१७
पुनः प्राप्तं दशाहात्	५३०
पूर्वाण्हे दैविकं	६४८,७०९
पूर्वे विवाहाश्चत्वारः	१४२
प्रमीतौ पितरौ	६९२
बहुधान्योद्भव–	८७८
बीभत्सुमशुचिं	७८६
ब्रह्मचारिण एकं	९१
ब्रह्मचारी न कुर्वीत	५४५
ब्रह्माण्डं यस्तु	९२६
ब्राह्मणानां कुले	४९
ब्राह्मणो मदलोभेन	८९१
ब्राह्मण्यां ब्राह्मणात्	१८
भुक्तोच्छिष्टं समादाय	४५२
भुक्त्वाऽऽचामेत्	४५३
भुक्त्वाचामेद्यथोक्तेन	२३९
भृतकाध्यापको	७७२
भोजने दत्तलग्नानि	२३८
मन्वादयः प्रयोक्तारो	२
मरणोत्पत्तियोगे	५३०
महागुरुनिपाते तु	६४०
महिषीत्युच्यते	७७४
मातुश्च ब्राह्मणश्चैव	४९
मानुषास्थिवसां	२१९
मुन्नोचारे कृते	२१५

ऋषिः	पृष्ठम्
मृतं पतिमनुव्रज्य	५३२
मृताहं समतिक्रम्य	७०६
यज्ञोपवीतं कुर्वीत	९०
यज्ञोपवीतं विषाणां	८००
यत्र प्रसूयते	४७१
यथा स्नानं च	२७२
यस्मिन्देशे य	१३१
यः शूद्रान्पतितान्	२८
यां तिथिं समनु–	८२७,८३०
यागाध्ययन	६०
याजनं योनि–	२८
याजनं योनिसंबंधं	१५३
यावकानामप्सु	९३९
यावत्तु शुद्धिं मन्येत	२१७
यावत्पिता च	१०६
ये मृताः पापमार्गेण	६३०
वंध्या तु वृषली	५२,१३५,७७३
वर्षद्वयं वा वर्षं	९०८
वल्लीमुपोतकीं	४३४
वस्त्रेण वाथ	३६२
विना यज्ञोपवीतेन	९१२
विप्रस्य पीतशेषं	८८१
विहितं तु सपिण्डानां	५४४
व्यतीपाते यदन्नं	९०७
व्यवहारादिकलहे	८८५
व्रात्यान्नं यदि	९१०
शम्भोर्निवेदितं	९१२
शिखां बध्वा वसित्वा	२२३
शुक्लैस्तु तर्पयेत्	३७७
शूद्रसत्रे न	९०८
शौद्रोऽयं धर्मो	६७
श्राद्धं कृत्वा तु	८१९
श्वपाकं पतितं	२६८
श्वः कर्ताऽस्मीति	७७६
संकटे विषमे	८४७
संक्रान्तिसमयः	२७३
संस्कार्यश्च पिता	५६६

ऋषिः	पृष्ठम्
संस्पृश्याशुचि	२६५
सकृच्च संस्कृता	७८
सप्तम्यां रविवारे	३७७
सदैवादङ्मुखः कुर्यात्	२१२
समानगोत्रजां	९०३
समानोदकानां	४९६
सम्यक् कृतोपलेपः	४१८
सालग्रामं शैवलिङ्गं	८८५
स्तनादूर्ध्वमधो	९१
स्त्रीगूढं यवकीर्णः	७७२
स्थलीषु गिरौ	७५८
स्वदासो नापितो	४४७
स्वयं दारान्	७६
स्वयै धातेनं कर्तव्या	२५२
स्वल्पत्वं वा बहुत्वं	४३
स्वाशौचकालात्	५१०
हिन्तालताल	८८०
—	५०२,५३५,६३७

देवस्वामी

एकोद्दिष्टे तु	६५४
चर्मकारस्त्रियं	८८९
तुलाप्रतिग्रहीता	९२४
नक्षत्रेषु तु	७६४
यस्मिन्काले यद्विहितं	७१२
स्थूलतन्तुकृते	८८५
—	६६२,७१३

देवीपुराणम्

अर्धरात्रे त्वसंपूर्णे	२७५
आत्मतुल्यसुवर्णं	९२४
गोत्रं नाम तु	१४९
दक्षिणामात्र	९२६

धर्मदीपः

ब्राह्मणस्य पूर्वाशौच	५३०

धर्मशास्त्रसारः

चान्द्रायणानि कृच्छ्राणि	१०

ऋषिः	पृष्ठम्
धर्मशास्त्रसुधानिधिः	
गोत्रान्मातृ	१३
धर्मसारः	
खगवाताः शूर्पवातो	४६४
गोविप्रयोर्ब्राह्मणा–	४६५
यद्गृहे कलहो	१५७
सालग्रामशिला	३८८
धर्मसारसुधानिधिः	
अलाबुं गृञ्जनं	४३४
त्रिपुंड्रकं सदा	३०३
विप्रं वसन्ते क्षितिपं	८८
धर्मोद्योतः	
अस्नाताशी मलं	४१७
काले साम्यं	४२४
तृतीये पुंसवः	७८
सौराणां रौद्रमंत्राणां	४५६
धारेश्वरः	५११
धूर्तस्वामी	६८४
धौम्यः	
पितरो यत्र पूज्यन्ते	७४९
ब्रह्मोदने च	४४९,९१५
नन्दिकेश्वरः	
यः प्रयच्छेद्भवां	३९२
नान्दिपुराणम्	
विष्णुः पितास्य	६६३
नान्दिसूरिः	
नूत्नोपवीतविन्यासे	२३५
वामहस्तस्थदर्भो	२३२
नान्दिसूरिस्मृतिः	
स्नानखादनपानेषु	२३६
नागरखण्डम्	
आमन्त्रयेयतीन्	७६७
आषाढ्याः पञ्चमे	७४६

ऋषिः	पृष्ठम्
उपवासप्रभावेन	८५२
ऊरुजस्तु सुरां	८८४
एवं हिरण्यगर्भस्य	९२५
चण्डालवत्पशून्	८९०
नभो नाथ नभस्यो	७३२
ब्रह्मा सदस्यः	९२७
ये वै कटकुटीरस्था	८८९
वर्णत्रयाद्वा	८९५
नारदः	
१२।५–६	९३३
१२।७	१२६
१३।२०–२३	१४०
१२।२६	१३६
१२।३३	१३९
१२।४६	१३९
१२।७३–७५	८६४,८८७
१२।९७	१३९
१३।१०–१३	१३४
१३।२४	१३८
१३।३१	१३८
१३।३२	१३७
अन्तर्दशाहे	५३३,६३५
अयने विषुवे	३७
अविद्याग्रहणात्	११५
अष्टाब्दादधिका	८४७
अपराह्णद्वय	७३९
आपत्स्वपि हि	६३
इंदुक्षयेऽर्क	८४५
उदयात् प्राक्	८३९
उद्वाहितोऽपि	१३९
एकादशी द्वादशी	८४४
एकादशीसमं	८३७,८३८
केदारे तप्तरुच्छ्रं	८८५
क्षयाहस्य तिथिः	७१२
गुरौ तु सिंहराशिस्थे	१४७
चण्डालीं तु द्विजः	८८८
चतस्रो घटिकाः	२४७

ऋषिः	पृष्ठम्
जननात्सप्तमे	५०२
जन्ममासे च	१४७
तण्डुलांश्च तिलान्	९१६
तृतीयां मातृपक्षाच्च	१३०
दर्शं च पूर्णमासं	७१३
दीर्घकुत्सित	१२४
द्यूतं पुराणशुश्रूषा	११६
धनमूलाः क्रियाः	५५
धिग्जन्माचार	५
नष्टेन्दुपर्वकालः	७२४
नोपोष्या दशमी	८४३
पितृकार्यं तु	७०४
पुस्तकप्रत्ययाधीतं	३०
पूर्वेद्युश्चापरेद्युः	७७८
प्राणो वायुः	३२४
बृहस्पतिर्मनुर्दक्षः	३८५
ब्राह्मणाय यदुद्दिष्टं	४८
भर्तुराधिक्यभावेन	७२०
मंत्रं विना तु	६२६
मध्यान्हे त्रिमुहूर्ते	७११
महादेव विरूपाक्ष	३५२
मृत्यनन्तरतो	६३३
यदि दैवात्तु	८४३
यस्यां तिथौ मृतिः	६९९
यो वै यतीन्	७६७
योऽहेरिव गणाद्भीतः	११६
राज्ञ एव तु	९१९
लेखनीं बन्धसूत्रं	८८५
लोकेऽस्मिन्मंगला–	३६६
विप्राणां वपुराश्रित्य	३८४
विवाहास्त्वशृधा	१४४
वेदे तु पौरुषं	३८४
शुक्ला वा यदि	८४६
शुभकृत्पुत्रिको	१४६
श्राद्धं दद्यात्	७७१
श्वशूद्रपतितां	३४०
षंढस्य पुत्रहीनस्य	१५
संक्रान्तिरहिते	७२५

ऋषिः	पृष्ठम्
नारदः	
संगवस्पृक्	७४०
संत्यज्य सप्तमं	७११
संपूर्णैकादशी	८४०,८४१
संपूर्णैकादशी यत्र	८४०
सुवर्णमानं यस्मिन्	८८४
सूनोर्मापरि	४३
सौचिको वस्त्रसन्धानो	८९०
स्त्रीशूद्रपूजितं	३९०
स्नात्वा दृष्ट्वा पुनः	५९६
हस्तहीनस्तु	३०
हीनाङ्गमधिका	१२५
नारदीयम्	
अक्षारलवणाः	८४९
अग्न्यभावे तु	६८५
अल्पायामपि	८४७
ऊर्ध्वपुंड्रं यः	२९४
एकादश्याः कला	८४७
कलावेधेऽपि	८३९
तिथिनक्षत्रसंयोगे	८३६
तृतीयैकादशी	८५१
तैलाभ्यंगं महाराज	
दर्शे च पौर्णमासं	८५४
नष्टाग्निर्दूरभार्यश्च	६८८
स्वकर्मत्यागिनो	२९९
हरिपादोदकं	५४९
—	८३८
नारदीयपुराणम्	
द्वे तु शुक्ले	७६१
पारणे मरणे	७१३
पित्र्ये मूलं तिथेः	७१३
शैवान् पाशुपतान्	३०६
संप्राप्ते माघमासे	२८२
नारदीयसंहिता	
अर्धरात्रियुता	८५२
नारायणः	
अचालयित्वा	८१८
आमंत्रितस्तु यः	७७९

ऋषिः	पृष्ठम्
आसत्येनोद्वयं	३४४
उपवीती बद्धशिखः	२४७
केतनं कारयित्वा	७८०
प्राङ्मुखोदङ्मुखो	३१५
यद्वृत्तं यत्पवित्रं	८०३
वारुणीभिः आदित्यम्	३४४
सभार्यस्तु शुचिः	३९६
स्पृष्ट्वा चाभिष्टुता	३१९
नारायणीयम्	
ओंकारेण सह	२२६
नारायणीयवृत्तिः	
—	९३०
नारायणोपनिषद्	
अथ पुरुषो ह	१७
न कर्मणा न	१७५
— ३ टीप १८ टीप ४० टीप	
निगमः	
अनुज्ञातो गृह्यान्	८२०
अपहतां इति	७९६
अवश्यमर्थयेत्	८०७
कृष्णपक्षेऽष्टमी	८३१
तूष्णीं भुंजीरन्	८०९
नान्नपानादिकं	८०८
पूर्वविद्धासु	८२८
मांसापूपफले-	८०९
युग्माग्नियुग	८२६
यो जीवति पितॄणां	७२१
यो वा जीवति	७४२
शुक्लपक्षेऽष्टमी	८३१
षष्ठ्यष्टमी	८५१
सर्वप्रकारवेधो	८३९
निरुक्तम्	
१।८	२९
१।१८	३१७
निरुक्तभाष्यम्	
यद्ब्रह्म नित्यं	३२७

ऋषिः	पृष्ठम्
नृसिंहः	
कन्यां कुंभगते	६३४
कन्या कुंभगते	६६६
नृसिंहपुराणम्	
गंगा च यमुना	२८८
गंगा यमुना	५२३
पौरुषेण तु सूक्तेन	३०५
भिक्षां च भिक्षवे	४१०
पतञ्जलिः	
अविद्वांसः प्रत्यभि	११२
पद्धतिः	
अथ द्वादशाहे	६६५
अन्तर्दशाहे संप्राप्ते	६१२
ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं	३०९
एकमुद्दिश्य	६४९
त्रिरात्रं च व्रतं	२७७
नन्दां भद्रां कलितिथिम्	६३४
पूर्वभागेऽथवा	६४५
मलमासे निपतिते	३३
मातापित्रोर्द्विजः	५९२
श्राद्धे च शावक्षौरे	५८७
षष्ठ्यष्टमी प्रतिपद्	५९५
सत्पविंशदिनात्	६५५
पद्धतिग्रंथः	
—	३४
पद्मपुराणम्	
सांगान्यश्चतुरो	७६८
परमहंसोपनिषद्	
असौ स्वपुत्र	१८६
सौवर्णादीनां	१९३
पराशरः	
१।२०	८
१।२१	८
१।२३	११,८७०,
१।२५	११,८९७,
१।२९	११

ऋषिः	पृष्ठम्
पराशरः	
१।३०–३१	११
१।३४	१३
१।३७	६२
१।३९–४०	४११
१।४३–४५,	४१०
१।४४–४७	४१०
१।४६	४१०,४११
१।५६।५७,५९	६६
१।६०	६६
१।६१	६६
१।६२	६६
२।१–२	६२
२।४–५	६३
२।६	६३
२।७	६४
२।८	६१
२।९	६३
२।१३	६३
३।३	८७७
३।५–६	५१८
३।१०–११	४९७
३।१२	४८५
३।१३।३०–३३	५६३
३।१४	४९०,५२२,६३२
३।१६	५०८
३।३५	५३०
३।४५–४७	५४६
३।४८	५४१
३।४९–५२	
४।१–४	९१९
४।८	८९८
४।१३–१४	१५९
४।१४	७५,८९२
४।२०	१५३
४।२०–२१	९०३
५।१–९	९०४
५।१०	८८८
६।१	१२

ऋषिः	पृष्ठम्
पराशरः	
६।३	४, ८७७
६।७	४३२
६।१६	८७४
६।१७	८७४
६।१८	४४२
६।१८–२०	८७४
६।२३	८८१
६।२४	४७०,८८१
६।२६	८८१
६।२७	८८१
६।२८	८८१
६।३२	४७२
६।३४–३५	४७२
६।३७–४०	४७२
६।४१–४२	४७२
६।४३।४५	४७२
६।४५–४६	४७४
६।५०	५५०
६।५१	५५०
६।५२	५५१
६।६०–६१	५५१
६।६२	४३३
६।६३,	४२५
६।६४	४२५,५५१
६।६६–६७	४३२
६।६७–६८	४३२
६।६९	४३२
७।५	८८५
७।११	२७१
७।१३–१६	२७८
७।१७	२७७
७।१७–१९	७४
७।१९	८९०
७।२०	२७९
७।२१–२२	२६८
७।२३	४६७
७।२४–२५, २७	४६८
७।३०	४७०

ऋषिः	पृष्ठम्
पराशरः	
७।३१	४७०
७।३२	४७०
७।३३	२६८
७।३६–३७	४७५
८।११	८७०
८।१२	८६८
८।१२–१४	८७०
८।१५	३
८।१५–३४	८६९
८।२२	८७०
८।२८	२९
८।३५	८७०
८।३७	८७०
८।४८	९४१
९।१	८७६
९।२	८७६
९।३	८७६
९।४	८७६
९।११	८७६
९।१७	८७६
९।२०	८७६
९।३२	८७६
९।४६	८७६
१०।२	९४०
१०।३	९४१
१०।१०–११	८८६
१०।१३–१४	८८७
१०।१५	८९१
१०।१६	८९२
१०।१८	४७३
१०।१८–२३	८९६
१०।२०	८७५,८९५
१०।२३	८७५
१०।२४	८९७
१०।२५–२६	८९४
१०।२७	८७९
१०।२८	८८०
१०।३२	८९५

ऋषिः	पृष्ठम्
पराशरः	
१०।३३	८९५
१०।३४	८९६,८९५
१०।३५	८९६,८९५
१०।३६–४२	८९६
११।१	८८०
११।४–५	४४६, ९०७
११।८–९	४२७
११।१०	८८२
११।१०–११	४३४
११।१४	४४६
११।१५–१७	४४८
११।१८, १९	४४६
११।२०–२३	४४७
११।२४–२६	४४७
११।२७–३७	९४१
११।३८–४२	४४७
११।४३	९०६
११।४९	८९९
११।५०	८९९
११।५१	८९९
११।५२	९३७
११।५३	९३१
१२।१	२६५
१२।२–३	८८०
१२।९–११	२८९
१२।१६	२२९
१२।२०	२७१
१२।२२	८०, ४८०
१२।२३	२७१
१२।२४	२७०
१२।२५	२६५
१२।२६	२६९
१२।२७	२७१
१२।३२	६९
१२।४१	२५७
१२।४३	८९८
१२।४७	२६६
१२।५४	९०६

ऋषिः	पृष्ठम्
पराशरः	
१२।५५	५५४
१२।५६–५७	९४३
१२।५७	८९२
१२।५८	८७१
१२।५९–६३	८७१
१२।६४	८७१
१२।६४–६६	८७१
१२।६७	८८०
१२।६९–७०	८८३
१२।७१	८९८
१२।७२	९३१
१३।५०–५२	८९३
१९।५–८	९१८
२१।१५।१	४४७
अग्निकार्यपरिभ्रष्टाः	५२
अग्निना भस्मना	४२७
अग्नौ करिष्य	८०२
अतिथिं तत्र	४१३
अधिमासमृतानां	७२८
अपृष्ट्वा चैव	८४८
अभावे तु सपिण्डानां	५६६
अर्धभुंक्ते तु यो	४२९
अवधूनोति यः	२२९
अवृता ह्यन	९७,४११
असमर्थोऽन्न	७५६
आ चतुर्थात् भवेत्	४९१
आत्मानं वा वियुञ्जीत	७७०
आमं वा यदि	४४५
आयसेन तु	४३०
आवाहनक्रिया	६४९
आहिताग्निर्द्विजः	५७४
ऊढायाः पुनरुद्वाहो	१३
एकपादं चरेत्	८७५
एकपिण्डास्तु दायादाः	४९५
ऋतौ तु गर्भ	२६५
कामं क्रोधं तथा	१८७
कालोऽग्निः कर्म मृद्	४६७

ऋषिः	पृष्ठम्
पराशरः	
कृतं त्रेता द्वापरं	११
कृत्वा तु शौचं प्रक्षाल्य	२२०
ग्रामैकरात्र	२०१
क्षत्रियस्तु दशाहेन	४९५
गजस्य चतुरङ्गस्य	८७७
गोवाटे वा	८७५
गृहीत्वा दक्षिणां	९०१
चंडालखात	४७४
जातदन्तेऽनुजाते	५०९
ज्ञात्वा विप्रः सकृत्	८९१
ज्येष्ठो भ्राता यदा	२३
ततः प्रक्षाल्य	४२२
तत्र परमहंसा	१८५
तस्मिन्नाचमनं	२६९
तिस्रः कोट्यर्धं	१६१
दरिद्रं व्याधितं	१५६
दिनत्रयेण शुध्यंति	४९६
दुर्भिक्षे राष्ट्रसंभ्रान्तौ	४८६
द्वादशैव तु	१५२
द्वा इमौ पुरुषौ	१७५
धर्मविघ्नकरीं (माधवीय)	१५१
नदी वेगेन शुध्येत	४७३
निवापेन पितॄन्	१६५
परिव्रज्या तु	१७३
पातके तु सहस्रं	८६०
पापं प्रख्यापयेत्	८७०
पिण्डं प्रदीयते	६०२
पितुर्गतस्य देवत्वम्	६६१
पितृव्यपुत्रः	२३
पुण्यतीर्थेनार्द्रशिरः	५५०
पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा	५६०
पुनर्दाहक्रियाः	६१७
पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च	५६२
प्रभासादीनि तीर्थानि	२३६
बाले देशान्तरस्थे	८८७
बालैर्नकुल	४३२
ब्राह्मणानां प्रसूतौ	५००
भास्करस्य करैः	२७०

ऋषिः	पृष्ठम्
पराशरः	
भुञ्जानेषु तु	८६४
मद्यमांसरतं	४४६
मर्त्यबुद्धिर्गुरौ	३९५
मातृष्वसृगमे	८८७
मासः कन्यागते	७३२
मुखजो यस्तु	९३०
मृतसूतकमध्ये	२७८
मृते भर्त्तरि	१६१
यतीनामातुराणां	२०१
यदि गर्भो विपद्येत	४९१
यदि गेहे न	२७१
यदि पत्न्यां प्रसूतायां	५००
यस्तु वेदमधीयानः	९६
यस्य छत्रं ह्यः	४१४
यातुधानप्रियो	७३२
युक्तिछलेन	५१
रजकश्चर्मकारश्च	८८९
रजसा शुध्यते	४७५
रविणा लंघितो मासः	७२३
विण्मूत्रभक्ष्य	११८
वृकश्वानशृगाला	२६९
वैतानं प्रक्षिपेदग्नु	४८९
व्यालग्राही यथा	१६१
शूद्रालये वा	९०८
शूद्राहृतैस्तु नाचामेत्	२२४
सदाचारस्य विप्रस्य	४४५
सन्ध्या स्नानं	३१२
सव्यादंसाद्भ्रष्टपटं	२५३
सीरस्रातप्रपातोयं	४७४
सुतूर्मैस्तैरनु	८१६
सूतकं मातुरेव	५०१
सौरालाभे ततः	७०५
स्नाने नैमित्तिके	२७८
होमदेवार्चनाद्यासु	२५३
—	१३,१४६, २६६,४९७,५०८,५५४,८९७, ९१९

ऋषिः	पृष्ठम्
पाञ्चरात्रम्	
एकांतिनो महाभागा	२९६
पाणिनीयस्मृतिः	
८।२।८३	११२
पाण्ड्यकुलोदयः	
स्थापिते सदसि	१०
पाद्मम्	
अन्तरात्मा भवेत्	६६४
अस्थ्नां कृत्वाऽथ	६०९
आचम्य भस्मना	३०७
आपो नारायणो देवः	२८२
ऊर्ध्वपुंड्रविहीनं	३०८
ऊर्ध्वपुंड्रस्य माहात्म्यं	२९४
एष मोहं सृजाम्याशु	२९७
कपालकेशभस्मास्थि	३०६
गृहे यस्य सदा	२९४
ततः स्वयं तु	४४०
तिलपूर्णं ताम्रपात्रं	४५
तीर्थे तु ब्राह्मणं	७५९
देवालयसमीपस्थान्	२८०
धरामभ्यर्चितां	९२९
न जीवन्तमिति	७२१
नैवेद्यपात्रं	३८८
पयसा पाचयेत्	७८४
पितुरेव पितुः	७१८
प्रेतयोनिगतानां	८३३
बाणलिंगे स्वयं भूते	४४०
भद्रकः शंकरद्वेषी	३१०
मध्यान्हव्यापिनी	८२८
मातुर्मृताहे संप्राप्ते	७२१
यस्यांतकाले	५४९
संक्रान्त्यामुपवासेन	८४५
सामिदादिहुतानां	२९५
हिरण्यगर्भं	९२५
श्रौतं वैखानसं	२९५
पारस्करः	
१।१४।११।२	७८

ऋषिः	पृष्ठम्
पारस्करः	
१।१७।१	८१
१।१७।४	८२
२।५।१६–१८	९४
३।१०	६०३
३।१०।१६	४९६
अन्तः सूतके	५०३
अस्थिसंचयनाद्	५४३
आशौचे वर्तमाने	५३७,६२८
आहिताग्नेस्तु दहनात्	५३८,६२७
उपनीतस्य पूर्णाघम्	५१८
एतैरारब्धपिण्डस्य	६२३
गर्भे यदि विपत्तिः	५०५
गायत्रीं त्रिः	८०६
गृहीत्वा प्रेतपाषाणं	६०३
चतुर्थेऽह्नि	६०७
जीवन् जातो यदि	५०३
तेऽपि कुर्युस्तु	६१८
दत्तोऽपि न	५२२
दत्वा गन्धादि	८०१
द्विजातिः सूतिका या	४९३
द्विजाते सूत्रिका या	५०१
न ब्राह्मणेन कर्त्तव्यं	५६७
नाभिरुन्तनतः	५०६
निषेककाले	७५५
पुत्रस्यासंनिधाने	६१६
पुत्रो भ्राताऽथ शिष्यो	६१८
प्रथमे दिवसे देयाः	५९९
ब्राह्मणे दशपिण्डास्तु	६०१
या सपत्नीसुता	५२८
संकल्प्य पितृदेवेभ्यः	८०७
सीमन्तोन्नयने	७५५
हिरण्यं विश्वेभ्यो	८१४
पारस्कर गृह्यसूत्रम्	
२।६।३२	२५३
पाराशरः(see **पराशर** above)	
१।३३	१३
तंत्रनिष्ठः शिवे	२९६

ऋषिः	पृष्ठम्
पाराशरः	
भस्मना वेदमन्त्रेण	३०४
मृदं मन्त्रेणाभिमन्त्र्य	२९५
विनिर्वर्त्य यदा	५४३
श्रुतिभ्रष्टः स्मृतिप्रोक्त	२९८
श्रौतधर्मैक	३०५
षड्रात्रं स्यात्	४९५
सपिण्डता तु	४९७
पाराशरोपपुराणम्	
श्रौतं लिंगं	२९५
पारिजातः	
अग्नौ च गच्छन्	२१३
अन्वष्टकासु	७१९
अपवित्रेण	३०७
ईषन्नम्रः प्रभाते	३२०
चण्डालादिहते	६६४
तर्जन्यंगुष्ठयोरग्रं	२३३
तृणराजसमुत्पन्नैः	२४३
दूरे साग्निः पतिः	५७४
नान्तः प्रक्षालयेत्	७९२
पितुर्नं नाम	६७४
पित्रोः श्राद्धे समायाते	७१८
पुत्रो दूरगतः	५७५
मासिकान्यसमा–	६५५
सदाचारेण देवत्वं	७
हस्ते हुतं तु	६४९,६८६
पिङ्गलः	
जात उभयोः कृते	५०३
पितामहः	
अकृत्वा वपनं यस्तु	२९५
अत्रिर्भृगुश्च	३२४
अमावास्या व्यतीपात	७३६,७४५
अयाचित	२००
आयात्वित्यनु	३२६
उभाभ्यां तोयमादाय	३१९
एकादश्यां दिनक्षय	८४५
एतत् ज्ञात्वा तु	५१८
एवं जल्पवा यथाशक्ति	३४३

ऋषिः	पृष्ठम्
ॐ भूर्विन्यस्य	३३१
गायत्र्यास्तु त्रयः	३३४
चतुरश्रं ब्राह्मणस्य	४१८
दैवे कर्मणि पित्र्ये	७०२
द्वापारादियुगे	२०३
नक्षत्रज्योतिरारभ्य	३१०
नैवेद्यं तुलसी	३९०
पद्ममुद्रा सौरभेयी	३३३
पाणिना जलमादाय	३२०
पात्राद्वा जलमादाय	३७७
प्रणवव्याहृती	३३८
प्रणवस्य ऋषिः	३२४
बहूदकः स	१८४
मित्रस्येति तृचस्येह	३४४
य एतन्नाभिजानाति	९१
शूद्रराज्येऽपि	१०
सविता देवता	३२६
सूर्यश्चेत्यनुवाकेन	३१७
सोमयागादि	७३२
हंसस्तृतीयो	१८४
—	३४४
पितृगाथा	
अपिनः स कुले	३८०
एतृव्या बहवः	६४६
कुलेऽस्माकं स	७५९
पितृमेधसारः	
अग्नेग्निमथ	५८१
अधोदकुम्भ	६००
अष्टकास्वष्टौ	७४४
आदित्याभिमुखः	५८३
आनुपूर्व्यात् यथावृद्धं	५८४
आसमाप्तेः प्राचीन	७९३
आस्तुरादिविवाहे	६८१
उद्धृत्यावोक्ष	५८२
एकोत्तरवृद्धिश्राद्ध	६९१
कादलीजाति	७८२
कृते दशाहकृत्ये	६१९
कृत्वास्कन्दने	७९८

ऋषिः	पृष्ठम्
तच्चैतेदेके	६५८
चांद्रात् सौराति	७२६
जीवापितृकस्य	७२१
तत्तन्मासवृद्धौ	७२९
दशाहान्तस्त्र्यहं	५९९
दाहकस्तु स्वदेयं	६९७
दूरभार्ये प्रेते	५७७
द्वादशाद्यदिवसे	५९९
न द्वादशाहादौ	६९०
नित्यदार्शिकाभ्यां	६९४
नैकश्राद्धद्वयम्	६९४
पत्न्यादीनामन्येषां	६४०
पित्रोर्मृताब्दे	५८८
पित्रोस्तु पञ्चदशात्	६३१
पुंसः स्त्रिया वा	६७९
प्रथमषष्ठ	६५५
प्राङ्मुखावुद	७९४
प्रारब्धे केनचित्	६२४
भुक्तशिष्टमन्नं	६५०
मातृमृताहे	७१८
मृतिजन्मनोर्दशाहे	५९२
यदि प्रेतकृत्य	६३२
यदि श्मशानासिः	६११
यद्यद्विप्रेभ्यो	७५६
यद्यनेकेषान्	६३९
योषित्सु स्नात्वा	५८५
विधिवत्संस्कारे	६२६
श्वश्र्वादिसापिण्ड्येऽपि	७१९
संकटेष्वयुग्माहेषु	५९८
संघातानुमृत्योः	६३७
सर्ववर्णानां मृताहात्	६४८
साग्निः कर्ता द्वादशाह	६६९
सिंहान्तं कृष्णपक्षस्य	७०६
सौरमास्येक	७०५
स्नात्वा शक्तितो	६४२
हिरण्यकलशानम	६३८
हुतशेषमिश्रैः	६७७
— ५७८,५७९,५८७,५९१, ५९४,६१४,६२०,६४१,७२६, ७४९,७९३.	

ऋषिः पृष्ठम्

पिप्पलादशाखा

सशिखं वपनं १८५

पुराणम्

अतसी तुलसी ४३९
अस्थ्यभावे पलाशोत्थैः ५३७,६२९
आमं ददातु ७५६
आसने चासनं ७९५
उपमूलं सकृत् ७८८
चतुर्दश्यष्टमी २८३
जपेदायंतु ७९७
तप्यमानास्तप- ८०४
तिथिनक्षत्रवारेषु २८५
दक्षिणं चरणं विप्रः ७७६
दिने दिने तु १९९
देवालये तु परितः २१४
धर्मो मित्रं प्रमीतस्य ४६६
पादशौचं विना ७८७
पितरौ चेन्मृतौ ६२१
पितृपक्षं प्रतीक्षन्ते ७४७
प्रातिवासरिको ८१९
प्रापणेन महाविष्णोः ४४०
यज्ञोपवीतं दातव्यं ७९१
यथा व्रतस्थोऽपि ५५९
ये कुर्वन्ति महीं- ७२३
वांशं करीरं ७८४
विष्णुपूजाविहीनस्य ३९१
संबंधिनस्तथा ७७०
सूतके तु नरः ५४७
सेतौ कवेरकन्याया २५७
हुत्वावशिष्ट ८०२

पुराणसारम्

अपि वा मातरं ८६५
पापं यदि कृतं १६३

पुराणान्तरम्

ईशानविष्णु ८०६
ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिशूलं २९६

ऋषिः पृष्ठम्

दिनत्रयमृते ८४४
वेदमूलतया ३००

पुरुषार्थबोधः

विभूतिधारणविधिं ३०५

पुलस्त्यः

अयनद्वितये ७६१,७३०
ईषद्धौतं नवं २५२
एकादश्यां न ८३८
कामः कामप्रदः ३५०
कुटीचको बहूदश्च ६६३
कृत्वा तर्पणमेवं २५०
तेन द्रव्याण्यशेषाणि ३५३
दध्यादीनां विकाराणां ३८७
दुर्मृतः सुमृतो वापि ६३७
पानसद्राक्ष ८८०
पुष्पजातिषु ३८७
पुष्ये च जन्मनक्षत्रे २८०
भोजनं तु न ४३१
मुन्यन्नं ब्राह्मणस्य ७८३
संध्यामिष्टिं ३१४,४७८
सूतके च नरः ८४८
सूतके मृतके ३१४

पूर्णसंग्रहः

एवं च भोजनं ६८२
ग्रहणे चैव गंगायां ८०
महालयादिषु ७५१
— १२९,७१०

पैठिनसिः

अकृतचूडानां ५१०
अग्निरंगुष्ठतः २२६
अथ दत्तकृत ६८१
अथ दत्तक्रीत १२९
अनग्निमत उत्क्रान्ते ५३९
अनूदकमूत्रपुरीष २१२
अपसव्यं ततः ३७६
अपुत्रायां मृतायां ६७०
अर्वाक्सपिण्डीकरणात् ६५२

ऋषिः पृष्ठम्

अलाभे विप्रकन्यायाः १३३
असमानार्षेयां १२५
आद्यन्तावेव ६१२
आहिताग्निश्चेत् ५३८,५३९,६२७
उद्वहेत सगोत्रां १२७
एकादशेऽह्नि ६३६,६४७
एकोद्दिष्टं हि ६६०
काकोलूकस्पर्शने २६७
गृहं गत्वा स्थिता ६०५
जनौ सपिण्डाः ४९९
ततो ब्राह्मणहस्तेषु ७९९
तृणपर्णोदके २४४
त्रिनतीत्य मातृतः १२८
त्रिमधुस्त्रिषु ७७६
दक्षिणामुखस्त्रीन् ५९८
दत्तक्रीतकृत्रिम ५२१
दत्ता कन्या ५१६
दशरात्रे व्यतीते ६१९,६२०
ध्रुवो धर्मश्च ३७८
नित्यानि तु निवर्तेरन् ४७९
पंचमी सप्तमी चैव ८२५
पक्षद्वयेऽपि ८२७
पायसेन षण्मासानि ७८३
पितरौ चेन्मृतौ ५२३
पितृपाकात् ८१९
पितृपाकात् समुद्धृत्य ४०७
पितृमातृष्वसृ १२७
प्रतिकृतिं कुशमयीं २८६
प्रबलीकृतधर्मस्य ३५६
प्रशस्तशुद्धपात्रेषु ४१९
प्रेतं मनसा ५९७
प्रोषितभ्रातृमरणे ५३६,६२२,६२३
ब्राह्मणान्सप्त ७७७
भार्या भर्तुर्व्रतं ८४८
मलमासमृतानां ७३१
मातृष्वसृतत्सुत ५२७
मृतानुगमनं १६२
मौंजी मेखला ९५

ऋषिः पृष्ठम्

पैठीनसिः

युग्मान्देवे यथाशक्तिः ७७७
वसवः पितरो ७९३
विद्या तपोधिकानां ७९५
विभक्तैस्तु पृथक् ७१४
विवाहकाले यज्ञेषु ४८१
वृंताकनालिका ४३४
शूद्रयाजकः ९०१
श्राद्धं निर्वर्त्य ४०७,८१९
श्रौतस्मार्तक्रियाः ७३२
षण्मासिकाब्दिक ६५३
षोडशांशं स लभते २८६
संक्रान्तिरहिते ७३३
सपिंडीकरणं पुत्रः ६६८, ६८३
सपिण्डीकरणात् ६५८
सर्वपापप्रसक्तो ३५२
सर्वपापप्रसक्तोऽपि ९३३
सव्ये पाणौ शेषा २२६
सूतके सावित्र्यांजलिं ४७८
सूतके सावित्र्या ३१४
सूतिकां पुत्रजननीं ४९३
सौवर्णं राजतं ४२०
स्त्रीमुखं रतिसंसर्गे ४७५
स्वशाखाध्ययनं ३६९
— १२८, ४०७, ४१९, ५०१, ५२३, ६२०, ७३१,

पैङ्गवः

गर्भस्थे प्रेते ५१०
जात उभयोः ५०४

प्रचेताः

अनुष्णाभिरफेनाभि २२३
अपरिज्ञाते अमावास्यायां ६३२
अपरिज्ञातेमृताहे ६३२
अप्रदक्षिणम् ७९९
अमीमांसा बहिः ७
अलाबुताम्रपात्रं २२४
असंस्कृतानां भूमौ ६०१
आपोशानं प्रदायाथ ८०६

ऋषिः पृष्ठम्

प्रचेताः

आपोशनकरा ८०६
ईषद्धौतं नवं ९४,७९०
उदकं पिंडदानं च ६१६
एकादशी विवृद्धा ८३८,८४३
एकादशेऽन्हि ६६९
एकैकस्य तु ७९८
एकोद्दिष्टं यते ६६३
ओं कुरुष्वेत्य ८०१
कृतापसव्यः ७७६
कृष्णमाषास्तिलाः ७८१
गोदानं षोडशे ११९
गोभूतिलहिरण्याज्य ५५२
गोशकृन्मृन्मयं ४१९
ज्ञातयः सप्तमात् ६१६
ताम्बूलाभ्यञ्जने ४१९
तृप्तिं बुध्वाऽन्न ८११
तैलमुद्वर्त्तनं ७८७
त्रिगुणं प्रदक्षिणा ९५
त्रीण्येवोदपात्राणि ७९८
दंतच्छेदं हस्तपानं ८१०
दक्षिणाग्राश्च दर्भाः ६०१
दर्भांश्चैवासने ७९५
दिने दिनेऽञ्जलीन् ५९८
न जपेत्पैतृकं ७५५
नदीकूलं ततो ५९७
न नग्नं तु दहेत् ५८३
न स्पृशेद्ग्राम ८०९
नान्तर्वाससा बहिर्वाससा २२३
नावाहनाग्नौ ४०२
नाहरेदेकजाति ३५३
पीत्वापोशन ८०९
पूर्वाण्हे दैविकं ७५४
प्रथमेऽहन्यमावास्या ६१३
प्रथमे पितृपात्रे ७९९
बहिस्तु प्राङ्मुखेषु ७५६
भुक्तवत्सु ततो ८१८
मातृष्वसामातुलयो ५२५

ऋषिः पृष्ठम्

प्रचेताः

मृन्मये पर्णपृष्ठे वा ४२०
मौंजीबन्धदिने ९८
यज्ञीयवृक्ष ७९८
यः सायं वैश्व— ४१३
ये अग्निदग्धेति ८१२
वपनं कृत्वा ५९७,६१६
वस्त्रांतरितसंस्पर्शः २६६
विहिते च वृषोत्सर्गे ६४६
वृक्षारोहण ६६२
वैश्वानरेण यत्किंचित् ३५३
शिरःप्रभृति ७९७
श्राद्धभुक् प्रातर् ७८०
षोडशानीह सर्वाणि ६५३
संगृह्याभ्युक्षणं ३५३
सर्वं प्रकृतं ८०४
सवर्णं प्रेषयेत् ७७६
सार्षपं गन्धतैलं २८५
सूतिका सर्ववर्णानां ४९३
स्त्रीशूद्रश्वपचश्चैव ७९
स्नानं प्रेतस्य ५८०
स्यादन्वपरि ७७८
हारीतमुद्ग— ७८३
— ७३१

प्रजापतिः

अग्निहोत्रफला २१
अत्याहृतेषु दारेषु ५२१
अभिगच्छति ८९६
अष्टोत्तरशतं ३४२
अस्नात्वा तु ९०९
आशौचे तु ८०
आशौचे तु समुत्पन्ने ५३३
उदक्यायाः करेणान्नं ४२८
उपक्रम्यावशिष्टस्य २३५
क्षौमं वासः प्रशंसन्ति २५२
गोमयात् द्विगुणं ९४२
ग्रासमात्रं भवेत् ४०५
चतुर्दश्यामुपोष्याथ ९४२

ऋषिः	पृष्ठम्
प्रजापतिः	
जलपूर्णं तथा	९१३
जले निधाय	९०९
तच्छवं केवलं	९२०
दाहाद्यैकादशा-	६६९
द्विवर्षात्प्राक्	१३६
नवश्राद्धं दशाहान्तं	६६१
पालाशं पद्मपात्रं	९४२
पुत्रं गृहीत्वा	१०३
प्रमादात्कुर्वतां	३४१
प्रसूतिका तु	२७७
ब्राह्मैरानंत्यमाप्नोति	३४३
वैश्वदेवं बलिहृतिं	३९७
शूद्राणां द्वादशाहे	६६६
शङ्खधानस्य भोक्तव्यं	४४१
सपिण्डीकरणं	६६३
स्वधर्मस्य परित्यागी	५१
—	५२४
प्रत्यवायस्मृतिः	
अग्निकार्यपरिभ्रष्टः	३७२
प्रदीपिका	
जले मध्ये यदा	२५०
निशायां तु	३५८
संहतांगुलिना तोयं	२२१
प्रपञ्चसारः	
काननवृत्त	३२२
प्रभासखण्डम्	
सा शुद्धा स्यात्	७१५
प्रयोगक्रमः	
पादौ हस्तौ च	३२०
प्रयोगपारिजातः	
ऊनानां नापकर्षः	६५७
न विवाहोपनयने	९९
प्राङ्मुख उपवीती	२४८
प्रयोगसारः	
पितुरेव पितुः	७१८
मातुलस्य पितृव्यस्य	५८९
यो भुक्त्वा पीठाद्	८१३
प्रल्हादसंहिता	
शरीरं दह्यते यस्य	५८३
फलहः	
शिरः प्रावृत्य कण्ठं	२२३
बह्वृचम्	
अपत्नीको	२५
बह्वृचपरिशिष्टम्	
अथ पुत्रान्	१७९
अथ सक्तून्	१७८
अथास्मै नाम	१८२
अथास्य शिरसि	१८२
अन्तर्धाय तृणैः	१९६
जननाद्दशरात्रे	८१
धीपूर्वं रेत	९१९
पतत्यसौ भुवं	२०८
पवित्रं विष्णुनैवेद्यं	३९०
प्राङ्मुखस्तिष्ठन्	१७९
मुमुक्षुरात्म	१७६
—	१९३
बह्वृचब्राह्मणम्	
द्वादशमासाः पंचतवः	७००
पर्वण्यपत्न्यपर	३५५
—	४८
बादरायणः	
चण्डालोदकसर्पाद्यैः	४९०
पार्श्वयोः संस्थितौ	१४६ ५५७
बार्हस्पत्यम्	
मातुलानां पितृव्याणां	५८९
यस्मिन्मासेन संक्रान्तिः	७२५
बृहत्प्रचेताः	
मुहूर्त्तं जीवितो	५०५
एतमेव प्रव्राजिनो	१७६
बृहद्यमः	
उत्पलत्रयकंदं	४३५
मधुमांसंच च योऽश्नीयात्	४४९
मधु मांसं तु	९१४
माता वा भगिनी	४२६
मासिकादिषु	४४९
मासिकादिषु यो	९१४
बृहद्याज्ञवल्क्यः	
कामादपि च	८८०
बृहद्वसिष्ठः	
एकादशी तथा	८३१
द्वादशी घटिका	८३८
द्वितीया पंचमी	८२६
द्वितीया पंचमी चैव	८५०
बृहद्विष्णुः	
अभोज्यानां च	८६६
ब्रह्महत्यां कृत्वा	९३४
पितुर्मरणमारभ्य	६७५
ब्राह्मणो ब्राह्मणोच्छिष्ट	४३१
संस्कृत्य वन्हौ	५८५
बृहन्निरुक्तः	
पाद्यं चैव	७९२
बृहन्मनुः	
आषाढीमवधीं	३८१,७४६
एकादशेऽन्हि	६४८
चत्वारीमानि कर्माणि	२०९
जीवन् जातो यदि	५०५
दशाहाभ्यन्तरे	५०३,५०५
देशनामनदी	५२३
यस्यामस्तं रविः	७०९
रेवत्यादिषु ऋक्षेषु	७४८
—	५०५
बृहस्पतिः	
१५।३	४७

ऋषिः	पृष्ठम्
बृहस्पतिः	
अंत्यत्रिभागः	६६६
अकृते प्राप्तकाले	६६६
अग्न्यगारे गवां	४२६
अज्ञातो हि मृताहः	६३१
अतीतान्न स्मरेत्	१७४
अतोयं सात्विकं	४३
अधो वायुसमुत्सर्गे	२३६
अन्तर्दशाहे दर्शः	६१४
अन्यदेशगता	८१७
अन्यदेशे मृतं	५३४
अभावे स्नातकानां	७६८
अमावास्या कलामात्रं	७४१
अयने विंशतिः	२७४
अरण्येऽनुदके रात्रौ	२४०
अवकीर्णिव्रतं	९८
आशौचे वर्त्तमाने	५३६
उद्वाह्यते दाक्षिणात्यैः	१३०
उपकाराय यो	४६५
उपवीती ततो	७७६
ऋतुकालाभिगमनं	७४
ऋषिं छंदो	३२६
एकशय्यासनं	८९८
एकस्मिन्दिवसे	१०६
एकादशाहे यच्छ्राद्धं	६४७
एकादशेऽह्नि	६२४
एकैकमथ वा	७७७
एवं दंडादिभिः	१०४
कांक्षंति पितरः	६४६
कार्पासिकं सदा	९०
कुसीदं कृषिवाणिज्यं	६२
कृते यदब्दधर्मः	१३
कृष्णपक्षः शुभः	६३४
कृतुर्दक्षो वसुः	७९३
क्षादितार्धं पुनः	४२५
गर्भाधानमृतौ	७८
गौडीं माध्वीं	८७९
च चावांक्तर्पणात्	३६७
चतुर्थीगणनाथस्य	८३१

ऋषिः	पृष्ठम्
बृहस्पतिः	
जन्मतः पंचमं	५०२
जातमात्रे मृते	५०३, ५१०
जाते मृते मृते	५०३
ज्ञातयो बान्धवाः	८१४
तां निशां ब्रह्मचारी	८२०
तीर्थे विवाहे	२८०
त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां	१२५
त्रिरात्रेण विशुध्येत	५१८
त्र्यहं मातामहा–	५२५
दशाहेन सपिण्डास्तु	४९६,५१८
दानं यज्ञः सतां	३
दिनमासौ न विज्ञातौ	६३२
दिवा निद्रां परान्नं	८५०
द्वादशाहादि	६६५
द्वौ शुक्लौ द्वौ	७१२
न तीर्थवासी	१९०
नवमे वाससां	६०६
नवश्राद्धस्य	४३१
नष्टं शौचे	४११
नित्यनैमित्तिके	७३३
नियोगमुक्त्वा	१०२
नैष्ठिकानां वनस्थानां	४८१
नोच्छिष्टं ग्राहयेत्	४२७
पंचशाद्विवसात्	८३
पतितांत्यश्वपाकैश्च	२७८
परे वा बंधुवर्गे	७३
पर्णपृष्ठे न भुञ्जीयात्	४३०
पाणिग्रहणका	६८१
पादौ शुची ब्राह्मणानां	४७५
पितुर्गृहे तु	१३६
पित्रोर्मृतौ तदारभ्य	५९३
पीत्वा प्रमादतो	८८०
पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः	५६१
प्रख्यातदोषः	९३२
प्रचरन्नन्नपानेषु	२४०
प्रमीतस्य पितुः	५६१, ५६७
प्रस्थधान्यचतुःषष्ठे	३६२

ऋषिः	पृष्ठम्
बृहस्पतिः	
बध्वासनं नियम्या	३२३
बन्धान्मोक्ष	२०५
बह्वीनामेकपत्नीनां	५६५
बाले वा यदि	७३४
ब्राह्मणस्याजिनं	९४
भक्ष्यभोज्यगुणान्	८०४
भाजनेषु च	८१८
भिन्नोदराणां	५२२
भुञ्जानस्य तु	२१९
मध्यान्हाद्या त्वया	७३९
महानद्यन्तरं	५२३
मातापित्रोर्मृति	५५३
मार्जारमूषकस्पर्शे	४२९
मार्जालमूषिकस्पर्शे	२६८
मासिकाब्दिक	७०४
मासे संवत्सरे	७०३
य एवं वेत्ति	८२२
यथा विद्या यथा	४६५
यदा मासो तु	६३१
यद्येकं भोजयेत्	७६५
यस्तैः सह सपिण्डोऽपि	५४०
यस्य न श्रूयते	६३०
यो हि हित्वा	९०६
वाय्व्यं गोरज	२९१
विवाहोत्सव	४८४
विषोद्बन्धनशस्त्रेण	४८९
विषोद्बन्धन	९२०
विहितस्यानु–	८५९
शस्त्रेणाभिमुखो	४८७
शान्तिं कृत्वा	३४
शावाशौचं तु	५००
शिल्पिनः कारवो	४८६
शुक्लवर्गा विवर्ज्याः	५८७
शौर्यवीर्यार्थं	४
श्रोत्रिये चैव	४९
श्वशूद्रपतितांश्चैव	२३६
संसारमेव	१७३
सद्यो गृहीत	१५९

ऋषिः	पृष्ठम्
बृहस्पतिः	
सन्ध्याऽग्निकार्ये	१२०
सपिण्डीकरणं पित्रोः	६२१
समभ्यर्च्योर्द्-	८१७
सायंप्रातस्तनौ	३५९
सायमाद्यन्तयोः	८५०
सूतके मृतके	३५६
सूतके मृतके चैव	४७९
सूर्यादिवासरे	७६४
स्त्रियाः शुक्रे	७५
स्वेन भर्त्रा समं	७१९
बृहस्पतिस्मृतिः	
वृद्धो च माता	५६
बैजावापः	
कीर्त्वा पितॄणां	७९८
खादिरौदुम्बर	७८९
तस्योपरि कुशान्	८००
बोधायनः	
१।१।५	३
१।१।१८–१९	४२६
१।१।२३–२४	१३१
१।१।२९	९०४
१।१।२९–३१	१०
१।१।३०	९०४
१।२।१–६	११९
१।२।६	१९
१।२।१३–१४	९५
१।२।१६	९३
१।२।२७–२८	१११
१।२।३१–३४	१०८
१।२।४२–४३	३१
१।२।४६	११०
१।२।४९–५०	३१
१।२।५२–५४	९८
१।३।२–६	१२३
१।४।२३	४७४
१।५।९	२१५
१।५, ९, १०, १४, १५,	२२३

ऋषिः	पृष्ठम्
बौधायनः	
१।५।११–१२	२२५
१।५।१७–२२	१३१
१।५।१८	२२२
१।५।१९	२३८
१।५।२०	२३९
१।५।२२–२४	२३९
१।५।४६	२२०
१।५।४६, ४८	४६७
१।५।४७	२१८
१।५।५८–५९	४७१
१।५।६८	२१२
१।५।७४	२३६
१।५।७५	३४१
१।५।८२	१९
१।५।८५	६४
१।५।८७	४६६
१।५।८९	२३८
१।५।९०	४९४, ५३३
१।५।९१	४९६
१।५।१०२	६५
१।५।१०४	५३०
१।५।१०५–१०६	४९९
१।५।११६	५२५
१।५।१२३	९०५
१।५।१२६	९०४
१।५।१४३	३२
१।६।३३–३४	४७०
१।६।४७	४६८
१।११।१–१७	१४२
१।११।९	३७८
१।१४।१	६०७, ६०८
२।१।७	८९९
२।१।२८–२९	८२
२।१।२९–३१	८९२
२।१।३८	९०२
२।१।३९	१५३, ९०३
२।१।४१	८६३, ९००
२।१।४२	९००

ऋषिः	पृष्ठम्
बौधायनः	
२।१।४३–४४	८६६
२।१।४४–४५	९००
२।१।४६–४८	९०१
२।१।४९–५१	१५४
२।१।५३	६१
२।१।६२	२८, १५४
२।२।१	१६६
२।२।२९–३२	१२२
२।२।५९	१५१
२।३।११–१८	४०९
२।३।२८–३१	४६४
२।३।४०	४६४
२।३।६०	४१९
२।३।६१–६२	४०९
२।४।५–१०	३३७
२।४।५	३४४
२।४।७	३३९
२।४।९–१०	३४४
२।४।१६	३१४
२।४।१८	९३२
२।४।१९–२४	३४४
२।५।५–६	८७
२।५।१४	३३८
२।६।२९	१६७
२।६।५८–५९	१६
२।७।२–४, ६	४२१
२।७।३	४२४
२।७।५	४३२
२।७।७–८	४२५
२।७।९–१४	४५२
२।७।१२–१४	४२४
२।७।१९	४०९
२।७।२४	४१७
२।८	४००
२।८।१९।१६	४२५
२।१०।२–७	१७२
२।१०।१४–२१	१७८
२।१०।४६–५०	२०३

ऋषिः	पृष्ठम्
बौधायनः	
२।१०।५४	२००
२।१४	३८६
२।१७	३९२
३।२।६	१८०
३।३।५९	२५३
३।९।४	९३४
३।१०।११	३४८
३।१७।११	६४७
३।३५	१७२
४।१।१२	१३५,१३६
४।१।१३–१६	१३६
४।३।२–५	२२७
४।३।६	३९५
४।४।७	३४८
४।५।६	९३५
४।५।७	९३६
४।५।८	९३७
४।५।९	९३७
४।५।१०	९३७
४।५।११	९३७
४।६।४, ३	३४९
९।५।१०	२६२
१६।३४–३८	४६८
२३–६१	४४
अङ्कुरं च प्रतिसरं	१४९
अंगारान् भस्म	३९८
अग्नये स्वाहेत्यादि	४०३
अघमर्षणं देव	९३५
अचोदितेन पाकेन	२४
अत ऊर्ध्वं पतित	८९
अथ गर्भिण्यन्तर्वत्नी	६४४
अथ चेदौपासना	१४९
अथ निवीति	५८१
अथ ब्राह्मे मुहूर्ते	१७९
अथ यज्ञोपवीतं	१७९
अथ यदि यदि	५७६
अथ यद्युपनय–	१४९
अथ यद्युप	६१०

ऋषिः	पृष्ठम्
बौधायनः	
अथ वृषोत्सर्जनम्	६४५
अथ संवत्सरे पूर्णे	६६४
अथाग्नयोऽथ	५८१
अथाग्नेर्विपत्तिं	३६५
अथातो द्विजातीनां	३०१
अथातो विभूति–	३०२
अथादित्यम्	३६७
अथान्तर्वेदि	१८०
अथास्य भार्याः	५८१,५८४
अथैकोद्दिष्टे	६४९
अथैकोद्दिष्टेषु	६४९
अथोपनीतस्य	११७
अनाश्रमी चतुरः	१७७
अन्नाभावे द्विजाभावे	७९
अपराण्हद्वय	७१२
अपोवगाहनं स्नानं	२५४
अप्रत्तासु च	५१६
अमत्या वारुणीं	११७
अयुग्मान् ब्राह्मणान्	७९५
अयोवर्णोदके	२५८
अरणिं कृष्णमार्जारं	३६७
अष्टम्यां च	२८३
अस्थीनि यद्यलब्धानि	५७४
आचमने चाग्नि	७९३
आत्मारूढो निमज्जेद्वा	३६५
आददीत मृदोऽपश्च	२१९
आदिशेत्प्रथमे	६८०
आमश्राद्धे तु	४४९
आम्रं च शृंगिबेरं	४३९
आऽर्वाक् त्रिरात्रादय	३६४
आसनं शयनं	४७६
आहिताग्निमग्निभिः	५६८
इष्टापूर्तानि कर्माणि	३५१
इष्टेरलं प्रतिपदो	८५७
उक्तयोः कालयोः	३५८
उत्तरापोशना	८१२
उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य	२४०
उदपानोदके	१०

ऋषिः	पृष्ठम्
बौधायनः	
उपरिष्टान्माघ्याः	७४५
उपलिप्ते समस्थाने	४१८
उपाकर्मेत्यन्ये	६९२
उषःकाले समुत्थाय	१८७
ऋतुस्नातां तु	७६
ऋतौ न गच्छेत्	८९३
एक एव ऋषिः	१२६
एकाग्नेस्त्रिविधं	३६४
एकोद्दिष्टान्त एव	६१८,६५०
एतस्मिन् काले	५८१,५८८
एष एव व्यञ्जनानां	४००
ओदनं तु	४३८
कक्कुटाण्डप्रमाणं	६०२
कमण्डलुर्द्विजातीनां	१३९
कार्तिक्यां वैशाख्यां	७२८
कुटीचकस्तु	१८३
कृत्वा तु पञ्च	५४४
केशानोप्य ततः	५९७
कोकिलस्य यथा	६८०
क्षत्रविट्शूद्र	४९५
क्षुरकर्मपूर्वकत्वात्	५८६
घटिकैकाप्य	७३९
चतुर्दशी चतुर्थामे	८५६
चतुर्दशी तु संपूर्णा	८५६
चतुर्वेदस्य चत्वारि	९२
चत्वारि वेदव्रतानि	११७
जघन्ये रात्रिपर्याये	४५८
जलावगाहनं	२९०
जातकर्मादिसंस्कारे	१००
ततो मध्यान्हसमये	२५४
तदभावे रहस्य	७६९
तेषां ग्रहणे	३९९
त्रिमधुस्त्रिणा	७६६
त्रिवर्षाद्युदकं	५१३
त्रिषु वर्णेषु	७२
त्रीणि पितृणां	७९८
दध्याज्यतण्डुल	५८३

ऋषिः	पृष्ठम्
बौधायनः	
दारूचितिं	५८३
दैवं चैवार्षकं	१७७
द्वितीया त्रिमुहूर्ता	८५७
द्व्यार्षेयसंनिपाते	१२६
धर्मशास्त्ररथा	३
न च माता न च	५६६
न जीवपितृकः	३७८
निशि कृष्णे च	५५६
पंथा देयो ब्राह्मणाय	१०७
पादेन पादमाक्रम्य	८०९
प्रदक्षिणं तु	७९४,७९५
पुरुषसंमितं	६०९
प्रजामुत्पादयेत्	५५७
प्रणवव्याहृति	४८४
प्रवासं गच्छतो	४०५
प्राचीनावीतिना	५७९
प्रायश्चित्तैरप	४७४
प्रेताहुत्यनंतरं	५८०
फालकृष्टेनले	२१३
बालान् मृतान्	५१३
ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो	५५८
ब्राह्मणकन्यकया	९२
ब्राह्मणक्षत्रिय	२०१
भर्तृहिते यतमानाः	१५९
भवति भिक्षां देहि	९५
भिक्षां न दद्युः	२०२
भिक्षापात्र	२०२
भूमौ दर्भास्तृतायां	५५२
भोजने ह्वने	२३७
मंत्रेणैव द्विराचम्य	४१८
मधुत्रयेण	६७६
मध्यान्हव्यापिनी	८२८
मध्यान्हात्परतो	७३९,८५८
मरणादिविषमेषु	६०५
मातृदुहितृस्नुषा	९३५
मिथ्याभिशंसने	८९९
मुण्डः काषायवासा	१८४
मेरुकांचन	४५५

ऋषिः	पृष्ठम्
बौधायनः	
म्रियमाणस्य चेत्	५७७
यज्ञोपवीतं प्रति	९१
यत्तु द्वादशाहे	६६७
यदा चतुर्दशीयामं	८५७
यद्यनध्याय	३९
यवीयान्यवीयान्	५८४
यस्तु पाणिगृहीताया	७६
यस्मिन्काले विरोधो	१४८
यस्मिन्नग्नौ कर्म	३०४
यस्य नित्यानि	२१
योनिगोत्रसंबंधानां	७७०
रजस्वला तु भुञ्जाना	२७८
रजस्वला तु संस्पृष्टा	२७८
वत्सरान्ते ततः	६६४
वपनं मेखलादण्डौ	६३३
वर्धमानस्य पक्षस्य	८२६
वर्षे वर्षे तु	६६०
वाग्दत्ता मनोदत्ता	१३७
विधवाविधुराग्नौ	५६९
विधिर्योऽनुष्ठितः	१३९
विरमेद् ब्राह्मणे	३४०
विश्वेदेवाः शृणुत	७९७
वृक्षमूलिको	१९८
वेदविद्याव्रत	६०५
वेदानां किंचित्	४९
व्रीहीणां वा यवानां	३६२
शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं	६८२
शौचे यत्नः सदा कार्यो	२२०
शोणितशुक्रसंभवो	१०३
श्रान्तोऽदृष्टपूर्वः	४१२
श्वः करिष्यामीति	७८७
संक्रमेऽन्नद्विजाभावे	७१७
संवत्सरे मातरि	६०७
संवत्सरे सपिण्डीकरणं	६६४
संस्कार्यश्च पिता	५६६
सचैला दक्षिणाभिमुखाः	५८५
सन्ध्ययोरुभयोः	३४१
सप्तम्यां रविवारे	३७७

ऋषिः	पृष्ठम्
बौधायनः	
सर्वत एव सहसा	५८४
सर्वत्र एव सहसा	५८२
सर्वसंगनिवृत्तस्य	५४६
सर्वोपकरणैः	६७७
सायंप्रातः संध्ययोः	३७
सूतकं मातुरेव	५०१
स्वसूत्रेऽविद्यमाने	६५०
स्वाध्यायिनं कुले	८७४
हंसः कमण्डलुं	१८४
— २५,१०१,१०३, १८५,	
३०१, ३१३, ३४८, ४४१, ४७५,	
५६९, ५७३, ५७६, ५७८, ५९१,	
६२७, ६६०, ७०१, ८०१, ८०६,	
८१२, ८५६, ८५८.	
बोधायनगृह्यम्	
— १४९,१५०	
बोधायनगृह्यसूत्रम्	
२।६।१७–२१	३५४
२।२२।१–२	३९४
२।२२।८	३९४
५।४	२५३
बौधायनगृह्यशेषसूत्रम्	
५।४	२६२
बौधायनधर्मसूत्रम्	
२।४।१–२	३१७
२।५।१६–३१	३७८
२।१०।४२,४४,५०	२००
बौधायनस्मृतिः	
सद्येन गो शकृत्	३०२
ब्रह्मकैवर्तम्	
अर्धरात्रे तु	८३९
गयाशीर्षे यदा	७५९
चतस्रो घटिकाः	८४०
तिर्यग्भस्मभृदं	३०७
त्रयोदशी प्रकर्तव्या	८५०

ऋषिः	पृष्ठम्
ब्रह्मकैवर्तम्	
धार्यं भस्म	३०५
प्रतिपत्पञ्चमी	८२६
प्राप्ते हरिदिने	८४९
ब्रह्माण्डघट	९२६
भूतविद्वा न कर्त्तव्या	८५३
मुण्डान् जटिल	७६८
रंभास्यां वर्जयित्वा	८३१
सर्वपापयुतो	९३४
सर्वेष्वेवोप	८३५
हिरण्याश्वं द्विजो	९२८
हिरण्याश्वरथं	९२८
ब्रह्मपुराणम्	
अनाहिताग्नेर्मरणात्	५३९
अनाहिताग्नेः	६०८
अर्घ्याः पुष्पैश्च	७९९
अलाभे ध्यानि	७६७
अस्थीनि माता	६०९
उपमर्दे लक्षगुणं	२७३
गोदावरी भीमरथी	२८७
ग्रामाद्बहिः शुचौ	६०१
तप्तमुद्रा त्वंत्यजाय	२९९
दाहाद्यशौचं विज्ञेयं	५३९
दुर्भिक्षे प्राणरक्षार्थं	४८६
नामगोत्रे समुच्चार्य	५९८
प्रतिपद्येक	८२८
प्रेतयोनिगतानां	८३५
ब्राह्मणार्थे गवार्थे	४८७
यद्वा शताञ्जलीन्	५९८
वैशाखशुक्ल	७६१
शृङ्गिदंष्ट्रिनखि	४८७
षण्ढो मूकश्च	७७०
संपूज्य विधिवत्	८४९
सपिण्डता तु	४९८
ब्रह्मरातनम्	
ब्राह्मणस्योर्ध्वपुंड्रं	३०६
ब्रह्मवैवर्तम्	
कावेरीतीरवासी	६०९
महापातकयुक्तोऽपि	३५२
ये पूर्वं पूजिता	४९
स्नानं स्यादुपरागादौ	२७३
ब्रह्मसिद्धान्तः	
अमावास्या परिच्छिन्ना	६९९
चान्द्रमासो ह्यसंक्रान्तौ	७२३
चान्द्रसावन	७०१
चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः	६९९
चैत्रादर्वाक्	७२६
तिथिरेकगुणा प्रोक्ता	२८४
मासत्रये त्रिंशदूर्ध्वं	७२५
यावान्कालः	२७३
शुद्धा विद्धा दशम्या	८४१
ब्रह्मा	
अथातो दर्शयेत्	३३१
ऋगंते मार्जनं	३१६
रुत्वा चैवाक्षर	३२९
गायत्र्या न परं	३३५
दक्षिणांगुष्ठमारभ्य	३३०
धाराच्युतेन	३१६
नद्यां तीर्थे ह्रदे	३१६
भुवि मूर्ध्नि तथाकाशे	२९१
मंत्रपूतं जलं	३१६
मातर्यपि च वृत्तायां	६७३
संमुखं संहतौ	३३२
चापं गते दिवानाथे	३९१
सेत्वादिपुण्य	९२४
ब्रह्माण्डपुराणम्	
पृ. १७९–पं. १०	२३१
अनापद्यपि	५६
अन्नं पश्येयुः	७८६
अशौचं जायते	२७२
अस्मान् वृणीष्व	७७५
आपोशनं न	८०६
आषाढ्याः पंचमे	७४८
आसनारूढ	७८५
ऊर्ध्वपुंड्रप्रमाणानि	२९३
कर्ता नोपवसेत्	८४९
जपादिकुसुमं	७९०
त्रयाणामाश्रमाणां	६६३
त्रिपुंड्रं शूद्रकल्पानां	३०६
देशे काले च	७५७
नग्नादयो न	७८६
नभस्यरुष्णपक्षे	७४६
निराशो नित्यभुक्	८०८
पात्राभावे द्विजः	८४९
प्रक्षाल्य हस्तपात्रादि	८०३
महिषीं वत्ससंयुक्तां	४५
मृत्तिकाचंदनं भस्म	२९५
यतिखिदण्डी	७८८
शिखिभ्यो धातु	७६७
शुक्लाः सुमनसः	७८९
श्राद्धं करिष्य	७९६
श्राद्धभुग्दक्षिणां	८१४
श्राद्धार्हगुणयोगेऽपि	७७५
श्वेतचन्दन	७९०
सर्वेषामेव	७८६
हविषामथ पक्वानां	७८७
हिरण्यहस्तिनं	९२८
—	२६७
ब्राह्मम्	
अकालमृत्योः	४८०
अनाथं ब्राह्मणं	५४६
अनाथं ब्राह्मणं दृष्ट्वा	५६७
अस्थीन्यादाय	६०९
तावद् गृहीत	४८२
प्रमादादेव निःशङ्कं	४८८
ब्राह्मणी क्षत्रिया	५०१
मृते पितरि यस्याथ	६७१
विवाहकाले कन्यायाः	४८३
शौचाशौचं	४९६
ब्राह्मणः	
तमसो वा एष	६९२

ऋषिः पृष्ठम्

भगवद्गीता

३।१०–१२ १९
३।३७ ३१८
४।२४ ३६६
४।३७ १९५
६।२४–२६ १९२
१०।४१ ४१४
१३।१०–११ १८९
१७।११–१३ १९
१७।२३ ३२७
१७।२५ (२) ५५२
१८।२ १६५

भगवान्

वर्णानामाश्रमाणां ४
वर्णाश्रमाविधिं १६६

भट्टाचार्यः

पापक्षयो हि ४७७

भरद्वाजः

अंगुष्ठादिक ३३१
अज्ञाता यदि वा १६
अथ यज्ञोपवीतस्य ३४
अथातो व्रतादेश ११७
अथापरुष्णविण्मूत्रं २१५
अपांक्तेयान् ४४९
अपि वा स्त्री ३५५
अभ्यंगस्नपने २८२
अलब्धात्मीय ५७८,६२७,६८२
अशक्यः स्याद्यदि ३२३
असपिण्डशवस्य ५४४
अस्पृश्यस्पर्शने २६६,५८५
आयतं दक्षिणं कृत्वा २२२
आयात्वित्यनु ३२६
आ सायमाहुति ३५८
उत्तरायण आपूर्य– ११७
उद्धृत्वा भूधरेऽभोधिं २८८
अपस्थाय नमस्कुर्यात् ३४५,३७६
एकाग्निर्दुर्दिशाहं ३६४

ऋषिः पृष्ठम्

कंडूय पृष्ठतो १०८,३६७
कर्मावसाने कर्मादौ ५७९
कूर्चेन वा पवित्रेण २३३
कृष्णांगारचतुर्दश्यां २५७
क्षौरं च सागरस्नानं २५७
ग्रन्थियुक्तपवित्रेण २३१
चण्डालैरन्त्यजैरुक्तौ २१२
जंघान्तं जानुपर्यन्तम् २२१
ततः प्रदक्षिणीकृत्य ३२०
तर्पणं देवतादिभ्यः २२५,२४८
ताम्रपात्राश्ववालैश्च २२४
दंपत्योरुभयोः २६
नक्तोद्धृतं तु ७८५
नदीमहानदीस्रोतः २५६
निराचारस्य ४४५,९०६
निर्मथ्येन पत्नीम् ५६९
निष्ठीवजृंभणे ३४१
पक्वं सफेनकलुषं २२२
पादावाजानु वा ७९२
पितृणामन्न ८०६
पुत्र्यास्त्रिरात्रं ५२४
पूर्वाण्ह एव नान्दी ७५४
प्रक्षाल्य चरणौ २४०
प्रणवस्य ऋषिः ३२४
प्राङ्मुखश्चरणौ २९०,३०२
बद्धचूडः कुशकरो २२९
ब्रह्मयज्ञे विशेषोस्ति २२७
ब्राह्मणान्सम्यगभ्यर्च्य ५५३
भुक्त्वा अमृता–– ४५२
मंत्रं सदैवमुच्चार्य ९१
मलमूत्रं त्यजेद्यस्तु २१३
महानदीनद २५५
मातुर्मृताहेसंप्राप्ते ७२१
मुद्गाढकीम् ७८४
यदि संगवकाल ७४०
यद्यात्मरण्योर्वा ५७३
यस्मिन्सूत्रे विवाहः ५७८
यावन्तो नियमाः २४४

ऋषिः पृष्ठम्

यः समानोदकं ६१८
वनस्पतिगते सोमे ७०१
वस्त्रनिष्पीडनं ३८३
वस्त्रोदकमपेक्षन्ते २४९,२५३
विद्वे पर्वाणि २५८
विष्णुक्रांतां शर्मी ३६८
व्यतिपाते वैधृतौ ४८
शावे शवगृहं २६९
षोडशे वर्षेऽस्य ११९
संकल्परहितं कर्म २६४
सप्तैव व्याहृतीरेताः ३२४
सर्वेषु पाकयज्ञेषु ३९८
सूर्यानुवाकस्याग्नि ३१७
स्नानपानक्षुतस्वाप २३७

भविष्यत्पुराणम्

अग्निहोत्रार्थ ८६४
अथापि प्रजापतेः १६७
अनग्निस्तु यदा ६६८
अरुणोदयकाले ८३९
आदौ कर्कटके सर्वा २८७
एकादशी दिशा ८४२
एकादश्यामुपवसेत् ८४८
कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ४०६
गृहीतविद्यो गुरवे १७२
जीवमानेन देयं ७४२
तथा व्रतस्थोऽपि सुतः ५६३
दंडं तु वैणवं १८६
दशकृत्वः पिबेत् ८२०
दिनमेव विजानाति ६३१
नव सप्तविंशां ६०५
पलद्वयं तु प्रसृतिः ४३२
पापानामपि बाहुल्यात् ३०५
पारणं तु त्रयोदश्यां ८४३
पिण्डनिर्वापणं ७५६
प्रत्यक्षमर्चनं ७२१
प्रत्यक्षमर्चनं श्राद्धे ७४२
प्रविश्य भानुः ७११
प्रवृत्ताशौचतंत्रस्तु ६१२

ऋषिः	पृष्ठम्
भविष्यत्पुराणम्	
ब्राह्मणः सर्ववर्णानां	११०
ब्राह्मणातिक्रमो	७७०
भोजनान्किंचिदन्नात्	४२१
मुहूर्त्तो न दिनं	८२९
मृताहं समतिक्रम्य	७०६
यजमानोऽग्निमान्	६६८
यथा व्रतस्थोऽपि सुतः	५६२
ये त्वादित्यदिने	८२९
व्यतिक्रान्ते न दोषो	७७०
श्रावणी दुर्गनवमी	८३२
षष्ठे षाण्मासिकम्	६५५
सपिण्डीकरणं कुर्यात्	६६४,६६८
सर्वं वा विचरेद्	९६
—	१६८
भविष्योत्तर (पुराणम्)	
आचार्यार्धं तयोः	९२६
कथयामि कुलस्त्रीणां	८५३
दशार्वाङ्नाडिकाः	२७४
दैवे ह्यौदयिकी ग्राह्या	८५१
प्रतिवर्षं विधानेन	८३३
मार्गशीर्षे ततो	८२७
मासि भाद्रपदे	८३२
सक्रमस्तु निशीथे	२७५
सुवर्णयाचकानां	४४
भागवतम्	
कोदण्डस्थे सवितरि	३९१
गृहं श्मशानं	३९१
त्रिवक्त्राया उपश्लोकः	२९७
प्रजापतिर्नाम तयोः	५५७
स लिंगानाश्रमान्	१९४
भानुः	
नाभिकण्ठान्तरो–	४७४
—	९०५
भारतम्	
अन्नं पूर्वं	४२१
अश्वत्थसागरौ	२५७
गुणास्तु षण्मित–	४२४

ऋषिः	पृष्ठम्
भारतम्	
जातस्य हि ध्रुवो	६०४
तुलसीपत्रमादाय	३७५
दिने द्विरभिषेकश्च	४०८
पारक्ये भूमिदेशे	७५८
य इच्छत्यूर्ध्व–	४१९
यो मृत्युकाले संप्राप्ते	५५२
सतिलेन ततोऽन्नेन	८१६
स्यादुत्तरायणे	५५३
भारद्वाजः	
अष्टाचत्वारिंशत्	११९
आधाय विधिवत्	२७
आसनं स्वस्तिकं	१५
चण्डालादुदकात्	९१४
जननमरणयोः	३५९
द्वादशाहाति	९२१
बन्धूनां मातुलादीनां	५१६
भार्यासंभोगसमये	७७
भुक्तश्चेत्पार्वण	९१५
यजमानस्यैवा–	५७०
यज्ञोपवीतमाजिनं	९५
यद्यपत्नीकः	२५
यः समानोदकं प्रेतं	५४५
सहस्रपरमां	३३७
स्त्री चैवं भर्तरि	५७२
—	५७०
भारद्वाजगृह्यम्	
प्राणायामशतमा	९२१
भाष्यम्	
अथ चेद्बहुपत्नीको	५७२
भाष्यकारः	
निरूढोद्वासन	७९३
यदि त्वनेक	५७१
यद्याहिताग्निः	५७०
स्वमूर्धं स्वं सेषुव	५८२
—	३०१, ६०७

ऋषिः	पृष्ठम्
भाष्यान्तरम्	
ब्रह्मशब्देन	५७९
भाष्यार्थसंग्रहकारः	८५५
अन्वाहितिश्चाः	८५५
माध्यन्दिनात्	८५५
भास्करः	
अहन्यहनि	७५२
कालातिपत्तिः	३५८
दश द्वादश	९९
पात्राणां बाहुमात्रे	८१७
भास्करीयम्	
अयनं दक्षिणं	३९१
भृगुः	
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि	३९३
अशीतिर्यस्य	१६४,८९३
आरनालद्वयं	४३५
उपवीतं बटोरेकं	९१
उपवीतविहीनेन	२९२
एककाले गतासूनां	६९६
एकादश्यष्टमी	८३०
कोटिशो मनुजानां वै	३५१
ग्रस्तावेवास्तमानं	२७३,४५०
त्रिः पीत्वापो	२२६
न रक्तमुल्बणं वासो	२५२
नैकवासा न च	२६४
पंचयज्ञांस्तु	४०६
पित्रोर्मृताब्दे	६४०
ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं	२५१
भेदैस्तु कारवल्यानि	४३९
मंत्रपूतं स्थितं	९१
मध्यंदिनं पितॄणां	७४०
मलमासे मृतानां	७३०
माता भ्राता च	६४०
मातामहं मातुलं	५४५,५५८
यत्फलं सोमयागेन	४०५
या समारोहणं	६९६,७२१

ऋषिः	पृष्ठम्
भृगुः	
वृद्धिश्राद्धं तथा	७३२
नैक वृषभैकशतं यत्र	२६४
शावाशौचे समुत्पन्ने	५०२
शावे च सूतके	६००
सदोपवीतिना	९१
सूतकं प्रेतकं	२७८
सूत्रं सलोमकं	९१
सोष्णीषो बद्धपर्यङ्कः	२२३
— २५३,५१९,५२८,५५४,	
भृगूपनिषद्	
९।१।१०	४१६
मञ्जरी	
त्रिवर्षादि दहेत्	५१३
मत्स्यः	
अक्षताभिः सपुष्पाभिः	७९२
आधानं यज्ञकर्मापि	७३४
एकादश्यां तु	८४५
एवं निमन्त्र्य	७७८
कुसंभं बीजपूरं	७८४
गायत्रीजप्य	७६७
गृहद्वारसमीपे	७९१
गृहीत्वास्थीनि	६०९
ततश्च वैश्वदेवान्ते	८१९
दक्षिणं जानुमालभ्य	७७६
दक्षिणां दिशं	८१५
दिनक्षये तु	८४४
नामगोत्रं पितॄणां	७९३
नामं गोत्रं पितॄणां	८२३
पद्मबिल्वार्क	७९०
पुनर्भोजनम्	८२०
ब्रह्मा सदस्पतिश्चैव	९२९
सिंहस्थिते सुरगुरौ	१४७
स्वस्तिवाचनकं	८१४
शिवनेत्रोद्भवं	७८९
मत्स्यपुराणम्	
१७।६८	३७

ऋषिः	पृष्ठम्
मत्सपुराणम्	
पृ. १०८ पं. ११	२३०
अन्नं तु सदधि	७८२
अन्हो मुहूर्ता	७०८,७११
अर्थज्ञो वेदवित्	७६६
आश्वयुक् शुक्ल	७६१
एवं स्नात्वा ततः	२५१
कृतं श्राद्धं	७६१
जाताशौचस्य मध्ये	५३१
ततश्च वैश्वदेवांते	४०६
दर्शे चाहरहः	७३२
नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि	४०२
निमंत्रितास्तु	७७९
पानीयमप्यत्र	३८१
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य	७४१
पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे	९२७
भरणी पितृपक्षे	७४८
भुक्तवत्सु ततस्तेषु	८१२
विश्वान् देवान्	७९७
वैशाखस्य तृतीया	७६१
मदालसा	
तदन्वाचमनार्थाय	८१३
मनुः	
१।७	१६
१।१४–१६	१७
१।१७, ६९	११
१।८३	११
१।८८	१८
१।९०	६६
१।९३–९५	६९
१।९६–९७	७०
१।९९–१००	४८
१।१०३	६
१।१०८	२
१।११०	४
१।१२४	१०७
१।१९६–१९७	११३

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
२।१	२
२।५	७
२।६	१
२।९	१६६
२।११	२
२।१२	८१
२।१४	७
२।१५	३५७
२।१६	६
२।१७	८८
२।१७–१८	९
२।१९–२३	९
२।२६	७२,५८०
२।२७	७२
२।२८	४०५
२।२९	७९
२।३०	८१
२।३१	८१
२।३३	८२
२।३४	८२
२।३५	८३,५०९
२।३६	८५,८६
२।३७	८७
२।३८	८८
२।३९	८९
२।४०	८९
२।४१	९३,९४
२।४२–४३	९५
२।४४	९०
२।४५	९३
२।४६–४७	९३
२।४९	९५
२।५०	९५
२।५१	९७
२।५२	४१९
२।५४–५५	४२१
२।५८	२२५

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
२।५९	२२५
२।६०	२२५
२।६१	२२२
२।६२	२२२
२।६३	९२
२।६४	९१
२।६६	८४
२।६७	८४
२।७०	३०
२।७१	१७८
२।७२	१११
२।७४	११३
२।७६–७८	३३४
२।८०	३३४
२।८१	३१९
२।८३	३३४
२।८५, ८७	३५२
२।८६	३३६
२।९८	१२१
२।१००	१८७
२।१०१	३३६,३३७
२।१०२	३३६
२।१०३	३३६
२।१०४	३६८
२।१०५	३८
२।१०५–१०६	३७१
२।१०६	३७२
२।११६	३०
२।११७	१०८
२।११८	७६७
२।११९	१०८
२।१२१	१०८
२।१२२	१०७
२।१२३	११२
२।१२४	३७०
२।१२५	१११
२।१२६	११२

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
२।१२७–१२९	११०
२।१३०	११०
२।१३३	१०५
२।१३४	११०
२।१३५	१०६
२।१३६–१३७	१०६
२।१३८–१३९	१०७
२।१४०–१४१	१०४
२।१४२	१०२
२।१४२	१०४
२।१४३	४८१
२।१४३–१४५	९६
२।१४६–१४८	१०५
२।१५०–१५६	१०५
२।१५७–१५८	२९
२।१६५	२८
२।१६६	२८
२।१६९–१७०	८८
२।१७१–१७२	८६
२।१७१	५५९
२।१८१	१२१
२।१८२	५६५
२।१८५–१८६	९८
२।१८७	९६,९८
२।१८८	९६
२।१८९	७६८
२।१९१–१९३	११३
३।२०५	१११
३।२०८	१०६
३।२०९	११४
३।२१०	१०९,१११
३।२१९	११४
३।२२०–२२१	२१०
३।२३३–२३७	१०६
३।२३८	३०
३।२४३–२४४	१२०
३।२४६	१२०

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
३।१	११८
३।४	१२३
३।५	१२४
३।६–७	१३२
३।११	१२५
३।१२–१३	१३३
३।१४	१३३
३।१५	१३३
३।१७–१८	१३३
३।१९	१३४
३।२०–२१	१४०
३।२३–२४	१४१
३।२५	१४१
३।२७	१४०
३।४३–४४	१४५
३।४५–४९	७४
३।४९	७५
३।५१–५२	१४३
३।५३	१४२
३।५४	१४३
३।५५–६२	१४३
३।६५	२८
३।६७	३९६
३।६८–७१	३९६
३।७२	४०६
३।७३–७४	३९६
३।७६	३६६
३।८१	३९६
३।८०	४०६
३।८२	४०२
३।८४–८६	३९७
३।८७–९१	४०१
३।९०	४००
३।९२	४०१
३।९३	४०६
३।९४	४०८
३।९५–९६	४०९

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
३।१९७, ९८	४११
३।१००	४१६,७६५
३।१०१	४१५
३।१०२–१०३	४१२
३।१०४	४४४,५११५
३।१०५	४१३
३।१०६	४१४
३।१०७	४१४
३।१०८	४०४
३।१०९	४१५
३।१११०	४०९
३।१११–११६	४०९
३।१११८	४०८
३।१११९–१२०	४१५
३।१२१	३९७
३।१२२	७४१
३।१२४	७६५
३।१२७	७३५
३।१२८	७६५
३।१३४–१३५	४११
३।१२५–१२६	७७७
३।१३६	७६५
३।१३८	७७१
३।१३९–१४१	७७१
३।१४४	४११,७७१
३।१४७–१४८	७६९
३।१४९	७६५
३।१५०–१६७	७७२
३।१६७–१७०	७७४
३।१७१	१५३
३।१७१–१७२	७७३
३।१८३	७७५
३।१८३–१८६	७६७
३।१८७	७७७
३।१८८	७७९
३।१८९	७८०
३।१९०	७७९

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
३।१९१	७७९
३।२०२	७८८
३।२०५	६७६
३।२०६	७५८
३।२०८	७८८
३।२१०	८०१
३।२११	८०२
३।२१२	६८५,६८६
३।२१५,२१६,२१८	८१५
३।२२०	७४१
३।२२०–२२१	६७१
३।२२३	८०७
३।२२४	८०३
३।२२६	८०४
३।२२६–२२७	७८२
३।२२९–२३०	८०८
३।२३४	७७०,७८८
३।२३६–२३७	८०९
३।२३९–४०	७८६
३।२४३	८०८
३।२४४	८१२
३।२४५	८१०,८१३
३।२४६	८१०
३।२४७–२४८	६५९
३।२६१	८१६
३।२६२–२६३	८१७
३।२६५	४०६
३।२६७	७८२
३।२७१–७२	७८२
३।२७४	७४९
३।२७६	७४७
३।२७७	७६३
३।२७८	७०७,७०९,७६४
३।२७९	५७९,७९४
३।२८०	७०९
३।२८४	८२३
३।२८९	४०८

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
३।२९९	७४१
३।३१३	७७५
४।२–३	५९
४।२–६	५९
४।३	३७५
४।९	५९
४।१०	२१
४।११–१२	५९
४।१४	२३५,३५५,४५७
४।२५	३५५
४।२५–२६	२१
४।२८	२२
४।३०	७७५
४।३२	४०९
४।३३–३६	१२२
४।३४	२५२,४२४
४।३५–३६	४५८
४।३७	२१४,४५८
४।४३	४२६
४।४५	२१३
४।४९	२११
४।५०–५१	२१२
४।५३–५४	३६२
४।६०–६१	१०
४।६२	४१७,४२५,४३६
४।६५	४२०
४।७६	४१७
४।८४	५५
४।८५	५५
४।८७, ९१	५५
४।९२	२०९
४।९३	३३७
४।९४	३११
४।९५–९६	३२
४।९७	३५
४।९९	३१
४।१०२–१०३	३६

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
४।१०४	३६
४।११४	३५
४।११७	३६
४।१२४	३७
४।१२९	२७०
४।१४४	२३५
४।१४६	३६६
४।१५१	२११
४।१५६–१५८	४
४।१६२	१०६
४।१७८	
४।१८७	५८
४।१८८–१८९	५८
४।१९५–१९६	४१
४।१९७	४१
४।२००	१८६
४।२०१–२०२	२५५
४।२०३	२५३
४।२०५–२०६	४४२
४।२०७,२०९–२२३	४४२
४।२२४–२२६	४४१
४।२३१	४०
४।२३२–२३७	४१
४।२३८–२४०	४१
४।२३८–२४३	४
४।२४७	१३२
४।२५०	५६
४।२५३	५७
४।२५४–२५५	५७
५।४	४३३
५।५	४३३
५।१८	४५१
५।१९	४३४
५।२०	४३५
५।३०	४५२
५।३५	४५१
५।३९–४०	४५१
५।४१	४५१
५।५३–५४	४५१
५।५८	४९४
५।५९	५१४,५१७,५१८
५।६०	१२५,४९६
५।६१–६२	५००
५।६२	५१०
५।६३	५१४
५।६४	५२५
५।६५	२७७,४९१
५।६६	५०७
५।६७–६९	५०८
५।६९	५०८
५।७०	४९६,५२७
५।७१	५१५
५।७२	५४७
५।७३	६०६
५।७४	५३४
५।७५	५३४
५।७६	५३६
५।७७	४८५,५०७,५३५
५।७९	५२५
५।८०	५१७,५२५,५२६
५।८२	५१८,५२९
५।८३	५२२
५।८४	२६४
५।८५	
५।८६	२६७
५।८७	५१९,५२०
५।८९	४८९
५।९०	५५८
५।९१	५८१
५।९२–९३	४८६
५।९४	४८७
५।९५–९६	४८६
५।९७	४८७
५।९८	५४८
५।१०० –१०१	५४४
५।१०१–१०२	५१४,६१७
५।१०४	४६७,५४५
५।१०६	४६७
५।१०७	१७५,४७५
५।१०८	४६७
५।११०–१११	४६७
५।११४	४५९,४६८
५।११७	४६९
५।१२२	४७१
५।१२४	४३३
५।१२७	२२४,४७३
५।१२९–१३०	४७५
५।१३१	२१९
५।१३२	४७६
५।१३३	२१७, २१९
५।१३४	२१९
५।१३५–१३६	२१६
५।१३८	६८
५।१४०	२३८
५।१४१	२३८
५।१४२	२३९
५।१४४	९२०
५।१४५	२३६
५।१५४	१५७
५।१५८	१४०
५।१५४	८४७
५।१५६	१६१
५।१६०	१६३
५।१६६, १६७	२४
५।१६७	२६
६।१	१६९
६।६–२३	१६९
६।२५–३०	१७०
६।३१–३२	१७०
६।३३–३४	१७१
६।३५–३७	१७१

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
६।४४	१८९
६।४९	१८७
६।५१	१९९
६।५३–५४	२०२
६।५५–५७	१९९
६।५८–६०	१९९
६।७०	३२५
६।७२	२०६
६।७४	१९५
६।८९	१६४
६।९०	१६५
६।९४	१७४
६।९५	३६६
७।१३४	६६
८।७९	६०
८।८१–८२	६०
८।८६–८९	६१
८।९०	६१
८।९२–९३	६१
८।१०३	५४
८।१०६–१०७	९२०
८।११२	५४
८।१४१	६३
८।२२८	१३८
८।३००–३०१	११६
८।३४०	८८६
८।३४२	५१,८८६
८।३४९–३५०	८७४
९।२–१७	१५४
९।४७	१३७
९।५९–६०	१०२
९।८०–८३	१५१
९।८८	१३४
९।८९	१३६
९।९०	१३६
९।९४	१३६
९।९७	१३८

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
९।९८–१००	१४३
९।९९	१३७
९।१०५	७६
९।१०७	७६
९।१०८	१३४
९।१२५	५५७
९।१२५–१२६	१४६
९।१२६	५५७
९।१२७	१२६
९।१३९	५६२
९।१४१–१४२	१०२
९।१४२	५२१
९।१५५	८९४
९।१५९–१६०	५२७
९।१६६–१७७	१०१
९।१८०	१०१
९।१८०	५६१
९।१८२	१०२
९।१८३	५६५
९।१८६	४९७
९।१८७	१२५
९।१८७–१८९	५६७
९।१९६	५६४
९।३०१–३१९	६४
९।३२६	६६
९।३३४, ३३५	६७
१०।५–६	७०
१०।८	७०
१०।११	७१
१०।२०	७२
१०।४१	४९५
१०।७७	१८
१०।७७–७८	६४
१०।८३–८४	६२
१०।९५	६३
१०।१०२	५६
१०।१०४	४२६

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
१०।१०९	९२३
१०।१११	५९
११।१।६ (?)	५६
११।१०	...
११।२०	३१५
११।२१–१	९३५
११।२४	२२
११।२७	२२
११।३०	२९२,७६९
११।३६–३७	३५५
११।४१	२२
११।४१	९२१
११।४२,४३	२२
११।४४	८५९
११।४५	८६८
११।४५–४७	९०६
११।४८	८६०
११।६८	८६६
११।४६	८६७,८६८
११।४६	८६८
११।५४	८६२,८९७
११।५५	८६४,९२१
११।५६	८६५
११।५७	८६५
११।५८	८६५
११।५९–६६	८६६
११।७२	८७१
११।७४–७५	८७६
११।७६–७९	८७२
११।७६	८७६
११।८७–८८	८६३
११९०–९१	८७९१
११।९३, ९४, ९५	८७८
११।९७	८८०
११।९९–१०२	८८२
१२।१००	२९
१२।१०३–१०७	८८६

ऋषिः	पृष्ठम
मनुः	
११।१०५	८८७
११।१२०, १२२	८९२
११।१२३	१२२,८९२
११।१२५	९३१
११।१२६–१३०	८७३
११।१३१–१३२	८७७
११।१४०	८७७
११।१४८	४३२
११।१५२	४३१
११।१५२	९०७
११।१५३	९०७
११।१५४	८८०
११।१६२–१६९	८८४
११।१६०	९१६
११।१७१–१७२	१२७
११।१७३	८९०
११।१७४	८९२
११।१७६–१७७	८९४
११।१७८–१७९	७०३
११।१८९	१६४
११।१९०	८६७
११।१९१	९०१
११।१९३	४७५
११।१९७	९०१
११।१९८	२९,९०१
११।१९९	९०४
११।२०१	९०३
११।२०२	९२२
११।२०३	३७०
११।२०३	९११
११।२०४–२०५	९००
११।२०६–२०८	८९९
११।२०९	९३१
११।२११	५५०
११।२१२	९३७
११।२१३	९३७
११।२१४	९३७

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
११।२१५	९३८
११।२१६–२१७	९४०
११।२२६	९३२
११।२२६–२२९	८६९
११।२४५–४६	९३२
११।२४८	३२५,९३२
११।२५०–२५१	३५०
१२।१०	१८४
१२।६९	८६२
१२।२४–२८	८६०
१२।६०–६८	८६०
१२।७८–८१	८६२
१२।९२	१९८
१२।११०–११३	८६९
१२।११८	१२२
१२।१२४	११६
१२।१३८	८७४
१२।१५१	११८
१२।२४९–२५१	९३४
१२।२९४	९२४
अग्निहोत्रस्य	३५५
अग्निहोऽप्य	३५६
अज्ञानात्प्राश्य	११८
अनंतरः सपिण्डो यः	५६६
अनर्हते यत्	५२
अनिन्दन्भक्षयेत्	४२३
अपुत्राः स्वकुले	७५१
अमुक्तयोरस्त	४५०
अलाभे देवखातानां	२५५
अवरात्तूत्तमात्	७०
असपिण्डक्रियाकर्म	६५०
अस्थीनी परकीयानि	८९०
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं	१३१,५१८
आचार्यं स्वमुपाध्यायं	५४५
आदित्यमथ वा	३८४
आदिष्टो नोदकं	५१९
आहिताग्नेर्यथा	५६८

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
उत्सर्गे प्रथमाध्याये	३५
उपवीती स्त्रियं	७७
उभयत्र दशाहानि	४७८
ऊर्ध्वं नाभेः	२६७
एतदक्षरमेत्यं	३३८
एवं निर्वपणं	४४०
कुत्सिते वामहस्तः	१४
कुर्वन्प्रतिपदि	७६३
कुसीदं कृषिवाणिज्यं	६२
गुरोरप्यवलिप्तस्य	१०६
गृह्णन् गो भू	५६
गोत्रान्तरप्रविष्टानां	५२४
गोरसं चैव सक्तूंश्च	४४६
चतुरो निर्वपेत्	६७२
चतुर्दशैते मन्त्राः	३८१
चन्द्रसूर्यग्रहे	८३०
त्रीण्याहुरति–	४३
दन्तवद्धन्तलग्नेषु	२३८
दर्शे च पौर्णमासं	४७९
दहनं वहनं वापि	५४५
द्विजवादे महाचान्द्रं	८८६
द्वौ देवे पितृकार्ये	७७७
धर्मव्यतिक्रमो	५
नष्टे मृते प्रव्रजिते	१३९
नाद्यादन्तःशवे	५४०
नारं स्पृष्ट्वास्थि	५४७
नित्यं स्नात्वा शुचिः	२६४
निमन्त्रयेत त्र्यवरान्	७१८
नियतो विचरेत्	१८६
पक्षादौ च रवौ	२८३
पंतितं पतितेत्युक्त्वा	८९८
पितृगोत्रं कुमारीणां	६८१
पितॄणां तु	७१०
पित्रोरुपरमे स्त्रीणां	५२४
पीत्वाऽपोशन	४३१
पुच्छे बिडालकं	२६८,४२९
पुरोधाः शूद्रवर्णस्य	९०१

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
पुष्पालंकारवस्त्राणि	२४४
प्रत्यवान्तरकल्पं	८
बहूनामेककार्याणां	८६२
बह्वृचः खण्डवस्त्रेण	५८०
ब्राह्मणक्षत्रियविशां	१६३
ब्राह्मण्यां सधवायां	७१
मातापित्रोर्दृशाहं	४९४
मार्जारश्चैव	२६८
यज्ञार्थं भिक्षितं	२२
यदधीतमविज्ञातं	३१६
यदि पूर्वेद्युः	७०४
यस्मिन्देशे तु	२१६
यस्य देशं न	१०९
यस्यामस्तं रविः	७१३
यः कामतो	४८८
या ह्यहर्व्यापिनी	७१३
येनांगेनावरो वर्णो	६८
राहुदर्शन	२७०
राहुदर्शनसंक्रान्ति	२७६
वटार्कांश्वत्थपत्रेषु	४२०
वधे प्राथमिकात्	८७२
वापीकूपतटाकेषु	२१६
विधाय पितृयज्ञांतं	४०३
वीर्यहानिर्यशोहानिः	४३८
वेदश्च वेदमूलानि	२९७
व्याधितस्यार्थ	४१०
शास्त्रसज्जन	१९४
शिष्टाचारस्मृतिः	१३१
शुक्तानि हि	४३६
संध्याराज्योर्न	७१७
सव्याहृतिकां	३२३
स्रुवर्णं चंदनं	३६६
सूर्योपरागे यो	९१०
स्नास्यतो वरुणः	४२३
स्नेहाद्भ्रात्रा समं	७१९
— १३,२१,४८,७३,८१,१०२,	
११२,१२८,१४४,१४६,१७६,	

ऋषिः	पृष्ठम्
मनुः	
२०१,३३८,४४१,४९७,५०९,	
५१९,५२२,५६०,५६१,७१३,	
७४१, ८१२	
मन्त्रः	
आयुर्बलं यशो	२४१
मंत्रदीपिका	
देवस्य सवितुः	३२७
मन्त्रदेवताप्रकाशिका	
आसनमन्त्रस्य	३२२
विष्णुं भास्वत्	३२५
मरीचिः	
अथ हविर्विधिं	३९४
अनग्निश्च प्रवासी	७१४
आदित्यदुहिता	२८८
आब्दिके समनुप्राप्ते	७१५
आशौचान्ते ततः	६३६
उपरागे पितृश्राद्धे	७३७
उपस्पर्शेचतुर्थस्तु	२६५
एकाहस्तु सपिण्डानां	५२१
कदलीचूतपनस	४३९
कर्कटे सरितः सर्वा	२८७
कर्पूरकुंकुमो	७९०
कृत्तिकादिषु	७६४
गर्भस्रुत्यां यथा	४९१
गृहप्रवेशगोदान	७३४
गोत्रांतरप्रविष्टानां	५२१
घृताद्वा तिल	७९०
चन्दनागरुणी	७९०
चूडायाः करणे	५१४
तिसृभिश्चातलात्	२१७
दिवाहृतं तु यत्तोयं	२७१
दुर्बोधा वैदिकः	२
द्विपुष्करेषु	६५५
द्विरश्निमत्यां	३५७
द्व्यपराह्णव्यापिनी	७०८,७१३
नग्नश्राद्धं नव	९१४

ऋषिः	पृष्ठम्
मरीचिः	
न बहिर्जानुराचामेत्	२२३
पक्षहोमानतो	३५९
पञ्चपर्वसु नन्दासु	९८३
पञ्चमे सप्तमे चैव	१२७
पंडिता ज्ञानिनो	७०६
पुत्रः पौत्रश्च तज्जश्च	५६०,५६१
प्रतिमासं मृताहे	७२९,७३१
प्रथमेऽह्नि तृतीये	६०६
प्रेतं पितॄंश्च	७५७
ब्राह्मणो ह्यन्यवर्णस्य	५६७
भूमिष्टमुद्धृतं	२५५
मात्रैकया द्विपुत्रकौ	५२१
यो विप्रः पापमज्ञात्वा	८८५
लवणे मधुमांसे	४८०
वारिपूर्वं प्रदत्ता	५१५
विधेया देवता पूजा	३८३
विना रूप्यसुवर्णेन	३७७
विप्रे शुक्ला तु	२१६
विषशस्त्रश्वापदादि	६६२
विषशस्त्रश्वापादि	७५०
श्राद्धविघ्ने द्विजातीनां	८११
श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने	६३२,६५४, ७१०,७१६
श्राद्धेषु विकिरं	८१३
श्राद्धेषु विनि–	७९०
श्रोत्रियश्च तटाकादि	९०४
स पवित्रकरः	२९३
सर्पं दृष्ट्वा यथा	५४९
सामान्येन निषेधेऽपि	२८२
सूतके कर्मणां	३१४,४७७
सूतके मृतके	५२०
सूर्यग्रहे तु	९१०
सौवर्णेन च पात्रेण	३७७
स्तेयं वा व्यभिचारो	८९९
स्रावे मातुस्त्रिरात्रं	४९२
हस्तं प्रक्षाल्य	८१३
— ४७८, ४९२, ७१६	

ऋषिः	पृष्ठम्
महाभारतम्	
१२४।६८ (शां. प.)	१
अग्निहोत्रफला	७६
आयुष्कामोऽथ वा	३०३
इतिहासपुराणाभ्यां	२९२
क्रीतान्नं देवनागारे	९०८
गंगास्नानं प्रकुर्वीत	२७१
गृहस्थो ब्रह्मचारी वा	१७२
ज्ञातीनां तु	७४९
तत्रैव चेद्गाद्रपद	७४३
ते तथैव महाराज	३१३
पंचके पंचके वर्षे	७२४
पंचरात्रविदो	८४०
पादाभ्यंगं शिरोभ्यंगं	२८५
ब्राह्मणैः क्षत्रियैः	३९०
महानद्यो देविका	२८७
माघे ह्यर्धोदिते	२८१
यच्चोत्कोचादि	७८३
यमोऽथ लोकपालान्	१५६
या मन्वाद्या	७६२
यावद्यावदभूत्	११
ये च मद्विषया	६०१
राज्ञां पापनिबद्धानां	९२७
विद्या प्रसवतो मित्रं	५५१
श्रवणाश्विध	७४३
श्राद्धकर्मणि भोक्तारो	९१५
सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं	७१७
—	२८९
महोपनिषद्	
एको ह वै	१७
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः	२९२
माण्डव्यः	
योनिसंबंध	५२७
शावे च सूतके	५४४,६१७
सपिण्डो वाऽसपिण्डो	६००
सुरापो ब्रह्महा	३५१
माधवीयम्	
अकामकृते	८६७

ऋषिः	पृष्ठम्
माधवीयम्	
अत्यापदि	६२
अत्र सुवर्णशब्दः	८८२
अनतीतद्विवर्षं	५०९
अनस्थिसंचये विप्रो	५४३
अनुज्ञातः कनिष्ठो	२३
अबुद्धिपूर्वसंस्पर्शे	२६५
आचम्य च ततो	३८३
आचार्यं स्वमुपाध्यायं	५४५
आ ब्रह्मस्तंबपर्यंतं	३८०
ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं	३०७
एकोद्दिष्टं त्रिविधं	६६१
एवं यः सर्वं	३८०
कण्ठं शिरोग्रं प्रावृत्य	२२३
कन्यागते सवितरि	७४७
कृते चतुष्पात्	१२
खड्गमौक्तिक	३७७
गुरुवारेऽप्यमायां च	२८०
ग्रामाद्दंडशतं	४७३
चण्डालादिव्यतिरिक्ता	२६५
ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं	७२४
त एते देवयज्ञ–	४०३
ततो गोदोहमात्रं	४०८
ततो महाव्याहृतिभिः	४२१
तत्सूर्याभिमुख्य	२१२
तिर्यग्यवोदरा	५२३
दशाहीनेन वस्त्रेण	२५९
देवानां होमकर्मणि	७९८
देवांश्चैव पितॄंश्चैव	३८०
देशान्तरे स्थितः	६२०
द्वेष्यं पुरुषं	९२१
ननु केवलपितृ	७४९
नन्वेवं कलौ	१३
नादर्शे चैव	११४
नास्तिकस्त्रिविधः	९२२
नास्तिक्यादथ वा	१९
नित्यं नैमित्तिकं	२४७
नैऋत्यामिषुविक्षेपम्	२११
पितुः पितृष्वसुः	१२७

ऋषिः	पृष्ठम्
माधवीयम्	
पुत्रः कुर्यात्पितुः	६७०
पुनरपो दत्वा	७९१
पूर्वकस्य मुख्यस्य	६९६
पूर्वेऽह्नि रात्रौ	७७६
पौरुषेण तु	३८५
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां	७४७
प्रदानं यत्र	६५९
प्रागग्रेषु सुरान्	३७६
प्राजापत्यक्रिया	९४३
ब्राह्मणोद्देशेन	८१४
मातरं जननीं	८८६
मासं मासिकं	७१५
यज्ञोपवीतं कुर्वीत	९०
यत्र क्वचनसंस्थानां	३८०
यदा तु विदितं	१८५
यदुच्चनीच	३३९
या तिथिः संक्रमात्	७०५
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः	४९६
वाचिकाख्य उपांशुः	३३९
शिवविद्या गुरूणां	३९४
श्रवणाश्विध	७३६
श्राद्धे यज्ञे च नियमे	२४४
होमं च कृत्वा	३६६
—	४,१६२, २२९,२४७,२५९,२६६,२६९, ३१३,३१६,३६७,३७६,४०५, ४३२,४४६,४४९,४९४,४९७, ४९९,५०१,५०५,५०६,५१८, ५३१,५३५,५८५,५८९,६०३, ६०६,६१४,६३६,६४७,६५४, ६६२,६६७,६६८,६७०,६८७, ७१५,७२४,७४५,७४९,७५०, ७८४,७८७,८१२,८१६,८७२, ८७९,८८१,८८७,८९४,८९६, ८९९,९००,९०३,९०५,९१९, ९२४,९३७.
माधवीयपराशरः	
परिभोगात्	१७४

ऋषिः	पृष्ठम्
माधवीयपराशरः	
बहूदकश्च संन्यस्य	१८४
सूर्योदयात्प्राक्	२०९
—	११२
माध्यन्दिनगृह्यम्	
भस्मना ललाटे	३०३
मानवम्	
अतश्च वेदा	२९७
आयुधैः शंखचक्राद्यैः	२९९
ब्राह्मणैश्च पुरा	२९८
वेदप्रस्खलितो	२९८
—	५१९
मानवीयसंहिताम्	
प्रातःकाले च	३०५
मानवोपपुराण	
ऊर्ध्वपुंड्रं च शूलं	२९५
त्रिपुंड्रधारिणं	३०४
मार्कण्डेयः	
२७।२३–२४	७६४
अग्न्यंबुहीने	५०२
अज्ञात्वा पुष्पिणी	९११
अनाहिताग्निः	६८५
अन्यायोपार्जित–	८२२
अप्रत्तायां मृतायां	५१५
अमंत्रेण हुतं	२९३
अयुते वा सहस्रे	९०८
अर्कद्विपर्वरात्रौ	५११
अश्रीयात्तन्मना	४२४
अह्नः षट्सु	७८७
आपत्स्वपि सदा	९२६
आपाङ्क्तेयस्य	९२२
आम्रेक्षुखण्डताम्बूल	२३९
आम्रेक्षुखण्ड	३८९
आहिताग्निस्तु	६८४
उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो	२३६
उत्तरापोशनात्	४५२
उत्तरायणगे सूर्ये	५५३

ऋषिः	पृष्ठम्
मार्कण्डेयः	
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो	२४३
उदङ्मुखानां	८१२
एकभक्तेन नक्तेन	८४८
एवं गृहबलिं	४०१
कन्यागते सवितरि	७४५
कालिंन्दी गौतमी	२८८
कुशपाणिः सदा तिष्ठेत्	२२९
कुशबृस्यां	३२७
कैवर्तस्य स्त्रियं	८८९
क्रीतलब्धाशनाः	६०६
खरमारुह्य विप्रो	९०३
गोधूमैरिक्षु	७८३
ग्रहणं तु भवेत्	४५०
चतुर्भिर्दर्भ	२३०
चन्दनागरु	७९०
चंद्रस्य यदि वा	४५०
चौले कर्माणि	९१५
जात्यश्च सर्वा	७८९
ततः शनैर्बलिं	४०२
ततो नित्यक्रियां	४०६
तन्नक्षत्रमहोरात्रं	८५८
तस्याग्रतोऽथ	८३
दशाहं ब्राह्मणः	४७८
दासी मानधनं	८९१
देवतापुरतस्तस्य	८३
द्वादश्यामुपवासेन	८४६,८५०
द्विमासं सरितः सर्वा	२८७
धृत्वाग्रजो गोसहस्रं	९२७
नारी खल्वननु–	१५४
नारी खल्वनुज्ञाता	८४७
नित्यक्रियां पितॄणां	८१८
पक्वान्नं तु समादाय	२४०
पात्राभावे तृणार्तस्तु	८८१
पिता पितामहश्चैव	१२९
पितॄणां नामगोत्रेण	८१३
पितॄनुद्दिश्य	४०२
पुराणानां नरेन्द्राणां	२५५
पूजयित्वाऽतिथीन्	४१०

ऋषिः	पृष्ठम्
मार्कण्डेयः	
पूजयित्वा हरिं	८५
प्रतीचि दक्षिणाशां	२४३
प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक्	२४३
प्राप्ते तु पंचमे	८४
फलैर्मासेन	९३८
ब्रह्माण्डं पुण्यतीर्थेषु	९२६
ब्राह्मादिषु विवाहेषु	१२९,६८१
भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौचे	४४८
भूयोऽप्याचम्य	४५४
मार्जारं नकुलं	८८५
मेषसंक्रमणे भानोः	७०२
यवव्रीहिस	७८१
यस्य संवत्सरात्	६९०
ये चापमृत्युना	८१३
यो विप्रः पञ्च	८९०
रक्षणीया तथा	५०२
रौरवेऽपुण्यनिलये	४५२
वटासनार्कखदिर	२४२
वर्ज्या जन्तुमया	७५८
विशिष्टब्राह्मण	७६२
विश्वचक्रं द्विजो	९२९
वैश्वदेवं देवतार्चा	९११
शाल्मल्यश्वत्थभव्यानां	२४२
शिवे निवेदितं	९१२
शीतमुष्णोदकात्	२७२
शुक्लपक्षे तु	७११
संपूर्णैकादशी	८४२
सख्युरुत्सुन्न	५६७
सपवित्रेण हस्तेन	२३१
सम्यगाचम्य तोयेन	२३६
सर्वकालं तिलैः स्नानं	२८०
सर्वे कण्टकिनः	२४२
सर्वेषामपि	३३५
सालग्रामशिलां	९१८
सौचिकस्य स्त्रियं	८९०
सौरमेयः सर्वहिता:	४०८
स्त्रीणामुपनयन	५१६
स्नातः स्नातान्	७९१
—	७१२,८१८

ऋषिः	पृष्ठम्
मार्कण्डेयपुराणम्	
२७।१९–२४	५६३
तुलाप्रतिग्रहीता	९२५
पुत्रो भ्राता च तत्पुत्रः	५६३
प्रतिगृह्य द्विजो	९२६
प्रधानं संपरित्यज्य	९२५
बाहुजादेकगुणितं	९२६
मिताक्षरा	
—	८५
मुण्डकम्	
तद्विज्ञानार्थं	१८१
मुण्डकोपनिषद्	
३–१–१०	५५०
तमेवैकं जनिथा.	१९५
पाणिपात्रम्	२०१
मुद्गलः	
देवेषु द्वावेको	७५५
मृकण्डुः	
पंच चूडा आंगीरसो	८३
मेधातिथिः	
न स्नायादुत्सवे	२७०
बह्वन्नं पच्यते	२०४
भिक्षाटनं जपो	१८८
यावन्न स्युस्त्रयो	१८४
संरक्षणार्थं	१९०
—	५११
मैत्रायणीश्रुतिः	
इन्द्रस्य वज्रोऽसीति	१८०
त्रिषु वर्णेष्वेका	२०१
यस्तु स्वैरग्निभिः	२५,५७०
भिक्षार्थं ग्रामं	२०१
मैत्रेयः	
मासद्वये यद्येकराशिं	७२३
मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टम्	७३८
उद्वाहे पुत्रजनने	७३८

ऋषिः	पृष्ठम्
मैत्रेयसूत्रम्	
मासद्वये यद्येक	७३२
मौद्गल्यः	
अवालुकायुतं	३७४
सकृदभ्यर्च्य	३८७
यजुष्	
२।४।८–९	३९१
यज्ञपार्श्वः	
ओषधीमन्तरे	७९८
दुहित्रा स्नुषया	३५५
पंचदश्याः परः	८५४
होमान्तः पितृयज्ञः	७४२
यतिधर्मसमुच्चयः	
आस्येन तु	२०१
क्षौमं शाणमयं	१८६
देवं रूष्णं मुनि	२०६
यमः	
२।५	९३४
अंके नारोपयेत्	४२६
अंगुष्ठमात्रो भगवान्	८०४
अग्नौ करणवत्	८८६
अघवृद्धिमदा	५३१
अदन्तजाते तनये	४९३,५०७
अन्तर्जले जपेन्नग्नः	२६१
अन्तर्वतापि कर्तव्यं	५८९
अपचन्तमतिक्रम्य	४११
अपः परनखं स्पृष्ट्वा	२२३
अब्बिन्दुर्यः	२०४
अर्वाग्दशाहात्	६१४
अल्पानामेव पयसां	४४७
अव्रतानाम्	५२
अशुद्धौ तु परित्यागः	१०६
अष्टमात् द्वादशात्	६७०
अष्टमे तु भवेत्	१३५
अस्थिसंचयनात्	५६८,६३८
आचामाचित	९३९

ऋषिः	पृष्ठम्
यमः	
आदित्यस्य करैः	२५८
आ निपातात्छरीरस्य	१२१
आपद्गतो विना	९२३
आमंत्रितस्तु यः	७७९
आरभोमार्कवारेषु	६१०
आषाढ्यामथ	७६०
आसनं संस्पृशन्	७९५
आहरेन्मृत्तिकां प्राज्ञः	२१५
आहारमात्रात्	९७
आहारमात्रादधिकं	४११
आहारस्य चतुर्भागं	२०३
उत्तीर्योदकमाचामेत्	२३५
उदकं च तृणं	४२७
उद्धृत्य वामहस्तेन	२२४
उभे मूत्रपुरीषे	१९६
ऊनद्विवार्षिके	५०८
एकवासा अवासा	१८१
एकैकं पिण्ड	९३७
एकोद्दिष्टे कुशाः कार्याः	२३१
एतान्येव समस्तानि	९३८
ओंकारपूर्विकाः	३२३
कन्या द्वादशमे वर्षे	१३६
कपिलां विप्रमुख्याय	३८७
काणाः कुब्जाश्च	७७४
कारागृहाद्विनिर्गत्य	९०४
कार्तिक्यां पुष्करे	२८०
कार्पासं क्षौम–	९४
किल्बिषं हि	४४४
कुतूहलेन वा शूद्रं	२३०
कुलं च शीलं च	१३४
कुलानीमान्यपि	१३२
कुशाः काशास्तथा	२३४
कृच्छ्रद्वादश	८०७
केतनं कारयित्वा	९२३
खंजः काणः	७८६
गंगा धर्मोद्भवा	२८८
गायत्रीं चैव	३३४
गायत्रीं तु जपेत्	३८३

ऋषिः	पृष्ठम्
यमः	
गुर्वधीनोऽस्वतंत्रः	११५
गृहस्थो ब्रह्मचारी	७६७
गोब्राह्मणहतं	९२०
घृतं च सार्षपं तैलं	२८५
चक्रोपजीवी	४४३
चक्षुर्दद्यात्	४१३
चण्डालपुल्कसानां	८८८
चतुर्थे प्रहरे	७११
चतुर्दश्यष्टमी	२४३
चन्द्रसूर्यग्रहे	७३३
चीर्णवेदव्रतो	१७२
जपेद्वाप्यस्य	३४७
जातिक्रियाव	७७६
जान्वालभ्य ततो	७९५
जीवत्पिता पितामह्या	६७८
ज्ञानेन मुच्यते	१७५
ततस्तृतीये कर्तव्यं	८२
ततोऽन्नप्राशनं	८२
ततः संवत्सरे पूर्णे	८३
ततः स्नात्वा	७९१
तथा क्षोभ्यतटाकादि	४७३
तस्मादस्याधिकारो	६
तस्मादुद्वाहयेत्	१३६
ताम्रपात्रस्थितं	८८२
तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान्	२२४
तिलदर्भसमायुक्तं	२६४
तुषाङ्गारकपालाग्नि	२१३
तूष्णीं दम्पति	६७९
त्रींस्त्रीन् पिण्डान्	९४१
त्र्यहं पिबेत्तु	९३८
दक्षिणासंस्था	७८५
दण्डं कमण्डलुं	११३
दत्वा तोयांजलिं	१८०
दर्व्यां देयं शृतान्नं	४३०
दशप्रणवसंयुक्तैः	३२६
दशवर्षा भवेत्कन्या	१३६
दैवविप्रकरेऽनाग्नेः	६८६
द्विजोऽज्ञानान्मलं	८८१

ऋषिः	पृष्ठम्
यमः	
द्वे लिंगे मृत्तिके	२१६
द्वौ हस्तौ युग्मतः	२४८
धर्मविद्ब्राह्मणः	२२
न खरैरुपघातस्य	७७५
न पङ्क्तौ विषमं	९१३
न पङ्क्त्यां विषमं	९२२
न पृच्छेद्रोत्रचरणे	४१३
न शूद्रो यजमानं वै	५४५
न हस्तेन पिबेत्	४३०
नांकयेन्न दहेद्वात्रं	२९९
नाघ्यापयति	१०४
नाभेरधः स्वकायं	३४१
नामधेयं दशम्यां	८१
नाशौचं नोदकं	४८९
नित्यं नैमित्तिकं	२५८
नोदकेन न वाचा	१३८
पंचसूना गृहस्थस्य	३९५
पत्या चैकेन कर्तव्यं	६४३
पत्न्या चैकेन	५३२,६७८
परकीयप्रदेशेषु	७५८
परकीयरहस्यानि	४६५
परपाकं सदा	४४४
पात्राद्विरहितं	३५३
पादप्रक्षालनं	७९२
पापोपकल्पनात्	४८२
पितृव्यपुत्रान्	१५२
पित्र्यं जीवपितुर्नोक्तं	७४२
पुनर्भोजन	८२०
पुराकल्पे तु नारीणां	८४
पूर्वं जलेन प्रक्षाल्य	२१७
पूर्वमेव परीक्षेत	७६५
प्रतिग्रहाध्यायन	२८
प्रतिश्रुताप्रदानेन	४८
प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्णे	२१२
प्रत्यादित्यं न मेहेत	२१३
प्रयान्त्याचामतो	२३८
प्रोक्षितं प्रणवे	२०३
ब्रह्मचारी जितक्रोधो	९३८

ऋषिः	पृष्ठम्
यमः	
ब्रह्महत्यासुरापान	९३४
ब्रह्मा विष्णुश्च	६६३
ब्रह्मोद्याश्च कथाः	७९६
ब्राह्मणं तु मुखं	७८०
भक्ष्यं भोज्यं	७८५
भिक्षुको ब्रह्मचारी	७६८
भूसुरो मद्यपाने	११८
मद्यपः स्वैरिणी	७८६
मसूरमाषसंयुक्तं	४३६
मातुर्मृताहे पित्रादीन्	७१८
मातुः सपिण्डीकरणं	६८०
मातृष्वसा मातृमुखी	८६३
मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु	२१९
यजमाने चितारूढे	५८२,५८४
यज्ञार्थमर्थं	२२
यत् किञ्चित् क्रियते	९४१
यत्तथा मध्यमं	८१७
यत्रकचन	३८१
यत्रकचन नद्यां	३८१
यत्सुखं त्रिषु लोकेषु	११०
यदि संयोगकाले	७५
यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यः	८०८
यवहस्तस्ततो	७९६
यवागूं यावकं	९३९
यश्चरेत्सर्वं	२०१
यस्तु प्रव्रजितात्	२०८
यस्त्वेकपंक्तौ	४२७
यः सपिण्डीकृतं	६५९
या दिव्या आप	७९९
यावद्विषयं	८०८
ये च संतानजा	१७५
ये यजन्ति पितॄन्	८२२
यो न वेत्यभि–	११२
यो मनुष्यां हि	१४४
रहस्ये रहस्यं	९३२
रात्रावदीक्षितेनापि	२२३
रक्षं कृमिहतं	७५८
रेतः सिक्त्वा कुमारीषु	८८९

ऋषिः	पृष्ठम्
यमः	
विद्यायुक्तो धर्मशीलः	४८
विप्रस्तु वध	९२०
विप्रस्य दंडः	९३
विप्रस्य मेखला	९५
विप्रः स्पृष्टो निशायां	२७१
विरजाद्विगुणं	३५०,९३३
विवाहं चोपनयनं	१३६
वेदविद्याव्रत	७६१
वैश्वदेवं पुरोडाशं	८६
शर्मा देवश्च	८१
शीलं संवासतो	४९
शुना चैव श्वपाकेन	२६७
संध्यामुपासते	३११
संवत्सरोषिते	११६
सततं प्रातरुत्थाय	३०,११६
सत्कृत्य भिक्षवे	४१०
सपिण्डीकरणं नैव	६६३
सपिण्डीकरणात्	६५९
समतिक्रान्तकालाश्च	८९
समर्घं धनमादाय	५१
समार्घं धनमुद्धृत्य	७७३
समुत्थितस्तु यो	४२४
समूलस्तु भवेद्भर्भः	२३१
सहस्रपरमां	३३७
सायाह्नाच्चिमुहूर्त्तं	७११
सायाह्नाच्चिमुहूर्त्तः	७०९
स्त्री यदा बालभावेन	१५३
स्वस्तीति ब्राह्मणो	११०
हंसे वर्षासु	७४७
हस्तदत्ता तु या	४३०
होमाग्रदान	४०५
— २२ टीप, ५०, ५०४, ५३१, ७०४ टीप, ८०६ टीप	

ऋषिः	पृष्ठम्
याज्ञवल्क्यः	
१।६	२
आ. ७	१
आ. ८	१९४
१।८	३
१।९	३
आ. ९	१९६,८६९
आ. १०	७२
आ. ११	७८
आ. १२	८१,८३
आ. १३	७३,८४
आ. १४	८७
आ. १६	२१२
आ. १८	२२१
आ. १९	२२५
आ.	२२२,२२५
आ. २१	२२२
आ. २३	३२३
आ. २४–२५	३३६
आ. २५	९८,७५५
आ. २६	१०७,११३
आ. २८	३१
आ. २९–३०	९६
आ. ३१	९७
आ. ३२	९६,७६९
आ. ३३	११४
आ. ३४–३५	१०४
आ. ३६	११८
आ. ३७	८९
आ. ३८	८९
आ. ३९	८८
आ. ४०	२९
आ. ४१–४८	३७३
आ. ४९–५०	१२०
आ. ५१	११९
आ. ५२–५३	१२५
आ. ५३	४९७
आ. ५५	१३४
आ. ५७	१३२,१३३
आ. ५८–६१	१४१

ऋषिः	पृष्ठम्
याज्ञवल्क्यः	
आ. ६३–६४	१४०
आ. ६४	१३६
आ. ६५	१३७
आ. ६६	१३९
आ. ६७	१३९
आ. ७०	१६३
आ. ७१	४७५
आ. ७२	१६३,८९४
आ. ७३	१५१
आ. ७५	१५६
आ. ७८	१५४
आ. ७९	७४,१५९
आ. ८०	७५
आ. ८१	७४
आ. ८४–८८	१५६
आ. ८६	१६०,८९५
आ. ८९	२४,५६९
आ. ९०	१८,८५
आ. ९१–९२	७०
आ. ९३–९४	७१
आ. ९५	७२
आ. ९६	७२
आ. ९७	६८३
आ. ९७	३५४
आ. ९८	२४१,३१५
आ. ९९	३७४
आ. १०१	३७१
आ. १०२	३९६
आ. १०३	४०१
आ. १०४,१०५,१०८	४०९
आ. १०६	४२२
आ. १०७	४०९,४१३
आ. १०९	४१५
आ. ११०	४१५
आ. १११	४१२
आ. ११२	४१५
आ. ११३	४१५,४५४
आ. ११४	४५५

ऋषिः	पृष्ठम्
याज्ञवल्क्यः	
आ. ११५	२०९
आ. ११६	१०६
आ. ११७	१०७
आ. ११८	१८
आ. ११९	६४
आ. १२०	३८३
आ. १२०।१२१	६७
आ. १२३	४६५
आ. १२४	२१,६०
आ. १२५	२२
आ. १२७	२२
आ. १२८	६०
आ. १३०	५५
आ. १३१	२५१,४२६
आ. १३४–१३५	२१४
आ. १३८	४३०
आ. १४०	५६
आ. १४१	५५
आ. १४२	३२
आ. १४८–१५१	३५
आ. १५२–१५३	४६०
आ. १५६	५
आ. १६१	४४३
आ. १६४–१६५	४४३
आ. १६५	४२५
आ. १६७–१६८	४३१
आ. १६९–१७०	४३६
आ. १७६	४३४
आ. १७७	४५१
आ. १७८	४७१
आ. १७९	४५१
आ. १८४–८५	४६९
आ. १८६–१८७	४६९
आ. १८७	४७५
आ. १८९	४३३
आ. १९०	४६८
आ. १९१	४६८
आ. १९२	४७३

ऋषिः	पृष्ठम्
याज्ञवल्क्यः	
आ. १९६	२३६
आ. १९८	६९
आ. २००	४८
आ. २०२	५८
आ. २०३	४०
आ. २०४।२०५	४१
आ. २१३	५४
आ. २१५	५७
आ. २१७–२१८	७६९
आ. २१९	७६६
आ. २२०	७०६
आ. २२२	७७२
आ. २२५	८१८
आ. २२६–२२८	७९४
आ. २२७	७५८,७७७
आ. २२८	७७७
आ. २२९	७९६
आ. २३०	७९७
आ. २३१	७९९
आ. २३३	७९७
आ. २३५	७९९
आ. २३६–२३७	८०१
आ. २३८	८०४
आ. २३९	८०६
आ. २४०	८०७
आ. २४१	८१२
आ. २४२	८१५
आ. २४४–२४९	८१४
आ. २४९	८१९
आ. २५१।२५२	६४८
आ. २५३	६७४
आ. २५५	६९०
आ. २५५–२५६	६४७,६५९
आ. २५६	६३७,६९८
आ. २५८, २६०	७८२
आ. २६१	७४९,७८२
आ. २६२–२६४	७५०
आ. २६४	७४७,७८२

ऋषिः	पृष्ठम्
याज्ञवल्क्यः	
आ. २६५–२६८	७६३
आ. २६९	६६३
आ. २६९–२७०	८२२
आ. २७७	९०४
आ. २९५	२३७
आ, ३०९–३११	६४
आ. ३२५	७७७
आ. ३२८	६७६
आ. ३४२	६७७
आ. ३५९	२५६
आ. ३६२–३६३	८८२
२।३७	६४
व्य. ८३	९२१
व्य. ११७	१२९
व्य. १२८–१३२	१०१,५६१
व्य. १३२	५६३
व्य. १३५	५६५
व्य. १४५	५६४
व्य. १७५	४७,४८,१०३
व्य. १८३	९१९
व्य. २८६	८९४
प्रा. १–२	५०८
प्रा. ३–४	५९८
प्रा. ४	६००
प्रा. ७	६०४
प्रा. ८–१०	६०४
प्रा. ११	६०४
प्रा. १२–१३	६०४
प्रा. १४	५४६
प्रा. १५	५५८
प्रा. १६	५४७
प्रा. १६	६०६
प्रा. १७	४७८,६०३
प्रा. १८	५०१,५१८
प्रा. १९	८०,५००
प्रा. २०	४९१,५३०
प्रा. २१	५३४
प्रा. २२	४९४

ऋषिः	पृष्ठम्
याज्ञवल्क्यः	
प्रा. २३	५०७,५१७
प्रा. २४	५२८
प्रा. २५	५२१,५२९
प्रा. २६	५४२
प्रा. २७	४८७
प्रा. २८–२९	४८१
प्रा. ३०	२६५
प्रा. ३२	१७५
प्रा. ३५	६०
प्रा. ३६–४०	६२
प्रा. ४१	४८०
प्रा. ५५	१७०
प्रा. ५६–५७	१७१
प्रा. ५८	१८८
प्रा. ५९	१९९
प्रा. ६०	२०२
प्रा. ६५–६६	१९२
प्रा. ७५	१६०
प्रा. ८३	४९४
प्रा. १९०–१९३	१६६
प्रा. २०६–२०८	८६०
प्रा. २०९–२१०	८६०
प्रा. २१०–२१५	८६१
प्रा. २१७	८६०
प्रा. २१८	८६२
प्रा. २१९–२२०	८५९
प्रा. २२१–२२५	८५९
प्रा. २२६	८६७
प्रा. २२७	८६२
प्रा. २२८	८६४
प्रा. २२९	८६५,९२९
प्रा. २३०	८६५
प्रा. २३१	८६५
प्रा. २३४–२४२	८६६
प्रा. २३५	३१
प्रा. २४३	८७१
प्रा. २४४–४५	८७२
प्रा. २५२	८६४,८७२

ऋषिः	पृष्ठम्
याज्ञवल्क्यः	
प्रा. २५३–२५६	८७९
प्रा. २५७–२५८	८८३
प्रा. २५९–२६०	८८६
प्रा. २६१	१५४
प्रा. २६३-२६४	८७५
प्रा. २६५	९३१
प्रा. २६८–२६९	८७४
प्रा. २७०–२७६	८७७
प्रा. २७५	९३१
प्रा. २७८	८९२
प्रा. २७९	९२०
प्रा. २८५–२८७	८९८
प्रा. २८९	९०१
प्रा. २९० ७०२ टी,	९२४
प्रा. २९१	९०३
प्रा. २९२	९००
प्रा. २९३	८९९
प्रा. २९६	८७८
प्रा. २९८	८६४
प्रा. ३०१	८६८,९३२
प्रा. ३०२	९३४
प्रा. ३०४–३०५	९३५
प्रा. ३०६	३९५,८८८
प्रा. ३१०	३३५
प्रा. ३१५	९३७
प्रा. ३१७	९३८
प्रा. ३१९–३२०	९३६
प्रा. ३२०	९३७
प्रा. ३२१	९३७
प्रा. ३२२	९३८
प्रा. ३२३	९३९
अनार्तश्चोत्सृजेत्	३१३
अमत्रं वाथ	४१९
अमावास्याष्टका	७२२
अविशेषेण पित्र्यस्य	७३६
अशक्ताविष्ट	१८२
गृहीतशिश्नश्चोत्थाय	२१५
गोवालं दर्भसूत्रं च	२३२

ऋषिः	पृष्ठम्
जपयज्ञो हि	३४८
जलमध्ये स्थितो	२६१
त्रिरात्रं दशरात्रं	५१०
देशांतरमृतिं	४८५,५२२
द्वादशाहमनाम्निस्तु	३५६
पारंपर्यागतो	२९
प्रोषिते कालशेषः	५३४
ब्राह्मणं विनियोगं	३१६
मत्स्यकच्छपमण्डूका	२५४
मदमोहहता	८९५
मृते स्नानेन	४९२
मृत्तिका गोमयं	२५९
य एष विस्तरः	२६३
यत्पुंसां पर	१६४
यथा कथंचित्	४२
यदा यदा तु	९३१
या संध्या सा	३१३
यो यस्य विहितः	७३८
वनस्पतिगते	७८८
वृथा तूष्णोदकस्नानं	२५८
शतमिंदुक्षये	४७
सुरापः स्वर्णहारी	३४९
— १२८, १३९,	२३८
४४१,४४७,५१४,५१९,५२०, ५२१,५६१,८००,८१२,८६८, ८९७,९२१	
योगयाज्ञवल्क्यः	
अग्न्यगारे जलान्ते	३२१
अग्राह्यास्त्वधमा	२५८
अलाभे धौतवस्त्रस्य	२५२
असामर्थ्यात्	५४९
असामर्थ्याच्छरीरस्य	२८९
आगम्यागमनात्	२४५
आचमनं स्वकीय	३१५
आवाह्य पूर्वं	७३७
आसत्यर्क्षं च पूर्वं	३७६
उत्थायावश्यकं	३३७

ऋषिः	पृष्ठम्
योगयाज्ञवल्क्यः	
एवं संपूज्य	३९०
एवं संमार्जनं	३२३
ओंकारं पूर्वमुच्चार्य	३३८
कव्यवाहोऽनलः	३७९
गंगायां यमुनायां	६०९
गत्वोदकान्तं	२५९
ग्रहणोद्वाहसंक्राति-	२७०
घृतयुक्तैः	३३६
तिसृभिर्मध्यमाभि	२२६
तूष्णीमेवावगाहेत	२१९
त्रिंशत्कोट्यस्तु	३१२
त्रिरात्रफलदा	२५५
देवानामर्चनं	३८४
धात्रीफलैः	२८०
न तावत्पाप	३५१,९३४
नद्यामस्तामिते	२५७
नव प्रणव	३१५
नास्तिक्यभावात्	३८०
पवित्रे स्थ इति	७९८
पादयोर्जंघयो	३२५
परकीयनिपानेषु	२५६
पूरकः कुंभको	३२४
पूरके विष्णुसायुज्यं	३२४
प्रथमं कर्कटादौ तु	२८८
प्रदक्षिणं समावृत्य	३६९
प्राणायामत्रयं	३२५
प्रातस्तिष्ठन् जपेत्	३३७
प्रातः सह गोमयेन	२४७
बाह्यानि करणानि	३२०
ब्रह्मचार्याहिताग्नि	३३८
ब्रह्माणं तर्पयेत्	३७८
भूर्भुवस्वर्महं	३२३
मांत्रं भौमं तथाऽऽग्नेयं	५४९
य एता व्याहृतीः	३२६
यदि वाग्यमलोपः	३४१
यद्युद्धृतान्	३७७
यावद्वेवानृषीन्	३८३
यावद्देवानृषींश्चैव	२४९

ऋषिः	पृष्ठम्
योगयाज्ञवल्क्यः	
यावन्नोदेति भगवान्	२८७
रजो दृष्टेभसि	२४७
राज्यन्तयामनाडी द्वे	२४७
वसून् रुद्रान्	३७८
वायुभक्षो दिनं	३३५
व्याहृतीनां तु	३२५
शं न आपस्तु	२९१
शिवे निवेदितं	९१२
संधौ संध्यामुपासीत	३१०
संध्ययोरुभयोः	३२०
सवर्णेभ्यो जलं	३७८
सहस्रकृत्वः	३३८
सौवर्णं राजतं	३५३
स्नात्वैवं वाससी	२५१
स्नानं दानं जपं	२५३
स्फटिकेन्द्राक्ष	३४२
हस्तेऽश्वीयात्	२७७
हत्वा लोकानपीमांस्तु	२६१
—	२८१
योगवासिष्ठम्	
संसारान्मोक्ष	३५०
योगीश्वरः	
आर्धरात्रादधः	८३३
रोहिणीसहिता	८३३
स्वर्णयुक्तं ताम्रपात्रं	४५
रत्नकोशः	
हस्तो मूलश्रवण	७८
रत्नमाला	
जन्ममासि न च	१४७
रत्नावली	
अनुज्ञा द्विगुणो	६४९
अपक्वं स्नेहपक्वं	४३०
अपि स्यात्सकुले	४०२
उच्छिष्टैरेव	८१३
कर्पूरागरु	३९३
चण्डालाशुचि	३४०

ऋषिः	पृष्ठम्
रत्नावली	
दंतानां शोभनं	४५३
दर्शे स्नानं न	२६३
देशः कालस्तथा	७५७
धार्याणि शिरसा	३६७
न पिता नात्मजो	१५७
नैवेद्यस्य त्वलाभे	३८९
पर्वाभिश्च जपः	३४३
पर्वाभिस्तु जपेद्देवी	३४३
पित्रोर्मृतान्तराले	५३३
प्रवासिनोऽग्नि	३५९
भक्ष्यं चेच्छिशु	४३१
मंगल्यं पूर्णकुंभं	४५७
मुकुलैर्नार्चयेद्देवं	३८८
वल्कीपलाशपत्रेषु	४१९
विकिरे पिण्डदाने	३८३
संक्रांतिर्वार्थ दर्शो	६१५
सर्वं तु तरितुं	४४५
राजाविषयः	
सहस्रधेनुदाने	९२७
रामायणम्	
सर्वे क्षयान्ता निचयाः	६०४
सा स्वभावेन	३७४ टीप
सेतुबन्ध इति	८७१
रुद्रस्कन्दः	
स्त्रीणां सापिण्डये	६७९
रोमशः	
निर्घातो बन्धनाग्न्याद्यैः	४९०
लघुयमः	
अन्नहीनं क्रियाहीनं	८०६
लघुव्यासः	
ऋगादिकम्	११९
वेदस्याध्ययनं	१२६
लघुहारीतः	
इन्द्राग्नी यत्र	७२३
एकमप्यक्षरं	१२०
प्रत्यब्दं द्वादशे	७०२

ऋषिः	पृष्ठम्
लिखितः	
छिद्राण्येतानि	३९
भुक्त्वा वार्धुषिकं	९०७
भुक्त्वोपस्थाय	४५४
लिखितपराशरः	
परपाकनिवृत्तस्य	४४५
लिंगपुराणम्	
इशानेन शिरोदेशं	२९०
तुलायां गोसहस्रे	९२७
दत्तामिमां कल्पलतां	९२९
मुखजो धनलोभेन	९२९
ततो विष्णोः प्रसादेन	२९७
त्रिपुंड्रं सुरविप्राणां	२९६, ३०४
भस्म विद्वि परं	३०३
केचित्कापाल	३०६
लौकाक्षिः	
अन्येषां प्रेतकार्याणि	६४०
अप्रशस्तेषु	८१६
अमाश्राद्धं गयाश्राद्धं	६७२, ७३७
गृह्याग्निद्विजदेवानां	४०७
तिथेः परस्या	८५६
तूष्णीमथोदकं	५१२
तूष्णीमेवोदकं	५९९
तृतीयस्य वर्षस्य	८३
तृतीये गर्भमासे	७८
त्रीनंशानोपसथ्यस्य	८५४
न स्त्रियाश्च वृक्षोत्सर्गः	६४६
नामान्नचौल	७५४
नियतेषु निमित्तेषु	७५४
पक्षान्तं कर्म	४०७, ८१९
पत्नीपुत्रस्नुषा	६४०
पितामह्यादिभिः	६७८
पित्रर्थं निर्वपेत्	४०७
पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं	८१९
पित्रोर्द्वयोर्दशाह	६४०
पुष्पवत्स्वपि	६८८, ७१४
पूर्वाह्णे वाथ	८५४

ऋषिः	पृष्ठम्
लौकाक्षिः	
प्रत्यक्षे तु न	५५३
मध्यमानामिकां	३०२
मातामहस्य गोत्रेण	६८१
मृतेऽहनि समासेन	६९६
श्राद्धं कुर्यात्	६९८
श्राद्धं कुर्याद्वयश्यं	७३५
श्राद्धानि षोडश	६५६
षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं	८२
सपिण्डीकरणात्	६९२
सर्वाभावे स्वयं	६७०
सिनीवाली द्विजैः	७३९
—	५०९
लौगाक्षिः	
त्रिपुंड्रधृग्विप्रवरो	३०८
पितर्युपरते पुत्रो	६३७
मातामहस्य गोत्रेण	१२९
श्रुतिस्मृतिविरोधे	७
सायमेवाग्निं	९८
वत्सः	
प्रदोषव्यापिनी	८२९
सर्वोपायैरसाध्यः	१४२
वरदराजीयम्	
ईडाकरणपूर्वं	९९
करणे व्रात्यतां	९९
तच्छब्दश्रुते-	३२७
दर्शे प्रेतदिनेषु	६१४
प्रागब्दाज्जननी	५२४, ६२२
मृतजाते जातमरणे	५०३
संपाताप्पितु-	४९२
— १२८, १२९,	४९४
वराहपुराणम्	
मार्गशीर्षे सिते	८२९
वस्त्रशौचादि	७७६
—	६६३
वराहमिहिरः	
एकोदरप्रसूतानां	१४५
देशाचारस्तावद्	१३१

ऋषिः	पृष्ठम्
वसिष्ठः	
१।४–५	७, १२८
१।१७	१३१
१।२३	९२१
१।२५–२७	१३४
२।३	८८
२।६	८६
२।७	८६
२।३७–३९	६१
३।१६–१७	८७४
३।३५	२२४
३।३६	२२२
३।३८	२१६
३।५७	४७१
४।१८	१२६
४।१४–१५	५४७, ६०६
४।१८	४९८
४।२८–२९	४९५
४।३४	४९२, ५०९
६।३	४, ९७
६।१८	२१६
७।७–१७	१२०
८।१–२	१२५
८।३०–३१	७७८
१०।२४	२०१
११।३	३९६
१२।२०	४२५
१३।५५–५७	९३
१३।६४–६६	९४
१३।७६–७९	८९
१३।५१	८९८
१४।२०	११४
१४।२३	४३२
१४।२८–२९	४३७
१४।३७	४३६
१५।३–६	४८, १०३
१५।९	५६१
१६।२३	४९९

ऋषिः	पृष्ठम्
वसिष्ठः	
१७।१–२	७६
१७।१७	१२६,६८१
१७।५१–५३	१५४
१७।७०	१३५
१७।७२	१३८
१७।७३	१४५
१७।७४	१३९
१८।१	८६७,८६८
२०।८	९०३
२०।१२	९०२
२०।१३	८८७
२१।१	८९३
२१।१०	८९४
२१।२८	९००
२१।२९	४४५
२१।२९–३०	८९९
२१।५८–६०	९५
२३।१–२	१२२
२३।७–८	५४६
२३।११–२२	९१९
२३।२५–२६	५४७
२३।३१	२६९
४१।२०	२४०
६५।२९	९२२
७०।४२	९३६
७०।४५	९४०
अकृत्वा वैश्वदेवं	४०६
अग्निक्षेपो नातिशवं	५८३
अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां	७२८
अज्ञातपूर्वाणि न	२४२
अनाहिताग्निः	५६८
अनुयाने च पत्या	६४३
अनुयाने तु	५३२
अनुयाने तु पतिना	६७८
अप्रत्याख्यायिनं	९६
अप्रामाण्यं च	६
अर्धप्रसृतिमात्रा तु	२१८
अवश्यं ब्राह्मणो	११

ऋषिः	पृष्ठम्
वसिष्ठः	
अव्रता ह्यनधीयाना	९७
अष्टौ दश द्वादश	१५२
आनृशंस्यं परो	७७१
आपोशनं सर्वतीर्थं	४२२
आपोहिष्टेदमापश्च	२६०,२६१
आब्दिकं सौरमासे	७०५
आमंत्रितो योऽन्त्यः	११२
आशौचान्ते तु	६४५
आ सप्तमात्	४९७
उपवासे तथा	८५०
उपवासे तथा श्राद्धे	२४४
उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैः	३४४
उभयोर्हस्तयोः	८०६
ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः	७४६
ऊर्ध्वं दशाहात्	५३४
ऋक्सामाथर्व	३७४
एकस्मिन्सावने	८४४
एकादशी तृतीया	८३१
एकादशीसमुत्थेन	८३८
औदुंबर्यामथा	५८१
कांस्यपात्रे हविर्दृष्ट्वा	३०९
किंचिद्वेदमयं	४९
कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी	८३१
केचित्कापाल	३०६
क्षुते निष्ठीविते	२३६
गुरोरवज्ञया	३९५
गृहस्थ एव	१६९
ग्रस्तोदये विधोः	४५०
ग्रहणे संक्रमे वाऽपि	२७२
चतुर्विधानां भिक्षूणां	६६३
चतुर्हस्तसमायुक्तं	२६३
चन्द्रसूर्यग्रहे	२७२
चीर्णब्रह्मचर्यो	१७२
जन्मन्यथोप	७५३
ज्ञातयः सप्तमात्	५९०
ततो विष्णोः प्रसादेन	२९७
त्रिर्वित्तपूर्णा	३६६
दर्शे रविग्रहे	७१७

ऋषिः	पृष्ठम्
वसिष्ठः	
दह्यमानं तु	६४२
द्वादशरात्रम्	८७२
न निःशेषकृत्	४३१
नासाग्रवर्तनादोषैः	५५५
नास्तिक्यभावात्	२४७
पञ्चमीं सप्तमीं	१२८
पवित्रकर एकाग्रः	२५४
पितुर्मरणकाले तु	५५३
पित्र्येऽस्तमयवेलायां	७१३
पुत्रजन्मनि यज्ञे	७९
प्रचरन्नभ्यवहार्येषु	२४०
प्रणवेनैव	२०७
प्रमीतपितृकः	५३८,६२८
प्राक्प्रत्यङ्मुख	१४९
प्राक्प्रत्यङ्मुखयोः	१४९
प्राणाहुतीषु सोमे च	२३९
ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो	५५८
ब्राह्मणकुले	७६९
भस्म विद्वि परं	३०३
भार्याहीनस्तु	१५२
मांसमन्नं तथा	४१४
मृदैकया शिरः	२५९
य आत्मत्यागिनां	९२०
यच्छाखीयैस्तु	११६
यतींन्साधून्वेति	७६७
यत्कृतं प्रेतमुद्दिश्य	६२६
यदा यदा तु	३३६
यां तिथिं समनु–	३३
यावन्न लज्जयांऽगानि	१३५
ये ते शतम्	२६०
वाराणस्यां मृतो	४८८
विशाखा रोहिणी	६०५
वैधे कर्मणि	३५
वैधे कर्मणि तु ५५३,५९२,६१२	
व्युत्क्रमेणापि	६७३
श्राद्धे नोद्वासनीयानि	८१८
श्रुतिं स्मृतिं	९१८
संवत्सरमध्ये	७२९

ऋषिः	पृष्ठम्
वसिष्ठः	
सन्तर्पयेन्निषिद्धे	३८२
सप्तमेऽह्नि तृतीये	६०५
सप्तागाराण्य	२०१
सर्ववेदपवित्राणि	३४७
सव्योत्तराभ्यां	५९७
सूतकांते भवेन्नारी	४९३
स्त्रीपुंसयोस्तु	१३८
स्नानशाट्यां	२५०
स्वाध्यायिनं कुले	८७४
हरिपूजापरो	३५२
हित्वा सकल	९३४
हित्वा सकलपापानि	३५१
-- ११०,१४६, ४७५,	४८३
वसिष्ठधर्मसूत्रम्	
३।४	४११
२६।१०	३५२
वसिष्ठशातातपौ	
नाभेरूर्ध्वमना-	९१
वसिष्ठसंहिता	
अथातः संप्रवक्ष्यामि	६४७
अष्टमी रोहिणीयुक्ता	८३३
अहोरात्रं तयोर्योगो	८३४
यत्तु रुद्रार्चनं	३०६
लाङ्गलं मुखजो	९२८
श्रावणे वा नभस्ये	८३२
वसिष्ठसिद्धान्तः	
द्वात्रिंशद्भिर्गतैः	७२४
वाजसनेयिगृह्यम्	
वनं प्रवेक्ष्यन्	४६३
वाधूलः	
यत्र यत्र कर्म	३५०
वामनपुराणम्	
गोदावरी भीमरथी	२८८,५२३
देशानुशिष्टं	४६६
धृत्वा चर्ममयीं	९२९
श्रुतिस्मृत्युक्त	२९४
वामनपुराणम्	
सत्यात्प्रमदितव्यं	३०१
सरस्वती नदी	२८८
सरस्वती नदी पुण्या	२८८
हिरण्याश्वं द्विजो	९२८
--	२८३
वायुपुराणम्	
अभार्यो दैविके	६८६
आहृत्य दक्षिणाग्निं	६८४
गतवीर्यश्च यो	८१७
जीरकं मरिचं	७८२
ततस्त्रिपुंड्रं रचयेत्	३०१
त्रयोदश्यस्तगते	८५२
दिवसस्याष्टमे भागे	७११
पत्न्यै प्रजार्थं	८१७
परिवेषणं प्रशस्तं	८०३
फलस्यानंतता	८०३
बिल्वामलक	७८१
याचते यदि	८०८
एकादशी विष्णुना	८४१
संन्यासिनोऽप्याब्दि	७५०
सिंहराशिगते	८३२
--	३०६
वाल्मीकिः	
३।३७–३८	१४१
उत्पन्नपि चाकाशं	४८
तीक्ष्णकामास्तु	१४१
न पिता नात्मजो	१५८
वासिष्ठम्	
४।३	८७
ऊर्ध्वपुंड्रं तु	२९४
धर्माधर्मौ सुखं	१९४
वासुदेवोपनिषद्	
गोपीचन्दन पापघ्न	२९२
वाहटः	
तांबूलं कटुतिक्तम्	४५५
भुक्त्वोपविशतः	४५४
विज्ञानेश्वरः	
पृ. ५ पं. ३०	२१७
पृ. १२ पं. २१–३०	१२४
पृ. १३ पं १–५	१२४
पृ. १३ पं. २५–२६	१२६
पृ. १४ पं. ७५	१२८
पृ. २० पं. १–३	७४
पृ. २३ पं. २७–२८	१६२
पृ. २४ पं. १८–२०	१६२
पृ. २५ पं. १४	२५
पृ. २५ पं. १५	५७१
पृ. २६ पं. २२	७०
पृ. २८ पं. २१	३५४
पृ. ३१ पं. १४	४१५
पृ. ३२ पं. २४	२०९
पृ. २४ पं. १६	६४२
पृ. २९ पं. १६–१७	३८३
पृ. ३८ पं. ६९	४२६
पृ. ४१ पं. १९	३५
पृ. ४२ पं. ११	३६
पृ. ४४ पं. २३–२४	२५६
पृ. ५२ पं. १९–२०	४६९
पृ. ५४ पं. १५–१९	४७१
पृ. ५४ पं. २५	४३३
पृ. ६८ पं. २०–२१	६८५
पृ. ६९ पं. २६–२७	७८२
पृ. ७० पं. ३	८०७
पृ. ७० पं. ७	८१२
पृ. ७० पं. १३	८१६
पृ. ७३ पं. १३–१६	६७४
पृ. ७३ पं. १९	६७९
पृ. ७४ पं. ४	६७२
पृ. ७५ पं. ५	६८१
पृ. ७५ पं. १२	६७८
पृ. ७५ पं. २७–३२	६८०
पृ. ७६ पं. १–२	६९०
पृ. ७७ पं. २०–२४	६५९
पृ. ७८ पं. १–१८	६६०

ऋषिः	पृष्ठम्
विज्ञानेश्वरः	
पृ. ७९ पं. २१–२२	७४९
पृ. ९० पं. १६–१७	१०२
पृ. ९० पं. १७।१८	५६५
पृ. १४१	१२९
पृ. १४४ पं. ३१–३३	५३९
प्रा. पृ. १६१ पं. ६–७	४७७
पृ. १६७ पं. १२	५५६
पृ. १७० पं. १८–१९	६०३
पृ. १७३ पं. ५–१०	५१८
पृ. १७३ पं. २०	५११
पृ. १७३ पं. २८	५००
पृ. १७६ पं. ९	५०३
पृ. १७६ पं. १६	५०६
पृ. १७६ पं. १९–२५	५०५
प्रा. पृ. १७६ पं. ३२	२७७
पृ. १७८ पं. ४–५	५३९
पृ. १७९ पं. ६–७	५३४
पृ. १७९ पं. १२–१३	६२१
पृ. १७९ पं. १५–१६	६२२
पृ. १८० पं. ६–७	४९५
पृ. १८२ पं. १२	५११
पृ. १८२ पं. २७–२८	५२४
पृ. १८३ पं. २०–२१	५२६
पृ. १८३ पं. २४	५२१
पृ. १८५ पं. १९	८८१
पृ. १८७ पं. ८–१०	५४८
पृ. १९९ पं. २४–२६	१७६
पृ. १९९–२००	१७२
पृ. २३५ पं. २४	८५९
पृ. २४० पं. २४–२५	८६५
पृ. २४२ पं. १९–२०	८६७
पृ. ३१४ पं. २३	४४८
पृ. ३४२ पं. ५	५५०
पृ. ३४३ पं. २०–२५	५५०
अग्नौ करिष्यन्	८८२
अनु पश्याज्जायन्ते	५८६
अस्थिसंचयने ~	६११
आब्दिके स्व स्व	३८३

ऋषिः	पृष्ठम्
विज्ञानेश्वरः	
इदमेकरात्राशौचं	५३५
एकादशे त्रिपक्षे	६५२
एकादशेऽह्नि संप्राप्ते	६४६
ऋच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य	५४४
दर्पादिना चण्डालादीन्	४८८
देवत्वं गतस्य	६६१
नवभिर्दैवसैः	६०१
न ह्यत्र देवदत्तादयः	८२३
नालिकाशणछत्राक	४३५
नित्यमन्नप्रद–	४८१
पित्रादीनां त्रयाणां	७९४
प्रतिव्याहृति पृ. ७ पं. १-३	३२३
प्रपासरण्ये घटके	४७४
प्रेतलोके तु वसतिः	६९२
भगिन्यां संस्थितायां	५२७
माता शुध्येद्दशाहेन	४९३
मातामहेन मातुः	७२२
मृतस्य बान्धवैः सार्धं	५४३
यज्ञे संभृतसंभारे	४८३
यदा संवत्सरात्	६५६
यद्यद्ददाति	७५६
यस्तु नद्यादि	५२३
यस्यानयति	५८१
यस्यामंतःकुंडिकायां	४३५
येन केनापि मातुः	७१८
श्राद्धानि षोडशाकृत्वा	६५२
सद्यःशौचं सपिण्डानां	४९२
साग्निकस्तु यदा	६६८
सूतकं जन्म–	५०१
सूतके मृतके चापि	४८०
—	१०७
१२६,१४४,१६३,१८८,१९०,	
४०५,४४१,४९३,४९४,४९६,	
४९७,४९९,५०३,५०६,५१०,	
५१८,५१९,५२०,५२६,५२८,	
५३५,५४०,५४२,५८३,६५६,	
८१२	

ऋषिः	पृष्ठम्
विराटः	
अनुवर्त्तेत	१६२
विवस्वान्	
पर्वमात्रप्रमाणस्तु	९१८
अरत्निमात्रं जलं	२१६
मंत्रसंभारसंयुक्तं	२५९
एकतः सर्वतीर्थानि	२५५
अविदित्वेव यः	२५४
विश्वरूपः	
—	५११
विश्वादर्शः	
आशौचमध्ये	६१४
यः कुर्यात्प्रथमे	६२४
शुभकर्म न कुर्वीत	६५७
स्त्रीपिण्डे पतिपिण्डगे	६७८
विश्वामित्रः	
अथ तत्वानि वक्ष्यामि	३२९
आदावस्त्रेण संशोध्य	३२९
एतैस्त्रिभिः	३२०
देवस्य सवितुः	३२७
धिया यद्क्षर	३३९
नित्यं नैमित्तिकं	७५७
पित्रोरनुपनीतोऽपि	५५९
प्रणवे नित्ययुक्तस्य	३३५
प्रणवोऽप्यत्र	३३९
यमार्याः क्रियमाणं	२
विश्रुतानि बहून्येव	३५१
—	९३१
विष्णुः	
१५।३९	५६१,५६३
१९।७	६०१
१९।१०–११	६०७
१९।१३	५२२,६१९
१९।१४	५८६
१९।२३	५९७
२१।२०	६६६

ऋषिः	पृष्ठम्
विष्णुः	
२२।७	४४८
२२।२२–२६	४९५
२२।२६–२८	५०७
२२।३१–३३	५१६
२२।३४	५३०
२२।४१	५२५
२२।४२	५२०
२२।४३	५२९
२२।४५	५२९
२२।५२	४८२
२२।६९	२६७
२२।७२	२७९
२२।७४, ७५	२३७
२२।७६–७७	२१९
२४।९–१०	१२५
२५।४	६४१
२५।१४	१६१
२५।१६	८४७
२६।५	१३३
२८।३२	४५२
२९।२	१०४
३३।१	८६५
३३।१–५	८६२
३३।३	८६५
३३।४–७	८६५
३३।६	१७०
३४।१	८६४
३६।८	९३१
३७।१	९२१
३८।१–६	८६७
३९।२२–४०।२	९३१
४६।२–९	९३९
४७।१–९	९४१
४८।२१	९०७
५१।३–५	११८
५१।४	४४८
५१।३८	८८२
५१।३९	४३८

ऋषिः	पृष्ठम्
विष्णुः	
५१।३९–४२	४३७
५२।५–८	४७८
५४।२	४७३
५४।१३	९२१
५४।१४	९००,९२१
५६।१–२७	९३३
६०।३, ७, १६, १७	२१४
६०।२२	२१३
६४।९	२४७
६४।१९	२६२
६४।२४	२४७
६४।३६–३९	३५०
६४।४०	२४७
६५।९	८००
६६।१–९	३८८
६६।७	७९०
६७।३३	४१६
६८।१६	२२९
६८।४६	४२६
७१।१	७४२
७३।२४–२५	८१३
७५।२	७४२
७५।४	६७२
७५।४–७	७४२
७८।१	७६३
७८।८	७६३
७९।२	७८४
७९।९	७९०
७९।११	७९०
७९।२२	८०४
८०।१	७८३
९८।६२	६
अच्छिन्नपादा	३३९
अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टे	२६८
अनुलेपनवस्त्रा	८००
अन्नं व्याहृतिभिः	३९८
अपुत्रपौत्रसंताने	५६२
अप्रबुद्धेऽविधूमे	३६२

ऋषिः	पृष्ठम्
विष्णुः	
अर्वाक् त्रिपक्षात्	५३५
अश्वं पित्रा परीक्षेत	१३३
अष्टकास्तिस्रः	७४४
असकृज्जलपानं	८५०
अस्पृष्टानां च	४८४
आक्रुष्टस्ताडितो	८६२
आ जानुभ्यां भवेत्	२६८
आद्यश्राद्धमशुद्धो	६४७
आवृत्य गणयेत्	३४३
आशौचापगमे	६३६
उत्थायोत्थाय	२१०
उद्दिश्य कुपितो	८६३
ऊर्ध्वपुंड्रधरो	५४९
एकरात्रोषित	१७५
एकादश्यां न	४४९
एकादश्यां निराहारः	८४९
कण्टकीक्षीर	१९६
कराभ्यामंजलिं	३२०
कुब्जवामन	१२१
कुशाभावे कुशस्थाने	२३४
कृच्छ्रत्रयं चोपनेता	९९
कौपीनाच्छादनार्थं	१८५
क्षत्रवैश्यगृहे	९६
गोभिर्युक्तेन	२८६
गोमयेनोप	७५८
ग्रामान्ते निर्जने	१९०
जन्मप्रभृति	१०८
जानुभ्यानु	३१९
जानुभ्यामुपरिष्टात्तु	२२९
जानोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्	२२८
ज्येष्ठो वाऽप्यनुजो	६७०
ततः कृत्वा	३७६
तिस्रोऽष्टकाः	३५
तृचाभिमंत्रितं	२९०
दंडवन्नमज्जनम्	११३
दक्षिणापवर्गेषु	७९८
दक्षिणाप्रवणे	७५७
दानादौ ग्रहणे	४८५

ऋषिः	पृष्ठम्
विष्णुः	
द्विजो निषिद्धया	४४१
द्विजो भोजनकाले	९१२
नमो विश्वेभ्यो	८०५
नवमे दशमे वाऽपि	४९४
नाभेरधः	२६७
नीते त्वाशौचे	५३५
पञ्चमात्सप्तमात्	१२६
पलाशशरीरं	६०८
पिण्डानां निर्वपणं	८१७
पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे	५१४
पौषफाल्गुनयोर्मध्ये	२८१
प्रतिपत्पर्वषष्ठीषु	२४३
प्राजापत्यं नव	९१३
प्राजापत्यं नवश्राद्धे	४४८
प्रातःस्नातोऽपि	२५४
बालाश्च तरुणा	२८१
बाले समानवयसि	१०५
ब्रह्मक्षत्रविशां	२५४
ब्राह्मणस्य कुलं	१३४
ब्राह्मणस्य सपिण्डानां	४७४
ब्राह्मणः अनार्द्रेण	२११
भुक्त्वोपविष्टो	४५४
भैक्षं यवागुं	२०३
मंटपे गोपुरे खट्वा	५५४
मातुर्मृताहे पिण्डादीन्	७२०
मृतायामपि	२५
मृतायामपि भार्यायां	५७०
मृत्पिंडतृणकाष्ठानां	४७१
यज्ञोपवीतं दण्डं	१८५
यत्राशुचि स्थलं	३७७
यदि भैक्ष्यं	२०४
यानुद्दिश्य भवेत्	७१८,७३६
यावदाशौचं तावत्	५९९
ये क्षांतदान्ताः	७६६
रजस्वलासंस्पृष्टो	२७९
वत्सरान्ते प्रेताय	६७४
वर्जयेच्छ्रोत्र	४३४
वर्षैरेकगुणां	१२५

ऋषिः	पृष्ठम्
विष्णुः	
वितस्तिमात्रमृजु	२४१
विप्रान् स्वागतान्	७९५
वृद्धानामातुराणां	१९३
वेदानधीत्य यत्नेन	१२३
वैश्वदेवान्तिके	४१६
शिष्याणां चाशिषं	१०८
श्रावयेत्पुण्यसूक्तानि	५५२
श्रौतं स्मार्तं च	३५६
श्वश्र्वादीनां तथा	५६७
संन्यस्तमिति	१७४
सपिण्डीकरणं	६८३
सभासु चैव	१०९
सर्वपापेषु सर्वेषां	९४१
सीमंतोन्नयनं	७९
सुप्रक्षालित	४५७
सुसूक्ष्मं सूक्ष्मदन्तस्य	२४१
स्थले स्थित्वा	३७७
स्नानार्हस्तु निमित्तेन	२७९
स्मार्तमौपासने	३५४
—	४८३
	५२१,५६५,९०७,९३१
विष्णुधर्मम्	
असंभाष्यांस्तु	८५०
अहोरात्रं न भुञ्जीत	४५०
वर्णत्रयात्सवर्णाद्वा	८९५
विष्णुधर्मोत्तरम्	
अथ काम्यानि	७६३
अष्टाविंशतिकोट्यः	८५९
एकादश्यष्टमी	८३१
ग्राह्यं प्राणप्रदानं	५९
तस्माच्छ्राद्धानि	७५८
तीर्थश्राद्धे सदा	८१७
त्रिंशन्मुहूर्ताश्च	७०६
न दह्यात्कुणपं	५८३
धूपो गुग्गुलुजो	७९०
परस्थाने वृथादानं	५१
बिभर्ति निटिले	२०४

ऋषिः	पृष्ठम्
विष्णुधर्मोत्तरम्	
भगवन् कर्मणा केन	७०१
यथा विहन्ति	८०१
यस्तु विद्याभिमानेन	८६४
स ब्रह्महा स	८४५
सा तिथिस्तच्च	८५८
सौरसंवत्सर–	७२४
सौरमासमधि–	७०१
—	६८५,७००
विष्णुपुराणम्	
३।९।२५–२८	१९२
३।११।५	२०९
३।११।१७	२१७
३।११।२७–२८	३७६
३।११।२९–३७	३८०
३।११।३९	३८४
३।११।४८–५३	४०१
३।११।६०	४१३
३।११।६८–६९	४१०
३।११।७७	४१९
३।११।७३	४१७
३।११।७५–७६	४१७
३।११।८२	४३१
३।११।८६–९५	४५४
३।११।१०१–१०९	४५५
३।१२।८–१०	४६१
३।१३।११–१२	६०६
३।१३।१४	६०७
३।१३।३४–३७	५६२
३।१४।१२	३७
३।१५।१७	८१२
३।१५।२८–२९	८०६
३।१५।३४, ३६	८०५
३।१६।५–६	७८२
३।१६।७–९, ११	७८४
३।१६–१३	४८४
अ. ११।२–३	५
अमावास्या यदा	७४३
अमावास्यासु न छिंद्यात्	२३४

ऋषिः	पृष्ठम्
विष्णुपुराणम्	
उपतिष्ठन्ति वै	३१४
गृहीतविद्यो	१७२
जातस्य जात	७५२
तिलैः सप्ताष्टभिः	६००
दुष्टानां शासनात्	६६
नदीनदतटाकेषु	२५५
पितृव्यगुरुदौहित्रा	७६९
पुत्रो भ्राता च	५६५
प्रेतस्य तापोप	५९८
माघासिते पञ्चदशी	७४३
यस्तु संत्यज्य	९०२
यागी दानं जपो	३०४
येनकेनापि	३०७
वैशाखमासस्य	७६१
शुशि वस्त्रधरः स्नातो	२४८
श्राद्धं श्रद्धान्वितः	७३५
श्राद्धोपवासदिवसे	२४४
सर्वं कालमुप–	४७७
स्वातिस्थिते	२८५
—	१२,५६३
विष्णुरहस्यम्	
अष्टमी कृष्णपक्षस्य	८३२
असामर्थ्ये शरीरस्य	८४८
एकादशी भवेत्काचित्	८४३
द्वादशीतिथि–	८४३
निष्कामस्तु गृही	८४२
परमापदमापन्नो	८३८
यदीच्छेत् विष्णु	८३७
रोहिण्यामर्धरात्रे	८३३
श्राद्धोपवासदिवसे	८५०
सूतके मृतके वाऽपि	५४७
विष्णुस्मृतिः	
उपवीतं शिखाबंधं	२९२
एकादश्यां न	८३८
शंखचक्राद्यंकनं	२९८
वृद्धगार्ग्यः	
अग्न्याधानाभि–	७५५
ऋक्षेषूद्वाहनक्षत्रे	३७
एकादश्यां दशम्यां	२८३
घटीपरिमितः	३३
ज्येष्ठस्य तु क्रतोः	४८४
दशमी पुत्रनाशाय	२८२
नभस्यापरपक्षे	७४९
नामान्नप्राशनं	७३४
निमित्तं कालमादाय	८२५
प्राजापत्ये च पौष्णे	७४८
बुधत्रयेंदुवाराणि	८८
मातुः सहोदरो	६६१
मीनमेषौ रविः	७०१
यदास्तमयवेलायां	२७६
रात्रौ यामद्वयात्	३९
वर्षादौ सरितः सर्वा	२८७
शाखाधिपे बलिनिके	८८
स्वाध्यायवियुजो	८८
—	४८८,७३
वृद्धगौतमः	
अनृतवाक्क खलः	८६१
चंद्रसूर्यग्रहे	४५०,८३०
मध्याह्नव्यापिनी	७०६
यायाद्गर्जोतरे	३८
सेचनान्मार्जनात्	४७२
वृद्धपराशरः	
अनाशकान्	९१८
कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य	२२१
तावत्तत्सूतकं	४९७
प्रेतस्पर्शनसंस्कारैः	५४६
यः प्रत्यवसितो	९१९
योऽसवर्णां तु मूल्येन	५४५
लेखाप्रभृति	७०७
—	५४०
वृद्धमनुः	
अन्यायोपात्त	२५६
अपुत्रा शयनं भर्तुः	५६३,६७०
अभिवादने तु	११०
वृद्धमनुः	
आरनालं च तक्रं	४५०
अराध्यं देवमाराध्य	२७०
कुर्यादनुपनीतो	६८५
कुर्यादनुपनीतोऽपि	५५९
कृषेस्तु विंशकं	९२३
क्लीबाद्या नोदकं	५३७
गुरुभागँवयोः	३४
ग्रामेश्वरे कुलपतौ	५२९
जाते कुमारे	४८०
जाते कुमारे तद्दहः	८०
जीवन् जातो	५०५
जीवन्यादि समागच्छेत्	६३२
ततः सम्यग्द्विराचम्य	३५३
त्रयोदश्यां च	३९
दहनं वपनं वापि	५८९
दीपोत्सवचतुर्दश्यां	३८०
द्वादशेऽहनि विप्राणां	६६६
न पिबेन्न च	४२९
न प्रातर्नं प्रदोषं च	३१३
नभस्यस्यापरः	७४५
नाहरेदेकवस्त्रस्तु	३५३
नित्याग्निहोत्रं	२०
निमन्त्र्य विप्राः	७७८
न नियुक्तः शिखा	८००
निष्पीड्य स्नानवस्त्रं	२५३
पात्रभूतोऽपि	५१
बहुपत्नीकपक्षे	५७१
भार्यापुत्रकनिष्ठानां	५८८
मनुष्यतर्पणे स्नान–	२४८
मासिके आब्दिके	७७१
मृते जन्मनि	२५८
यस्य त्रैवार्षिकं	२०
रात्रौ यामद्वयात्	३९
वपनं दहनं वापि	५५८
वस्त्रं त्रिगुणितं	२५०
श्वशुरयोश्च भगिन्यां	५२६
षडोंकारान् जपेत्	३३९
संस्थिते पक्षिणी	५२४

ऋषिः	पृष्ठम्
वृद्धमनुः	
सोंकारा चतुरावृत्या	३३९
स्त्रीभिर्जितेषु	५१
स्वसूत्रेऽविद्यमाने	५
वृद्धमनुः	५०६,६४९
वृद्धमिहरः	
माधवाद्येषु	७३५
वृद्धयाज्ञवल्क्यः	
अध्यात्मपुस्तकं	१८७
आवसथ्यमनादृत्य	२४
आहिताग्निर्यथा	५६८
इष्टकालोष्टपाषाणैः	२४४
कर्मणो यस्य यः	७०६,७३०
कुमारजन्मदिवसे	७९,५०३
पौर्वाह्लिकास्तु	८३०
मित्रे जामातरि	४८५
वृद्धवसिष्ठः	
अग्नजस्तु यदा	२३
अनग्निकस्तु	३९८
अयने कोटिपुण्यं	२७६
अयने द्वे	२७४
अह्निसंक्रमणे	२७४
अहन्यहनि यत्	७५७
इंदौ निरुप्ते	८५७
कुशाभावेऽश्ववालो	२३४
गर्भवता ज्येष्ठेन	५५८
गर्भस्रावे मासतुल्या	४९२
गवां कोटिप्रदानेन	२७२
चौलवत्सकलं	१२३
तुषाग्निना दहेत्	५६८
त्रिदशाः स्पर्शसमये	७६०
दधिकर्कन्धु	७५६
दन्तकाष्ठे त्वमावास्या	२८३
पितरं मातरं वापि	२८६
पिता पितामहो	९९
प्रथमा स्यादमावास्या	६६७
भगिन्यां संस्थितायां	५२६

ऋषिः	पृष्ठम्
वृद्धवसिष्ठः	
मासत्रये त्रिरात्रं	५३५
भुक्त्वा मकरकर्कटौ	२७५
मृते च सूतके	४८५
यतीनां तु न	६६३
यस्यां तिथावस्त-	८२७
यावन्मेषर्षभौ	७२१
वापीकूपतटाकानां	७३४
विप्रस्य क्षत्रियस्यापि	८८
श्राद्धीयेऽहनि	७२९
सपिण्डीकरणं	६७४
सपिण्डीकरणं नैव	६७१
सर्वेषामपि वर्णानां	२७२
सूर्यग्रहे तु	७१७
सूर्यादि सौर्यन्तदिने	२८४
स्नानार्थमभिगच्छन्तं	२४६
—	४९२, ५३५
वृद्धविष्णुः	
रजस्वलां हीनवर्णां	२७९
वृद्धशातातपः	
अग्रजो वाऽनुजो	६२०
अपेक्षितं यो न	८०७
अशुचिं यः स्पृशेत्	२६५
आपोशनं परीधानं	४२२
आसने पादमारोप्य	८०९
उपविष्टस्तु विण्मूत्रं	२१९
ज्ञानी यस्य	७६८
त्रिष्वप्येतेषु	७५५
द्वितीया त्रिमुहूर्ता	८५७
पर्वणोयश्चतुर्थांशः	८५४
पीतशेषं तु	८८१
प्रीत्या श्राद्धं तु	५६७
मातुलो भागिनेयस्य	५६७
मुखे पर्युषिते	१९६
शावे च सूतके	५९०
संधिर्यद्यपराह्णे	८५५
हस्तदत्तास्तु	८०४

ऋषिः	पृष्ठम्
वृद्धहारीतः	
देवानां तर्पणं	३६२
मातामहपितृभ्यां	६८१
राज्ञः प्रतिग्रहं	९२४
शुक्रवारेऽप्यति--	५८७
संघातमरणे पित्रोः	६४०
सकास्थं नालिकेराम्बु	४३८
सुपुत्रकामो यः	४५८
वृद्धात्रेयः	
यातुधानाः पिशाचाश्च	४१८
वेदव्यासः	
वेदविक्रयजं	७८३
वैखानसः	
आतुरे बाले	४७५
क्षुरकर्म न	३५
चितायां दक्षिणे	६०९
तिलदर्भास्तृते	६५०
सूतकप्रेतयोः	६५०
समानो मन्त्रः	६७७
अग्निर्यजुर्भिः	५८३
शवेऽन्याशौचयुक्ते	५५६
समिद्भिर्गोमयैः	२९५
वैजयन्ती	
अलसान्द्रो राजमाषः	७८४
वैजावापः	
अथ सीमंतोन्नयनं	७८
छिन्ने नाले ततः	८०
जन्मनोऽनन्तरं	७९
त्रिवर्षे चूडाकरणं	८३
पिता नाम करोति	८२
पुरास्तमयात्प्राक्	९८
मासि द्वितीये	७८
राजतानि प्रशस्तानि	७८९
वैयाघ्रपादः	
चण्डालं पतितं	२६६

ऋषिः	पृष्ठम्
त्रिविधो जपयज्ञः	३४०
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं	२४६
स्मार्तकर्मपरित्यागो	४७९
वैवस्वतः	
द्वादशवर्तितं	२०७
व्याख्यातारः	
—	३६४
व्याघ्रः	
अन्तर्दशाहे जातस्य	५०३,५०४
अवरश्चेत्परं वर्णं	५४५
अस्पृश्यस्पर्शनं	९०९
आदित्याकिरणैः पूतं	२७१
उच्छिष्टमन्नं	६७
उपेते विषमं	५३६
उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां	२४८
एकादशेऽन्हि	६४०
गन्धपुष्पाणि	८१७
चतुरंगुल	२०३
तुल्यं वयसि	५११
दहनायेव कार्यं	५३९
देशं कालं वयः	९२०
धात्रीफलं सदा	४३९
पतिव्रता तु या	६४४
पत्या सहैकता	६८०
बाले मृते	५१०
बाले मृते सपिण्डानां	५०४
ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेत्	८८८
मातुः प्रथमतः	६८०
स्नाने चैव तु	२४७
—	५०४,५०५
व्याघ्रपादः	
असौ स्पृष्ट्वा कराग्रेण	२२६
आनन्त्यात्कुल	६९३
उपायनोदितः कालः	१३६
गंगातोयेन कृत्स्नेन	२२०
अतिदेशस्योप-	८६४
अभावे कूपवापीनां	२८९

ऋषिः	पृष्ठम्
आर्तवे देशकालानां	७१५
आर्त्तवेऽन्न	७५६
कृतचौलस्तु कुर्वीत	५६०
ततो वस्त्रद्वयं शुद्धं	२५१
न म्रियेत समं	१६२
नवश्राद्धे मासिके च	५५९
नाधोमुखं न	५८३
प्रातः संक्षेपतः	२४६
बाले मृते	५१०
य एवं ब्राह्मणो	२४०
वपनं यो न	५९०
विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः	७०९
शावे च सूतके	५९१
संस्कृतायां तु	६६७
सिंहकर्कटयोर्मध्ये	२८७
स्मार्तकर्मपरित्यागो	२७२
व्यासः	
३।३६–३७	३७५
४।३५	५०
११।१	६५
२५।१५	१६०
अंगुष्ठमूलांतरतो	२२५
अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिश्चैव	२६१
अंगुष्ठानामिकाभ्यां	२३०
अक्षताभिः स	७९२
अग्निहोत्रपरो	७६७
अग्नेः पश्चिमतो	३९६
अग्न्याधेयं गवा-	१७६
अछिन्ननाभ्यां	७९
अज्ञानात् बाहुजो	८७३
अतिथिं पूजयेत्	४१६
अतिथिं भोजयेत्	६९०
अतीते दशरात्रे	६६७
अथवा मन्त्रतः	३९८
अथागम्य गृहं	३५४
अथोपदिष्टेत्	३४४
अधर्म्यां ये विवाहाः	१४८

ऋषिः	पृष्ठम्
अधीत्य विधिवत्	११९
अधीयीत गृहस्थोऽपि	३४
अनध्यायेष्वधीतं	३१
अनुत्सृष्टे तु	२५६
अनृतावृतुकाले	७६
अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ	४२१
अन्नप्राशनमातिथ्यं	१४७
अन्नहीनो दहेत्	२१
अन्यानीतैश्च	१९८
अन्यस्तमयवेलायां	७१३
अपराण्हे तु मध्यान्हे	४५०
अपवित्रः पवित्रो वा	२२०
अपां द्वादश गंडूषान्	२२०
अभक्षस्य निवृत्या	४३३
अभुक्तवति	११५
अमा वै सोमवारेण	७४४
अयने विषुवे	४७
अयाचितं यथा	१९४
अरत्निमात्रं	१९६,८१७
अर्थानामुदिते	४४
अवमत्य च	१६३
अविमुक्ते	१९०
अवेक्षेत च	६
अशक्तावाशिरस्कं	२८९
अश्विनीश्रवण	८३
आचम्य च ततः	४०८
आचम्य च यथाशास्त्रं	३७६
आचम्यांगुष्ठ-	४५३
आच्छाद्यालंकृतां	१४९
आजन्मनस्तु	४५१
आत्मार्थं भोजनं	३१
आ दन्तजन्मनः	५०७
आद्यमासिकमेव	६४८
आपद्यनग्नौ तीर्थे	२७२
आपो नारा इति	२४६
आपो हि ष्ठाः	३१७
आपोहिष्ठैस्तृचैः	३१५
आवाहयेत्तु	३२६

ऋषिः	पृष्ठम्
व्यासः	
आशौचं तु त्रिरात्रं	५२५
इत्येतदखिले	४५८
उच्छिष्टं न	८१८
उच्छिष्टोऽद्भिः	४२९
उत्तरे षडशीत्यां	७०५
उदक्यामपि चण्डालं	४२८
उद्धृत्य दक्षिणं बाहुं	९२
उपवीती बद्धशिखः	३१६
उपस्पृशेत्तृणं	२३६
उपाध्यायं पितरं	१०६
उपासते तु यां	३११
ऊढायाः पुनरुद्वाहं	१३९
ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं	३०७
ऋणत्रयमपा	१७६
ऋत्विक्पुत्रोऽथ	३५५
ऋषीन्देवान्	४०६
एकं तु भोजयेत्	४०२
एकपंक्त्युपविष्टानां	४२७
एकपादेन	१७०
एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं	७०६
एकादशभ्यो विप्रेभ्यो	६४७
एकादशाहे त्वाद्यस्य	६४८
एकादशी यदा	८४०,८४२
एकादशेऽन्हि	६४५
एकैकमञ्जलिं	३७६
एकोद्दिष्टं परित्यज्य	६५९
एवं वनाश्रमे	१७१
औपनायनिकः	८९
कदाचित्कवचं	११०
कन्थाकौपीन	१८९
कन्याऽन्यस्मै	१३८
कपिलायास्तु	३६०
कराभ्यां तोयमादाय	३१९
करे कर्पटके चैव	४२०
काम एव मनुष्याणां	१९९
काषायवासाः	७८६
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा	२१०
कुटुम्बार्थे तु	२२,५६
कुतपप्रथमे	७०८
कुरुक्षेत्रं गयां	२५७
कुरूपो वा	१५७
कुर्वीतैवं दिवा	२१९
कुशैः पूतं भवेत्	२२९
कृतज्ञश्च तथाऽद्रोही	३१
कृष्णाजिनं	५३
कौपीनाच्छादनं	१८५
क्रोधेनैव च	८०८
क्षत्रवृत्तिं पराम्	६०
खट्वासंज्ञे च	४३४
गत्वा सेतुं समुद्रस्य	८७१
गवाह्निकं परगवे	४०८
गाण्डूषिकं जलं	३८९
गान्धर्वासुरयोः	१४९
गायत्रीं तु गुरोः	९७
गायत्री नाम	३१२
गुरुमूलाः क्रियाः	१९३
गुरुरग्निर्द्विजातीनां	१०६
गुरुशुश्रूषया	१२०
गुह्यका राक्षसाः	३२१
गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं	४०५
गृहीत्वा वामहस्तेन	२३२
गृह्योक्तविधि-	९६
गोकर्णाकृतिहस्तेन	२२२
गोभूहिरण्य	४५
ग्रामान्ते वृक्षमूले	१९३
चण्डालपतितौ	२६६
चतस्रो घटिका	१९६
चतुर्थस्यैव	८२१
चत्वार आश्रमाः	१७६
चीर्णव्रता गुणैः	७६७
छत्रं च हरते	२८६
जन्मनाम्नोरविज्ञान	१२७
जलदेवान्नमस्कृत्य	३८३
जान्हवीतीरसंभूतां	२९३
जुषध्वमिति	८०६
जुहुयात् सर्पिषा	३९७
ततस्तृप्तः सन्	४५२
ततो मध्यान्हसमये	२५९
तर्पणं तु शुचिः	२४८
तिष्ठन् प्रातर्	३३७
तिस्रः कोट्यर्धकोटी	२५०
तुरीयं तु पदं	३३४
तृतीयया युता	८३०
तृप्ताः स्थ इति	८१२
ते देशास्ते जनपदाः	१०
तेन स्मार्तमनु-	६
त्यक्ताग्नेः पार्वणं	८२१
त्रिमुहूर्तः प्रदोषः	८२९
त्रिरात्रमृतमध्ये	५३१
त्रिसंध्यासु जपेत्	३३९
त्रिः पिबेद्वृक्षिणे	२२५
दत्ता नारी पितुः	५१६
दत्वा विप्रकरे	८००
दद्यात्पूर्वमुखः	१४९
दशारुत्वः	३३५
दशाहं शावमाशौचं	४९५
दिव्यतेजोमयः	१७५
दुर्विप्रा गणिका	५२
दृष्टचन्द्रा सिनीवाली	७३९
देयं पितृभ्यो	१७७
देव देव जगन्नाथ	३८९
देवयज्ञं पितृयज्ञं	३९५
देवाश्च पितरश्चैव	८०
देवासुरनरैः	४४०
देशक्षोभे	३१३
द्रव्याभावे द्विजाभावे	८२२
द्वाविमौ पुरुषौ	४११
द्वारोपवेशनं	१५७
द्वावेतौ समवीर्यौ	२०७
द्विजातिभ्यो धनं	५५
द्वितीयादिक	८२६
द्विविधस्तु गृही	६०
द्विहायनस्य वत्सस्य	६०२
द्वे रूपे वासुदेवस्य	१७५

ऋषिः	पृष्ठम्
व्यासः	
धर्मं यो बाधते	७
धर्ममूलं वेदमाहुः	१
धर्मार्थंकाम–	६२
धूपार्थे धूरसी	८००
न किंचिद्दूर्जयेत्	८१०
न कुर्याद्बुद्बुभिः	४६१
नक्षत्रज्योतिरारभ्य त्वा	२११
न तस्य विद्यते	१९३
नद्यां देवालये	२४४
नद्या यच्च परिभ्रष्टं	२५८
न निर्वपति	७३५
न पृच्छेद्गोत्रचरणं	४१३
न प्रकाशं	३४०
न भिन्नां प्रतिपद्येत	३३४
न मेहेतजल–	२५५
नर्मदोत्तरदेशे तु	१४७
नाचामेद्वर्षधाराभिः	२२८
नाजीर्णे भोजनं	४२४
नाद्यात्सूर्यग्रहात्	४५०,८३०
नान्यतो ज्ञायते	३७४
नाभिमध्ये स्थितं	३२४
नामधेयं दशम्यां	८१
नास्नातां तु	७७
नित्यं स्वाध्याय	१६५
नित्यश्राद्धे तु	४०२
निर्वृत्ते चूडहोमे तु	४४९
निहन्त्यन्नं मनः	४४४
नैवेद्यमन्नं	३९०
नैवेद्यार्थं पृथग्	३९५
नैष्ठिकानां वनस्थानां	४८५
नोत्तरीयमधः	२५१
न्यस्तपात्रे तु भुंजीत	४२०
पंग्वंधबधिरा	५२
पंचार्द्रो भोजनं	४१७,४२०
पंथा देयो ब्राह्मणाय	१०७
पक्वाभावे प्रवासे	३९८
पक्षिणीं योनि–	५२७
पङ्क्तिभेदी वृथा	९०६

ऋषिः	पृष्ठम्
व्यासः	
पञ्चमीं दशमीं चैव	२८२
पञ्चमीं मातृपक्षात्तु	१२६
पतिव्रता तु	१५९
पतिव्रता संप्रदीप्तं	१६२
परदारान्न गच्छेत्तु	७६
परपूर्वासु भार्यासु	५२०
परमहंसस्त्रिदण्डं	१८५
परस्थाने वृथा	५१
परित्यजन्ति ये	१०६
पलाशपद्मपत्रेषु	११९
पाठमात्रावसान	३१६
पानीयं पायसं	४३१
पानीयानि पिबेत्	४३०
पापदेशाश्च	१०
पालाश्यः समिधः	९८
पितॄन् मातामहांश्चैव	५६२
पुरीषं यदि वा	२१४
पृथ्वीं ससागरां	३४९
पुष्करेष्वक्षयं	७५९
प्रक्षाल्य च शुचौ	२४२
प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वा	२४१
प्रक्षाल्य पात्रे	२०३
प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ	२२१,२४१
प्रक्षिपेत्सूतके	३१४,४७८
प्रणवव्याहृति	३३८
प्रतिगृह्य द्विजो	५९
प्रतिपत्सैव	८२६
प्रतिपद्वर्षषष्ठीषु	२४४
प्रतिश्रयाद्वृक्षिण	२११
प्रत्तानां तु तथा	४९८
प्रथमं तु	४९
प्रथमा गतिरात्मैव	४६५
प्रमादादकृते	६६६
प्रवृत्तिलक्षणं	१७४
प्रवृत्ते चूडाहोमे	९१४
प्राक्कूकूलेषु	३१३,३२३
प्राक्पश्चात्संक्रमे	२७३
प्राङ्मुखोऽन्नानि	४१८

ऋषिः	पृष्ठम्
व्यासः	
प्राचीनावीतिनो	५९७
प्राणयात्रानिमित्तं	२००
प्राणाग्निहोत्रं	४२३
प्रातरुत्तान	३४०
प्रातः काले तु संप्राप्ते	२४५
प्रातः स्नानेन संशुद्धा	२४५
बुधसोमौ शुभौ	६०७
ब्रह्मावर्त्तः परो	९
ब्राह्मणक्षत्रिय	९६
ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय	२०९
भासवानरमार्जार	२६८
भुक्त्वा वै सुखम्	४५४
भृतकाध्यापितो	९०२
भोज्यमन्नं पर्युषितं	४३७
मधुपर्के च सोमे	२३९
मध्यान्हसमये	३६७
मनसैव जपं	३४०
मन्त्रपूतैर्जलैः	२५४
महाप्रस्थानिकं	१७१
मातरं पितरं	७२०
मातापित्रोश्च	५०
मातामहो मातुलश्च	१०४
मार्जनं वामहस्तेन	२१५
मार्जयेद्वस्त्रशेषेण	२५१
मासान् दशोदरस्थे	१०५
मुहूर्तत्रितयं	७०७
मृद्गोमयाभ्यामालिप्य	२६१
मौंजी त्रिवृत्समा	९५
मोक्षाश्रमं यः	२०८
मौनं वाचो निवृत्तिः	४२३
मौनी वाप्यथवा	४२३
यज्ञोपवीती भुञ्जीत	४१६
यतिश्च ब्रह्मचारी	४१०
यत्कृते दशभिः	१३
यत्तिथौ यच्च	८२५
यथा गोषु प्रनष्टो	८२३
यदि निर्हरति प्रेतं	५४५
यदि मासमहोमी	३५६

ऋषिः	पृष्ठम्
व्यासः	
यदि स्यात्क्लिन्नवासा	३४१
यदि स्यात्तर्पणात्	३६७
यदि स्याल्लौकिके	३९६
यद्यमत्रं समादाय	२३९
यस्तु पाणितले	४२५
यस्य यावत्	३९७
यस्य हस्तौ च पादौ	२८६
यस्यैतानि सुगुप्तानि	१७३
यः पात्रपूरणीभिक्षां	४१०
यः सूर्यसहितां	३११
यावद्वर्णविभागो	१७६
ये त्वेकजाता	४९७
ये मृताः पापमार्गेण	४८९
योगपट्टोत्तरीयं च	२३३
योऽनूचानं	३५०
योऽनूचानं द्विजं	९३४
यो मोहात्स्नानवेलायां	२४३
यो विप्रो भृतकं	९०१
रविग्रहे सूर्यवारे	२७३
रवेरस्तमयात्	५५५
रागद्वेषविमुक्तात्मा	१८७
रागांधो हि	१९२
रात्रेः षोडशके	३५७
रात्रौ चतुर्थ्यां	७५
रात्रौ विवाह उत्पन्ने	१५०
रात्रौ स्नानं न	७९
वक्त्रप्रमाणं पिण्डांश्च	४२५
वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठानि	२४२
वसंते ब्राह्मणस्य	२४
वाणिज्यस्याष्टमं	९२३
वासस्तण्डुलमप्यात्रं	५९६
विट्शौचं प्रथमं	२१८
विद्याग्रहणशक्तस्य	१००
विना यच्छिखया	९१
विन्यस्यैवं	३३१
विप्रश्चातीतकालः	८८
विप्राणां चरणस्पृष्टं	२३३
विरक्तिश्च द्विधा	१८३

ऋषिः	पृष्ठम्
व्यासः	
विशीर्णायुः क्षयं	३६०
विश्वामित्रऋषि	३२६
विष्णोः प्रस्थापनोत्थान	१४८
वेदशास्त्रविनोदेन	४६५
वेदाभ्यासं ततः	२९
वेदाभ्यासोन्वहं	४१६
वेदो वृक्षस्तथा	१९८
वैणवा ये स्मृता	१८४
वैणवीं धारयेत्	१२३
वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यो	४०२
व्याधितो बन्धनस्थो	७६
शवं दग्ध्वा यथान्यायं	५९७
शालाग्नौ लौकिके	३९६
शिरोललाट	९३
शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः	४८६
शिवो वह्निगुरुः	३९४
शीतास्वप्सु निषिच्योष्णा	२५९
शुक्लाष्टम्यां तु	३८१
शुक्लाष्टम्यां तु	३८१
शुचौ देशे	२९१
शूद्रायोनौ पतद्बीजं	१३४
श्राद्धे यज्ञे च	२४३
श्लेष्मशृंघाणिको	४३१
श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने	७१६
श्रावण्यामथवा	३३
श्लेष्मातकस्य	३७
श्वभ्यश्च श्वपचेत्	४०१
षष्ट्या तु दिवसैः	७२३
षष्टिभिर्दिवसैः	७२९
षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी	२८३
षाड्भिः पादौ	२६०
षण्मासान्वर्जयेत्	५९३
संज्ञाहानौ मरणेऽपि	५५२
संनिरुष्टमधीयान	५०
संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैः	६४५
संवत्सरस्यैकमपि	४५१
संवत्सरेण पतति	२८,१५३
संशुद्धैर्यजमानैः	२३

ऋषिः	पृष्ठम्
व्यासः	
सजलं भाजनं स्थाप्य	२१३
समक्षं वा परोक्षं	८८३
समानोदकभावः	४९६
समुद्रयानं मांसस्य	४५२
सर्वं गंगासमं	२७१
सव्याहृतिकां	३२६
ससूतकं समृतकं	२६५
सहस्रपरमां	३३७
सहस्रपरमां नित्यं	३३८
सायंप्रातर्मनुष्यानां	४१७
सायमग्निश्च	३१७
सुक्षेत्रे वापयेत्	४१५
सुदूरादाशया	४१२
सूतकान्ते नरः	६५१,७२८
सूतके तु	५०१
सूतिकापतितो	२६६
सूतिकावासनिलया	५०२
सूर्येऽस्तशिखरं	४५५
सोपानत्को	२२९
स्नानं मध्यंदिने	२५४
स्नानमब्दैव	२९०
सगोत्रां मातुरप्येके	१२६
सिन्धुसौवीर	११७
सूतकान्ते नरः	६४७
स्थाप्याः प्रतिद्विजं	८०१
स्वकालातिक्रमे	७०९
स्वयं प्रक्षाल्य	४१९
स्वयमेवोपसन्नाय	२९१
स्वाध्यायं चान्वहं	१८३
हंतकारमथाग्रं	४०४
हरिद्रां कुंकुमं	१५८
हरिरोमिति	२९
हव्यार्थे गोघृतं	३६१
हस्ते च विद्यमाने	४२९
हुत्वाग्निं विधिवत्	४५५
हृदि तत्सावितुः	३३१
हैमेन सर्वदा सर्वं	२३२
होमः प्रतिग्रहो	३४१

ऋषिः	पृष्ठम्
होमे भोजनकाले	२३७
—	४०
१२१, १२५ टीप, २६६, ३३८, ५०२, ६५५, टीप, ८४४,	
व्यासस्मृत्रम्	
७।१।३९	३१८,३४६
व्रतचतुष्टयम्	
मेखलामजिनं	३५
शाक्तितन्त्रम्	
आर्द्रं ज्वलति	३००
शङ्करसंहिता	
यत्र भुञ्जीत	३०५
शङ्खः	
१६।२०–२१	२१७
अग्निहोत्रार्थं	४७९,५०५
अग्न्युत्सादी	९२१
अङ्गुलिनां चतुष्कोणं	२२६
अंगुष्ठमूलस्यान्तरतः	२२५
अजातदन्ते तनये	५०७
अतीते दशरात्रे	५३४
अथांगुलीनां	३४३
अध्यास्य शयनं	९२२
अनध्यायेष्वधीयान्	७७५
अन्वारोहे तु	६७८
अपुत्रायाः पतिः	६७०
अपूपाः सक्तवो	४३७
अद्भिः समुद्धृताभिस्तु	२२२
अनौरसेषु पुत्रेषु	५२०
अभ्यवहार्याणां	४६८
अमावास्या तु	७४४
अमाश्राद्धं प्रकुर्वीत	३८२
अलाबुशिग्रु	४३६
अस्नातस्तु पुमान्	२५४
आदित्या वसवो	४१८
आदौ मध्ये तथाऽन्ते	६१५
आद्यश्राद्धम्	६१९

ऋषिः	पृष्ठम्
शङ्खः	
आम्रांश्च कदली	७८१
इष्टिश्राद्धे क्रतुः	७९२
ईकारांतं स्त्रीणामेवं	८२
उग्रगन्धीन्य	७८९
उच्छिष्टस्पर्शनं	८१०
उपलिप्ते शुचौ	४१७
उपवीतं कटौ	८००
ऊर्ध्वं दशाहात्	५३५
ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां	१९०
काशहस्तस्तु नाचामेत्	२३४
कुमारप्रसवे	८०
कुर्यान्निरवकाशं	६८८
कुलदेवतानक्षत्राभि	८१,८२
कुशबृस्यां	३३६
कुशालाभे द्विजः श्रेष्ठः	२३४
क्रतेषु मासिकेष्वेव	६५६
कृष्णरुरुबस्तानि	९४
केशावधिललाटान्	९३
क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि	२८६
क्षीराणि यान्यपेयानि	४३८,८८२
गर्भस्पंदने	७८
गृहाश्वरथ–	४४६
गोगजाश्वादि	७५८
गोदोहमात्र	४०८
गोपुरीषं यवाभ्यासो	९३९
घृतेन दीपो दातव्यः	७९०
चण्डालीं पुल्कसीं	८८७
चतुर्थे दशरात्रं	५१८
चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं	८२
चतुर्दश्यां तु	६६६
चांद्रायणं नव	९१४
चांद्रायणं नवश्राद्धे	४४९
ज्येष्ठे तिष्ठत्यनूढे	१५३
तिस्रः कोट्यर्ध	१६१
तृतीये वर्षे चूडाकर्म	८३
त्रियहं योनिबन्धूनाम्	६१७
त्र्यहं च योनिबन्धूनाम्	५४५

ऋषिः	पृष्ठम्
शङ्खः	
त्र्यहं त्रिषवण	९३९
दधि भक्ष्यं च	४३७
दन्तवद्दन्तलग्नेषु	२३८
दर्भाः कृष्णाजिना	२४३
दशमान्तर्गते	५०४
दशम्यामुत्थाप्य	८१
दानं प्रतिग्रहो	४७७
दारानाहरेत्	१२५
दीपाग्निं दीपतैलं	३०७
दुःस्वप्नारिष्ट	९२२
दूर्वा प्रवालमग्निं	६००,६०४
देशान्तरगतं	५३४
न पुत्रः पितुः	१०५
न वेदमनधी–	११५
नाघमर्षणात्	३३५
नानुक्ता गृह्यान्	१५६
नानुदको नामृत्तिको	२१२
नाम चैव तथोत्पत्तिं	७९७
नाल्पोदके निमज्जेत्	२५६
नास्तिको नास्तिक	८९९,९२२
नोदकुंभहस्तो	१०९
पर्यटनशीलः	१९३
पितुः पुत्रेण	६७०
पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः	५६३
पितृवेश्मनि या	५१५
पित्रादित्रयपत्नीनां	७१८
पीतावशेषितं	४२९
पुत्राणामसवर्णानां	४९८
पुत्राभावे तु	५६५
पुरुरवार्द्रवौ	६६४
पूर्वाह्णे दैविकं	७०९
प्रथमेऽहन्यारभ्य	६१५
प्रपद्ये वरुणं देवं	२६०
प्रयतोऽपराह्णे	७९१
प्राङ्नामकरणात्	५०३
प्रातः संध्यां सनक्षत्रां	३१०,३७५
प्रोष्ठपद्यामतीतायां	७४९
बालवृद्धमत्तोन्मत्त	१०७

ऋषिः	पृष्ठम्
शङ्खः	
ब्रह्मदेयानु	७६६
ब्रह्महा कुष्ठी	८६१
ब्राह्मणेन क्षत्रियायां	७०
ब्राह्मणोच्छिष्टाशने	४३१
भूमौ माल्यं पिण्डं	६०१
भृतकाध्यापको	१०४
भोजयेदथ वा	७७८
मनुयमदक्ष	८
मातर्यग्रे प्रमीतायाम्	५३२,६३६
मातामहादेः	७७१
मातुः सपिण्डीकरणं	६७८
यत्रकचन	७५९
यथाविभव	७९१
यदा विष्टिव्यतीपात	७६०
ययकेजाता बहव	१२८
रथ्याकर्दम	२६७
रथकारस्तस्येज्या	७१
रागद्रव्याणि	४७०
रौद्रश्चैत्रस्तथा	७०७
लशुनपलाण्डु	४३४
वापीकूपतटाकेषु	२७१
वाराणस्यां कुरु	७५९
विचार्यं च पुराणार्थान्	४५४
शीतपाकीमपि	७८४
शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या	८३७
शूद्रस्य सूतके मुक्त्वा	४४८
शूद्रान्नं ब्राह्मणो	९०७
श्राद्धपंक्तौ तु	८१०
श्राद्धपंक्तौ तु भुंजानो	४२९
श्राद्धे नियुक्तान्	८०९
संध्यादिनित्य	३१५
संवत्सरं व्रतं	८७८
संवत्सरात्प्राक्	८३
संस्कारैः संस्कृतः	७३
समानाशौचसंपाते	५३१
सर्वासां द्विस्तनीनां	४३६
सर्वेषां सकुल्यानां	७९
सहस्रं भोजयेत्	२२

ऋषिः	पृष्ठम्
शङ्खः	
सावकाशं तु	६९२,७३४
सूर्यायैव तु	३१९
स्नातस्य वह्नितप्तेन	२५८
स्नानं तु द्विविधं	२५३
स्नाने भोजनकाले च	२३७
स्वरवर्णपदैः	३३८
हस्तिच्छायासु	७६०
—	१२७ टीप, ५०४ ५०५, ६७९
शङ्खलिखितौ	
अथ चेदन्तरा	५३०
अन्नपानं प्रभूतं	८०८
आपत्स्वपि च	४६५
आहारं मैथुनं	४७
उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां	३७६
ऋतघ्नः कूट	८६६
क्रयविक्रय	९१६,९३१
गुप्तायां वेश्यायां	१२२
त्रिरात्रोपोषितो	९३४
द्रव्यहस्त उच्छिष्टो	२४०
ध्रियमाणे तु	७२१
नात्यधिकं दद्यात्	८०८
नार्तवे दिवा	७४
पत्नी मद्यमं	८१७
परिवित्तिः परिवेत्ता	९०३
बलिं बलिभुजो	८१३
रागद्वेषाग्नि	६
सपिंडता तु सर्वेषां	४९६
स्वैरिण्यां वृषल्यां	८८८
शंभुः	
उत्तरे क्षतसंयुक्तान्	७९२
उदक्प्लवमुदीच्य	७९१
शतकम्	
आ त्रिपूरुष	४९८
ऋच्छ्रादीनां समाप्तिः	५२०
दशरात्रं सदा	६२१

ऋषिः	पृष्ठम्
पाते सद्यस्तु कठिने	४९२
मुख्यकर्तुरघं	६९१
वत्सरमध्ये तत्परं	६२२
—	४९४, ५०२, ६२४
शतकव्याख्याकारः	
—	६९३
शाकटायनः	
बालस्त्वन्तर्दशाहे	५०६
शाट्यायनिः	
आढ्यं हिरण्मयं	३५३
ततः सूर्यमुपस्थाय	३५३
नद्यादौ सम्यगाचान्तः	३५३
नभस्यास्यपरे	७४५
पुण्यः कन्यागतः	...
प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि	६५६,६६९
यावत्कालमहोमी	३५६
सपिण्डीकरणात्	६५६
—	६५८ टीप
शाण्डिल्यः	
अन्नैः प्रभूतैः	४५५
अयाचितानि	४३
अयाचितोप	६०
अवकीर्णी द्विजो	१२२
आर्द्रवासा न कुर्वीत	३५
उच्चैः स्वरेण यः प्रातः	२११
एकादश्यां सिते	३९१
कुटुंबिनो विनाऽन्येषां	२८७
ग्रहादिसेविते रूक्षे	२५८
जीवनार्थं हृतं	२८७
दीक्षितोप्येक	४८४,५६०
द्वारवत्यां सेतुबन्धे	६०९
न गच्छेद्गर्भिणीं	७७
त हुंकुर्यान्न	३९०
नातिदोषावहं	४२०
नावश्यं भोजने	४२३
पिबेत् भोजनपात्रेण	४३०
प्रदक्षणे प्रणामे	१६

ऋषिः	पृष्ठम्
शाण्डिल्यः	
प्रदक्षिणे प्रणामे	३४१
बाहू जान्वन्तरा कृत्वा	२४१
भुवं स्पृष्ट्वा तु	४१८
मासादिचूर्णैः	४५३
वानप्रस्थो यतिः	८९२
वासो भूषणमाल्यादि	४४०
शुद्धिं कुर्यात्तथा	४६१
शातातपः	
अंगेषु नांकयेत्	२९९
अग्न्युत्सादी	३५७
अग्रासनोपविष्टस्तु	४२७
अतिथिर्यस्य	४१६
अनग्निरपि यो	२७
अनाद्यगर्भो	६६१
अनुक्तेषु विधिं	९३१
अनृतं मद्यगन्धं	३१५
अन्त्यैरपि कृते	२५६,४७४
अन्नपानाश्च	५५१
अन्यगोत्रोऽप्यसंबंधः	६१८
अपराह्णे पितॄणां	७०९
अभिवाद्यो नमस्कार्यः	१०९
अमायां च नवम्यां च	२८३
अमावास्या भवेद्द्वारे	२८०
अर्धं पीत्वा तु	४५२
अवमत्य च या	१६३
अविज्ञातं द्विजं	७७०
आचम्य पात्रमुत्सृज्य	४५३
आभाकासित	३७
आर्द्रामलकमात्रा	२१८
आशौचस्यापि	६०२
उद्धृत्य वामहस्तेन	४२९,८६५
उष्ट्रीक्षीरं मृगीक्षीरं	४३८
एकमातृप्रसूतानां	१४६
एकमूर्तितमायाति	७१९
एकाददशसु विप्रेषु	६४७
एकादशाहात्	४९५
एका लिंगे करे	१९६,२१८
एकोद्दिष्टं जलं	६६२,६६३

ऋषिः	पृष्ठम्
शातातपः	
एकोद्दिष्टं सुतः	६२६
कुर्यात्सदायने	२७६
क्लीबे देशान्तरस्थे	१५२
क्लीबैर्न पतितैः	६७४
गवां शृङ्गोदक	२६९
गोकुले यज्ञ–	४७५
गोवालतृण	३५३
ग्रासमात्रं भवेत्	४०४
चतुर्थेऽहनि	९४
चितौ दहनमेतेषां	५८४
चित्ते विभावयेत्	४१३
जन्मनैव महाभागो	६९
जपे होमे तथा दाने	२३०
तन्मात्रा तत्पिता	६८०
तपो दमो दया	१८
तिलान् ददत्	४२
तैलं घृतं दधि	४४६
दन्तलग्ने फले मूले	२३९
दर्भहीना तु या	३२०
दर्शश्राद्धं तु	७३६
दाराग्निहोत्र	२३,१५३
नदीतीरेषु गोष्ठेषु	९४२
न यावदुपनीयंते	२१९
नष्टं देवलके	५१
नाम्नयः परिविंदंति	२३
निगृहीतेन्द्रिय	२०६
नित्यश्राद्धमदैवं	४०२
निर्वपेच्चतुरः	६७७
पलांडुलशुन	४३४
पवित्रं तु करे	८००
पिण्डनिर्वापरहितं	७३८
पुत्राणामसपिण्डानां	४९७
पूर्वाह्णे मध्यमे	८५४
पृथक् दिने	७५४
पूर्वाह्णे मातृकं	७५४
प्रश्नपूर्वं तु यो	३१
बह्वल्पं वा स्व	१५

ऋषिः	पृष्ठम्
शातातपः	
बालानां पंचम	८६
ब्राह्मणस्य व्रण	९०५
भिक्षा माधूकरी	२०४
भोजयेद्यस्त्वथ	७६५
मण्डनं मुण्डनं चैव	१४५
मद्यं पीत्वा	९३५
मद्यपानप्रवृत्ता	१५१
मातुलस्य सुताम्	१२६
मातृश्राद्धं तु	७५३
मार्गे तु यत्र	२७९
मासिके चाब्दिके	७१९
मूत्रोच्चारं द्विजः	९०९
मृता याऽनुगता	६७८
मूल्यकर्मकराः	४८६
यथाकथंचित्	८२०
यथाश्वा रथ–	४९
यद्येकजाता	४९७
या मृता सुभगा	६४३
युवा सुवासा	७९१
योगिनं भोजयेत्	७६८
यो हि हित्वा	४४५,९०६
रजकश्चर्मकृत्	२६८
रात्रिशेषे व्यहात्	५३०
रात्रौ धाना दधि	४३८
रेणवः शुचयः	४६५
लशुनं गृंजनं	११८
वत्सरान्तर्गतः पापो	७२३
वनस्पतिगते सोमे	४४९
वरश्चेत्कुलशीलाभ्यां	१३८
वरो वरयितव्यो	१३४
वसवः पितरो	८२३
विश्वदेवनिविष्टानां	८१३
वेदाक्षराणि	३१
शुचिदेशात्तु	१९६,२५९
शेषमन्नमनु–	८२०
श्रवणाहे न कुर्वीत	६२१
श्राद्धे कृते तु	३८२

ऋषिः	पृष्ठम्
शातातपः	
श्रौतं यत्तत्स्वयं	३५५,३६५
संक्रान्त्यां यानि	२७३
संधिन्या अंतर्दशाया	४३७,८८२
संनिरुष्टमधीयानं	५०
सत्यं शौचं तपो	३०३
सद्यः पतति	६२
सपिण्डीकरणं	६५८
सपिण्डीकरणं कृत्वा	७१८
समानप्रवरां	९०३
समानप्रवरां कन्यां	१२७
सर्वस्वेनापि कर्तव्यं	७६२
सुरां पीत्वा	३४९
सूर्यसंक्रमणे	२७३
स्नानं दानं तथा	२७२
स्वगोत्राद्भ्रश्यते	६८१
स्वर्गकामो वृषोत्सर्गे	६४६
स्वाध्यायेनाग्नि	४१५
हंसस्वरां मेघवर्णां	१२४
हस्तदत्तानि	४३०
हस्तवाताहतं	८००
—	४७५,४८३,७३१
शालंकायनः	
कुशाग्रस्तर्पयेद्वेवान्	२३१
शिक्षोपनिषद्	
—	७३
शिवः	
—	७४४ टीप
शिवधर्मोत्तरम्	
मासिके चाब्दिके	७२०
शिवपुराणम्	
धरामभ्यर्च्य	९२९
शिवरहस्यम्	
अन्यायाद्विप्र	८८४
शिवराघवसंवादः	
अमावास्या तु	७३९

ऋषिः	पृष्ठम्
अल्पापराह्णे	७३९
ग्रहादिव्यतिरिक्तस्य	७११
प्रातःकाले तु	७१०
शिवसर्वस्वम्	
यावन्न कीर्तयेत्	१३
शिवस्वामी	
न मासिकश्राद्धं	६५७
नव श्राद्धानि	६०५
शुद्धिनिर्णयः	
ऊर्ध्वेच्छिष्टाधोच्छिष्टं	५५३
इह केचिदनभिज्ञाः	५९१
दशदिनपर्याप्त	५९६
महागुरुमरणे	५९३
व्रतान्ते विधिवत्	५९३
—	५५२
शुनःपुच्छः	
पैतृके प्रेतकृत्येषु	५७९
शालिना सक्तुभिः	६०२
शैवः	
ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं	३०७
चापराशौ स्थिते	३९१
शौनकः	
अग्नावनुगते	२४,३६४
अग्निमुत्तपनं	५६९
अग्निर्विष्णुः	३७८
अग्निश्चेत्यनुवाकेन	३१७
अथ बलिहरणम्	३९९
अथाग्न्योर्गृह्य–	५७१
अनग्निश्चेदायं	६८६
अन्त्यजैः खानिताः	२५६
अमायां तु न	२४४
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां	४४९
आ ब्रह्मलोकादा	३२१
आयुष्कामो दिवारात्रौ	४०१
आवाहनं तैत्तिरीये	३२६

ऋषिः	पृष्ठम्
शौनकः	
उत्तमेत्यनुवाकेन	३४४
उभयोः सन्ध्ययोः	२४६
ऋष्यादीनि	३३६
एकं पादमथैकस्मिन्	३२१
एकर्चविधिना	५१२
एकैकस्य द्वौ	७७७
ॐ भूर्भुवः सुवः	१७९
कनिक्रदं जपेत्	९०६
कल्केनामलके–	२८०
कृत्वौत्तानौ करौ	३४०
कृष्णाजिने तु	५७४
केचित् गणपतिं	३९४
गर्भिणीमरणे	६४४
गर्भिणी यदि	९९
गायत्र्या वाऽऽदाया	२६०
चण्डालसूतिको	५४७
जलमध्ये स्थितो विप्रः	२४६
ज्ञानं महेश्वरादि	१९८
तत उद्धृतनोयेन	२१८
तर्जनी मध्यमांगुष्ठ	४२३
ताः प्रतिग्राह	७९९
तृतीये वर्षे चौलं	८३
तेजसाश्ममय	७९८
तेषु तद्वुक्तवत्	६८६
दन्तानां धावनं कुर्यात्	२४३
दर्भान् द्विगुण	७९४
दहनादि सपिण्डयन्ते	६३३
देवादींस्तर्पयेत्	२४९
दैवं च वार्षिकं	१७७
धनुः सहस्राण्यष्टौ	२५५
न नदीषु नदीं	२५७
नवप्रणवयुक्तेन	३१६
नानानमिति सूक्तं	५५२
निरुद्धासु न कुर्वीरन्	२५६
निशायाः प्रथमे	४५६
नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं	१०३
पाकं सर्वमुपानीय	८०४

ऋषिः	पृष्ठम्
शौनकः	
प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च	२२७
पाणिग्रहणात्	३५५
पीडयित्वा य	२०२
पाणिपात्रं चरन्	२०१
पुरुषस्य हरेः	३५०
पूर्वेद्युनान्दीमुखं	१७७
प्रभूते विद्यमाने	२५६
प्रयतो मृदमादाय	२५९
प्राग्वोदग्वा	३६९
प्राजापत्ययेष्ट्वा	१७९
प्राणायामान्	३२६
प्राणायामैर्दग्ध-	३६९
प्रातराचमनं कृत्वा	२४५
प्रौष्ठपद्यापर	७५१
ब्राह्मणानां सपिंडेषु	१०२
ब्राह्मे मुहूर्ते	१७९
ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय	२०९
भोजनोपरमात्	८११
मनः संतोषणं	३४०
महत्तत्प्रजपेत्	२७
यदा चैवोद्धृतं	७९८
यश्च श्रुतिजपः	३६९
यस्मिन्वयं जपेत्	९१३
वक्ष्ये पुरुषसूक्तस्य	३८५
वापिकूपतटाकेषु	२५६
विच्छिन्नवन्हि-	३६४
विजातवृक्षं क्षुण्णाग्रम्	२४१
वेदाक्षराणि यावंति	३१,९०१
व्याहृत्या सह	३१९
श्रुतिषु प्रबला	३४९
समावृत्तो ब्रह्मचारी	३४
स्नानवस्त्रेण यो विप्रः	२५१
स्मार्तोऽग्निर्विविधो	३५४
स्वर्धुन्या तु समानी	२७२
स्वाहांताः प्रणवाद्याश्च	४२२
हुतशेषेण पृथक्	३९५
हुत्वाग्नौ परिशिष्टं	८०३
हेमन्ताशिशिरयोः	७४४

ऋषिः	पृष्ठम्
शौनकः	
— १७९, ३३८, ५७१, ५७४, ५७७, ७७७.	
शौनकपरिशिष्टम्	
यावत्यो रेचकम्	२०७
शौनकस्मृतिः	
गन्धमाल्यैः पात्रं	७९९
श्रीधरीयम्	
अस्थिसंचयन	६०७
अस्थिसंचयनं कार्यं	६१०
एकादशाहमारभ्य	६६५
एकोद्दिष्टे तु	६५०
कन्या कुम्भगते	६६६
केशान् मासत्रयात्	५९४
चतुर्थे पंचमे चैव	६०७
तृतीये पञ्चमे	६०५
त्यजेत्संक्रमणं	६१२
दशाहकर्मण्यारब्धे	६१६
दशाहान्तः सपिण्डानां	५९९
दिवसं गुणदोषाभ्यां	६१०
द्वादशाह्नप्रभृत्यस्य	६९०
द्वादशाहे त्रिपक्षे	६८३
द्विचन्द्रदर्शने	६१४
नग्नप्रच्छादनं दद्यात्	५९६
नर्मदोत्तरभागेषु	१४७
पुत्रस्य पाणिग्रहणात्	१४५
भरणी यमदेवत्वात्	६३४
मृताहे केशवपनं	५९१
रात्रावापि	५८६
रात्रौ यामद्वयात्	५८७
वामपार्श्वे गृहद्वारे	६००
श्राद्धमेकोत्तरं	५९८
षष्ठाब्दे द्वादशाब्दे	५९३
— ५५७,६१८,७२६	
श्रीपतिः	
आज्ञया नरपतेः	५९०

ऋषिः	पृष्ठम्
श्रुतिः	
१।६।९	२०
अपराण्हः पितृणां	७०९
अपां वा एष	३६८
एतत्तं योऽनूत्सृज-	३७२
उत्तमं नाकं	३७२
कुटीचको	१८३
जायमानो वै	१५२
ग्रामे मनसा	३७०
तदादिदमाहुः	३६०
तस्माद्वेयो न	६४२
तस्य वा एतस्य	३७१,३७२
तिस्रो रात्रीर्वतं	७५
त्याग एव हि	१७५
त्रीनेव प्रायुङ्क्त	३६८
दक्षिणत उपवीय	९२
दक्षिणत उपवीयोप	३६८
दक्षिणोत्तरौ पाणी	३६८
दर्भाणां महदुपस्तीर्यो-	३६८
दानमिति सर्वाणि	४०
दिवा न रात्रौ	४४९
नव वै त्रिवृत्	९०
न सुरां पिबेत्	८७९
नामावास्यायां	७४
ब्राह्मणो वै	७०
मध्यंदिने प्रबल	३७०
यच्चिराचामति	३६८
यदृचोऽधीते	३७३
यद्वै किं च	६
विष्णुनात्तमश्नंति	४४०
वीरहा वा	२२
स वा एष	३७०
श्रुतिरत्नम्	
आपोशनमकृत्वा	४२३
श्रुत्यन्तरम्	
आत्मानं चेत्	१९५
पूर्वाह्णो वै	७०७

ऋषिः	पृष्ठम्
श्लोकगौतमः	
अन्तर्दशाहे दर्शः	६१४
अपुत्रा तु यदा	७१५
आरभ्य कुतपे	७०८
कन्यागते सवितरि	७४५
द्वौ मासावेक	७२३,७२५
पूर्ववत्पृथगै	७६९
पूर्वाह्णे चेत्	७४०
श्राद्धीयेऽहनि	६८७
षट्त्रिंशन्मतम्	
अपेयं हि सदा	२७०
अपेयं हि सदा तोयं	२३७
आगतो ज्येष्ठपुत्रस्तु	६२०
आपः स्वभावतो	२५८
आमश्राद्धं यदा	८२२
आमश्राद्धे भवेत्	९१५
उदिते विमले	३८२
उभाभ्यामपरि–	४८०
ऐन्दवेन सृगा	९२४
गोब्राह्मणहतानां	४८९
तस्मिन्दिने श्राद्धमेकं	६२०
ताम्बूले चैव सोमे	२३९
तृतीयां मातृतः	१३०
दशरुत्वः पिबेदापो	४४९
देवयात्राविवाहेषु	२८०
पापमार्गमृतौ नृणां	४९०
प्रेतकार्याणि सर्वाणि	६१५
भिक्षामात्रे गृहीते	९२४
भुंजानेषु तु	४८४
मातुः सपिण्डीकरणं	६७८
मासिकाब्दे तु	६५४
यद्यप्यजात–	५०९
यस्य त्वेकगृहे	७७०
विवाहोत्सव–	४८४
शावाशौचे समुत्पन्ने	५३०
षण्डं तु ब्राह्मणं	८७४
संनिरुद्धमधी–	७७०
सपिण्डीकरणात्	६९३

ऋषिः	पृष्ठम्
षट्त्रिंशन्मतम्	
सर्वेषामेव वर्णानां	४५०
—	७८५
षडशीतिः	
अन्तर्दशाहे दाहे	६२९
एवं पित्रोर्भगिन्यौ	५२६
ज्ञातेर्मृतौ यदा	५२३
त्रिदिनं त्रिषु	४९६
देशकालादिभेदे	५२३
द्वितीये प्रथमे	५०९
नाभिकृंतनतः	५०६
पूर्वाशौचेन	५३३
पूर्वेण चापरेणापि	५३२
यत्र तूद्वाहिता	५१७
यावत्सूतक	५००
शावादल्पा समा	५३१
सूतकात्प्राक्	४८२
षड्धर्मीयम्	
गर्भिणीष्वसवर्णासु	५९२
दर्शो यत्रापराह्णं	७४०
सार्यंतन्यपरत्र	७१४
षड्विंशम्	
ब्राह्मणीं वार्धकीं	८८८
संग्रहः	
अकृते प्रेतकार्ये तु	६९१
अग्निवेदाक्षयः	५९९
अग्निहोत्रपरिभ्रष्टः	२१
अघान्तं स्पर्शमेव	५०१
अजखरकरभा	४६२
अद्ये भोक्तुर्धिया	४४८
अत्याशौचं दिनं	५३५
अधिमासे हरेः	६३४
अधिसंपर्कतोऽशौचं	५४०
अन्तर्दशाहदाहे तु	५३७
अन्तर्दशाहे दर्शः	६१४
अन्तः शवोऽशुचिः	५४१
अन्नब्रह्मात्मकं	८०५
अन्वक्षं शृंगि–	४८८
अमृतापिधानम्	४५२

ऋषिः	पृष्ठम्
संग्रहः	
अर्कशुक्ल	३७७
अल्पं जपेत्	३८
अष्टाशीतिसहस्राणि	८
असंस्कारे कुलीनस्य	६३०
अस्थिसंचयनं	६०७
अस्थिसंचयनात्पूर्वं	६११
आ चौलात्सद्य	५१५
आत्मार्थमपि	३५४
आद्योराश्रमिणो	५८५
अशौचान्तः कीकसादेः	६२८
आतुराणां संन्यासे	१७४
आदित्यमंबिकां	३८४
आन्तं शावेङ्ग	५००
आपोशनमकृत्वा	४२१
आर्तवाभिप्लुता नारी	२७८
आशौचांते कृतस्नानः	५४८
आसनेष्वासनं	८०१
उत्तमं द्वादशाहेषु	१०३
उद्धृत्य वह्निं	३६५
एककाले मृतौ	६३७
एकगर्भप्रसूतौ	१००
एकोद्दिष्टस्य दिवसे	६५३
कन्यकाजनने	४९८
करे कर्पटके चैव	४२०
कर्तुः सगोत्रिणः	७२२
कार्तिकाश्वयुजौ	१४८
कूपस्नानं तु	१०
कृच्छ्रदेवोत्सव	४८२
कृते नामादि	५११
कर्तुः सगोत्रिण	६९०
केचित्तु पत्न्यः	२४
खननं दहनं	५८०
खल्वाटकश्च दुर्वालः	७७३
गयां गंगं कुरुक्षेत्रं	२५८
गृहीत्वाऽपोशनं	४२२
गृह्योक्तविधिना हुत्वा	३६४
गोध्याश्च स्पर्शमात्रे	२६७

ऋषिः संग्रहः	पृष्ठम्
गोविप्रस्त्रीकृते	४८७
ग्रहर्क्षयुक्तो	३५७
ग्रामश्मशानयोः	५८२
चण्डालान्नं द्विजो	११८
चतुर्थे संचयः	६०७
चतुर्थेऽहनि	६०७
चौलात्परं भवेत्	५०७
जनने क्षेत्रजादीनां	५२१
जाते च सूतके	४९६
ज्येष्ठा विवाहवन्हौ	५७२
तथा नैव क्रिया	५४०
तिलपिष्टं गृंजनं	४३५
तुलसी श्राद्धकाले	७८९
तेषामभावे तु	५६४
त्यजेदनुपनीतान्	४४३
त्र्यहं मासत्रये	४९६
दधिक्षीरं घृतं	४८०
दशरात्रं सदा	५३६
दशाहं द्वादशाहं	४९५
दशाहमध्ये संक्रान्तौ	६१५
दारकर्मणि मृतौ च	५८८
देशान्तरगते	१५३
द्वादश्यां पार्वणेनैव	७५०
द्वौ हस्तौ युग्मतः	३२०
न देयं न प्रतिग्राह्यं	४८०
न विशेद्देवतागारं	५४७
नाभेरधस्तात्	२१६
निमित्तं पिंडदानादेः	४७७
निर्माल्यं च निवेद्यं	४४०
निशा व्यतीयात्	३५८
पक्वतैलं गन्धतैलं	२८५
पत्युर्मृताहान्य-	५३२
पराश्रिताया भार्यायां	५२१
परोक्षे पक्षिणी नो	५२४
पातस्यान्ते पूर्वभागे	७४४
पितुर्दीक्षान्तरे	५८८
पितुर्मृताहे पितरो	७२०

ऋषिः संग्रहः	पृष्ठम्
पितॄणां तत्र सर्वेषां	८११
पित्रान्यनन्तरा-	५३३,६३५
पित्रा सहैव मातुश्च	६३८
पुण्यत्वात्पुत्र	८०
पित्रोर्भ्रातुर्भवेत्	५३६
पुत्र्याः सापत्नकौ	५२८
पूर्वमौपासनारंभ	१४९
प्रत्यब्दं प्रतिमासं	३८१
प्रथमेऽहनि चण्डाली	२७८
प्राङ्नामकरणात्	५०८
बन्धुष्वहस्वयहं	५१७
भक्ष्यजातं तथा	४८०
भर्तुर्यद्यदूधं	५२८
भिन्नपित्रोः जार-	५२८
भिन्नोदरकृते	६२३
भ्रातरस्त्वनुजाः	५८६
भ्राता वा भ्रातृपुत्रो	५८६
मंत्रवत्संस्कृतस्यापि	६२६
मातापित्रोर्मृताब्दे	५९३
मातुः श्राद्धे	७२०
मातृष्वसृसुता	५२७
मासेषु कन्या-	५९५
मृतप्रियायाश्च	६८२
मृतस्य तु यदा	५०९
मृते च सूतके	२७७
यतीन्द्रानाथनिर्हारे	५४६
यदि संक्रमदर्शौ	६१३
यदि स्याल्लौकिके	३९६
यमयोर्जातयोः	१४६
यः प्रमीतमलंकुर्यात्	५४४
याजुषाः सामगाः	४०७
यौगादिकं मासिकं	७२९
रात्रौ प्रहरपर्यन्तं	१४
राष्ट्रक्षोभे नृपाक्षिप्ते	३१४
वर्जयेत्तिलकं	३०८
वर्ज्यं पौष्णमथांगना	७४८
विदेशगो वाऽपि	७१५

ऋषिः संग्रहः	पृष्ठम्
वृद्धावादौ क्षये	४०७
वेत्रचर्मकृतं	४३०
शय्याया वेत्रासने	४२६
शावे च सूतके	४७९
शिलाविनाशे सति	६०३
शिलान्तरे स्थापिते	६०३
शिष्टाहमेव सर्वेषां	५३४
शूद्राहृतानि	३७४
श्राद्धपक्षौ तु	८११
श्राद्धहे जन्मदिवसे	२८४
श्राद्धोत्सवादौ	४८४
श्रुतिस्मृतिपुराणेषु	७
श्रौतस्मार्तक्रियाः	२९३
श्वश्रूस्वश्रुर	५२६,५२९
श्वश्रूश्वशुरतत्पुत्र	४८५
षंडपाषंडपतित-	४८९
षण्मासादूर्ध्वम्	६४४
संकल्पं तु यदा	७३८
संपातात्पितु	४९२
सपिण्डा ज्ञातयः	५९८
सब्रह्मचारिणि	५२९
सभूमिजाकृष्ण	२५७
साधु वाऽसाधु	३९०
सायं प्राप्तायातिथये	४१३
सूतकान्तस्तु	५०४
सूतके तत्पुनः	५३१
सौरमासे तिथिद्वैधे	७०४
स्त्रिया अनाहिताग्नेः	६०९
स्नातस्तूपयमात्	१२३
स्नात्वा दूराज्जले	२४९
स्नानं कृत्वार्द्रवस्त्रं	२५१
स्पर्शे तु धार्यमाणं	३६५
स्वकाले तानि	६५२
स्वाशौचकालतः	५३३
हैयंगवीनं	४४६
हस्तर्क्षेऽनुदये	३३
—	२६०,६३८,७३२

ऋषिः	पृष्ठम्
संग्रहकारः	
अग्नीन्धनादि	८०२
अन्याभावे पिता	५६६
अर्वाक् त्रिपक्षात्	६३५
आचांतो विधिवत्	३१४
एकोद्दाणां पुंसां	१४५
औपासनाग्नौ	५७२
ग्राह्या वर्तनकालिकी	७०८
चन्द्रसूर्योपरागे	७१६
चैत्रे मास्यसिते	८३७
तिथ्यग्नीनतिथि	७६२
त्रिरात्रं त्रिषु	५३५
दशाहं दर्शनं	५०१
दशाहमध्ये त्वथ	६१६
नष्टे शावानले	६१०
नित्यं सदा	८३६
पुत्रः कुर्यात्पितुः श्राद्धं	५६३
भुक्तां समुद्वहेत्	१४९
भुजेर्निषेधकाले	७१७
श्राद्धोत्सवादौ	४८४
श्रुतिस्मृतिपुराणेषु	७
श्रौतस्मार्तक्रियाः	२९३
श्वश्रूश्वशुर	५२६,५२९
श्वश्रूश्वशुरतत्पुत्र	४८५
मास्येकस्मिन्	७०४
मृतानां तु सपिण्डानां	५३८,६२९
यज्वा मृतस्त्रीक	५७३
यज्वायज्व पुनर्दाहे	५३७
यज्वायज्वपुनः	६२९
योज्यः पित्रादि	८०३
रजोमध्ये तु भार्याया	५६४
स त्री गृहीतनियमो	४८१
— ४९९,५१४,५३५,५३७,	५४०,
संग्रहान्तरम्	
नित्यादर्धं चतुर्थीव	४५६
पुंसि जाते	४९८

ऋषिः	पृष्ठम्
संग्रहान्तरम्	
प्राजापत्यं तीर्थकृच्छ्रं	५६४
मातामह्यौ पिता	५२७
संवर्त्तः	
अकृत्वा पादशौचं तु	२२३
अग्निहोत्री तपस्वी	९१७
अजा गावो महिष्यश्च	४९३
अनाचान्तः पिबेत्	९२२
अपो निशि न	२७१
अयने विषुवे	४७
अर्घ्यप्रदानतः	३१४
अष्टौ भिक्षाः	२०१
आचम्यैव तु भुञ्जीत	४१८
आशौचे निर्गते	५४८,६४५
उत्तीर्य पांडयेद्वस्त्रं	२५०
उत्पत्तिप्रलयौ	४९
उदक्यामपि चण्डालं	४२८
उपासिता न चेत्	३१४
उभाभ्यामपि	२३०
उषित्वैवं वने	१७१
एकाकी चिन्तयेत्	१८९
ऐहिकामुष्मिकं	३३५
उत्तरे दिवसे	७०३
औषधं स्नेहमाहारं	८६३
कटिसूत्रं विना	९५
कथञ्चित् ब्राह्मणीं	८९३
कन्याविक्रयिणो	१४४
कपालैर्भिन्न	३५७
कृते मूत्रे पुरीषे	२६८,४२९
केशैः पिपीलिका	४३२
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य	४८८
गच्छेदेवं वनं	१६९
गृहस्थो ब्रह्मचारी	३३८
चण्डालं पतितं	२६५
चण्डालं पुल्कसं	८९७
चतुर्विधा भिक्षवस्तु	१८३
जलं जलस्थो नाचामेत्	२२९
ज्ञातस्यापि विधिः	४९५

ऋषिः	पृष्ठम्
संवर्त्तः	
जाते पुत्रे पितुः	७९
जानुभ्यानुपरिष्टात्तु	२२९
ततोऽधीयीत वेदं	११३
तिथिपर्वोत्सवाः	४१२
दशवर्षा भवेत्कन्या	१३६
दिवा स्वपिति चेत्	११५
देवागारे द्विजानां	३८८
पंचयज्ञविधानं	४०६,४७९
पाकयज्ञं तथा	५४१
पितामहो यस्य	६३८
पितृदारान् समारुह्य	८८७
पुल्कसीगमनं	८८९
पूर्वकर्ता दशाह	६३५
पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे	५१४,६०२
प्रणवाद्यां तु	३३९
प्रणवेन तु	३२३
प्राणायामैस्त्रिभिः	३२३
प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां	३१०
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे	१३५
ब्रह्मचारी तु	१२२
ब्रह्मचारी तु यः	८९२
ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा	८८७
ब्राह्मण्याः शूद्रसंपर्के	८९४
मंत्रवत्प्राशनं	७९
महापातकसंयोगी	२८
माता शुध्येत्	५०१
मानसं वाचिकं	३२५
यत्र ग्रामे तु	९१०
यस्तु जापी सदा	५९
यावन्न लज्जते कन्या	१३५
योगाभ्यासपरो	१९९
रजस्वलां च	८९०
लोकवार्तादिकं	३४०
वापीकूपतटाकानां	४७४
विप्रो दशाहम्	४७८
वेदं चैवाभ्यसेत्	२९
शुना पुष्पवती	२७९

ऋषिः	पृष्ठम्
संवर्त्तः	
शूद्राणां भाजने	४२०
शूद्रा शूद्रैकहस्तैश्च	२२४
शूद्रीं तु ब्राह्मणो	८९१
शूद्रोच्छिष्टं जलं	४३२
श्रोत्रियाय कुलीनाय	४२
श्वकाकोच्छिष्ट	४३२
श्ववराहखरा	२६७
षण्मासं पञ्चमासं वा	३५०,९३५
संकटे विषमे चैव	२६६
संन्यस्य दुर्मतिः	२०८,९१९
सचैलं तु पितुः	४९९
समित्पुष्पकुशादीनि	३७४
सहस्रपरमां	३३७
सीरखातप्रपातोयं	४७४
सूतके तु यदा	५०१
सौरमानविधाने	७०५
स्नात्वा पीत्वा	२३५
स्नानवस्त्रेण हस्तेन	२५१
स्वभावाद्यत्र	९
हृद्वानाभिरफेरनाभिः	२२६
होमे पर्युक्षणे	३६४
—	४३२
संस्कारमञ्जरी	
अथ पुनःसंस्कारं	११८
यस्मिन्देशे य आचारः	५
सत्यतपाः	
अहतं यंत्रनिर्मुक्तम्	२५२
वर्षे वर्षे तु	७३१
सत्यव्रतः	
आदब्मंबुघटं	७२९
एकादशेऽह्नि	६४८
कृतोपवीती देवेभ्यो	३७८
जर्त्तिलास्तु तिलाः	७८८
पिष्टपक्वारनालेन	२८५
पुत्रजन्मन्या	८०
पितृभ्यः प्रत्यहं	३७८
बलं रूपो यशो	२४५

ऋषिः	पृष्ठम्
सत्यव्रतः	
मन्त्रवन्मंत्रहीनं च	२८५
राशिद्वयं यत्र	७२४
वर्षे वर्षे तु	७३०
सिलोञ्छिनां	२०
स्त्री यदाऽकृत	७९
सत्याषाढसूत्रम्	
१४।१	९३१
सनत्कुमारः	
एकादश्यां मुनिश्रेष्ठ	४४९
निष्क्रान्तिर्मध्यप–	८३८
भानुवारेण संयुक्ता	८४५
सनत्कुमारसंहिता	
एकादशी सदोषेष्या	८३७
सप्तर्षिसंवादः	
धर्मार्थः संचयो	५५
सरणी	
—	६५०
सांख्यायनः	
गृहद्वारे वामपार्श्वे	६००
दिवा यदाहृतं	७९
यस्मिन्देशे प्राणा	६०४
सप्तमे मासि	७८
सांख्यायनगृह्यम्	
व्यायुषमिति	३०३
वेद्यकवस्त्रो यज्ञोपवीतं	२१२
सामसूत्रप्रयोगवृत्तिः	
मातुर्मृताहे संप्राप्ते	७२१
सायणीयम्	
इति वै देवलः	६७६
उत्तरायणगे सूर्ये	८४
कार्त्तिके पौषमासे	८२
गर्भाधानर्क्ष	७७
गुरोः कवेर्लोहितस्य	८८
तुलसीशतपत्रं	७८९

ऋषिः	पृष्ठम्
सायणीयम्	
नान्दीश्राद्धं पिता	७५३
पितुः प्रत्याब्दिकं	७१७
पुंसां दीपप्रशमनात्	४६६
श्राद्धं सपिण्डनं	६६५
श्राद्धद्वये च	६९५
श्राद्धभोजनकाले	८०७
षष्ठ्यष्टमीं पंचदशीं	७५
सपिण्डीकरणं कुर्यात्	६८४
सपिण्डीकरणेऽवश्यं	६७६
सारसंग्रहः	
चतुर्दशी याऽश्वयुजस्य	२८५
सारसमुच्चयः	
एकतः क्रतवः	४३
गिरिकार्णिकया	३८८
बिंबं च श्वेतवृंताकं	४३५
बीजानां वापनं	४६६
यो दर्भपाणिस्तोयेन	२३२
सार्वभौमः	
एकोद्देश्याव	१२५
सार्वभौमीयम्	
ऋग्यजुः सामाथ	३४
पाणिग्रहणात्	२७
—	१२८
सुदर्शनाचार्यः	
वेदार्थनिर्णयविधौ	२९२
सुधानिधिः	
यस्मिन्मासे मृतिः	६९९
सुधीलोचनः	
अनाहिताग्नेर्दाहस्य	६२७
सुधीविलोचनः	
द्वितीय मासवृद्धौ	७२९
—	७८७
सुन्दरराजीयम्	
प्राङ्मुखौ विश्वेदेवा	६५०
तस्मात्तमः संजायते	१७

ऋषिः	पृष्ठम्
सुबालोपनिषद्	
शांतो दान्त	१९५
सुबोधः	
स्वजातीजन्म	६०५
सुमतिः	
सार्धमासात् द्विजानां	४९०
सुमन्तुः	
अक्रोधनो रसान्	८०९
अग्निविद्युत्पयः	४९०
अनुपेतोऽपि कुर्वीत	५५९
अन्नं निधाप्य	४२१
अपुत्रे संस्थिते	६७०
अपुत्रे संस्थिते कर्ता	५६३
अप्स्वग्नौ वा	९२२
अभ्यागतो ज्ञातपूर्वः	४१२
आकाशे निक्षिपेद्वारि	२४९
आपत्काले तु	१७४
उदिते दैवतं	७१३
एकपिण्डरुतानां	७५०
एतान्यातुरस्य	४३६
कन्याराशौ महाराज	७४७
कर्तव्यं पार्वणं	६६०
कमशूद्रः स्मृतो विप्रो	५५९
काणाः कुब्जाश्च	७७५
कुटीचके तु	६६४
खण्डवस्त्रावृत	३४१
गर्भमासतुल्या	४९२
चण्डालाद्यवेक्षित	७८७
चित्यारोहणकाले	६४३
तस्माद्वचन	६६०
तिथिनक्षत्रनियमे	८२७
तिथौ यत्रोपवासः	८२८
तिरस्कृतो यदा	८६३
त्रयाणामपि पिण्डानां	६७१
दण्डग्रहणमात्रेण	६६३
दूरस्थोऽपि हि	५०
धर्मशास्त्रगति	७
सुमन्तुः	
न जीवपितृकः	७४२
न ह्यहर्व्यापिनी	७१३
नान्यथोक्तिः	३४१
नाभि व्याहारयेत्	५५९
पाकाभावेऽधिकारः	८२१
पिता पितामहे	६८०
पितृपत्न्यः सर्वा	१२८
पितृष्वसृसुतां	१२७
पित्रस्योत्पत्तिमात्रेण	५६०
प्रेतश्रेदाहिताग्निः	६६८
ब्रह्मचर्यं ततो	९८
ब्रह्मचर्यं तपो	११५
ब्रह्महत्या सुरापानं	८९७
मातुरेव सूतकं	५००
मातुः पितश्च कुर्वीत	५५६,५५८
यत्र शास्त्रगतिः	६८०,७०३
यद्येकवस्त्रः स्याद्विप्रः	२१२
येभ्य एव पिता	६७२
राजान्नं तेज	९०६
रात्रौ स्नानं न कुर्वीत	२७६
लशुनपलांडु	४३६
वर्ज्याश्चाभिषवा	७८४
वर्षे वर्षे सुतः	६६०
वानप्रस्थस्य पक्वान्नं	४७
व्यसनासक्तचित्तो	२३
श्राद्धात्परतरं	८२२
सपिण्डीकरणात्	६६१
समत्वमागत	६६२,७५०
स्वर्णस्तेयी द्वादश-	८८३
हंसः शुचिषत्	२६१
सुश्रुतः	
ततः प्रभृति	१५९
सद्यो गृहीत	१५९
सूतसंहिता	
अनन्तशास्त्रा	२९२
ललाटे चैव	३०५
शैवागमोक्ता	२९६
सूतसंहिता	
श्रेयान्वेदोदितो	२९७
स्वमातुः सोदरायां	२९६
सूत्रकारः	
त्रयाणां वर्णानां	१७६
ब्राह्मणभोजनार्थात्	४०७
समावप्रच्छिन्नाग्नौ	२३३
सौरधर्मः	
आदित्योदयवेला	८३९
सौरपुराणम्	
मूलं हि पितृ-	७१३
भस्मना छन्नसर्वांग	३०५
स्कन्दपुराणम्	
अथवा शिवरात्रिं च	८५२
आवर्त्तनात्तु	७०७
तत्रैवोपवसेत्	८५८
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा	३८१
दिनार्धसमये	८२८
ये न कुर्वन्ति	८३३
लक्षकोटिसहस्रस्य	३४३
षष्ठ्येकादश्य-	८३१
संमुखा नाम	८२६
—	८२७
स्कान्दम्	
अज्ञानाज्जनकं	८७३
अक्रमेण मृतानां	६७१
अत्यंतस्खलितानां	२९८
अयमेव परो	१९७
अष्टमी नवमी	८३१
आत्मा पुत्रः पुरोधा	१४
उदयात् प्राक्	२४७,८३९
उदये वाष्टमी	८३५
उपोषणं चतुर्दश्यां	८५३
एकादशी भवेत्पूर्णा	८४२
एकादश्यां न	८४५
कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी	८५३
तिथीनामेव	८२८

ऋषिः	पृष्ठम्
स्कान्दम्	
त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः	३९
त्रयोदशी यदा	८५२
द्वादशी च प्रकर्तव्या	८५०
नागो द्वादश	८३९
नामगोत्रे समुच्चार्य	१४९
परमापदमापन्नो	८३९
परात्परतरं	८५२
पितॄणां गति–	८४५
पुत्रं वा विनयोपेतं	८४८
पुत्रादिर्जनकं	९००
पुराणेरेव विस्पष्टो	२९२
प्रतिगृह्य तुलां	९२५
प्रतिगृह्य तुलादीनि	९३०
प्रथमेऽहनि संपूर्णा	८४१
प्रदोषव्यापिनी	८२९
भस्मना वै त्रिसंध्यं	३०३
भस्मरुद्राक्षधारी	५४९
भूतविद्धा सिनीवाली	८५३
मरुदेशे निरुदके	५६
माघकृष्णचतुर्दश्यां	८५३
माघस्य कृष्णपक्षे	८५१
यदा भवेत्	८४७
यदीच्छेद्विपुलान्	८३७
यां तिथिं समनु–	८२७
शिवं च पूजयित्वा	८५२
शुद्धा यदा समा	८४२
संपूर्णैकादशी यत्र	८४१
स्नातकं ऋत्विजं	८७३
स्मृतिः	
धनुर्मीनयुग्म	२७५
स्मृतिकामधेनुः	
संसर्गदोषो नैव	८९७
स्मृतिचन्द्रिका	
पृ. ३८ पं. २	१११
पृ. ६७ पं. ११	१२४
पृ. ९२ पं. १७–२५	२१७
पृ. ९५	२२८

ऋषिः	पृष्ठम्
स्मृतिचंद्रिका	
पृ. ९९ पं. २१	२४०
पृ. १०६ पं. २५	२४४
पृ. १११ पं. १४	२४७
पृ. १२५ पं. २६	२८३
पृ. १२९	३८५
अंत्यकालेऽपि यस्यास्ये	५४९
अधीत्य विधिवत्	१७३
आद्यन्तयोस्तु	२१७
कृष्णसारैः	९
तद्वस्तशौचाभिप्रायं	२१८
द्वादशेऽह्नि कर्तव्यं	८२
नावस्करेषु	१५९
मनःप्रसादात्	१५
यत्रैककर्तृकं	६३०
सपिंडादिजनने	४७७
—	८६, ११२, ११९
१३२, ३६७, ४८२, ४९३, ६८७	
स्मृतिचिन्तामणिः	
एक एव तु	४१९
मासिमास्युद्धृत	२३३
मृताहे मासिकं	६९९
स्मृतिदीपिका	
यस्यां रात्र्यां व्यतीतायाम्	२१०
अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा	२८५
उद्धृतोदकमादाय	२१२
चित्रभानुमनङ्वाहं	३६७
स्मृतिभास्करः	
आमं शूद्रस्य	४४६
चतुरंगुलमग्रं च	२३३
तदित्येतत्परं	३२७
तावदन्नं विना	२३
दक्षिणं तु करं	२२१
निर्धनो धनसाध्येषु	२२
रात्रेस्तु पश्चिमे यामे	२०९
वनस्पतिगते	३०३
वाजपेये क्रतौ	२२
विवाहहोमे प्रक्रान्ते	१३७

ऋषिः	पृष्ठम्
स्मृतिभास्करः	
शिष्टस्याभाव	३६१
सप्तभिर्दर्भपुञ्जीलैः	२३०
सर्वे चापि	११०
स्मृतिरत्नम्	
अंगुल्यग्रेन	३६२
अंगुष्ठं घर्षयेदूर्द्धं	२३३
अंगुष्ठमूलेनाचामेत्	२२५
अकृत्वा तर्पणं	३८०
अक्षिरोगी ह्यपस्मारी	४५७
अत्र मघा त्रयोदश्यां	७५०
अनुयाने मृतौ	६४२
अन्तरङ्गक्रमेणैषा	६३९
अन्तर्जलगता ग्राह्या	२१६
अन्येन यस्य	६१७
अह्नोऽष्टधा	३७५
अपसव्ये ततः	५९७
अप्रजायामतीतायां	५६४
अब्रह्मचारिदाराद्यैः	१३०
अभर्तुर्योषितः	६८२
अमायां च	६६६
अयुतं यो	३९३
अवलिप्तस्य	४४३
अस्थिसंचयनं	६४३
आगम्य राक्षसीमाशां	२१२
आचार्य चैव	११२
आपोशनं तु	४२२
आश्वयुक् कृष्णपक्षे	२८४
इति बोधायनः प्राह	६७६
उत्क्रान्तिवैतरण्यो	५५२
उद्धृतोदकमादाय	२१५
उपावरोहणं कृत्वा	३६३
ऋत्विक्पितृव्य–	११०
एकभर्तृकपत्नीनाम्	५६४
एकस्मिन्शोभने	१४५
एकादशातीत	६६५
एकादशे द्वादशेऽह्नि	६६५
एकादशेऽह्नि	६५३

ऋषिः	पृष्ठम्
स्मृतिरत्नम्	
एकादशेऽह्नि संप्राप्ते	६४५
एकामुत्कम्य	१५१
एकाहमुपवासः	६०७
एकाहात् क्षत्रिये	५४२
एकेऽभ्युदितहोमाः	३५९
एकोद्दिष्टं तु	६५९
औरसः पुत्रिकापुत्रः	१०१
कदलीगर्भपत्रे	४१९
कन्यां लक्षणसंपन्नां	४५
कार्ये रूपैस्तथा	३६१
किंचिद्देयमिति	५८३
कुंकमागुरु	३८७
कुशं पवित्रं ताम्रं	२३२
कोविदारं करंजं च	३६०
कौपीनयुगुलं	१८५
गायत्री मूल्यमादाय	३३६
गोमूत्रं गोमयं	३६७
घृतात्फेनं घृतात्	४३७
चंडालं पतितं	४२८
चतुर्दशीमृतः	६१३
चतुर्भुजं महादेवं	२९०
छन्दो गायत्री	३२८
छायामन्त्यश्वपाकादेः	२६६
जनौ सपिण्डाः	५०१
जलजानां च सर्वेषां	३७४
जानुभ्यामूर्ध्वमाचम्य	२२८
ततस्तु नाम	८१
तैलयंत्रेक्षु	४३१
त्रेधा कृत्वा यामिनीं	१५०
दंतशोधनकाष्ठं	४५३
दक्षिणे रेचकं	३२४
दर्शः संक्रमणं	६१२
दर्शो दशाहमध्ये	६१४
दशाहाभ्यन्तरे	६१४
दिवा तिथौ तु	४१३
दिवैव तर्पणं	६०७
देशान्तरगतो विप्रः	२१६
धर्मोऽयं सर्व	१६२
धौतवस्त्रैः	१२३
नन्दायां भार्गवेऽर्के च	६१०
न पादौ धावयेत्	४५९
न सोपानत्पादुको	२१४
नित्यं नैमित्तिकं	४७९
पिता माता तथा	१०४
प्रणवव्याहृतीनां	४५६
प्राणाहुत्यूर्ध्वं	४२०
प्रेतश्राद्धं सपिण्डयन्तं	५६६
प्रेतेभ्यस्तु स्वर्णेभ्यः	६०१
प्रोक्षितं भक्षयेत्	४५१
बालानामदन्त	५१०
ब्राह्मणं त्वनधीयान	४०९
ब्राह्मणस्य सदाश्नीयात्	४४२
ब्राह्मणानां नृपाणां	३०८
ब्राह्मे स्नानेन सूर्यार्घे	२२९
भूदेवस्तप्तमुद्रा	२९९
भोक्ष्यमाणो द्विराचामेत्	२३७
मकारं मन	३३६
मनुर्बृहस्पतिः	८
मन्त्रैर्वर्णैव	३८४
महाभारतमाख्यानम्	२१०
मृतस्य यावदस्थानि	५४३
यवानां व्रीहिशालीनां	४०४
यस्य संवत्सरात्	६५८
याजानाध्यापने	३०
यावन्मासत्रयं	४९१
लशुनं गृजरं चैव	४३३
लोकाम्नावितरौ	५७२
लोहितो यस्तु	६४६
वत्सरान्ते तु	६५१
वामहस्ते स्थिते दर्भे	२३२
वासस्तिरोहितं	४६४
शयनस्थो न भुंजीत	४२८
शरावे भिन्नपात्रे	३५७
शुद्ध्यैव तु	३३८
शुभमिच्छन्नरः	३९०
श्वचण्डालादिभिः	६०३
षंढांधबधिर	१००
षष्ठी च द्वादशी	४५६
संपर्कमशनं पानं	५४०
सकर्दमं तु	२१९
सकृन्म्रियन्ते बहवः	६३८
सत्यामाचमना	२३६
सन्ध्ययोर्नैव	१५९
सपिण्डीकरणे त्रीणि	६६६
सप्तमे चाष्टमे	८७
सर्वैः स्वजन्मदिवसे	८१
सुवर्णा कनका	३६३
सूतके होमवत्कर्म	४७९
सूर्याग्निरुद्रदेवानां	३२१
स्नात्वा शुचिः	२००
स्रुक्पाणिकमना–	११०
हृतं वित्तमदानेन	३५६
हस्तं प्रक्षालयेत्	४२२
हस्तयोरुभयोर्द्वौ	२३५
हुताग्निर्वेदितगुरुः	४५५
— १६२, १७६, २३४, ३४३, ४१८, ४१९, ४२०, ४५२, ४५३, ४०४, ४९४, ४९७, ४९९, ५०५, ५०८, ५१९, ५३१, ५३५, ५६१, ५८५, ५९८, ६१४, ६३९	
स्मृतिरत्नसारम्	
अज्ञातकुलगोत्र–	४१३
स्मृतिरत्नावलिः	
अच्छिन्नपादं	३३९
गृहमेधिनि यत्प्रोक्तं	२०९
देवतार्चनमंत्राणां	३७२
प्राणाग्निहोत्रात्	४२३
भोक्तुकामे यदा	४१८
मध्यमानामिकां	३०३
वर्षैर्वयोऽधिका	१०९
संपुटैकषडोंकारा	३३९
सप्तवाताहतं	२५२

ऋषिः	पृष्ठम्
स्रुचया लिप्तदेहस्य	२८४
स्नात्वा यज्ञोपवीती	३६९
स्मृतिं विना	६
स्वकालादुत्तरो	१४
—	२२
—	३४३

स्मृतिसंग्रहः

एकपाकेन वसतां	४०५
कौपीनाच्छन्नं	९४
गायत्रीं मूल्यमादाय	३१
त्रिपुंड्रं भस्मना	२९५
देवार्चनपरो	५१
निमज्ज्य देवर्षि	२५१
पुनर्दाहे दिनं	६३५
ब्रह्मचारी तु	९७

स्मृतिसारम्

अप्रबुद्धे तु	३९७
आब्दिके समनुप्राप्ते	३८२
एकवेदस्य चैकं	९१
एलालवंगकर्पूर	२२६
कराग्रे करपृष्ठे	२१७
कुर्याच्चत्वारि	१७७
कुशाः काशा यवा	२३४
रुत्वावकुण्ठनं चात्र	२१२
क्षीरं लवणसम्मिश्रम्	८८२
क्षीरे तु लवणं	४३८
ग्रन्थीरुतपवित्रेण	२३१
च्छेदे विनाशे वा	९०
पत्नी भ्राता च	५६६
मध्यमानामिकां	४२३
मातुलस्य सुतां	१३०
मौंजीयज्ञोप–	३५
यज्ञोपवीतिना	३८१
रक्तमाल्यं न	४६५
विप्रस्य दक्षिणे भागे	२२०
श्रावण्यां पौर्णमास्यां	३२
सर्वस्य प्रभवो	४८

ऋषिः	पृष्ठम्
सूर्यस्याग्नेर्गुरो	३२१
स्वाध्याये भोजने	२९३

स्मृतिसारसमुच्चयः

अशक्तः समयाचारे	३०३
उत्सन्नबान्धवं प्रेतं	५६६
गृहस्थो ब्रह्मचारी	३३९
व्यायुषश्चैव	२९०
परेद्युरनुयाने	६७८
पूर्वं निमन्त्र्य	६७६
मुहूर्ते चतुर्थे	३५८

स्मृतिसारसुधानिधिः

अग्निभिर्वाग्निना	५८३

स्मृत्यन्तरम्

अङ्गानि यस्तु	७३८
अंगारेण भवेत्	४७०
अकालमरणे मुक्त्वा	६३३
अकाले यत्कृतं	१५
अकृत्वा पार्वणं	८०३
अकृत्वा प्रेतकार्याणि	६९७
अग्निना भस्मना	४२७
अग्निरित्यादिभिः	३०२
अग्न्यभावे घृताभावे	५४२
अच्युताद्यैः समाचामेत्	२२८
अज्ञातिं च नरं	६१७
अतिशुक्लोग्र	७८५
अतीते द्वे तु	६०८
अतीते पक्षिणीकाले	५३५
अथानुगतवह्निः	५७०
अथोर्ध्वं कृष्णपक्षस्य	६१२
अदत्तमन्नं	८०८
अदत्तमन्नं विप्रस्तु	८०५
अनग्नेर्मरणात्	५३९,६०८
अनाथमनुपेतं च	५४२
अन्तर्दशाहे तत्कर्तुः	६३५
अन्तर्दशाहे दर्शः	६१४,६१६
अन्नं निधाय	८०२
अन्नस्य क्षुधितं	५०

ऋषिः	पृष्ठम्
अन्नेन मांसं	७८२
अन्यदीयेन वत्सेन	५७४
अन्यमासे प्रमीतानां	७२९
अन्वष्टकासु	७१९
अपराह्णे तु	७०९
अपसव्येन यस्त्वन्नं	८०३
अपि वानूचानेभ्य	७४५
अपि वा मातरं	८८९
अपुत्रस्य परे	६७०
अपुत्रायाः सपत्नीजः	५६४
अपुत्रोऽनग्निक	७४८
अपूपभक्षणे भुक्तौ	२२०
अपूर्णद्वादशाब्दानां	६७१
अपेक्षितं द्विजो	८०७
अब्दादुपरि संस्कार	६३४
अभिश्रवणहीनो	८०७
अमन्त्रपूर्वं दग्धानां	६२६
अमापातश्च	७६२
अमायां तु दिवा	८५६
अमाया च मृतिर्यस्य	६१३
अमाश्राद्धं गयाश्राद्धं	६९३
अमा सोमेन	७४४
अयोरूपं द्विजं	८७३
अर्कंद्विपर्वरात्रौ	४४९
अर्घयेद् ब्राह्मणान्	८०१
अर्धांजलिमपः	५८५
अवर्जयित्वा	५९३
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां	२४४
अष्टैतान्यव्रत	८४५
अष्टोत्तरशतैर्मांला	३४२
असंस्कृतप्रमीता	८१३
असपिण्डो यदि	६१८
असामर्थ्याच्छरीरस्य	२९१
अस्थिसंचयनं	६०८
अस्थिसंचयनं चैकं	६४३
अस्थ्ना पलाशवृन्तैर्वा	५३७
अहत्वाऽपि यथा	८७२
आग्नेयमैन्द्रं	६५६

ऋषिः	पृष्ठम्
आत्मपुत्रपितृ	४९८
आदित्येऽस्तमिते	८५७
आद्यश्राद्धं निमित्तं	६४९
आधाने यज्ञदीक्षायां	५८९
आपोशने धार्यमाणे	८०६
आढ्यमम्बुघटं	६९०
आद्यिकं प्रथमं	६९६
आद्यिके समनु	७३७
आद्यिके समनुप्राप्ते	७१६
आमलक्याः फलं	४३८
आरम्भदर्शं	७३४
आरूढ पत्नी	६४२
आर्द्रवस्त्रो बहिः	५५४
आवाहनाग्नौकरणं	७३८
आवाहनासने	७९३
आवाहनेऽर्घ्ये	५७९
आवृत्तिरन्य	७२८
आशौचं कर्ममध्ये	४८३
आशौचं द्वादशाहान्तं	६९८
आशौचमध्ये	६०२
आशौचान्तः कीकसादेः	५३७
आशौचान्ते तु	५९१
आशौचे तु	४७८
आसनेषु सदर्भेषु	७८८
आस्यतामिति	७९५
इन्दुक्षये यदा	६१३
इष्ट्यादि सर्वं काम्यं	७३२
उत्थाय वामहस्तेन	२१५
उत्सृजेद् वृषभं	६४६
उदक्या सूतिका	७८६
उदङ्मुखस्तु देवानां	७९३
उदयं याति चादित्ये	६१३
उद्धृत्यं चित्रं	३२०
उद्वाहांकुर आरब्धे	४८४
उपनेतुर्भजेत्	५२१
उपमूलान् समास्तीर्य	८१६
उपविष्टेषु विप्रेषु	८०९
उपायनो हि	९८

ऋषिः	पृष्ठम्
उभौ हस्तौ समौ	७९६
ऊनद्वित्वत्सरात्	६७१
ऊर्ध्वं पंचसु	४९६
ऊह्यमानं शवं दृष्ट्वा	५४६
एकचित्यां समारूढौ	६९६,७२२
एकत्र निक्षिपेत्	६०२
एकत्र मासद्वितयं	७२६
एकदा क्रियमाणानां	७५३
एकपंक्तौ तु	४२८
एकभक्तेन नक्तेन	८४८
एकमासि तिथि	७०४
एकश्चेद्ब्राह्मणो	७७८
एकस्मिन्द्वयोः	६६२
एकादशाहे यदि	६४८
एकादशाहे षण्मासे	६४५
एकादशाहे संप्राप्ते	६४८
एकादशीं परित्यज्य	८४६
एकादशी तथा	८२६
एकादशी तु	८४०
एकादशी तु संपूर्णा	८४२
एकादशी न लभ्येत	८४३
एकादशी यदा	८४०,८४३
एकादशे भवेत्	६५२
एकादशेऽह्नि	६४७
एकादशेऽह्नि	६५०,६५०
एकोत्तरं यथाशक्ति	५९८
एकोद्दिष्टं यत्र यत्र	६६१
एकोद्दिष्टेषु	३८१
एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु	३८१
एतानि पतितानां	९२०
औपासनाग्नि	३६५
औपासनाग्नौ	६८४
औरसे तु समुत्पन्ने	१४६
औरसो दत्तको वापि	६६९
कण्ठाद्ऊर्ध्वं वपेदाये	५९१
कदली जातयः पंच	७८२
कनिष्ठायां मृतायां	५७१
कनिष्ठेन कृतं	६२४

ऋषिः	पृष्ठम्
कन्याऽन्यस्मै प्रदातव्या	१३९
कन्यामनुपनीतं	५६८
कपालोऽन्यः	५६८
कपित्थफलवच्चाद्ये	६०२
कर्णे जपेदीशवाक्यं	५५२
कर्ता भोक्ता च	७८०
कर्तुश्च पुत्रदाराणां	७४८
कलाद्वयं त्रयं	८४७
कलार्धेनापि	८३९
कुर्याद्रामनवम्यां	८३६
कूष्माण्डं माहिषं	७८५
कृच्छ्रादिकरणाशक्तौ	५५०
कृच्छ्रो देव्ययुतं	५५०
कृच्छ्रोऽयुतं तु	९४३
कृतचौडस्य विप्रस्य	५१०
कृतचौलोऽनुपेतस्तु	५६०
कृते श्राद्धे	६२१
कृते सपिण्डीकरणे	५९४
कृष्णपक्षे तृतीयायां	४०
कृणपक्षेऽप	७६४
केशानाश्रित्य	५९०
गर्भादिप्राशनान्तानि	६९२
गवामभावे निष्कं	५५४
गान्धारिका पटोलानि	७८४
गुरुशुक्रारश–	६१०
गृहस्थस्तु स्रवंतीषु	२५७
गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने	६८२
गोत्रान्तरप्रविष्टास्तु	१०३,५२१
ग्रस्यमाने रवौ	२७३
ग्रहणे तु द्वितीयेऽह्नि	७१७
ग्रामस्थे शवचण्डाले	५४१
घृतकुम्भे निषाद्यैनं	६३३
चण्डालं पतितं	२६९
चण्डालस्य चतुःषष्टि	२६६
चण्डालादुदकात्	४८८
चतुरश्रं तीर्थपीठं	२६३
चतुर्थमर्घ्यं	३१४
चतुर्थे प्रहरे	७११

ऋषिः	पृष्ठम्
चतुर्थे स्वैरिणी	८८८
चतुर्मुहूर्त्तं द्वादश्याम्	८५०
चतुः शकाधिकैर्विप्रैः	५४१
चतुःसंवेष्टय	२५०
चन्द्रक्षये मृतोऽनाथो	६१३
चान्द्रायणं त्रयः	५५५
चितिभ्रष्टा यदा	६४४
चौलाद्वे च विवाहाद्वे	५९३
चौलोपनयने चैव	९१५
जननेष्येतत्	४९९
जन्मत्रयं संचयने	६१०
जर्त्तिलाश्चैव	७८८
जले प्रवाहे कूले	६११
जीवतस्तु पिता	७२१
जीवन्त्यां मातरि	७५१
ज्ञातिभिश्चार्द्रवासोभिः	५९८
ज्येष्ठस्य तु क्रतोर्मध्ये	५६०
ज्येष्ठस्वसॄणां	५८०
ज्येष्ठानां तु सपिण्डानां	५८६
ज्येष्ठाभार्या मृता	५७१
ज्येष्ठा विवाहवन्हौ	५७२
ज्येष्ठो वाऽपि कनिष्ठो वा	५५७
ततः समाप्ते	५९४
तत्रासनानि देयानि	७९५
तथायुष्यहितार्थाय	३७४
तदहश्चेत्	६५४
तर्पयेत्तिलसंमिश्रं	७३७
तस्मात्तु प्रथमं	७७७
तस्मादुभयसंबद्धः	५६१
तावद्विः पलाशपर्णैः	५७४
तिथिक्षये त्रिनी	७३९
तिथ्यर्क्षयोर्यदा	८३५
तीर्थे पापं न	५५
तृणं वा यदि वा	८८६
तृणपर्णैः सदा	२४४
तृणराजाव्ह य	२४३
तृणानि वा गवे	८२२
तृतीयमासादारभ्य	४६६,५४३
त्रयोविंशति	५१३
त्रिवर्षादि दहेत्	६०८
दंपत्योः सह	६३७,६३८
दग्ध्वास्थि पित्रोः	५३७,६२९
दत्तस्य पुत्रजनने	५२४
दत्तस्वसरि	५२८
दत्ताऽनूढा च	५१५
दर्शे क्षयाह	६९५
दर्शे तिलोदकं	७३७
दर्शे रविग्रहे	७१७
दशप्रणवसंयुक्तैः	९३५
दशम्याः प्रान्तमादाय	८३९
दशाहमध्ये दर्शः	६१२
दशाहान्तं सपिण्डानां	५३८,६२७
दह्यमाने शवे	५८४
दारकर्मण्यशक्तः	५६९
दिगंबरं मुक्तकच्छं	४६२
दुर्मृतानां च	६३०
दूरे पिताऽन्नि	५७१
देवतान्तरनामानि	४२३
देवर्षितर्पणं कृत्वा	२४९
देशान्तरे प्रमीतस्य	५७४
देशान्तरे स्थितः	५८८
दैवं पिता ततो	७५१
दैवविप्रकरे	६८६
द्वादशाब्दात्परं	६३०
द्वादशाहे यदा	५९५,६५३
द्वादशेऽह्नि	६६५
द्वादश्येकादशी	८४६
द्वारस्य दक्षिणे	६००
द्विगुणं क्षत्रियस्योक्तं	८७३
द्विगुणा यामनश्छाया	७०९
द्विजभोजन	२३
द्वितीयया तु	८३१
नक्तं निशायां	८२९
नग्नप्रच्छादनं कर्म	५९६
न दानं नैव वरणं	६३३
नद्यादि देवखातेषु	२५१
न पुत्रस्य पिता	५६६
नमो ब्रह्मण	३७०
नरं पर्णमयं	५३७
नवभिर्दिवसैः	६१९
नवश्राद्धं तु	६०५
नवश्राद्धं सपिण्डत्वं	५५६
न शिला न मृदा	६२४
नाड्यः षोडश पूर्वेण	२७३
नान्दीमुखेऽष्टका	७१८
नालिकेरोदकं	८६५
नासपिण्डीकृतेः	६९८
निमंत्रितानां	७८७
निर्माल्यमपि	७८२
निवीतिनो वहेयुः	५८१
निशायां कृष्णपक्षे	५५६
निशावशेषे	५३०
पचेदन्नानि	७८०
पच्छोप्यर्धर्चं	२९१
पतितस्योदकं	६००
पत्नी भ्राता च	५६५
पत्न्यग्रजपितृव्याणां	६६१
पत्न्योरेका यदि	५७१
परस्याशौचिनः	५०२
पवित्रपाणयः सर्वे	७९५
पश्चिमाभिमुखो	५८३
पाते पर्वणि	२८४
पात्रे यवकुशाः	८१३
पादंदेशे तु	८०१
पादमात्रमवच्छाद्य	५८०
पादेन स्थापयेत्	२५०
पितरि प्रोषिते	६३१
पितरि प्रोषिते प्रेते	६२१
पितरौ प्रमीतौ	६४०
पिता पितामहः	५२४
पितुर्दशाहमध्ये	५८८
पितृकार्येषु सर्वेषु	७७६
पितृदीक्षान्तराले	५८८
पितृदैवतयोः	८१२

ऋषिः	पृष्ठम्
पितृमातृपति	८४८
पितृव्याग्रजयोः	७२२
पित्रोर्मृतदिनात्	७५२
पित्रोर्मृताद्धे गर्भाद्धे	५९४
पित्रोर्मृतौ चेत्	५३४
पित्रोश्चैव पितुः	५५८
पुत्रश्च दुहिता चैव	५६२
पुत्रस्त्वकृतचौलोऽपि	५५९
पुत्रस्त्वनुपनीतोऽपि	५५९
पुत्रः पित्रोस्तु	५३८,६२८
पुनः प्रभातसमये	८४१
पुराणपात्रपक्वं	७८०
पुष्पैस्तु गन्धमाल्यां	५८०
पूर्वं गृहीताशौचानां	५३८
पूर्वंगृहीताशौचानां	६२८
पूर्वमेव मृता	५६८
प्रतिष्ठादिषु कालेषु	५४१
प्रत्यक्षमरणे पित्रोः	५५३,५८८, ६३४
प्रत्यब्दं प्रतिमासं	६३१
प्रत्यब्दाङ्गं तिलं	७१८
प्रत्याब्दिके तिलं	३८३
प्रथमाब्दिकमारभ्य	३८२
प्रथमेऽहनि यः	५९१
प्रदोषव्यापिनी	८५२
प्रमीतपितृकः	७३५
प्रांकणे मण्डले	७९१
प्राचीः पूर्वमुदक्संस्थं	३५४
प्राजापत्यं चरन्	९४३
प्राजापत्ये तु	९४४
प्रातः प्रतिदिनं	४७१
प्रायः पित्र्येषु	६०१
प्रेतकर्माणि वक्तृणां	५४०
प्रेतकर्मोपदेशित्वं	५४०
प्रेतकार्येषु सर्वत्र	६४९
प्रेतत्वस्य विमोक्षार्थं	६४७
प्रेतपक्षे चतुर्दश्यां	६६२
प्रेतस्य पार्श्वयोः	५८१
प्रेतस्य वत्सरात्	६३५
प्रेतस्य वासः स्रक्	५४४
प्रेतस्यास्थीनि	६०९
बहूनामेकवंश्यानां	६३०
बालापत्या तु	१६२
बीजानां वापनं	५८६
बीजिनः क्षेत्रिणश्चैव	१२९
ब्राह्मणानां विना	५५३
ब्राह्मान्मुहूर्त्तांद्यः	५५५
भक्ष्याभक्ष्याण्य	९१६
भाषाभेदो महा	५२३
भिन्नस्थानगतैः	७१४
भुक्तिक्रियायाः	८११
भुक्तिपात्रस्थं	८१८
भुक्त्वोच्छिष्टः	४५३
भोज्यपात्रेणाज्य	८०४
भ्रातरः पितरः	५९०
भ्रातुर्देशान्तर	५३६,६२३
भ्रातुस्तु पत्नीभगिनीं	१२९
मंत्रवत्संस्कृतस्यापि	६१७,६२६
मंत्रेण विकिरं	८१२
मधुमांसं न दातव्यं	७६९
मध्यान्हव्यापिनी	७१२
मध्याह्नः खड्ग	७८८
महालयं चाब्दिकं	३८२
महालये गयाश्राद्धे	६७०
मातापित्रोर्मृतौ	५३२
मातापित्रोर्व्रती	५५९
मातापित्रोः	६९५
मातापित्रोः क्षयाहे	७२३
मातामहस्य तत्पत्न्याः	५८९
मातुर्मृतेऽन्हि	७२०
मातुलानुज	६६१
मातुः पितुश्च	६७९
मातुः पित्रोर्मातुलस्य	५६७
मातुः पित्रोर्मातुलादेः	६८४
मातुः सपिण्डीकरणं	६८०
मातृविद्वा प्रशस्ता	८३१
मातृष्वसामातुलयोः	५२५
मात्राशौचस्य मध्ये	६३६
मानस्तोकेति	३०१
मासिकं सोदकुम्भं	६८३
मासिकानां तु	६५३
मासे संवत्सरे	७०४,७३०
मुख्यकर्त्राऽगमे	६२३
मुख्यकर्त्राऽगमेऽन्यस्तु	६१६
मुनिभिर्भिन्न	८१६
मूकोन्मत्तौ न	१००
मृतं पतिमनुव्रज्य	६४१
मृतायां तु	५७१
मृते च सूतके	५४७
मृते भर्तरि	६८८
मृतेऽहनि तु	७१५
मृत्पात्रेणाद्यं	७९८
मेषादिस्थे सवितरि	६९९
यज्ञे संभृतसंभारे	४८३
यत्रकुत्रस्थितः	५२३
यथेक्षुहेतोः	४
यथैवात्मा तथा	५६५
यदाग्निर्दूरतो	६८३
यदा संवत्सरात्	६५२
यदि कन्या पितुः	५१७
यदि नष्टो मृतो	६०३
यदेन्दुः पितृदेवत्ये	७४९
यद्यमान्तर्दशाहे	५२२
यमला चैकगर्भे तु	५५७
यवीयसां पितृव्याणां	५८९
यस्तु रामनवम्यां	८३६
यस्मिन्नहनि संक्रान्तेः	७०४
यस्मिन्मासि मृतिः	६९९
या नारी भर्तृसुतयोः	६४६
यानि शास्त्राणि	२९९
यावत्षण्मास–	४९०
रवौ पुष्पं गुरौ	२८५
राष्ट्रक्षोभे नृपाक्षिप्ते	४७७
रात्रौ प्रहरपर्यंतं	३५९

ऋषिः	पृष्ठम्
रोचत इति	८१४
वत्सरान्तेऽथ मध्ये	५९४
वर्षश्राद्धे तु संप्राप्ते	४८३
वर्षे वर्षे तु	६५९
वस्त्रधान्यादि	४६९
वस्त्रपाषाणकुम्भानां	६०२
वासांसि वाससि	७९०
विद्यमानधनो	७७९
विद्वद्ब्राह्मण	८६६
विना यज्ञोपवीतेन	९२२
विप्रगर्भे पराकं	८९४
विश्वेदेवा द्वितीयो	८१०
विहितं यदकामानां	८६७
वैश्वदेवाहुतीः	८१९
विष्ण्वर्पणविहीनं	२९३
वृत्ते पितरि	६६४
वृद्धे पितरि संन्यस्ते	६७४
वृश्चिकादित्रिमासेषु	७०५
वृषहीनो मृतो	६४६
वैदिकैर्मन्त्ररहितं	३०८
वैश्वदेवाहुती	४०७
व्याधितां स्त्रीप्रजां	१५१
व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां	६७३
व्रते चान्द्रमासं	७०३
शयनिबोधनी	८४५
शवं दग्ध्वा यथा	५८५
शवचण्डालपतित	२६४
शवानुगमने	५८५
शाखां विदार्य तस्यास्तु	२४१
शाखाशौचे दहेत्प्रेतं	५४५
शावमाशौचं	४९५
शिरोवारि शरीराम्बु	२५०
शुक्रवारे च रात्रौ	५८७
शुची वो हव्या	२५२
शुद्धाऽप्येकादशी	८४२
शुभागमेऽप्रकृष्टानां	६५७
शूद्रं हन्ति द्विजो	८७३
श्राद्धं मातामहानां च	५६२
श्राद्धपंक्तौ तु	८१०
श्राद्धभूमिं गयां	७९६
श्राद्धे च भान्वर्क-	५९५
श्राद्धे निमंत्रितो	७७९,७८०
श्राद्धे भुंजन्	८१०
श्रुणोत्यनिर्दशं	६१६
श्वसूकरश्वृगालाद्यैः	५५६,६०९
श्वोभूते नित्यकर्माणि	३०८
षोढा विभज्य रजनीं	...
संकल्पः सूक्तपठनं	२४६
सन्धिः संगवतः	३३
संनिधाने सपिण्डानां	५८८
संपूर्णैकादशी	८४२
संपूर्णैकादशी यत्र	८४१
संभोजनी नाम	७११
संमार्जितोप	७९१
संस्काराणां तु	६३५
सकृत्प्रसिञ्चत्	५९९
सद्यः स्पृश्यो गर्भदासो	४८६
सपत्न्याः पुत्रवत्त्वेऽपि	५६५
सपिण्डनं विना	६६७
सपिण्डीकरणात् ६६९,६९३,७१९	
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं	५९३
सपिण्डीकरणे	६८७
सपिण्डीकरणे प्राप्ते	६८७
सप्तव्याहृत्तिसंयुक्तां	३२४
सब्रह्मचारिणि	५२९
समानोदक-	४९६
समानोदका कुर्वीरन्	६००
सर्वजन्मार्जिता-	९३२
सर्वसंगनिवृत्तस्य	४८५
सर्वाभावे पिता	५६६
सर्वेषामेव वर्णानां	४९६
सहैव भर्त्रा	६४३
साग्निरग्नावन	६८५
सा तिथिस्तदहो-	८२६
साध्वीनामेव	६४१
साश्रमं नैव	१०३
सूक्तस्तोत्रजपं	७९४
सूत्रं तु दक्षिणे कर्णे	२१२
सूर्यश्चेत्यनुवाकस्य	३१८
सूर्यस्य सिंह	७६१
सोदर्याश्च सुतायाश्च	५२७
सौरमासे तिथ्यभावे	७०५
सौरे वर्षे पंचमे	७२४
स्तेनाभिशस्त	७७५
स्त्रीमृताहे स्त्रियो	६७९,७२०
स्त्रीशुद्धिरर्थं	४७५
स्नात्वा स्वशक्त्या	५७९
स्पृष्टस्पृष्टिं भाषणं	५००
स्पृष्ट्वा रुद्रस्य	२६७
स्मृतानामेक	६३९
स्रावे चैव पितुः	४९३
स्वगोत्राद्भ्रश्यते	४९८
स्वभर्तृप्रभृति	७३७
स्वमातृपितृदीक्षायां	५९२
हन्ता मन्त्रोपदेष्टा	८६३
हस्तेऽग्नौकरणं	६८५
हिरण्ये तूदकं	३८२
होमस्तत्र न कर्तव्यः	४०६
—	२२४, ४२३, ४९५, ४९७, ६९०,

स्मृत्यर्णवः

अङ्गेभ्यो ग्रंथिनः	४८
सर्वेषां ब्राह्मणो	४६५

स्मृत्यर्थसारम्

अग्निस्तीर्थानि	२३६
अङ्गुल्या धावयेद्धन्तान्	२४४
अतीताशौचं तु	५३५
अनुपनीत	५११
अनुपनीतमरणे	५१०
अनुमरणे सहमरणे	६७९

ऋषिः	पृष्ठम्
अन्ततस्तरुणौ साग्नौ	२३०
अन्धः श्वित्री च	१४८
अभिवादे नमस्कारे	११०
अमृतापिधानम्	४५३
अस्नेह औषधे	२३९
अस्पृश्यस्पर्शन	५८५
अस्पृश्यस्पर्शनस्नाने	२४७
आद्यदेशादन्यदेशे	६०२
आद्यश्राद्धविघ्ने	७२८
आद्यश्राद्धस्य विघ्ने	६४८
आपोशनं गृहीत्वा	४२३
आपोशनं वामभागे	४२२
आपोहिष्ठेत्यृचा	३१६
आरंभो वरणं	४८२
आसूर्यदर्शनात्	३३७
आस्यगतश्मश्रु	२३७
आस्ये चान्नस्य	४२३
आहिताग्नेर्विधि	६२७
उच्छिष्टस्पर्शनं	४२८
उच्छिष्टायुप–	२६४
उत्तरीयशिलापात्र	६०२
उत्तानदेवनीर्थेन	३१६
उदक्यां सूतिकां	४०९
उपनयनं गर्भात्	९०
उपनयनात्	११७
उपनयनात्प्राक्	८६
उपसंग्रहणं नाम	१११
उपात्ते तु	१६
उपात्ते तु प्रतिनिधौ	५७८
एकपंक्तिषु भुंजानो	४२८
एका तु मृत्तिका	२१९
एते संस्कारा	८४
कनिष्ठा देशिन्यङ्गुष्ठ	२२५
कन्यामरणे	५१५
कुक्कुटाण्डप्रमाणं	६०१
कृच्छ्रं तस्या यया	२७९
कोद्रवं वरकं	३९८
कोविदारशमीक्षा	२४३

ऋषिः	पृष्ठम्
गायत्र्यान्नम्	४२२
गुप्तमयाम्बु	३५४
चतुर्थ्यां पूर्वरात्रौ	३९
चतुर्दश्यष्टमी	३८
चतुर्मासाभ्यन्तरे	४९२
जपान्ते प्रातः	३४५
जलादुत्तीर्य वस्त्रप्रान्तं	२५०
जाताशौचे मृताशौचे	४७९
जाते पुत्रे पिता	८०
तैलाभ्यंगनिषेधेषु	२८४
तैलाभ्यङ्गे निषिद्धाः	२८५
दंडः पलाशन्यग्रोध	९५
दन्तवद्धन्तलग्नं	२३८
दशाहस्थाने	५१९
दिवोदितानि कर्माणि	३५८
देवयज्ञो वैश्वदेवाख्यं	४०३
देवरेण सुतो	१३
देशान्तरादर्वाक्	५२२
द्रव्याभावे द्विजाभावे	७९८
न जले शुष्कवस्त्रेण	२२९
न महानिशि	२७०
नवमिश्रपुराणानि	६६१
न सर्वरक्तं कृष्णं	२५२
नात्मानं पश्यन्नाचामेत्	२२३
नान्दीमुखे गया-	८०७
नान्योदग्न्युदकशेष–	२२२
नान्योन्यं पृष्ठतो	२६३
नाभिच्छेदात्	५०५
नाशुष्कपाणिपादो	४२८
निमित्तश्राद्ध	६३५
नित्यश्राद्धमदैवं	४०२
निवीती सनकादिभ्यो	४०४
निषिद्धदिवसे वारे	२८५
निष्क्रामणं चन्द्र	८२
पवित्रकर आचामेत्	२३१
पादौ प्रक्षाल्य	४२०
पादौ हस्तौ प्रक्षाल्य	२२१
पालाशः खादिरो	३६०

ऋषिः	पृष्ठम्
प्रणवव्याहृती	३७१
प्रतिमा लोहजा	४७६
प्रभात उत्थाय इष्टं	२०९
प्राचीदिशामनुक्रौ	१५
प्रातर्होमे संगवान्तः	३५८
प्रातः स्नानं सदा	२४६
प्रादेशमात्रं देवानां	७९१
बर्हिः काशमयं	२३४
बाल उपनयनात्	४७६
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च	३३८
ब्रह्माणमीशं विष्णुं	३८४
ब्राह्मतीर्थेन त्रिश्चतुर्वा	२२७
भूतयज्ञबलि–	४०१
भूतलं नारी	४७२
भोजने केशकीटादि	४३३
मातापितृमरणे	५२३,६२१
मुखजा विप्रुषः सूक्ष्माः	२३८
मूत्रं पुरीषं समुत्सृजन्	२१४
मृन्मयानां	४७१
यदि कश्चित्	९०३
यदि कश्चित् ज्ञानः	१२७
यस्यां हृतश्चतुर्दश्यां	२८४
रजस्वला चतुर्थेऽह्नि	२७७
वयोवस्थाविशेषम्	६७१
वसंतकालेऽपि	१५०
वस्त्रं यज्ञोपवीतार्थं	९२
वस्त्रादिसहित	२४०
वामेन पात्रमुद्धृत्य	२२४
वायसैः सेविते	६०३
वासस्तण्डुलमप्पात्रं	५९६
विण्मूत्रशुक्र	४६७
पित्राग्न्यर्कौ	३६६
विवाहात्परमाधाय	२१
वैश्वदेवाख्यं	४०५
शालिः श्यामाक	३६१
शाल्मल्यरिष्ट	२४३
शुक्लैस्तिलैर्देवान्	२४९
श्रोत्रियं वेदवित्	६४९

ऋषिः	पृष्ठम्
षंढांधादिषु	१०१
संनिधौ यजमानः	३५७
संशोध्य दन्तानाचम्य	२४५
संस्काराणामयोग्योऽपि	३६१
सपिण्डीकरणात्	६४५,७२८
सपिण्डीकरणेष्वेतान्	६७७
समस्येदग्नि	३५९
सर्वदा नित्यकामार्थं	२५९
सर्वेषां वा भवेत्	२३०
सायं सन्ध्यामुपास्य	४५६
सावित्र्यादिक्रियाः	३४५
सूतिकास्ववर्णा–	४९३
सौवर्णं राजतं	४६८
स्त्रीषु सापिण्ड्यं	४९८
स्नेहादिना जातिषूत्कृष्ट–	५४२
स्पृष्टे रजस्वले	२७९
स्वकर्महानौ	३६६
हस्तेनावर्त्तयेत्	३४२
हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु	२२२
होमे मुख्यो	३५५
— ३२ टीप, ३६५, ३६७, ५००,५३६,५४६,५६१,७८९,	

हरदत्तः

अन्यः पूर्वः पतिः	८८७
अभिवादनस्य यत्	११२
गुरुरत्र पिता	८८७
जाते कुमारे	८०
तस्मिन्विषय	२६७
परिसंख्येयं भोजनस्य	४१७
वाक्कर्मजन्यो	२
शौचेऽपि यथा स्यात्	२१५
सागं सकल्पं	४९
— ८६, ८९, ९४, १०८, ११२, १४३,१९२,२२४, ३१७,३६८, ३९७, ३९९, ७१०	

हरिवंशः

अभिजिन्नाम	८३२

ऋषिः	पृष्ठम्
हारीतः	
११९–१३	१७
११।५	१८
११।६	९
११।७–१८	१८
अकृते वैश्वदेवे	४१०
अग्निं स्वात्मनि	१७१
अतिथीनागतान्	४०८
अथोद्धृत्यान्नं	८०१
अदृष्टपूर्वमज्ञातम्	४१३
अधिमासे न	७२९
अध्यापनं च	३१
अनाश्रमी संवत्सरं	९०२
अनुयानेन सापिण्ड्यं	७१८
अन्तरूर्वोररत्नी	२२१
अन्नपतये नमः	४२१
अपराह्णः पितॄणां	७०९,७३९
अप्रावृत शिरा यस्तु	२१२
अवकीर्णी नैर्ऋत्यै	१२२
अवेक्षेत च	६
अष्टागवं धर्म्यहलं	६३
असंक्रमे तु	७३०
असंक्रान्तेऽपि	७३०
आदित्येन सह	३१२
आर्द्रवस्त्रं परित्यज्य	५४२
आर्द्रवासा जले	३४५
आर्द्रवासा जले कुर्यात्	२२८
आहारं च रहः	२१५
इमं श्राद्धविधिं	८२२
उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो	२४०
उद्धृत्य पाणिं	८०९
उपक्रमं वृषोत्सर्गं	७३४
उपनीतो माणवको	११५
उपास्य विधिवत्	३५४
एकवस्त्रो न भुंजीत	४२६
एकादशे द्वादशे	६६५
एका लिंगे तिस्रोऽपाने	२१७
एवं वनाश्रमे	१७१

ऋषिः	पृष्ठम्
ऐशान्यभिमुखो	२२१
कंदुपक्वं स्नेहपक्वं	४४६
कन्यादूषी सोम	९२२
कन्यामकरमीनेषु	७४०
काम्यश्राद्धानि	७६४
कालेऽन्यथा गतं	८२३
कालेयपालाशको	२४२
कुरुष्वेत्यनु	८०२
कुर्वीत देवतापूजां	३८३
कुर्वीत सर्वकर्माणि	५५३,६१०
कुशहस्तेन यज्ञसं	२२९
कृतहोमस्तु भुञ्जीत	४१७
क्लिन्ने भिन्ने	४७४
क्लिन्ने भिन्ने शवे	४४७
क्षत्रियस्याभि	९२३
गर्भाष्टमेऽब्दे	८५
गुडतिलपुष्प	९१६
गृहस्थः पुत्रपौत्रादि	१६९
गोरक्षां कृषि–	६६
गोशृङ्गेण शतं	९०५
ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य	२३१
चतुर्थीसंयुता कार्या	८३१
चतुर्थेह्नि स्नाताया	७४
चत्वरोपद्वारयोर्नं	२१४
चाटकं कुक्कुटं	२६७
चान्द्रायणं नव	९१३
चांद्रायणं नवश्राद्धे	४४८
चिकित्सकस्य	५७
छंदःसु पादाक्षर	८७
जपेन देवता	३५२
जातपुत्रे मृतजाते	५०५
जलात्तीरं समासाद्य	२५१
जातमृते मृतजाते	४९४
ततः संध्यामुपासीत	३१५
ततो देवान्	३८३
तस्य तु कुमारीं	१५४
तीर्थद्रव्योप	७६०
त्रयः स्नातका	११९

ऋषिः	पृष्ठम्
त्रयोदश्यां यदा	८३८
त्रिदण्डं वैणवं	१८३
त्रिः पिबेद्वीक्षितं तोयं	२२७
दंपत्योः सह	६३७
दर्भासीनो दर्भपाणिः	३६९
दशाह एव	५१९
दशाहाच्छुध्यते विप्रो	४९५
दाहकाय द्वयं	५३३,६३५
दृष्टार्थे द्विगुणं	५४५
देवता पितरश्चैव	३८०
द्विजः पुरुषसूक्तस्य	३९५
द्विविध एव	७३,५८०
द्विविधा स्त्रियो	८४
न कार्ष्णायसे मृन्मये	४२०
न ग्रामाभिमुखं	५८१
न तत्र वीरा	८२२
न यस्य वेदा	२
न रक्तमुल्बणं	२५१
न रूप्यं केवलं	२३२
न शूद्रप्रति–	४९६
नष्टे जलपवित्रे	१८४
नाग्निहोत्रात्परो	२०
नोत्तरेदनुपस्पृशेत्	२३५
पंचप्राणाहुतीः	४२३
पतितपाषंड	८५०
पथि दर्भाश्रितौ	२३४
परपूर्वासु भार्यासु	५२०
पाषण्डानाश्रितात्	४८८
पित्रादीन् मात्रादीन्	३७८
पित्रोस्तत्सह	५२७
पित्र्यं तूभय	७२०
पुरा जग्राह वै	९८
पूर्वाह्णे चेद्	७३९
प्रतिपत्सु चतुर्दश्यां	३५
प्रतिश्रुत्यानृतं	९२१
प्रत्यब्दं द्वादशे मासि	७३०
प्रत्युद्वाहो नैव	१४८
प्राङ्नाभिच्छेदनात्	८०
प्रेतनिर्हरणं कृत्वा	५४४
प्रेतसंस्कारकार्याणि	६६४
ब्राह्मणेन वधे	४९०
भक्त्या च शक्तितो	४१०
भर्त्रा सहानुमरणं	६४२
भूतविद्या त्वमा	७४०
भूमावेव निदध्यात्	८०४
भैक्ष्यमपेक्षितं	९७
भ्रष्टशौचं नरं दृष्ट्वा	२२०
मंत्रमुच्चारयेत्	३३९
मंत्रार्थज्ञे जपन्	३०
मणिवासो गृहा–	९२४
मधुना परमप्रीताः	७८३
महानवम्यां	३७
माघे नभस्यमा या	२३३
मातृतः पितृतः	६४१
मार्जनार्चन	३१६
मुक्तामयोपवीतं	९२
मृतजातेऽपि वा	४९४
मृतवत्सापयः	८८२
मृतसूतक	९०७
मृते भर्त्तरि या	१६१
मृत्योः परस्तात्	१२१
य आत्मकृतैः	९३९
यज्ञेन लोका	१९
यतेतैवंविधं	७७६
यथा कथंचित्	७३५
यथा हि वेदाध्ययनं	६
यदन्नं प्रतिलोमस्य	९०६
यद्देवेभ्यो जुहोति	४०६
यस्यैतानि सुगुप्तानि	१२०
या तु पूर्वममावास्या	६६७
येभ्य एव पिता	७३८
यो मोहादथवा	३९०
रहस्ये रहस्यं	८६९,९३२
लोष्ठेन परिमृंजीत	२१५
वसित्वा वसनं	३७६,७३७
वस्त्रनिष्पीडनं	२५३
वामहस्ते कुशान् कृत्वा	२३२
वस्तुपालनभूतेभ्यो	३९९
विदितात्मप्रति	५६
विरक्तः प्रव्रजेत्	१७३
विवर्णं गन्धवत्तोयं	२२२
वेदाः प्रमाणं	२
वेदो विद्या ब्राह्मणस्य	११५
वैश्वदेवो देवयज्ञो	४०३
शंखरूप्यमयी	३४२
शङ्खैः शतगुणं	३४२
श्राद्धविघ्ने द्विजातीनां	६५५, ७१५, ८२१
श्रौतस्मार्तेषु	२३७
श्वानो वा क्रोष्टुको	९०४
श्वोनध्यायेऽह्य	३९
संचिन्त्य पोष्यवर्गस्य	३७५
संतिष्ठमानेष्व	७९५
संवत्सरोत्सन्ने	९२१
सकृत्संस्कृत	७८
सर्वे कण्टकिनः	२४१
सर्वेषामाश्रमाणां	२०६
सस्यां सन्ध्यागतः	७३८
सायंकाले तु	२००
सालग्रामादिभिः	९१२
सावित्र्याभिमंत्रित	३१९
सुषुप्सुर्भोक्ष्यन्	२३५
सोदराणां तु	२३
सोन्तर्जलं प्रविश्याथ	२४६
सौरे यदि दिनं	७०५
स्व्युच्छिष्टस्थिता	४३२,८८१
स्वल्पकाले मृताशौचे	५३१
हयरथगज	११५
हस्तदत्तभोजने	४४८
— १३२, १५४, ५०३, ५०६,६६२,७६६,८६८,९०७	
हिरण्यकेशी	
पाणिग्रहणादि	३५४

ऋषिः	पृष्ठम्
हेमाद्रिः	
अज्ञानात् ब्राह्मणं	८७१
अथ चेत्प्रति–	९२३
अथानुमरणे पत्नी	६४२
अनड्वान् हन्यते	८७७
अन्यथा निष्कृतिः	९२५
आमापाते भरण्यां	७४८
असत्प्रतिग्रहः	५८
कृच्छ्रोयुतं तु गायत्र्या	५५०
जपे होमे तथा	३०८
जातके नामकरणे	६५७
तिर्यक्पुंड्रं	३०९
दर्शपाते भरण्यां	७४८
देवार्चा दक्षिणादिः	७९६
देवालये राजगृहे	८८९
धनार्थं क्षेत्रदारार्थं	८६२
न्यायार्जितस्य	५०
पलद्वये पञ्चगव्यं	८८४
पूर्वजः पूर्वजं	९१७
पूर्वजो द्रव्यलोभेन	९२५
प्रतिपात्रं द्विजे	८०१
भिक्षार्थमागतां	७६८
महिषीहनने	८७८
मातापित्रोरेक–	६९५
माधूकं शैल–	८८०
मेषीं च महिषीं	५८
यथा पुष्पवती नारी	५५४
यदि रोगनिवृत्यर्थं	८७९
यस्त्वासनोप	७८८
यो विप्रो विधवां	८९१
यो विप्रो वृषभं	८७७
रवेरस्तमयात्	७०४
वसुरुद्रा दितिसुता	७९३
वामहस्ते तु	३०८
विप्रः कण्ठगत	९०९
विभक्ता वाऽविभक्ता	७४९
सपिण्डीकरणं नाम	६८३
सुरापं दंडयेत्	८७९
स्नातवृत्त्यामृतौ	९११
स्वस्याकिंचन्य	९१७
स्वस्येष्टदेवता	६४५
हृत्वा ब्रह्मस्व	८८३
हृत्वा शतपलं	८६५
–– ९१५, ९२४, ९४३	

ADDENDA

ऋषिः	पृष्ठम्
आपस्तम्बः	
२।५।१२।३–४	१४१
आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्	
१।३।२०	१२५
पराशरः	
उच्छिष्टोच्छिष्ट	४२८
प्रजापतिः	
सर्वसंस्थाधिकारी	१९
बैजावापः	
आज्यमासिच्य	८०२
बोधायनः	
१।५।१५।१६–२१	२२७
अनुष्ठितं तु	५
अन्नाभावे द्विजाभावे	२७२
मातृदुहितृ	३५०
भरद्वाजः	
वसन्ते ब्राह्मणं	८७
समाहितमनाः	३२४
भविष्योत्तरः	
मिथुनात्कर्क	२७६
मनुः	
५।१३७	२३५
मरीचिः	
सर्पं दृष्ट्वा यथा	५४९
मार्कण्डेयः	
देवार्चनादि कार्याणि	२३५
यमः	
नारद	१२४
याज्ञवल्क्यः	
आ. ६५	१३७
आ. २१६	५६
प्रा. ४५	१६९
योगयाज्ञवल्क्यम्	
असामर्थ्याच्छरीरस्य	५४९
मांत्रं भौमं तथा	५४९
वसिष्ठः	
आग्नेयमार्द्रा	६३४
विष्णुः	
ऊर्ध्वपुंड्रधरो	५४९
व्यासः	
गृहे त्वेकगुणा	३१५
न श्मश्रुव्यंजन	१२४
स्नास्यतो वरुणः	३६४
स्वस्वोक्तवर्ण	३२५
व्यासस्मृतिः	
तथा बालस्य	५१३

ऋषिः	पृष्ठम्
शङ्खः	
गृहे त्वेक गुणं	३२१
गृहे मृतासु	५१७
शातातपः	
तस्मादहरहः	७०७
शौनकः	
अप नः शोशुच	३४८
त्वं सुमेषं	४४९
संवर्तः	
रजस्वला च	७७
सुमन्तुः	
कूष्मांडं बृहतीं	४३८
स्मृत्यन्तरम्	
उपवासदिने यो वै	२४४
प्रथमेऽह्नि कर्त्ता ये	६१५